

84(Сред-тес)6-44

А-36

2

АБУЗАР АЙДАМИРОВ

НЕНАН ДОГ

1915

ГРОЗНЫЙ
НОХЧ-ГИАЛГІАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1985

2
- 759146 -

84(2Рос=Чеч)6-4

А 36

АБУЗАР АЙДАМИРОВ

НЕНАН ДОГ

8

ПОВЕСТАШ, ДИЙЦАРШ, СТИХАШ

На дом
не
выдается

ГБУ "Национальная библиотека
Чеченской Республики
им. А. Айдамирова"

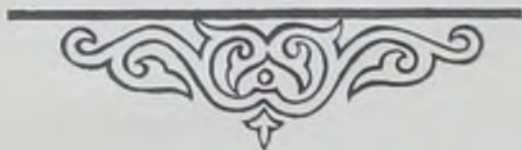
Оформлено
в читальном зале
православной литературы

Художник А. Б. Арсаханов

- А36 Айдамиров А. А. Сердце матери. Повести, рассказы, стихи. — Грозный, Чечено-Ингушское книжное издательство, 1985. — 384 с.
1 руб. 70 к. 5000 экз.

Нохч-ГӀалгӀайн АССР-и халкъан яздархочун Айдамиров Абузаран хӀокху керлачу кини юкъа яхана тайп тайпанчу шерашкахь арабийла вайзаманхойх болу прозаически произведениш а, ткъа иштта стихаш а.

ПОВЕСТАШ
ДИЙЦАРШ

НЕНАН ДОГ

I

Арахъ лаьтташ ткъевне, лаьржа гуьйренан буьйса яра. Дла-йижинчу юьртахъ маьл-маьлехъ чиркхийн серлонаш къегара. Урамехула доглуш гуш а, я луьйи хезаш а адам дацара. И буьйсанан тийналла йохош наггахъ лета хезара жлаьлеш.

Яьссий-хица йолчу ярташкахула цле яххана хаза стаг лаьчу жерочун Эсиматан цла чуьра схьа къегачу серлонан ехачу асано гойтура ерриге а юрт йижинна цахилар. Шаьшшиъ доцург дерриг дуьне дицделла, и еха буьйса яцъелла цу чохъ сакъьоруш лаьра къуона ши адам.

Цленчу, сирлачу цла чохъ маьнги йистте а хиъна, стоьл тле пхьаьрсан гола товжийна, чиркхан серлонна дуьхьал куьг а лаьцна, шен шина белша тлехула охьаяьхкина лаьржа-еха клажарш вукху куьйга эсала хьееш хиъна лаьра берхитта шо хенара къуона жеро, Асет.

Горгачу, клайчу юьхьа тлехъ цлен бос бетталуш йогура цуьнан беснеш. Куьйга тадича санна хазчу, лаьржачу цлоцкъамашна клелхула схьахьуьйсучу блаьргаша а, беран бос банза, клеззинг хаалуш севсинчу цлечу балдаша а, иза ела мосазза къежи гучу-юьйлучу, жагла санна, клайчу, нийсачу цергаша Асетана тлехъ стеган блаьрг сецабора. Ткъессан хьесапехъ кхерстачу цуьнан блаьргийн хьажаро стеган даг чу безаман цле юьллтура, данма цуьнга хьожуш лен дог доуьйтура. Иза йол йолчу хенахъ наггахъ бен оцу юьртахъ жимстаг ца виснера цуьнца шен ирс доза глор-таза, амма цо кураллица длатьттура ша езарш.

Багара ца ходуьйтуш цигаьрка а уьйзуш, цунна дуьхьал хиъна лаьра оцу юьртарчу школан завхоз Салид. Иза вара, тлеюьйхкина сирчу каверкотан костюм а, логах хьарчийна чилланан сийна шарф а йолуш, цлена маж-мекх а даьшна, ткъе итт шо хир долуш, юккъерчу деглахъ, хаза куц долуш жимстаг. Глентан гловли тле

аркъал а тевжина, шен хыпзанчу коьртах наггахь куьг а хьокхуш, сийначу чӀагаршца кӀур меллаша тховх хьала а бетташ, тапъавлла тийна ладоьгӀуш лара иза.

Поппаран маьнги тӀехь, пешах букъ а тоьхна, хиьна лара шовзткъара яьлла, дегӀана зоьртала жеро Эсимат. Корта сир-беллера цуьнан, амма ерстина юьхь хебаршка эханза шера гора. Къуона адамаш чохь дан а доцуш санна, тӀетаьллина урчакхца тӀаргӀа боӀуш йолчу цо, цхьа а дош тӀех ца туьлуйтуш сема ладоьгӀура цаьршиммо дуьйцучуьнга.

Чуваьллачуна царех бӀаьрг ма кхийтти хуур дара, къуоначу адамашна юьккъехь хӀетталц хилларг бегашийна къамел доцийла а, завхоз ша деллачу хаттарна дуьхьал жоп даларга ладоьгӀуш лайла а.

Асет ша хиьна Ӏеччохь меттахъхайра. Чиркхан серлонан эӀавнарш лепара лергарчу чӀагаршна а, кочарчу дашо мидална а, пхьаьрсах доллчу дашочу сахътана а тӀехь. БӀаьргашна дуьхьалара куьг дӀа а оьзна, байн арӀор сатгош корта хьала а айьина, вагош долу шен лаьржа бӀаьргаш Салидана тӀе а доьгӀна, иийсачу цергийн кӀайн могӀа гуча а боккхуш, елакъежира иза.

«Стенах йовлу техьа хӀара? — дагатесира Салидна. — Ванах, кхиберш санна, со а Ӏехо ойла ю техьа кхуьнан. ХӀан-хӀа, жеро, бакъ дац хьуна моьттург!» Шен дагахь и дешнаш а аьлла, Асетна жоп дала кечвелира иза, амма важа-м йӀист ца хуьлуш елакъежира. Иза хӀунда йовлу ца хууш сагатделлачу Салида кхидӀа са а ца тохаделла хьаттира:

— Хьуна хӀун хазделла техьа, Асет?

— Хаза хӀумнаш дукха леладо наха, — дуткъа декачу озанца хецца елаелира важа.

— ХӀун леладо наха?

— Наха-м, хьаха, хӀумма а ма ца леладо. Ахь леладо-кх хьайгахьа доцург!

— Ой! ХӀара ду хаза! ХӀун леладо ас?

— ХӀун леладо! Хьайга йола, бохуш, садаӀа юьтуш яц-кх ахь со. Хьер ца яьлларг йогӀур юй хьоега?

— Соьга хӀунда ца йогӀу? — тевжина Ӏечуьра схьа кхосса-велла, Салид, ши куьг хаьн тӀе а хӀоттийна, Асетна тӀекхевддина охьахира. — Къена ву со? БӀаьрзе ву? Къен ву? Тайпа-тукхам дац сан? — хеттарш тӀеланийра цо.

— Къен вац, къена вац, лела хууш а, хаза а ву, амма уьш дерриге а дохадокх хьан зудпӀ, бераш хиларо.

— Ой, мосазза аьлла ас хьоега уьш сайга ма хьехабе. Уьш боцурш бехьа!

— Э, цунах гӀуллакх хир дац, Салид. Со хьоега сача а тарлур ма яц цаьрца. Тхан дош дашера далаза дуьсур дац, тӀаккха хьо цаьргхьа хир ву. И бала коча оьцучул сайн цӀахь иийча ца тоьла суна?

— Ой, цлахь Инйна ер юй хьо, ткъа?

— Яц дера-кх. Зуда а, бераш а доцчу, шаддаргIа санначу, жимчу стаге яха ца мега со? Со м наха ца юьгуш Iеш яций. Хьайна къуона, керла зуда езахь бухарниг дIа яхийта, ткъа иза дан хьайн карах ца далахь, мехкарийн са а ца хьийзош, хьайн йоккха стаг а кхобуш, цлахь Ie, — элира Асета ша забар ечуха, ела а луш.

— ДаватIа шен делаI, — корта хьовзипра Салида. — Хьавьзипу тIе йогIу-кх хьо. Со зудчух ца валалуш Iеш ву моьтту хьуна?

— Хаац суна-м, хьо цунах валалуш хилча, ахь иза йитина дIа хIунда ца йохуйту.

— Делан къорпанор, Асет, и бераш дукха кегий дацахьара ас тоххара дIаяхийтина хир ма яра иза, — таро йоьхна, шн куьг дIасатесира Салида. — Царна хIун дийр ду ца хаьа-кх. Берех а яккхкина иза дIаяхийтича наха бехк буьллур бу, ткъа, Iедална хитча маггане а мегар дац. Хьо соьга йолахьа, ткъа диснарш дерриге а ас айса дIалуьстур ду. Де а бехк-гуьнахь а доцуш берех йоккхуш иза дIаяхийтича, гIуллакх со оьшуш дерзарна а кхоьрий со-м. ТIе зуда ялийча цу кертахь буьйса йоккхур яцара цо. ТIаккха иза ша дIаяхча, башха со бехке а хир вадара. Ас оцу гIуллакхан дукха ойла йина, хьуна, Асет. Волуш Iеш-м со а ваций. Нагахь санна, тIаккха иза дIа ца йоьдуш йисахь, цуьнан карахь долу бер жимма доккха хиллалц цхьана Iер шуьшиь...

— Вай нана, ма хьехаделахь! Дала тIе ма доуйтийла иза, — Салидан хабар юкъахдаьккхипра Асета. — Дехьа чу эмгар а хайина, цуьнца цхьаьна кертахь хан яккхало соьга! Дийнахь а, буса а дов хир дара тхойшинна юккъехь. Цул-м, хьаха, маре а ца йоьдуш цлахь Iер гIоле ма ду, дуккха а.

— Иштта, хьуна ма моьтту а хир даций иза-м, — элира, Салида. — Нагахь санна, хьуна новкъа догIуш дош цо алахь ас кех тосур ю, хьуна, иза!

— Берашна хIун дийр ду ахь? Уьш соьга кхабнигта-м ца воллу хьо? Моьттур дац, йогIуш хилча а, хьан бераш кхаба со йогIу!

— ЭхIе, шен дела кхоллам яI, оцу хьола тIе даьлла делира вайшиннан гIуллакх! Бераш-м, хьаха, жимма хIума а елла, долчу нене кхобуьтур ма дара вай! Цунах гIуллакх ца хилахь, Нежибата кхобур ду. Ма кхералахь хьайга кхабнигтарна!

— Делла жIаьла тешийла ахь дувйцучух! Хьайга сача со а къанийир яра ахь цхьа шо далале. Курсаме санна болх соьга балур бац, тIаккха со хьуна хьашт хир яц, — аьлла, юьхь кхолийна, охьа а таьIна, цхьана мниотана соцуьгIа хиллачу Асета, цIеххьана хьала а таьIна, тIетуьйхира: — Хьекъал доцуш-м хьо а ву, хьуна, Салид!

— ХIунда бах ахь? — хаьттира цецваьллачу Салида.

— Дера боху хьо волу дела. Хьоьгахь дерг башха доккха хьаькамалла дацахь а, пачхьалкхан балхахь стаг ву хьо. И хьайн зуда

Курсам, огород а лелайойтуш, даьхний а кхобуйтуш, колхозан болх а бойтуш, ахь хIунда къаийина хууш яц-кх со. Пхьнд кхосса-ялал бен юкъ яц вайний, районний юккъехь. Цигахь цхьа цIе-нош а эцна, хьо цуьнца ваха охьахиъна хиллехьара иштта дакъа-за яьн яцарий хьан иза.

— Э, Асет, и ца хууш Iеш ву моьтту хьуна со? Со-м оццул Iовдал ваций! — Ёаьрг а таийна, велакъежира цуьнан дагахь долчух кхетта Салид. — Айса ма бохху зуда нисъелча, — аьлла, ши куьг дIа а кховдош некхе нисса дIалейира цо, — иштта: ийлла а, эца а ца торуш лелор яра ас. Иштта дело-м шен даго ма бохху зуда эзий!

— ХIаъа, дийца-м виталахь хьо. Дуйцучу хенахь-м хаза дуйций аш. ХIинца суна санна, багахь моз а дуйттуш Iехийна йигна хилла хир ю-кх ахь Курсам а?

— Ма хьехаехьа соьга Курсам! — куьг ластийра Салида. — Хьо йолахьа соьга. Ас балха а ца похуйтуш, нэша хIума а ца дуйтуш, кхобур ю-кх хьо. Нагахь санна хьуна тов-товчу агIор ас хьо ца кхабахь тIаккха, «хьо стаг а, я хIума а ца хиллера», — аьр ахь соьга.

Салидан ёаьргашна чохь безаман сутаралла гора Асетна. «Я иштта сох хьогьуш лелар ма ву хьо, я ас бохучунна тIевоьрзур ма ву хьо, — элира цо шен дагахь. — ХIинца а цхьана кIиранах со юхагIортахь, хьуо воьгIур ву хьо верриге а сан кара».

Малхбале серлаяла юьйлира. Эсиматан урчакх а болх бечуьра тоххара сеццера. Набаро базбина цуьнан корта меллаша голашна тIе охьаоьхура, тIаккха цIеххьана, хьала а кхоссалой, нислора. Дукха хан яра цунна царшиммо ден къамел ца къаьста. Эххар а, ша йолччу дIатевжина набкхетта иза, чIогIа хар-хир а деш, наб ян юьйлира.

— Вайшиммо тховса къийрина са тоьар дац техьа, Салид? — хаьттира Асета Эсимате а хьаьжна. — Поккха стаг а гIелъелла ХIинца.

— Ца тонйтича дер дац. Ас бохург ца ди-кх ахь тховса а?

— Ахь дуйцучух гIуллакх хир дац, Салид. Хьан зуда а, бе-раш а ду, хаза цаьрца ваха хьажа.

— Сан зуда ца хилча йогIур ярий хьо соьга?

— ТIаккха хуур дара-кх. ХIан, дIавала. Сатосуш лаьтта пай-на, — аьлла, Салид сихвира Асета.

— Суна Iен лаарх гIуллакх хир дац. ДIа ца вахача вер вац, — аьлла, хьалагIаьттира Салид. ТIаккха шен бага цигаьрка а лаьцна, иза лата а йина, юха а цкъа Асете хьаьжира иза. — Юха маца гур ду вайна?

— Хьуна ма лиъни.

— Дслахь хIета, Эсимат, меттах а ца хьаеш, араволу со. Хьан Iодика хуьлда.

— Iадика йолда хьан а.

Клез-клезиг малхбалехъара гучадуьйлучу дийно серлабаьккхинчу гомачу урамновкъахула цлехъа волавслира Салид. Сатессера. Шайш длахийшинчуьра охъа а юьссуш, яжа ураме юьйлура котамаш. Луьйренан шийла, тлуьнан мох хьовкхура юьхъа дуьхьал. Салидан хлусамаш юьртан дехъа маьппехъ яра. Цига ваха дезара эвла юккъехула чекх а ваьлла.

«Нах хъалагловттале цла кхача ца глортахъ, — ойла йора цо. — «Зуда а, бераш а долчу хлокхуо хлуи леладо синкьерамашкахула кхерсташ», — эр ду со гинчо», — аьлла, шен болар синдира цо. Ойланаша корта длалаьцнера. Цунна дика хаъара ша ялон глертарг мила ю. Хлара воцург кхин а дуккха а кегийрхой хьийзинера Асетна тле, амма царех цхьаьнгге а маре ца яхара иза. Асетна хаъара, ша хаза куц долуш зуда юйла а, кегийрхошна ша дукхаезийла а.

Маттана шера а, дош ира олуш а, эхъ ца хеташ а йолчу цо хлуьу олий а хьовзавора стаг. Амма цо аьлларг члере ца лорура цхьаммо а. Цуьнан хазалло кагдора дерриге а.

Ша йоцуш цхьа ловзар а, синкьерам а тлех ца туьлуьйтура цо оцу юьртахъ. Ша тлехьовзале дуьйна а дагахъ иза сезаш хиллачу Салида цкъа хаьттира цуьнга:

— «Ванах, Асет, хьо сезаш-х дуккха а кегийрхой бу, маре хлуида ца йовду хьо?»

— «Маре яха-м кхуьур яра, — жоп а луш, слаелира йол. — Къуона, могаш, дуьненах самукъадолуш ю. Кхин хлуи оьшу суна? Цкъа тлехъьялча юха ца йоглу хлара къуона хан, Салид, цундела кхуьнан мутт лаьвддина схьадаккха деза. Тлаккха цхьа сайн даго боххург карийча, маре а глур ю».

Хлестахъ цо аьллачу оцу дешнаша Салидан даг чу шеко тесира. «Ша йоглур ю а моттуьйтуш со лехаво техъа цо? — бохуш ойланаш йора цо. — Тера ду да-м. Амма массо а цецваьлла ву-кх цо соьца хлишцалц синкьерам делорах. Суна тлехлотталц хлор клирнах хуьйцура цо тлехьийзарг. Со цунна тлехьийза биъ бутт кхоччуш боллу. Оцу муьрехъ со воцчуьнца синкьерам ца баллийна цо». Салидна дагаеара зуда ялаяле ша мехкаршна тлехьийзина хан. Хлестахъ мехкарша къуьйсус хан йиьхьира цо. И хан дагаеьча хаьал куралла йовссира цуьнга. «Хийла йовлан корта хьовзийра ас цу хенахъ. Жерочо Асета со тлехьийзорах тамаша бан эшац. «Со бен мила ю», — боху хийла йол йорзура суна тле. Хлара а йорзур яра бухахъ зуда яцахъара. Даватларг, йовдал хили со доьзала юкъа яххалц иза кхаьбна...»

Иштта ойланашка ваьлла vorly Салид муха кхочу а ца хууш шайн кетла кхечира. Кех чу воллушехъ цуьнан блаьрг кхийтира, parly клел длатийсина хьелий оза глерташ йоллучу Курсамах. Цуьнга вист а ца хуьлуш, чу вахана иза, тлера сов бедар дла а

ьяккхина, охъавижира. Чу волуш цо не! тоьхна самаяьлла агана-
ра йол елха юьйлира. Йола ечу гловгано самаваьккхина клант а,
шен нене а кхойкхуш, велха волавелира. Коьртах юргла а хьар-
чийна бляьргаш хьаббира Салида, амма доьлхучу бераша ечу
гловгано набкхета ца витира. Салидна дагадеара и бераш а,
Курсам а бахъана долуш буйса ца юьллуш цхьа сахьт хьалха
Асета ша ца хьажор. Берийн маьхьарий Мосузза девли оьглазва-
хар алсамдолуш юрглана клел садукьдала дуьйлира цуьнан. Тес-
на шена тiera юргла дла а дахийтина, метта охьа а хиьна, ши
бляьрг а кьарзийна, берашна тle волавелира иза.

— Стенна цийза шу, шайтлана! Совцае и гIарош! — човхий-
ра цо уьш, амма цо хьаькхначу маьхьарх кхераделла ши бер-
кхин а чIогла делхан дуьйлира. — ХIай зуда! — ара мохь туьй-
хира цо.

Шурех дуьззина ведар а керахь, дукха хан ялале чуелира
Курсам.

— Ахь хIун боху? — хаьттира цо, ведар цIенкьа охьа а хIот-
тош.

— ХIун бохур дара ас?! И чIевнеш совцае боху-кх. Ас когаи а
лоьцуш кхуьссуш араохуьйтур ю хьан уьш.

— Цара хIун нэшадо хьан?

— «ХIун нэшадо!» Вижа ца вуьту-кх.

— Вуьтур вара, эвла юккьехула кхерташ а ца лелаш шен
хенна хьо цIа а веана, вижнехьара.

— Хьо санна охъавижар бен кхин гIуллакх доцуш ваий со м.
Дийнахь а, буса а пачхьалкан болх беш, вакъалуш лаятта со,
хьуна гергахь кхерташ леларг хили-кх.

Курсам елаелира:

— Буса сахиллалц балхahь вара хьо?

— Вара дера-кх. Отчет хIоттош вара со сийсара.

— Хилла хир ву, синкьерамехь. Асетна отчет луш хилла хир
ву. ЦIа дуьззина чохь доьзал болчу хьан синкьерамашкахула
лелийла а ю. Цул цомгаш йолу хьайн йол больнице йнга гIайгIабе.

— Ма кхералахь, лийр яц, хьуна, иза. Цхьа йоцуш ца торучийн
елахьара тоххара елла хир яра, ткьа, хьайниг лийр яц. Иза а
айьнна больницехула лелаш товр а ма пара хьуна со!

— Хьоьга иза айьний лела ца боху ас. Лоьрашка вистхила стаг
воцуш иеш ю-кх со стомара дуьйна. Суо яхача дIабийца оьрсийн
морт ца хаьа суна.

— Карор ву хьуна. Хьо гIаьхьа а хIоттийна цигашхула лелар
доцург кхин гIуллакх доцуш вац со. Суна гIовгIа ца еш де-
хьа чу а яле, хьайн берашка хьажа, — юрглана клел вуьйлира
Салид.

Курсам кхин йнст а ца хуьлуш, дехьа чу елира. Бераша еи
гIарош дIатийра. ДIаяханчу буса шен Асетаца хиллачу кьамелан
жамIа дан вуьйлира Салид. Амма тIерIоьртиначу набаро бляьргийн

негларш даздира, коьртера ойланаш хьерча юьйлира. Дукха хан ялале мерах шок а етташ, члорла хар-хир а деш, набъян вола-велира.

III

Салидна тлаьххье Эсиматеран чубра араяьлла цла еана Асет, шена тлера коч а хийцина, куьзгана хьалха а хьавьзина, тлаккха пхьаьрсах клудал а тесна, шовдан тлера хи дан яха араелира. Урам новкьахь цунна дуьхьал бетталора луьйранна хьалххе хьала а глевттина, цлера глудлакхаш дина а бевлла, колхозан кхаш тлебоьлху зударий а, нах а. Цаьрга длахьажар а доцуш, кегийра глудчаш а туьйсуш, йовдура нза. Кегийчу зударийн йоккха тоба шена тлех йолучу хенахь, болар а ларгдой, сема ладуглура цо. Хинца цунна дуьхьал охьайоглуш зударийн цхьа тоба яра. Царна юккьехь бара цуьнца цхьаьна синкьерамашка хуьйшу мехкарий а. Хьалха йоглучу кхуьнан хенарчу стоммачу Белитас мохь туьйхира:

— Хьан глудлакх муха ду Асет?

— Шуна ма гарра ду-кх! — курра жоп делира кхуо.

— Балха йола тхобца. Наха кьахьегнарг дууш ма йилла, дегте хлуттурий хьуна. Маре яха ца деза хьан? Хьо-х цхьанне а хьашт хир яц, — элира, малончас Асета куро деллачу жоьпо дог датийнчу Белитас.

— Ма кхералахь, хьобга деха йоглур яц!.. — члугтухуш тлехьелира Асет.

— Салид ву боху нза яло глерташ. Хезний шуна? — олу хезира Асетна.

— Дер хезна. Курсам бохучу цу пекьяран бен бохо доллу и йилбаз. — жоп делира кхечо.

— Валлах! Асет хлара дуьне дууш ма ю.

— Цо дуучу дуьненах-м ца хьобгура со. Цкъа марах далаза дуьсур дац.

«Жолам я!, кьега-м ма хьобгу шу сох!» — ела а кьежна юм ийцира Асета.

Синкьерамен а, атта а дара Асетаи хлетталцлера дахар. Шен дахарехь цхьа а тайпа халонаш ца гинера цунна. Кьинхьегамал цунна ца дезаш хлума а хир дацара дуьнен чохь. Неларал арахьарчу глудлакхах куьг ца тухуьйтуш коча Iамийнера нза дас-панас. Жима йолуш дуьйна цунна Iеминарг ша цена лелар а, чохь цена латтор а дара. Уьш деррин а тарлур долуш глудлакхаш дара, амма дог-ойла куро хиларо цуьнгара дика мел дерг а дойбура. Похк-эцарца санаш йохуш гулдничу дохнах дехаш, хьаналчу кьинхьегамах уьдуш лелачу дас-панас йол а Iамийнера шайх тера. Дуьхьартера маре ша ма бохху а ца инсделла, цла еана нза, жеро дела шолгла шо а дара. «Ванах, маре яхча, оцу зударийн санна, болх бан дезар ду техьа сан а?» — тосура цунна дага сих-сиха.

Нилхха хуьлуш йолу хазаллий, куций дара Асетца. Дайма ела-елла, екхаселла, самукъане йолу иза езаш дуккха а кегийрхой бара оцу евлахь а, гондахьарчу ярташкахь а.

Беран хенахь адаман хьекъл блъргаш чохь хуьлу, олуш цыха кича ду вайнехан. Асетан хазалло Iехийна вара массо а, амма цо церан гIуллакх ларамаза леладора. Маре яха ца лаар а дацара цуьнан иза. Цо ца ловхура дукха хаза а, жима а стаг. Ша ден цлахь деш доллу гIуллакх дичхъана кхин болх а ца бойтуш, хаза духуш, мерза даош ша кхобуерг карийча хазалла ца ловхуш маре гIур яра иза. Хиницалц шена тIе кхийзинчу кегийрхоштахь иштаниг ца нисвеллера цунна.

СаIид шена тIехъавзина бутт а кхачале хипра Асетна, иза ша ловхург вуйла. Амма СаIидан цлахь доьзал бара, цундела цкъа юьхъанца цо шеге йола бохуш ден къамел тидаме ца ийцира йола. Амма важа а вацара синкъерамашкахула лелазий, зударийн дегинийн мела меттигаш ца евзашший. Шен хенахь цо а Iехийнера хийла йол. Куц а, амалш а яра цуьнан зударшна веза волчу тайпанара. Хан йол-йолуш иза везавелира Асетна, цуьнан зудий, бераш ца хилча цуьнга маре а гIур йолуш. Доллучул а Асетна и дагавохийнар СаIид колхозан балхахь ца хилар дара.

Тахана а, дайма санна, балха боьлху и зударий шена гича даг тIе сингаттам тесира цунна. «Ма атта яьккхина ас айса хиницалц яьккхина хан. Муха хир ду техъа сан тIе киндолу дахар, — бохуш ойланаш йора цо. — Хир вуй техъа суна СаIидах ас ловху майра? Хабар тера ду. Хъаькамалла башха доккха дацахь а, тIе хIума догIучух тера ву иза. Хиницалц схъа ас цунна тIехь динчу зераша гайтина, жимма а кечъелла, шена гонах хьийза йолу зуда цо дика лелориг хилар. Цул совнаха, хаза куц долуш стаг а ву иза. Яха еза со цуьнга», — сацам бира цо.

Амма дукха гена ялале, СаIидан доьзал дагабеъча, и сацам буйхира цуьнан. «ХIун дича йитийталур яра техъа цуьнга и шен зуда? — ша шеге хеттарш дора цо, — тIаккха Iийр яра со ши ког дIа а хецна. Иза дIаяхча а дуьсу-кх бераш... Церан марош а цIандеш, уьш кхабар дара соьга даза. Делла а новкъара девр дац техъа, дала дIаэцарш!»

Хьалха Курсамца цхъа а тайна хъагI яцара цуьнан, амма тIаьхь-тIаьхъа, СаIид дукха мел вийзи, цуьнан зудче болу цабезам алсамболура Асетан. Ткъа хиница цуьнан кийра хъавзира бехк-гуьнахь а доцчу Курсаман берашка цабезам.

Иза ойланаш коьртехь а йолуш, юхайирзира иза шовдан тIера. Цара дIалаьцна йогIучу цунна урамнекъаш морзах довлучу кхаьчча, цхъаммо шен цIе йоккхуш санна кийтира. Саца а сецна, дIахъаьжинчу цунна белш тIе шада а диллина дехьарчу новкъа йогIуш шен доттарIа Зина гира. Шегара кIудал охъа а хIоттийна, сецира Асет.

— Юьзна кудал дуьхьал а кхийти, тахана-м некъ нислур бара сан, — забар кхоьссира Зинас кхунна.

— Хьо стенга йоьду хIара шада а дадийна? — хьаттира Асета.

— Балха.

— Ой, балха йоьду делкъа хан хилла йоллуш! Шен хеннахь балха баханарш-м ца бахка боккуш хир бу, хьо ма тIаьхьа йисина?

— Жимма хьалхе а долчуш ду, Асет. Веа ма вахарг, и брига-дир кетIара а ца ваьлла йоьдий со-м. Сийсара дукха Ийрий шу?

— Сирла сатассалц. Хьо хIун хилла йисира ца йоглуш?

— Дехьа кIотарара йнъ зуда санера дадига жайнаш дахийта. Мама дика могаш яцара. Царна хьошалла деш йисира со.

«Ма Iеабо-кх аша уьш», — ала ойла хилира Асетан, юхз а, шаьш ши мах а боккхуш юхку хIуманаш дага а яьхкина, саца-слира.

— Хьийзина-а молла хир ю хьох-м, — елаелира Асет.

— ХIун дийр ду. Ялсамане яккха гIертий со-м.

«ГIерта НацIин гэ! КъорIанор, ца йоллу ялсамане яккха-м, ах-ча даккха гIерта-кх», — элира Асета шен дагахь.

— Мохьмад-м ца веара шу долчу? — хьаттира Зинас.

— Веара. Цхьана-шина сохьтехь а Ийна, хьо йогIург хиларх дог а диллина, дIавахара.

— Шуьшиннап гIаллакх муха дирэи сийсара?

— Даним санна.

— Буйса-м ца йилли ахь?

— Мичара!

— Ткъа хIун ойла ю хьан?

Асета доккха садаьккхира.

— Делан возаллора, хаац суна-м, Зина. Левича, аьхкича, ас локххург ву иза. Салидна ала-м хIумма а дацара сан, вуьшта, со шега ца еача Курсам йнта лаац-кх цунна.

— ДIагIохьа, ша кирг хир!

— Яха-м гIур яй со цуьнга, цуьнан итт зуда хилча а. Сийсара цкъа буйьса йилла ойла хилира сан, юха а, гIехьачул дуьне дев-зина йолчу хьох дагаяла а лиъна, сацаелира-кх.

— Дуьйцуцуьнга! — ши куьг вовшах а тоьхна, елаелира Зи-на. — Со-м ма яц хьол цхьа шо бен йоккха а.

— Делахь а, доьазза маре яхана хьо, Зина. Царех кхузза зуд-чунна тIе яхана хьо, суна далан хьекъал доцуш хир яц.

— Аса-м, хьаха, сайна тIехьнийзарг со цуьнга яха а яхале сайн буйна ма верзавора! — елаелира Зина.

— ХIай-хIай! — тIетайра Асет. — Изза дан ойла ю-кх сан а. Цуьнан кертахь сайна сайн хила луу долу бакьо а, маршо а яла цо дош деллачул тIаьхьий бен Салидана буйьса йилла ойла яц сан. Муха кета хьуна?

- Говза йина ойла ю иза-м. И дош лур дуй, ткъа, хуна цо? — шен шада белш тле а диллина, длайолаяла кечъелтира Зина.
- Иза-м дийца а ца оьшура! Ахь хлун до, къо кхин ца Ia?
- Хьело со. Юха а гур ду вайна. Марша Голда!
- Марша Голда, некъ дика хуьлда!

IV

Цул тлаьхъа масех де делира. Дийнахь сарралц кертахь глуклакхаш деш хъаьдда лелла, кладъелла Курсам садаа чуйнрзира. Даима санна, берашца ша яра иза цу буса а. Бераш тоххара охъадийшинера. Хлуманна а сагатлуш доцу уьш парлат набаршъеш тохкура. Курсам царна юххе длатевжина а яра дикка кан, амма наб ца йоглур а.

«Тховса а шен хенна цла ца веа-кх иза. Билггал цхъанхъа синкъерамехъ леш хир ву. Ялийна мукъане а валахъара, сан кийра ша биллина а ца леш», — бохуш, цла ванзачу майрчун ойла йора цо.

Дист хуьлу хезаш хлумма а доцуш, тапъаьлла дара чохъ а, арахъ а. Хезара бераша цхъана эшшаре доьлу са а, пенах кхозучу сахъто ден «тлак-тлак» а. Блаьргаш а хъаббина, набкхетийта глортира иза. Амма иза яйнера. Хъаббинчу блаьргашна хъалхахула чекхдуьйлур а цуьнан къуоначу хенан, Саид вевзинчу дубхъарлерчу шерийн денош.

Курсам пхийтта шо кхаьчначу хенахъ тлера да а велла, байлахъ бисира царан доьзал. Доккха вон хетара Курсамна шайга деанарг. Амма иза диц деш тлаьхъе кхин деара. Да кхелхина дукха хан ялале, кхетта Курсаман воккхах волу ваша велира. Яьсса-чу кертахъ шен ненаца, Куржанца цхъа йисира иза. Дерриге а цлийнан дукъ шина зудчан кочахъ дисира. Бакъду, дехоша а, ненахоша а диллина Гю-м дора царшинна керт-кехъ оьшучунна. Амма уьш шайна дика мел хили царех эхъ хеташ, массо а глуклакх шаьш-шимма дан глертара и шиъ. Ткъа, къена нана кхоо глертачу Курсамана члогла ницкъ хуьлур а.

Оцу эвларчу мехкарех уггара хазаниг яра Курсам. Дуккха а кегийрхоша шайна иза езаран хабарш хезадора цунна, амма царех цхъаниен а глуклакх цо тле ца лоцура. Къаьсттина члогла цунна тлаьхъаваьллера къуона тракторист Решед. Дика белхахо а, хаза гиллакхе а, оьзда а клант вара иза. Цунна Курсам езаш хилар Куржанах а кхеттера, нахала а даьллера. Шен йол хаза еха йоллучу маре а яхана, длатаръяла луучу Куржана оцу захалонна ша реза хилар ханийтира Курсаме. Амма Решед хаза вацара, ткъа Курсамна ишттаниг ца везара.

Иштта длайоьдура хан. Цкъа цхъана буса шайн луларчу синкъераме яхара Курсам. Кхечу ярташкара баьхкина дуккха а кегийрхой-хъеший бара цигахъ. Царалахъ къаьсттина дика вухавелла а, вуьшта, хаза куц долуш а волу жимстаг Курсамна хъалх-

Цкъа а цуынга вон вист ца хуълура Салид, цундела цунна ша еза а моъттура Курсамна.

Иштта цу шинна вовшийн дезаш чекхделира уьш цхъаьнакхетта дубхъарлера шо. Амма шолгачу шарахь, Курсам деглана язълча, дерриге а цлехъана хийцаделира. Цул тлаьхъа шелбелира Салидан Курсаме хилла бовха безам. Вистхилар а эндаже, оьглазен хилира. Ценна пайдеина деш глуллакх доцуш, синкьера-машкахула кхерста волавелира иза.

Клезиг-Клезиг юлуш шавьшшинна юккъе йоьмлачу хероно дубьненах а дог даьккхинера Курсаман. «Ванах, кху дубьненахъ яьхна а хIун до техъа ас», — ойла хуълура цуьнан цкъацкъа.

Юккъехъ дов-дош доцуш шавьш цхъаьна даьккхинна дубхъарлера шо хIинца гIан санна хетара. «Довзала юккъа яхча со хъашт ца хили цунна, — бохуш ойла йора цо оцу буса. — Ма хIара хир ду бохуш ца дийцира цо соьга ша со ялочу хенахъ. Ма хIара хир ду ца моъттура суна сайна а со кхуынга йогIучу хенахъ а, санчу шарахъ а. Цуьнан куьцах а, цо дубьцучу хазчу хабарх а Iехаслла ас сайн дакъазаяккхар!»

Курсамна дагадеара Салиде яле ши-кхо де хьалха Куржана шег дина къамел:

— «Йол, хъан берхIитталгIа шо доладелла хIинца, — элира цо, — пехан хъан хенара зудабераш маре оьху. Гуттара со кхобуш цIахъ Iийна ер яц хьо. Ойла ца еш динчу марено къиза дубьне доуьйту зудчуынга. Маре йоьдучу хенахъ зудчинна хаа деза ша оцу стагца яллац яха йоьдийла. Цундела цунна хаа деза ша маре йоьдург мила ву, хIун стаг ву. ЙоIа, ша маре яхалс, и шена везавелла стаг зен веза, цуьнан гIиллакхаш а, амалш а талла еза. Стаго хъайга хаза хабар дийцарх цунах ма Iохало. Цуьнан нахаца юкъаметтиг муха ю къажа. Хьоьца кIеда-мерза а волуш иза нахаца кIоршаме велахъ дукха лаьттар яц, хьуна, цуьнан хьоьца йолу марзо а. Нагахъ санна стаг массаьрца а цхъабосса гIиллакх лелош вацахъ, я нахах гIийбаташ дохуш, тIаьхъашха лубьш велахъ, я маларш муьйлуш велахъ — и стаг дика болх бац, хьуна. Хъайна стаг ма варра новззалц тIехьийзаве. Цхъана шарахъ а, шина шарахъ а тIехьийзаве. Нагахъ санна боккъалла а ша хьо езаш велахъ, пхса шарахъ а ладугIур ду цо хьоьга. И хьохар ло ас хьуна, амма ахъ дан-м хъайна луьург де».

Бакъду, Салид шена тIехьийзачу хенахъ цкъа а иза мелла, нехан коча гIерташ ца гинера цунна. Амма данма ша нахал лакхара хеташ, кхидолу адамаш Iовдал хеташ хабарш-м дубьцура цо. Безамо лаьцначу Курсама тIадаме а ца пийцира цуьнан и сакхаташ. «ХIан-хIа, оцул хазий, эсалний сан Салид нанас емал бечох тера хила йиш яц», — хьийхира Курсаман даго хIетахъ.

«Ма бакълубьш хиллера хьо, пана, — ойла йора цо хIинца — Ахъ абларг динехъара иштта дакъаза яьлла хин яцарий со. ТIаь-

хъа вевзи суна иза, тлаъхъа вевзи. Добзалхо хилале вовза везаш хиллера, дависарг».

Аганара йол елха йолаелира. Хъала а глаъттина, иза техко юйлира Курсам. Йол длатийра. Мерза набарш кхетта ховхачу меттахъ дийшина Юхкучу берашна тлехула глййла блаьрг тесира на-нас. Царна ца хаъара шайн да мичхъахула лета а, ненан кийрахъ мел боккха бала бу а.

— Нана лойла шун, — элира цо меллаша, клантна тлера дла-даьлла юргла а тадеш, — шу дацахъара хлара къаьхъа къурдаш а деш кху чохъ мила лен яра. Шун дуьхъа садеттарг хир ду-кх мел воп хъегахъ а.

Курсаман ши блаьрг хих буьзира. Елхаран къурдашца метта а яьлла, охъайнжира иза. Цуьнан блаьргех леша хиш беснеш тлехула охъа а уьдуш, глайби тле ленара. Корта юрглана клел а лачкыйна, дог таббош елхарца кийрара бала бассо юйлира иза.

* * *

...Оцу буса хан яьллачу кенахъ Эсиматан цла чохъ богуш сирла чиркх бара. Пешахъ догучу декъачу дечинган цларо дохдинера жима цла. Дечуьра къамел а ца сацош, кхача кечбан глерташ пешана гонах хыйзара иза. Цуьнан дилхечу беснеш тлехула охъауьду-ра хъацаран даккхийра тладамаш. Кестта, кхерзина котам а чохъ, ялглу охъахлоттийра цо логера нуьйдарчней дла а яьхна, стоьла юххерчу глентахъ лечу Салидна хьалха.

— Яа волалол къо, Салид. Хлума а юуш дийцал ахъ, айхъа дуьй-цург, — бошхепа чу чорпа йотта йолаелира иза. Ткъа Салид шегла цла олуьйтуш котамах тасавелира.

— Хинна, жимма хлума хъайна елча йоуьйтур ю бах ахъ? Мел хлума еза хъуна? — хаьттира Салида, ялглу чуьра охъаэцна, котаман глоглах це а тухуш.

— Суна-м, хъаха, дукха хлума ма ца оьшу, Салид. Хъуна ма хаъара, Асет кху Яьсен-хица цле яххана хаза йол ю. Цул дика зуда хила йиш яц цлахъ дечу глуллакхна. Иза кертахъ хилар йоккха исбаьхьалла ю стагна. Цунах лаьцна вай тховса дуьххьар дуьйцуш а дац, Салид. Хъуна Асет а дика евза, иза езаш дуккха а нах буйла а хаъа. Иза шегла ийिताхъара бохуш сан кара кхо бле туьма дитти-ра дехъа клотарарчу Конжас.

— Оццул соьгара а деза боху-кх ахъ?

— Суна хлун бен ву къо а, Конжа а?

— Къеначу Конже хлунда нисво ахъ, жималла валла воллу со?

— Къена велахъ а, дуккха а дохнан да ву иза.

— Хъуна со вевза моьттуш вара со-м, Эсимат.

— Хъо ледара клант ву-м, хъаха, ас а ма ца боху.

— Тлаккха, ткъа?

— Дукха блаьрмециг ву хъо.

— Хіунда боху ахь?
— Тохара хіара гіуллакх вайша хьахийча ца! ах бен лур дац элира ахь.

— Ас кіезиг ло бохург ду-кх хьан иза.
— Дер, бакъдерг аьлча, Салид, ахь лун цхьа біе ах біе туьма кіезиг ма ду. Оцу ахчанан дуйхьа Асет хьуна тлаьхьа а хіоттийна, цуьнан нахана хьалха бехке хила луур дац суна.

— Ой, Асетна со везаш хилар хьеха а дой ахь?

— Цунна хьо мел веза а хаьа. Хьайн зудий, бераш хилар хьуна дицделла моьтту суна. Асет кідяьн гіерташ ас дукха кьамел динна цуьнга.

Салид жимма ойла еш сецира. Ша волуш, цхьа сом а сов дала ца лаьара цунна, амма сугара Эсимат ша аьллачунна тІера яла ца туьгура.

— Делахь хіета, ший ло ас хьуна!

— Ас аьлла-кх хьобга, Асет шега йоуйтург Қонжас кхоь ло.

— Ой, ший а кіезиг хета хьуна?

Эсимата сикха жоп ца делира. «Делхьа ма кьорам стаг ву-кх хьо ван, ткьа, — бохуш ойла йора цо, — кхин хьала ца вала вол-лу-кх».

— Делахь хіета, иза а тоуйтур ду ас, нагахь санна, ахь со ишколе чойнаш цІангьан балха эцийтахь.

— Эцийтахь аьлча а, айса оьцур ю-кх! Иза-м хьаха хала до-цуш гіуллакх ма дара. Асет суна тлаьхьа маца хіоттайо ахь?

— Нийсса кхо де далале.

— Ницкь кхочур буй хьан?

— Иза-м хьуна хьайна дика хаарий-ца!

Шен гіуллакх иштта цІадерзарх воккхавечу Салида кисанара схьаяьккхина ахчанан бог стоьла тІе туьйхира.

— Хіан делахь, хіара ши біе туьма дІаэца, ткьа пІераскандий-нахь дуйна школахь хьайн болх дІаболор ахь.

V

Буйса юккье яханчул тлаьхьа цІа веанчу Салида тоьхначу не-Іаран татано хІетта хьашаеллачу набарх яьккхира Курсам. НеІ дІайиллина Салид чу а вайитина, чиркх хьала оьзна чой серла а яккхина, цунна хьалха юург хіотто юйлира иза.

— Со хІума йиьна ву, ца оьшу вовшехьетта, — элира Салида.

Цуьнан иштхилар, хіинццалц санна шога доцуш, цхьа эсала хийтира Курсамна. «Кхетаме ван ца воллу техьа хіара, хіинца мукьна а», — дагадеара зудчанна.

«Кхо буйса, кхузткье шийтта сахьт ду, — ойла йора Салида, вижа кечлуш бедарш дІа а йохуш, — кхузткье шийтта сахьт даьл-ча Асет сан долахь хир ю. Кхаа шарал а дахлур ду-кх и кхо де. Амма Эсимата тховса, хазанеха санна, хьокха туьйхи-кх суна. Да-

лахьеха дацахъара! Асетца буьйса яккхаран мэх а бац и ши бле туьма».

Салдан дог-ойла айаеллера тховса. Кледачу метта а ваьлла охьавижча цуьнан ойла юха а хьаьвззина, Асетана тлеяхара. «Кхо де — кхуэткие шийтта сахьт», — дара цуьнан дагахь.

«Тховса хлара жимма вовеллачуьра ас сайгара бала бал-хийча соххий, шен береххий къа а хетта, цлен тле воьрзур вацара техъа хлара», — бохура Курсама ша шегъа, дагахь, шайш охьадний-шича.

— Тховса ма хьалхе веа хьо цла, цхьаннахьа а синкьерам бацара? — хьаттира цо Салде.

— Бацара. Хлунда хьотту ахь?

— Хьо хьалхе цла варах там хилла, — аьлла, цхьа жимма со-цунгла а хилла, тлаккха тлетуьйхира Курсама: — Битахьа стаг и синкьерамаш а, зударий а. Синкьерамашкахула лела а, зуда яло глерта а хан яцара-кха хьан. Нехан хьо саннарш шайн керт-ковхь хаза глуплакхаш а деш, шайн доьзалш юккьехь бехаш бу. Нагахь санна хьайна сан дуьхьа таса ца лаахь, кху хьайн берийн дуьхьа мукъане а тасахъара ахь, и айхьа юьхъара лавина некъ дла.

— Хьуна хлун хуьлу со синкьерамашкахула леларх? Хьан когаш тлехь-х ца лелий со. Боьрша стаг синкьераме а глур ву, зуда а ялор ю. Вайн ворхла а дайшкара дуьйна схьадоглуш долу и закон хлин-ца суна тле кхаьчча доха дезаш ду?

— Дера, хаац суна-м, стаг. Адаман дог кийрахь а долуш, къуо-наха волчо ца лело дерг ду-кх ахьа, хьо санначар а лелориг. Вайн дай — цле яххана дика клентий ма хилла. Ахь санна, цара шайн доьзалш лазапехь бахкийна аьлча тешаш яц со.

— Тхан денден кхо зуда хилла, ткъа тхан ден — шиь. Хьо ца тешахь нахе а хатта.

— Цундела хлинца хьо а ву-кх яло глерташ. Тлерикъатан эле санна, кер-кера луш схьадоглуш эле яне шун цийнан. Шена тле зуда ялийча дика хьийгирий ткъа шун нанас?

— И ша а ма еанера зудчунна тле.

— Делахь бухарчу зудчун къа хьаьрчина-кх цунах.

— И ца боху молланаша. Ииь зуда ялон бакьо ло шарло стага-на. Молланийн а, хьаьжойн а хуьлу масех зуда. Цара некъ ло би-санчарна.

— Дера ло, и лобхуш волчунна-м. Айхьа йола бохучу хенахь хлунда ца дийцира ахь совга ишта? Хлетяхь-м «хьо ца! еза суна, валлалц хьойца вехар ву со», ма олур ахь. Со хьайга сана шо кхаьччахъана дуьйна зударшна тлаьхваваьлла лелаш ву хьо. Хлунда техийра ахь со? Хлунда йоккху ахь со дакъаза? — хьоттура Курсама глийлачу озаца.

— Ас-м ца тейхийна хьо. Со суо а тевхавелира хьох. Хлетяхь еза а езара суна хьо...

— Ткъа, хинца? — шен хих буъзначу бляргашца Салиде хъаь-
жира Курсам.

«Дела хила хъан дена наьлат! Тховса ма карзах елни хьо,—
шен дагахь Курсамна лен велира Салид. — Бераш жимма даккхий
хир дац техъа, цхъа дикуо зуда а карор яцар техъа яло, бохуш
хиницалца-м ловзийра ас хьо, ткъа, хинца бохий ахь... Хьоьца
дерг харсъялла длахадор долуш ву-кх со».

— Езз-м дера еза, делахь а хлетяхьлеринг яц хьо а хинца. Де-
глан меженаш малъелла хъан, йоккха стаг, — Курсаман пхьарс ле-
цира цо.— Со гой хъуна? Хинца а къуона ву. Цхъа зуда а ялийна,
цуьнца къанлойла аьллах даций? Шех куьг йовттича парттехь дла а
лелхаш, члелардинг сання, йолчу йолаца даа дезий стага хлара дуь-
не-м.

Салида юхь йоцуш дечу къамело юх-юха а карла йоккхура
Курсамна ша цуьнга еачхъана текхна къаьхъа хан. Цуьнан блярг-
гех хинш доладелира.

— Со а яра хьоьга йоглуш къуона а, хаза а...

— Хлетяхь-м яра, хинца яц. Цкъа а куьзгана ца хъаьжна хьо?
Блера яьллачу йоккхачу стеган сання ду хъан дегI, — Курсамна
тле юха а ка дехьира цо.

Курсаман собар кхачийра. Хиницалц Салида лелоринг йист а ца
хуьлуш ловш йийнера иза, ткъа тховса дубхъара цуьнан кипрахь
оьглазло гьаьттира. Салида шена тле деана куьг оьглазен дла а тет-
тина, цунна юххера хъалагьаьттина иза, шен метта а яьлла, охъа-
хипра.

— Эхь а ца хетий хъуна ишта ала. Сан хьолахь мел жиманиг а
хеназа къанлур яра. Нах сання хъайн цийнан а, доьзалан а дола а
деш, хьо стаг хиллехъара со а къанлур яцара. Хлуида ца къанбелла
Махьмудан а, Нажудан а, Рашидан а, кхечеран а зударий? Церан
зударий сан хенара бу аьлча цхъа а тешар вац. Ахь яцонш хеназа
къанйиний со-м. Со къена къанъян хлара ценош деш ас хьегна къа-
тоьар дара, кхин хлумма а ца хилча а. Цкъа кибарчинг йовтти, тлак-
кха ценош хъаьхи, важадолу кег-мерса гьуллакхаш а, колхозан
балха лелар а хьеха а ма де хъайна. И дерринге а гьуллакх сан гихь
доллушехь хлара ценош дечу хенахь, оцул беза поппарш ас вов-
шахбетташ, цхъа а карчолг суна тле ца еан ахь. Ши куьг кисана а
диллина, гуттар ваьлла лелаш, гуттар ваьлла лелаш! Хаза цла-цле
а дендина, хьо ваха ханйча ахь суна аьлла баркалла хлара
ду-кх... — кхин дла са а ца тохаделла, йнлхира Курсам. — Дуьх-
хьарлера бер сох хъаьрчичхъана дуййна соьга кледа-мерза вист а
хилла, сан дог ца пийцин ахь. «Хъуна тле зуда ялор ю, хъуна тле
зуда ялайо», — ду-кх длаяьллачохь а, схъаяьллачохь а.

— Тойита, ма цийза суна! Хъан гьуллакх дац ас лелочуьнца! —
юрлана клелхъара хъала а таьйна, Курсамна тлечевхира Са-
лид.

— Хлуида дац сан гьуллакх? Суна лаба моятта хъуна цийнах

йоха? — дүхьал йирзира Курсам. — Товар ду ас диттина са. Кlor-дийна суна ахь лело хлүмалгаш.

«Хьажахьа цуьнан екаре! — ойла йора Курсама шена дүхьалто ярх цецваьллачу Салида. — Кхин саца ойла а юй цуьнан. Ша ладда мел юьту кхин а дүхьал йоврзуш йоллийца. Жий санна эсала елахь а, урх хецна йитича-м мегар яцане хлара а».

— Хьуо санна болчех эхь ца хета хьуна? Хьайн хенарнаш син-кьерамехь гой хьуна? — барт беттара Курсама.

— Сацае и муцлар! Ас хьовзийна схьайоккхур ю хьан иза, — тлера юргла дла а тосуш, метта охьахира Салид. — Ас санна лү-ург диір ду. Тлехьалча ахь суна ден дерг бераш а диттина длаяхар ду-кх. Пажалста! Некъ шуййра бу хьуна.

Салид юха а юрглана клел вуьйлира. «Дукха тлех элин техьа ас? — бохуш ойла йора цо. — Хьалхе дуй техьа ас сайн дагара хан-йита? Дала хьеха дацахьара!»

.. Шайн денний, нанний юккьехь боьхна барт ца хуу кегий бераш мерза набаршъеш юхкура. Царна ца хаьара мамас буьйсана шайн бляра а хьовжуш, йовлхуш тоькхий а, шайн ойла еш иза якъалуш юйла а. Оцу буса ехха Иллира Курсам наб ца кхетах. Салиде ша и кьамел дарх дохкояьллера: Салидан дагахь дерг шена хаале хьалха сапарлат яра иза. Хлетахь цуьнан деган клор-генехь богуш догдохийлин суй бара. «Цкъа кхетаме vorlург хир ву», — бохуш, ша шена маслалат деш яккххира цо и хан. Ткъа хлннца хьарцира и догдохийла а, байра дегайовхонан суй а.

V

... Текхечира йиллина буьйса. Оцу сарахь Курсам йолчохь цхьа шиша къаьркъа а мелла, аравелира Салидий, цуьнан доттагла Закрий. Йиллинчу метте воьдчу цу шинмо шавш лелориг Курсамна тоса а ца далийтира. Малар а, сарахь кечбелла арабовлар а цераи диллина лелош дерг хиларна царшиммо лелочун тидам а ца бира зудчо.

Шена тле эмгар санийла Курсамна хира луларчу юьрта нускал а доссийна, Салид цигахь а витина. буьйса юккье яханчу хенахь цла vorly Закри ша йолчу веача.

Закрис беанчу хаамо дегл шелдира Курсаман. Морзахца ий-зош шен дагах кескаш йохуш санна, иза десташ, кийрара араглер-таш санна хийтира цушна, хилларг хнъча. Амма йовхна яцара. Цунна хьалхе дуййна хууш дара и глайглане буьйса цкъа шена йог-лур юйла а, цо шен дог ловжор дуйла а. Цундела иза хьалххе дуйй-на кечьеллера оцу йовхначу буьйсано ловжо долчу дагна сатоха.

Берриге ницкъ тле а гулбина, шен дагна хилла ницкъ къайла-баккха гловртира иза, амма кийрара бала цуьнан ницкъ сов буьйлу-ра. Курсаман бертаза цуьнан кийрара лазаран узам белира. Шен ницкъ ма кхоччу садетташ, шегара хьал Закрина ца ханйта глерташ

йолу иза цуынга длахъажира. Амма иза шек а нацара. Маларо цийбина ши бляьрггий, мокха юьххый кьинхетамза елакъс-жира.

«Хлумма а ца хилча санна вела а къежаш, хитна Iesh ву хлара-м, — дагатесира Курсамна. — Хаац техъа цунна шаьш мел инзаре акха глуллакх лелийна? Хлан-хла, ца хаба. И хаа адамалла мичхъа ду цу шингехъ».

Курсам шга хъаьжча цунна ша длаглойла лавий техъа аьлла хийтира Закрина. «Ша юьтур ас хлара, — ойла йира цо, — шена лаахъ елха а, шена лаахъ ела а парглат йитар бакъахъа ду».

— Шек дла ма яла хьо, Курсам, — элира цо аравала дагахъ хъала а глоттуш. — Хлара хьуна тле дубххъар деана а, я тлаьххъара деана а дац. Вайн дайша а кхийллина зударшина тле зударий, вай а, вайн бераша а дубтур дац иза. Дикачу клентан бен ца хуьлу ши зуда.

Иза дара дог доьхна Iachu Курсамна Закрис деш делу маслалат.

— Иштта хета хьуна а, хьо санначунна а, — элира Курсама, гийло, тлаккха оьглазен, сацам боллуш тлетувйхира цо: — Зудчуна а, берашна а тле зуда ялор яц, шен кийрахъ адаман дог долчо. Шаьшшиннан кийрахъ иза цахилар хайити ашшиммо.

— Оьглаз ма глол хьо, Курсам, — велавелира Закри. — Хъайн дагара хлунда хоуьйта ахъ? Ахъ иштаниг аьлча-м, хьох нах буйьлур бай.

— Адам дацара хьо-м. Хьо адам хилча, тховса со йолчу а веана и хабар дубйцур дацара ахъ. Гиллакх а, я оьздангалла а яц шуьгахъ. Хьуна муха хетар дара хъайн зудчо хъайна тле майра валийча? Хазахетар дарий хьуна?

— Цо дубйцучуынга! Хьо хьер-м ца яьлла? Цкъа а суна олуш а ца хезнарг ду-кх ахъ дубйцург!

— Аш лелориг а ду цхъана а кьомехъ доцург.

— Эхле, Курсам, хьуна хлумма а ца хаба. Цундела аьллий: «Зударийн хъекъал пхьндан цлоганал бен дац». Кху вайн лаьмнаш-ца долчу массо а кьоман ду зудчунна тле нускал далаш Ie-дал.

— Хлаъа, шу санна йовссарш кхин а хила тарло.

— Дlаяла! Дукха тlех йолуш йоллу хьо. Хлан, Iодика хуьлда! — аравелира Закри.

Шен бохампа ша цхьалха йисина, цленкъа юккъехъ саца а сецна, чухула бляьрг туьйхира Курсама. Пенашна, шкафашна, пхьеглашна тlехула кхерстира бляьргаш. Тлаккха, ангали дубьлуш йинчу, сов цийнан неIарх чу бляьрг туьйхира цо. Дехъа чохъ хlиттийна тle назбарш а, дезчу кладийнан бес-бесар юргlанаш а тийссина кечдина лаьтташ маьнгеш дара. Пенах кхозуш а, цленкъа тийссина а — деа кузаш. Уьш ерриге а ша хьегначу кьих энна, атталгlа шена тleюха цлена коч а ца оьцуш цо гулйина хlуманаш яра. Цо хаза куьг тухуш тодина дара цленойн пенаш а, пеш а, оцу кертахъ мел

долу хлума а. Дла бляьрг тле мел хлюьттинчу хлумано дагапоуьйтура длаяхана хан, даг тлехь марха йоцуш яьхна, иза Салиде сана дуьх-хьарлера шо...

VII

Шолгачу дийнахь луйьранна хьалххе гляьттина Курсам, данма санна, кертара цхьацца гуллакхаш дина а яьлла, бераш ясле дла а луш, балха яха новкъа елира.

Шуйьрра зляьнарш яржош регла тлехула гучабаьллачу малхо, буса клеззиг дилхинчу догламо тлундинчу лаятта нилхха лаь глит-тайора. Халла хаалуш, деглана там беш хьоккхара луйьренан тлуьнан мох.

Урамехь дуьхьалинслу адамаш шегла хиницаличул башха, кьин-хетаме хьуйьсуш санна хетара Курсамна. Церан тле-керешна доу-ций жопаш а луш, наггахь соций, тляьхьадисна ши бер а сикдеш, ясле длакхечира иза.

Яслин кетларчу ринжех чохьаяьллачу Курсамах бляьрг ма кхийтти дуьхьал санчу Маликата цуьнан керара йол длайицира.

— Хьо тахана ма хьееллера, Курсам, дукха ягийна техьа хьо?— хаьттира цо.

— Хлуида бах ахь?

Маликат йокна хьавзира.

«Ой, елла яла со дела!», кхунна хууш дац техьа шена тле зуда ялор!» — дагадеара цунна.

— Аса-м... болх дукха сикха болу дела бохура...

— Цунна-м дера ца бахара ахь иза, — еласлира Курсам. — Хлумма а дац, Маликат. Едало кхетор ву сонта леларг. Длайолуш лаятта зударшна тле зударий кхуйьлу хан!

Цунна и хууш хиллийла хитча, дог парглатделира Маликатан.

— Хьуна и бохам ца хиллийта сайна дуккха а зен хуьлуьйтур дара ас. Шек ма яла хьо, Курсам. Едало дуьтур дац цунна иза, — маслалат дан кертара Маликат.

Кхаш тле длакхавчча белхалой берриге а балха длахиттина кариьра Курсамна. Хлоранна уллохь малхехь кьегара можачу хьаж-клийн яккхий оьланаш. Мехкарийн арлонгахьара схьахезара самукъане эшарш. Цара дегнаш ирахиттийнчу кегийрхоша юкь-юкьа детта маьхьарий хьаннашца шалха а долий, генна реглаца дла-тоьра.

Оцу деношкахь халдаза хуьлучу йочанаша ялташ лаьна клел далара кхерам туьйсуре, цундела жимма а хаза даьхкинчу денойх пайда а оьцуш, де-буьйса ца лоруш белхаш бора адаманаша. Божарий, бераш доцу зударий буьйсанна цла а ца борлуш тлехь лаьра.

Колхозан араьхь болх кхехкаран кхин цхьа бахьана а дара: Курсамглеран хьалхарчу бригадаца массо а хенахь кьуйьсуш йолу шолгла бригада хьалхаларна кхерам боллуш лара оцу деношкахь

хлѳттина хьал. Цара чларго йннера, хьаьжклаш хьалха чуерзорца толам а баккхина, хьалхарчу бригадера кер-кера лун байракх схьаяккха.

Оцу похьалло керл-керла инцкъ лора шина а бригадана.

Юург чохь йолу сумка кхоран генах а оьллина, хьаьжклаш тигло хлѳттира Курсам. Цуьнан Йеминчу каде куйгаша длатуйсучу хьаьжклийх кестта йоккха оьла хлѳттира.

Гонахарчу хьаннашкахь тийна дара. Аьхкенан сийна духар охьатаса доьлла дитташ деса, дерзана гора. Хинна ца хезара цу чохь олхазарийн самукъане эшарш.

Геннахь, тракторан къора гловгла елира. И гловгла тлеттла гергата юьйлира. Дукха хан яллале, хьуьнаххула боглучу новкъахула гучуслира тлаьхьатесна гота а йолу «ДТ-54» трактор.

Иза кха юьххьехь саца а йнна, охьавоьссина юккьерчу деглара, шуьйра беллашший, стаммийн пхьаьрсашший долу къуона стаг Курсам йолчухьа волавелира.

— Балха тлехь кхиамаш хуьлда хьан, Курсам! — элира цо Курсамна тлехьаьчча.

— Хьан а хуьлда, Решед.

— Тлаккха, муха ду хьан глуллакхаш?

— Вон дац. Ахь хлун до?

— Хлара кха аха веанера со-м. Минчхьа ву шун бригадир? — Курсамна юьхьа дуьхьал хьажавеллачу Решедан велар сецна. — Курсам, суна, хьо ма глийло хета, сингаттам болуш хлума-м дац? Бераш могаш дуй?

— Ой, глийла ю со? Тхо могаш а ду, сингаттам болуш хлума а дац, — жоп делира Курсама ела а елла. Буйьсанна охуш хиллачу Решедана Салида зуда ялор ца хаййла хинна цунна. — Ткъа, Хьамид, длогарь глэд тлелел дуьллучаьрца гира-кх суна.

— Дика ду делахь. Хьуна глѳ оьший?

— Ца оьшу, баркалла.

— Делахь, со Хьамид лаха воьду. Иза ца хилча болх длаболабойла дац сан.

...Решедана тлаьхьахьаьжча, Курсамна дагтсара шех дуьххьарлера бер хьаьрчина хан. Курсаман йоккхаеран доза дацара. Шегара хьал а, йоккхаер а майрчуьнга длаханйта лууш, амма хаййта нэхь хеташ нхьа хан схьира цо. Курсамна моьтттура шен доьзалхо хир пуйла хнъча, шена санна, Салидана а хазахетар ду, амма ша глалат юьйлуш хиллийла тлаьхьа хинна. Курсамера хьал шена хнъча нуьцкъалчу балхах и ларъяран меттана, цунах ида вуьйлира Салид.

Курсам хьѳгуш хьѳжура шайн марошна юххе а хлѳттина цахь а, арахь а глуллакхаш деш лелачу зударшка. Курсам маре яхча дог а диллина, оцу эвлара Маликат ялийра Решеда. Цара цлѳнош дечу хенахь Курсамна денна гора, настарш хьала а йнна, поп-

парш вовшахбетташ хыйза Решед. Мосуьттаза базарахь а гинера цунна Маликат юххе а яккхнна, цхьацца хлумнаш оьцуш иза лешаш. Иштта, ший а цхьаьна клубе а, кино а доьду бохура и ший, амма Курсамна, ша цига йоьдуш цахиларна, цигахь ца гинера и ший.

Маликат а. Курсам а цхьана хенара яра. Ший а цхьана шарахь маре а яханера и ший, шинне а кхоккха бер а дара. Амма, хинца царшинга хьаьжнaрг и ший цхьана хенара ю аьлча цецвер вара: Курсам Маликатал масех шо йоккха хетара.

Де суьйренгахьа лестича, малхбузехьара схьа догланан лаьржа мархаш гучаелира. Хьуьна юккхьхь лаьттаху, бекъачу попан бухь тле а лахьелла, дагна тле сннгаттам тосуш, шийлачу маьхьарца ека а екна, гьаьттина длаяхара хьаргla.

Юкь-юкьа догланан тладамаш кхийса дуьйлира.

VIII

Оцу суьйранна, берашца цхьаьна шен есачу хлусаме йпрзича Курсаман даг тлера бала кхин а алсамбелира. Дог ца доглуш берашна юург а кечийна, етт а оьзна, хьалххе охьайижира иза. Амма наб ца кхетара. Дладаханчух а, тлехиндолчух а лаьцна ечу ойланаша длаьаьщера корта. «Решеда шен Маликат санна, сайнчо со а кхойина хиллехьара иштта дакъаза яьлла хир яварий со-м, — бохура цуьнан даго. — Яцийна тиш а йина, доьзала юкьа а хьарчийна, сайнчо суна тле зуда ялий. Ма прча гьуллакхаш ду уьш. Адам дан а дац зудчунна тле зуда ялориг а, зудчунна тле йоьдург а. Баккъалла а аьлча, оцу гьуллакхана божарел а бехке зударий шаьш бу». Хлуьна йоьду зуда ша санначу зудчунна тле маре? Ойла хлуьна ца йо цо ша арабоккхучу некъан: цлийнах цла а динна, мьйра а везаш, шен бераш а хьоьстуш леш зуда ма ю оцу стеган. И йоха ма йо цо. Адам дац хьо, хлай зуда?! Цуьнан ойла-м ян езара зудчо ша я йовдал яцахь я экха дацахь.

«Хьанна а езар йолуш, юьгур йолуш, хаза, жима ю Асет. Кхин яха меттиг боцуш санна, зудчунна тлееана иза. Хлуьн яхар хир ду цуьнчух? Ша а, со а дакъаза яккха йоллу-кх иза», — бляьргех мела хиш а лешаш, елхаран кьурдаш а деш, кьаьхьа ойланаш ян хьоьттара Курсам. Маьца хилла а, цкъа цхьаьна бахьанийца хийцаделла, юха а прсен хир дацара техьа шен дахар, бохуш, цунна цхьа бахьана лохура цо. Оцунах лехаселла ца хилча, хала дара цунна и дакъаза денош текха. Шен тлехиндолу дахар дохк долуш, кхольина деанчу дийнах тера хетара, ткьа ша, бляьстенна талучу хенахь хьаьшна, дохийна длакхоеьссичу зезагах, я цхьа кьацахетарша гонах диг а диттина, гаьйнаш а хедош, дерзана а даьккхнна диттинчу, дакъалаш лаьттаху, кьуоначу диттах тарлора цунна.

«Со стенан дуьхьа яха еза, со хьанна хьашт хир ю? — бохуш ша шегга хьоьттура цо. — Хлай, веза дела, тховса йожалла лохьа суна!» Кийрахь болчу балано ша шена тоьхна лечу хьол тле йоккхуш лаьт-

тара иза. Цуьнан дагна бала бинарг цо сатуьйсург, шен хьоме, ке-
гийн бераш дара. Хинца уьш гуш кхин тле а дог Ийжара ненан.
Царех а яккхина ша длаяхийгарна кхоьура, ткъа ша царца
цхьаьна ценошках юьтур юйла хнъча даг тлера нисса ах бала ай-
алур бара. Шен цхьаллехь царех гловла а йнна, шен нрссий, дахар-
рий царех а довзна хан яккхинера цо. Хиницалц, дийнахь уьш
довлуш хезча, церан зевнен кьамел хезча, буса уьш шена юххехь
мерза набаршъеш дийшина юхкучу хенахь ша царга хьаьжча, ца-
ра цхьана эшшара довлучу сига лавовгича, тлера бала длаайалой,
дог декхалора ненан. Ткъа, хинца а ловхура цо шен дагна царца
маслалат. «Со мича глур яра шух а яьлла? — хьоттура цо. — Хлан-
хла, шу эмгарца а дитина цхьанххьа а глур яц со, айса мел вон хье-
гахь а. Шун дувхьа ловр бу ас берриге а баланахь», — шена юххера
ши бер мара а озийна, тата доцуш юьлхура иза.

IX

— Дагадоглий хьуна, Салид, хьайн даго ма бохху зуда хьайна
нисъелча, йилла а, эца а меттиг ца карош айтына лелор яра, ай-
хьа соьга баьхна? — Салиде хьаттира Асета, ша ден цлера схьа-
еанчу буса.

— Хйунда ца доглы! Доглы дера-кх. Бутт а ца кхавьна ас хьовга
и кьамел дина-м — жоп делира майрчо.

Оцу буса шавьши дара и шинь. Асет цла еана аьлла хезна баьх-
кина марзой жимма сакъоьруш а Иййна, длабаханера. Курсам а,
Асет цла ялош еанчу зудчуьнца лелон деза гиллакх а лелийна, иза
дла а хьажийна, шен чу а яхана длатийнера.

Асетан прах баьттила ши блаьрг хьестарца Салиде хьовжура,
клайн горгачу юьхьа тлехь цлен бос бетталуш беснеш йогура. Дов-
лучу цлечу, севсинчу балдашна юккьехула схьагуш цергийн клайн
могла бара.

— Делахь хлета, хинца хуур ду-кх хьуна со мухха хетахь а. —
Салид зен санна, цунна дувхьал а йоглалуш, гланта охьахира иза.

— Хьуна езахь, сан хьомениг, хьозанан шура а карор ю-кх су-
на. Схьаалал хьайн доглаьттарг.

— Ас бохург айхьа дийр дацахь ма алиьталахь.

— Со верриге а хьан ву-кх! — ши куьг Асете дла а кховдош, тле-
хилира Салид.

— Делахь дика ду хлета, — элира Асета. — Уггар хьалха саййна
ценош дезар ду, уьш вуно снха хуьлийла а луур ду суна.

Салид воьхна хьаьвзира.

— Хьо ма хьалхе вуьйхи? — элира цуьнан дагахь долчух кхет-
тачу Асета.

— Воха-м ца воьхнера со, — дохийна жоп делира Салида. —
Ценош эца хинца цкъа аьтто хир буй техьа вайшинна? Хьо
ялош ас дайына ахча, дерриге а бохург санна, нахера духалург

даьккхнна ду. И декхарш дла а дерзыйна, жимма шай-кай тлелел а ниллина, тледогучу сарахь оьцур ду вайша цленош.

— Цхьа шо хьовха, хлара цхьа клара а халла доккхуш ю со-м кху кертахь. Цхьаьнгара духалург ахча а даккхий, дпкочу бешаца цленош эца ахь. Цу бешо ахь шех делларг сикха меттахлоттор ду,— элира Асета, кхин оила а ца еш. Схьахетарехь, оцу глуклакхан оила хьалххе йиннера цо.

«Делан, кьорланор, бакь ма лов хьо, — элира Салида ша-ше-га. — Иза дагадеана дац-кх суна оццул ойланаш еш. Хаза хилла ца леш, билггал хьекъал долуш зуда а ю хьо».

Цо хлоттийначу планна ша мел реза хиллехь а, сикха хлаъа ала ца лийна, жимма юхарлотан сацам бира цо.

— Соьга хьан лур дара духалург ахча?

— Ой, духалург ахча даккха стаг а воцуш ву хьо?

— Ван а-волуш, мосуьттаза а даьккхнна аса-м. Юх-юха а соь-га далан ахчанаш дац.

— Иза-м тхан дас дера лур ду вуно атта.

— Хлаа, хьо ялийна а валале студендега ахча доьхуш лелар ву, хьуна, со! — Аьттехьа а ца дитира Салида.

Амма цо и аларх кьаръяла оила яцара Асетан.

— Хьуна эхь хетахь, ас доьхур ду иза-м, — элира цо.

Жимма юха гиртинчул тлаьхьа Салид реза хилира. Цул тлаьхьа цхьа бутт а балале, Асетан дегара Товсолтера духалург эзар туьма а даьккхнна, дикачу бешаца райцентрехь цленош нийцара царшиммо.

Оцу тлера длайолаеллачу. Асета клез-клезиг верзош, буйна вер-зо волнира Салид.

...Цул тлаьхьа масех бутт белира. Глушлакхе а баьлла тлехьоь-жучу аьхкенан бовхачу малхо тхьовсийнера хлаваь. Повхоно мас-со а хлума длатедина, тапъаьлла дара юьртахь. Деккха цхьа стоь-мийн дитташ дара генаш курра дла-схьа а даржийна малхера ницкъ уьйзуш. Байн хьовкхучу мохо халла хаалуш лестадора церан глаш, амма цуьнан ницкъ ца кхочура хийкьинчу стоьмаша даздина кхо-зу генаш меттахьхьедан.

Бешан цхьана маьлехь бийначу хас-стоьмашна хлетта хи дилли-на а ваьлла, настарш а цланйина, беша клелхула волавелла лелара Салид, хьала кхевдий боккхий, цхьацаца стоьман чоме а хьожуш.

Бешан лакха маьлехь, ураман искъа йисттехь, тхов тле гериг юьллуш дина, дитташна юккьехь клайн кьегаш, кегийн, хаза цле-нош гора. И цленош а, хлара беш а эца, Асетаца кхелхина кхуза веанера Салид.

Дукха хан ялале стоьмийн дитташна юккьехула схьагучуелира Асет. Цуина тлеюьйхина клайчу дарин кофта а, лаьржий, клайн, мо-ханаш оьхучу дечу кладинан юбка а, когахь лекха клажаш долу туфлеш а, настарш тлехь халла хаалуш чилланан пазаташ а яра, коьрта тиллина бес-бессарчу зезагийн сурташца кечдина чилланан човлакх а дара.

Беша диллинчу хе тладийначу меттигех а къехкаш, байн ког боккхуш йоглучу цо, ша Салидана тлехачале саца а сецна, гонах блаьрг туьйхира. Цъхана южа клел яхана, схъабаккхина Iаж а бууш, охъахпира иза.

— Салид! — хьостуш, кледа-мерзачу маьхъарца майрчуьнга кхайкхира зуда. Асет ган а ца гуш, шен глуклакх деш лела Салид, мохь туху хезча сикха цуьнгахъа вирзира. — Жимма яхий суна баьллаш а йохъуш, садаа схъаволахъа.

— Баьллаш еза хъуна? Хюкху делан сохъта! — дIахъаьдда Салид уггар дика а, саттийна а йоллучу болла тIе а ваьлла, кад буьззина баьллаш а яхна, схъавеара.

— Кхин хIун еза хъуна, Асенка? — хаьттира цо кад Асетна хъалха а хIоттош.

— Хьо сайна хилчахъана суна оьшуш хIума дац, Салид, амма сайн дола хьо ваккха ца луш йисина йолуш-м йоллу сь, — шен екхалла хилла юхъ кхолипIра цо.

— Со дийина хъан ну-кх! Кхин хъенан хир вара со? — цунна улло охъалахвелира Салид.

— Иза-м хъайна дика хъара хъуна. Селхана буса сахилла доллуш цIа веара хьо, ткъа ас хаьттича, школехъ вара элира ахъ.

— Ван а вара со-м цигахъ... беттан отчет хIоттош.

— Баттахъ мосазза хIоттайо аш и отчет?

— Шозза. Кхузза хIоттош меттиг а нисло, — ойла пина жоп делира Салида.

Ирачу хъажарца ши блаьрг Салидана тлебуьгIира Асета

— Гуш лаьтташехъ аьшнаш хIунда буьтту ахъ? Селхана буса Курсам полчохъ вацара хьо?

Салидан дог тохаделира. «Иза мичхъахула хиъна техъа кхуина?» — кхеравелира иза. Амма иза воьхна вацара. Цо чIарго йира, билгалла ша цига вахар Асетана хъаь ца хъаь хаьалц даре ца дан

— Вацара, — сацам боллуш жоп делира цо, инсса цуьнан блаьргаши чу а хъаьжна.

Масех минот хъалха эсала елакъежаш хиллачу Асетан юхъ бос хийцина, даг чу поьссинчу оьгIазаьлло цийийина кхохкийра. Бехкам эцан лаарх буьзна бара ши блаьрг. Сикхдинна доьлучу се хъалауьйура некха тIера дарин клайн кофта.

— Вацара? — хаьттира цо Салидана тлеххета кечъяла саина, белшаш тIехула охъаеана Iаьржа, стомма ши клажар букъа тIехъа а тосуш. — Курсам йолчуьра араваьлча, кетIахъ, хъуна дуьхъал кхеттарг мила вара, ткъа?

Салидан дерIа тIехула шело хъаьдира. «Цхьаммо дIадийцина-кх хъуьнга. Дена наьIалт хиларг, мила хилла техъа иза хила мукъане а! Дуьхъало ер ас», — чIарго йира Салида.

— Ваханера-кх со, бераш хIун деш ду хъажа. Ваха а ваханера, чу охъа а ца хууш ара а велира...

— Ца ваханера бохуш аьшнаш хIунда буьтту ахъ, ткъа? Эхъ ца

хета хуна харцдерг дийца? Отчет хлоттош вара со, бохуш бус-буса и зокъам долчу лешаш...

Асетан оьглазъхар жимма шеллур дац техъа, аьлла, кхин вист ца хуьлуш сецира Салид. Кедара баьллаш хъаяза лаьтташ яра. Массех минот ялийтира царшиммо вовшашка дист ца хуьлуш. Оцу клеизигчу хено сагатдина Салид маслалат дан хлоьттира:

— Атта карзах йолу хьо, хьомениг. Иштта ма хилал хьо. Нагахъа мукъане а со цига воьдуш ца хилча наха суна бехк буьллур бу, ткъа, йедална хича-м маггане а мегар дац. Цуьнан карахь долу бер жимма доккха хиллалц сатохахъа, тлаккха ас дайохуьтур ю иза. Ас цуьнца лелаш ерш-м ерриге а моттаргланаш яй. И ца хаьа хуна?

Цо дуйцучуьнга ладоьглуш йачу Асетан бляьргаш хих дуьзира. Юьхь тлера оьглазалла дла а яйна, кхоьлира.

— Хьо цига эхар сан даге ца лало, Салид. Со хъайга еача айхъа иза юьтур ю бехира ахь соьга. Техи ахь со, хаза пеха санна. Дукха нах бара со юьгуш, хлетте а ахь дийцигчух а тешна, хуна тляьхъа хлоьттира. Айхъа хлара дийринг хилча, со хлуьда ялайора ахь, — харц бляьрхинш а йенош, елха глертара Асет. Бляьргаш белхахъ а, дог долура цуьнан. «Толам герга бу, — бохуш оила йора цо. — Эрн довш дац ас йенош долу бляьрхинш».

Амма, Салид дог доьхна вара. Цуьнгахъа ницкъ бацара Асет човхо а, цуьнна хъавзаш дерг ала а. Нагахъа бен хуьлуш доцчу хазчу зударийн куц шеца долчу цо лаьцнера иза. Нагахъа Асета кхин цхъа жимма ша хьовзийча, иза реза хир вара Курсам йита. Амма, жимма а клеьхъара вала некъ хилча бераш ненах даха а ца лаьара цуьнна. Цкъа-делахъ, берех къахетара, шолгIа-делахъ, йедалах а, нехан наьлалтах а кхоьура.

Шо кхоччуш доллур Асет Салиде еана. Оцу клеизигчу хенахъ иза тешна яьллера, майра лохуш ша цуьрринг а тилкхазъяьлла цахиларх. Цхъана а тайпанара хлума ца оьшуш, паргIат ехаш яра иза. Салид верринге а шегхъа ваьккхинера цо. Асетан хазалло а, иза езаро а корта хьовзийнчу Салидана цо боххург бен бакъ ца моьгтара, оцу кертахъ хлуьу лелорах цуьнна геч а дора. Ша оцу корта еачхъана Асета лоьхург Салид Курсамах хераваккхар дара. Оцу шен йалашонна тлехкоччуш йоллур иза хинца. Оьш-оьшург долуш ша ехаш елахъ а, чам бацара цуьнна Салидан цартлехъ Курсам мел ю. Курсам гича, цуьнан цле йоккху хезча даг чохь глоттучу цабезамо кийра цле летайора цуьнан. Цуьнна дукха хенахъ дуййна хаьара, Салид Курсам йолчу оьхийла. Шена иза мел новкъа делахъ а, цкъа ша Салид караверзоллац, цуьнга сацам боллуш хлума ца олуш, цхъа хан ялийтира цо, ткъа хинца цуьнан оила кхочушъян еза хан тлеххьачнера.

Таханлера сурт мосуьттаза а хлоьттинера царшинна юккъехъ. Бакъду, цул хьалха цкъа а Салидана тле ца чевхинера иза. Шен хазаллин а, бляьрхин а гюьнца шег а Курсамах длакъасталург

хиларх тешна йолчу цо хьалха дов ца дора. Амма Саид кьайлах Курсам йолчу эха воьлча цуьнан даг чохь оьглазалла гьаьттира. Ша хиницалц бинчу земашица Асетана хипнера Саид шена дуьхьало ян ваьхьар воцийла. Амма оцу деношкахь Саид шеца жимма эвхьаза вала воьлла дела, шен бляьрхиш а, хьестаялар а духа а оьзна, чlogla йист хила йоьллера иза.

Дехха ййра и шиь вовшашка дист ца хуьлуш. Оцу тийналло сагатдора Саидан. «ХIара кьамел хIун дича хийцалур дара те-хьа, — бохуш ойла йора цо. — ХIуьу динна а хилларг дидан хьажа веза со».

— Хи диллина вала воллий хьо? — хьаьттира Асета, ша хипна-чуьра хьала а гIоттуш.

— Вала воллу со-м, хIунда хьотту ахь? — элира, кьамел хийца-далар хазахетгачу Саида.

— Юург яьлла. Чуволий хIума кхалла,—цIехьа йолаелира иза.

Льаьттара схьаэцна, фуражка а буйнахь, Асетана тIаьхьахIоьт-тира Саид. Шаьш баьллашна кIелхула чекхдовлуш саца а сечна, дитташна тIехула бляьрг туьйхира цо.

— Ахь хIун олу, Асет, цхьа-ши бIе туьма лур дуй вайна кху баьллаша? — хьаьттира цо шайн хьалха хилла кьамел Асетана дидан ойла хилла.

— Тамаша бу иштта хIаллакьхь-м цхьа сом а лахь. Курсам, цуьнан бераш ду денна хIорш дIакхоьхьуш.

Саидан докьазалла, кьамел юха а хьовззина хьалхалеррачу тIедогIуш льяьттара. Кхин дIа вист а ца хуьлуш сацар шегахьа до-луш хийтира цунна.

Шаьшшиь керта хьалха кхаьчча, уча хипна Iаш Курсаман ши бер карийра царна.

Хийизина, хаза хьаьрса месаш а, сийна ши бляьрг а, горга юьхь-марш а йолуш йолу пхоьалгIачу шарчу яхана Нуржан шена юххехь Iачу жимчу Ланде шабарца кьамел деш яра. Бешара схьадогIучу шайн дех а, дестечух а бляьрг кхетча, шен кьамел сацийра цо. Хьал-ха йогIу Асет ша царна тIекхьаьчча йист а ца хуьлуш, тIех а яьлла, чу яхара. Нуржанан кера лавцна кад ма байиннехь хипра цунна и шиь стенна деана.

— Ашшимма хIун до, Нуржан? — хьаьттира Саида ша тIе-кхьаьчча, жимма соцуьгIа а хилла.

— Напас цхьажимма баьллаш яийта бохура, — жон делира Нуржана, льяьттан бляьра а хьаьжна.

«Делахьа ма шайн хена ца инсделн-кх шуьша, — элира Саида дагахь, — хиницца яьллера хIара шу бахьана долуш суна дов дн-на».

— Дуьло чу, — дIаволавелира да.

Нуржан а, Ланд а вовшашка а хьаьжна Саидана тIаьхьа дола-делира. ЦIа чу кхаьчча, нелсарIи юххехь, сонехь сечира и шиь.

Асет шен цаьрга болчу цабезамах буьзна ши блаьрг, цкъа царна тлехула а кхарстийна, Салидана хьалха юург хлотто юьйлира.

Пеина тле йовдуш, юха стоьла тле йоглуш лелачу Асетан когаша дечу дайчу татане а, цо меттахъхьесчу пхьегийн татане а ладойлуш, сих-сиха марш хьала а уьйзуш, Нуржанан кучан юх а лавцна, цунна тлехъа, нефаран сонехъ хлоьттина лавттара Ланд. Цунна гуш дацара Асета лелош дерг а, Салид хлуи деш ву а. Чохъ лелош долчуьнга хьажа сатесначу цо, Нуржанна хьалха длахлотта ойла хилла цхьа ког хьалха длатесира, амма Нуржана дуьхьал тесначу куйго юха а шен метте длахлоттийра иза. Иишас ша сацорна дагабааме хиллачу Ланда марш хьаланйзар хьалхачул а сихдира. Эххар а, иза кхийтира ца чохъ лелош долчух. Стоьла тле охъа хлоттийнчу кхерзинчу котаман хьожа кхийтира цуьнан мерах. Дуькха хан ялале цуьнан лергашна хезира котаман глорl кагдеш а, Салида иза бага хьарчох а, цо балдаш меттахъхьедеш а. Ландан цергех иза доладелира. «Дадина гуччу длахлотта веза со,—дагадаера цунна, — со кхузахъ вуй а ца хууш, ерриг котам йиъна вер ву иза». Шена хетарг длаала ойла хилла Нуржанна муьшка йира цо, амма иза шегъ схьахьажча цунна хипра цигара ша меттах волуьйтург цахилар. Ткъа, Салид виет а ца хуьлуш, котам кхачийна волуш воллур. «Хлан-хла, дадина со кхузахъ вуйла ца хьа. Ас муха ханийта цунна иза? Нуржан цлахъ йийна хиллехьара...»,—бохуш ойла-наш йора Ланда. Эххар а, цуьнан юьхъ екхаслира. Цунна дагадаера ша волчуьра меттах а ца волуш, цигахъ ша хилар Салидана муха ханийта деза. Хьала уьйзучуьра мара а сацыйна, сийхийнна йовхарш етта волавелира иза.

Салид, хлума йиъна а вавлла, хьалаглаьттира. Неларе а веана, куйгаш а дилина, бага хи а кхерзинна, куйргех гата хьакха хлоьттира дада. Бага пелг а лавцна, клелдлахула Салиде хьажзира Ланд.

— Оцу бошхепахъ йиснарг а кхаллийтин, жимма баьллаш а лой, длаховсадехъа бераш, — аьлла дехъа чу велира Салид.

Ландан дог доккхадеш тохаделира, юьхъ екхаслира. Нуржанна муьшка а йина, велахъежира иза. Амма Нуржанан юьхъ кхоьлина яра. «Яа хлума ло аьлча хаза а ца хета Нуржанна. Меца хир яц иза»,—ойла йира цо. Хинца иза Нуржанах ца кхоьруш, мацпра хьалха длаволавелира. Уггар хьалха цунна хаа лууш дерг бошхепахъ йиснарг хлуи ю хаар дара. Бошхепахъ йисина дикка котаман меженаш яйча хазахетта, доккха тата доккхуш, мара хьалауьйзира цо. Амма цуьнан и хазахетар дайра, бошхепара тоьлашха йолу жижган кесканш Асетан карахула юханехъа е чу йовьлуш гича.

Эххар а, цунна хьалха схьахлнттира Салидах а, Асетах а йиснарш. Нуржанна а, шена а хьалха дехкинчу дакъошка блаьрг туьйхлра цо. Нуржанна хьалха тувьлуш, клеззиг тлехъ клайн жижиг а долуш букъан даьлахк яра, ткъа цунна хьалха ерг — къамкъарг. Къамкъарг схьа а эцна, цуьнга хьежа хлоьттира Ланд. Цунна тлехъ

кхалла жижиг ца карийча, юха а йишина хьалхарчу декъе хьаьжи-
ра иза.

— ХІан, хІара хьайна а дитий иза суна луо, — шен дакъа Лан-
дана хьалхатеттира цуьнан дагахь долчух кхеттачу Нуржана.

Шена хьалхара жижиг, галнаш дигьна а ваьлла, чухула дІа
бІаьрг тоьхна, мала хи лехира Ланда. Цунна гира стоьл тІе хІот-
тийна лаятта нх юьзна ангалин кушка. ТІе а вахана, хьала куьг
кховдийра цо. Жимчу Ландаст стол лекха яра, цуьнан куьйгаши хІа-
ла бен кушкх дІа а ца хьакхалуш. Кога буьхьар а хІуттуш, хьала
катоьхначу Ланда, ши пІелг тІомах а тесна, шена тІеозийна кушка
хьарцина, керчина цІенкъа а йоьжна, яьржина дІаяхара. Ланд дІа-
хьаж а кхиле, цуьнан бІаьргех цкъа суйнаш тесира, тІаккха дуь-
хьал Іаьржа бода хІоьттира, бетех кхеттачу тІарано синкхетамах
ваьккхина, иза цІенкъа дІахьарцира.

Саметта веанчу хенахь шен гІаьттина йолчу бага дуьра, довха
хи догІуш саниа хийтира цунна. Хезаш Асета хьоькху мохь а бара.
Ши бІаьрг а биллина хьала хьаьжначу цунна гира, шена юххе а
лахьелла йоьлхуш Іен Нуржан.

— Цунна хІун хилла? — хьаьттира неІ а йиллина сехьачу хьаьж-
начу Салида. Нуржан дуьхьалара дІахилча цунна гира, юьхь цІеша
а юьзна цІенкъахь Іуьллу кІант.

— Цунна хІун хилла? — хьаьттира цо юха а, Асет шега йист ца
хилча.

— Ас тІара тоьхна-кх. ХІара дала дІаэцарш кІордийна хьех
чекх девла суна. Чоь цІапъян а, пхьегІа дІайилла а йиш яц-кх
кхьаргахьара!

— Ой, оцул вои туху ткъа берана, хьо хьер-м ца яьлла?! Эхь
дац ахь цуьнан юьхь тІехь динарг? — сехьачу а ваьлла, тІе а ва-
хана, Ланд хьалагІаттийра Салида.

— Хьайна эхь хетахь тІехьа верза, — элира Асета шек дІа а
йоцуш.

— КьорІанар, хетар дара, хьо адам делхьара-м. Кхин къа ца
хеташ тоха а еллий хьоьга буьйнал бен доцчу цу берана.

— Дера тохаелла. Тухур а ма ю, хІинначул тІаьхьа а.

ІІ шнъ луйш Іешшехь Ланд неІаре а ваьккхина, цуьнан мерах
охаьоху цІий сацо гІоьртира Нуржан. Ша дІатесначу туйнаца цІий
гинчу Ландан, кхин а чІорІа мохь белира.

— Ма велха, Ланд, хІумма а хир дац. Собар дел цкъа, дадас
баьллаш ло хьуна, — шен фуражки чуьра баьллаш цуьнан куча
хийцира Салида, — дадас хьан юьхь а йиллина, кад буьззина кхин
а баьллаш а елла, напина вохуйтур ву хьо, — бохуш иза хьеста а
хьоьстун, теса тІе а вигна, цуьнан юьхь тІера цІий дІадаккха хІоьт-
тира иза.

Ландан юьхь цІена йиллира Салида, амма куча тІера цІийи хьоь-
кхнаш цІена дІа ца яхаелла висира иза. ТІаккха шина бераца бе-
ша а вахана, царна баьллаш а елла, уьш дІахьовсийра цо.

Асета царна тлехъ делинчо дог дохийна Саид вуха чу а ца вьдуш. Балха длавахара.

X

Делкъанна садаа балхара ца кхаьчначу Курсамна ши бер гийла карийра. Блаьрг ма кхитти кхира ненан дог царшинна боккха цатам баьлла хиларх. Нуржанан беснеш тлехъ блаьргех ихначу хин тачанаш гора, ткъа Ландан юьхъ хлетта йилина цена яра. Курсамна хира иза лаа ца йилинийла. Юххе а яхана хьаьжначу нанна Ландан куча тлехъ, хица йиларх дла а ца евлла, • йисина цийн хьокхнаш карийра.

— Шуйшинна хлун хилла? — хаьттира цо Нуржане.

Нуржан йилхира. Курсама юха а изаа хаттар шег дича, хилларг дладийцира цо, йьолхучуьра а ца соцуш.

Хлетталц цкъа а оьглазалний, хьаггний хлун ю ца хинначу Курсаман даг чохъ оцу минотехъ дуьххьар оьглазалла глаеттира. Ца чу а ца йьдуш, карарчу бераца Саидаглаьрга яхара иза. Новкъахъ цо дагалечира Асет бахъана долуш шена хилла болу берриге а бохамашний, цатамашний.

Цуина дика хаьара, Асетана ша а, шен бераш а блаьрга дан ца дезийла, цундела иза ша церан керта ца йьдура, бераш ца дахийта а глертара. Амма хьобттинчу хьолах ца кхеташ долу кегий бераш цига глерташ бен ца лара, ткъа Асета уьш длачехабора, тухуш метиг а нислора. Курсамна моьттара Асета лелораш Саида-на ца хаьа. Цо аьтгехъа а ца дуьтура, Саида шена гуш Асета берашна тоьхча могуьйтур ду бохург, амма тахана иза кхийтира ша глалат йийларх.

Ша мел оьглазъяханехъ а, цаьрца дов дан а, кьийсе а ца лууш йолу Курсам шен даг тлера оьглазалла яйан глерташ длекхечира.

Асет цленкъа глум хьакха глерташ йоллура, Курсам неларх чохъа яьллачу хенахъ. Иза цленкъара цийн томмаглаш дладайа глерташ йоллийла хира Курсамна, цунах шен блаьрг ма кхитти. Иштта, Асетана а хира Курсам неларх чохъа ма еллинехъ, иза хлунда сана.

— Схьайоьллахъ, Нуржанаглеран нана. Охьахаахъа, схьанехъа а ялий, — цкъа хьала а таьйна, юха а шен глудлакх дан йолаелира эмгар.

— Хлара стенга вахана? — хаьттира Курсама, Асет кхин шег а йист ца хуьлуш сецча.

— Балха вахана хир ву-кх. Цунах хлун дора ахъ?

— Хлумма а ца дора. Жимма хьобца глудлакх хилла еана со-м. Асет дуьхьало ян кечъелира.

— Схьадийнал хьета.

Курсам маьнгин йисте охьахшира.

— Асет, суна тлеялийна сан эмгар ю хьо, — ша дахьаш санарг дладийца йолаелира Курсам. — Хетте а кху керта хьо еачхьана цкъа а хьогга вонна йист хилла яц со. Хьуна ма хаьара, кху керта оьхуш, хьуна повкъа глртина а яц со. И бераш данма, сайн ма хуьтлу, сьха ца эхийта глерташ духа ийзийна ас. Сайн кхаа бераца буййсанапш яха оцу сайн кертахь аш йитичхьана тоуьйтуш Iаш ю со. Кху кертахь верг, цо церан дола ца дахь а, оцу берийн да ву бохуш цле ю нахана гергахь. И ши бер шайн да волчу глертанза ца Iа, ткъа ахь и шиъ длакъехкадо. Иэхь ду тахана ахь оцу клантана тлехь динарг. Цо хлун динера хьуна, Асет, сел кьнза Iовжадо ткъа, буйинал бен допу бер?

— Хлума ца хиллера цунна-м, — элира Асета шек а йоцуш.

— Хлума цахиллера бохург хлун ду? Цуьнан куча тлера цлийн томмагIаш мичара девлла, ткъа? Цунах ихна цлий дладаккха глерташ гIум хьогкхуш ца йоллу хьо?

— Дер йоллу! Хлумма а хьох иэхь а ма ца хета.

— Иза-м, суна а, кьорIанар, хаьа. Иэхь хетарг хилча-м ахь тхо нана-берийн бен бохор а бацара! Цара хьуна ден зен ас меттахIоттор ду, амма таханчул тIаьхьа хьо церан коча лелхьаь, лалур долуш яц со, — араяла дагахь хьалагIаьттира Курсам.

— Ас царна тухийла а, човхабойла а ца лаахь, хьайн бераш пIахь совцаде. КIордийна хьех чекхдевлла суна уьш. Пинчохь пIано а, дIайилланчохь хлума а ца юьту. Доглий сьхаэккхий, массо хлума тIекIел а тухий, дIадовду и шиъ.

— Ас духадетташехь оьху и шиъ кхуза. Кху чуьринг шайн да хеташ, со цлера яьл-яьллачхула сьхаглерта, — чуьра араелира Курсам.

Оцу тлехь чекхдолуш лаьттара царшиннан дов, Асет кхин йист а ца хуьлуш сацаеллехьара.

— Хи! — ца ешаш елаелира иза. — Да хлун ю хаьа царна?! Берех кьахетта а СаIид хьайна тIевоьрзур вацара техьа бохуш ахь айхьа сьхахьийсадо уьш.

И дешнаш хезча цецъаьлла йнсира Курсам. Цунна цкъа а дага ца деьнарг бохура Асета. Кхин эхь ца хеташ и дешнаш цо шегга аларна оьгIазьяхна Курсам, учара охьа йовсеничул тIаьхьа сецира. Эмгарца хуьлуш йолу хьагI оцу минотехь дуьххьара гIаьттира цуьнан дагахь.

— Эхь ца хета хьуна соьга и кьамел дан? — элира Курсама юха а йпрэина. — И ахь юьйцу мекарлонаш со хууш яц. Ас хьийсабойла уьш я шавш сьхаоьхийла уьш, хьан хлун гIуллакх ду уьш дIачехо? Ахь ден цлера-м ца деана хIара керт-ков? Я шайн дегара духалург даьккхинчу ахчанах эцна дела ю хьо кху кертахь иштта майра? Хьо йнжила а Iиллош, оцу берийн дас хала кьахьоггуш дIатоькхуш ду и декхар.

И лало Асете! ХIетталц ша шен кийрахь кьийлина Курсаме болу цабезам Iаьржа талу дина сьхаIеттийра цо хIинца.

Цара ечу гларошка ладобгуш кетлахь сеца буьйлира урамехула дласалеларш. Шайн юкьаметтинг оцу хьол тле яккха дагахь еана йоцу Курсам, шайш нахала довла дохкийла а хийна, бага еттахохь Асет а йитина, длаяхара.

Чов хилла дарделлачу эхканах тера яра Асет, ша йисничу хенахь. Хийна цуина лууш дерг сикха Салидана тлеххачар дара. Школе яхан ойла хуьлий цкьа кетла йолуш, юха а цигахь шена ма луьу цуьнга лен аьтту хир бац-кх шен, олий, дага а доглий чуйоглуш, малх длабузийтира цо.

«Ахь ден цера-м ца деана хлара керт-ков тов! Со шег а хлума а ца олуш ладда йийча соьца кьийса ойла а ю кхуьна-м. Ас сайн Салиде шен цартлехь ша йитийтича а ца тоьийца! Собарде ахь, дакьаделла ешан! Со Товсолтин йо! Асет яц хьуна, ахь кху керта кхин ког ловзабахь», — члогла шен дагахь лера Асет. Эххар а Салид балхара ца кхечира. Шен блаьрг ма кхитти хиьра цуина Асет оьглазьяхана юйла. Майра неларах чохьываьлча ша лечуьра меттах а ца хьайра иза. Оьглазаллех буьзна болу цуьнан лаьржа ши блаьрг, цле саниа богура. Дегочу балдаша а, цийеллачу беснеша а Асетан багах дош а далале ханйтира цуина, цкьа а ца хиллачу тайнана цатам Асетана хиллийла. Вист а хилла, эккха доллучу молханах ша цле тасале, шена тлера сов бедар длаяьккхира Салида. Тлаккха Асетана юххе охьа а хийна, цуина тлехула меллаша ихьаре а тесна, иза марайолла гловртира. Партъаьлла хьаланккхинчу Асета длатеттина иза цленкьа аркъал харцанза висира.

— Ма Итта сох куьйгаш! — лергаш кьардаллал цлогла хьаькхира цо. — Ваха а глой, Курсам боху и хьайн зокьам ловзаде!

— Хьуна хлуй хилла?! — Салид маьиги йисте охьалахвелира.

— Хлуй хилла! Хлуй хир дара суна? Оцу зуйдо хьийзайо-кх. Адамашна юккье а хловттина тезий-маьттазий ца олуш хлума ца дити цо. Кюрдийна хьех чекхдаьлла суна а ешап а, хьо а, шун бераш а!

— Ой, мохь а ца хьовкхуш дийцахьа хилларг?

— Клантана тлара хлуида тоьхна бохуш, керта а нккхина, сох лета гирти иза!

— Ой, и хлуй ду?.. Туьйхи хьуна? — хаьттира, цуьнца дов динарг Курсам хилла хиларх тешна ваьллачу Салида.

— Тоха-м хаац, эцца орца ца кхаьччехь, хазнеха саниа, суна етта йоллуш яра. Хлара керт-ков ахь ден цера ца деана, яла кех, бохуш, кху юьртана кхайкхин цо со, — елха йолаелира Асет.

Оьглазаллица богуш хилла цуьнан ши блаьрг хийна хих буьзира, юхь кховьира, беснеш тлехула охьа хиш хьаьлхира. Делккьехь цо лелийичо Салидан даг тле тесна оьглазла длаелира, зуда оцу хьолехь гича. Ша хийна лачуьра хьала а гьаьттина, Асетана тлевара иза. Хьалха саниа, хийна а цо ша длачовхорна кховьруш, ве-гош, меллаша цуьнан куьг лецира цо. Амма, хийна иза, тохара саниа, дла ца теттира Асета, мелхо а цуина тле теьжнина, Салидан некха

тле корта а тайийна, даккхий синош а дохуш, белшаш а егош, елха ийзайора иза.

«Хиницехъ маслалат ца дахъ со оьшуш доьрзур ду хлара глуклакх», — ойла йира Салида.

— Оцул хьо карзахийнлал хлума дац шу шинна юккье доьжнарг. Ахь ша тергал ца йичхьана Iад Iийр ю, — элира Салида, Асета куййга тле куьг а хьоькхуш.

— Со тарлур яц цуьнца, — хьала а таййна, бляьргех йовлакх хьаькхира Асета, — кIордийна суна цуьнан Iиттарш. Цуьнца хлара керт кыйсалур яц соьга. Ас тIаьххьара а боху хьоьга: тхойшиннах хьайна цаеззарг йита. Курсам хьан цIартIехъ а йолуш кху кертахъ буййса йоккхур яц ас. Нагахъ санна, ахъ тховса тхойшиннах цаI ца йитахъ, хьо а витина со дIагIуринг хилар, и дела цаI хилар санна, бакъ ду-кх хьуна.

Лерина Асете хьаьжначу Салидана хинра иза ша бохучунна тIера ер йоцийла, амма хлуьу динна а, шинних а ца волу арIо каро лаьара.

— Иштта ма алахьа, Асет, цу тле даьлча-м ас Курсам юьтур ю. ТIаккха а хьуна бераш кхаба луур дац-кх. Цулла а таръяла хьажа-хьа, жимма собаре хилахьа. Шуьша-х цхьана кертахъ а яц, я и хьуна повкьа а яц, — элира шена тле хIовттинарг йоккха киртинг хетачу Салида.

Амма Асет ша бохучунна тIера яла ойла йолуш яцара.

— Берашна хIун дийр ду ца хаьа бохург-м дош дацара. Цулла а, хьо Курсамах вала ца ло ала. Хьан дагахъ дерг шера хууш ю со. Даан бепиг а, ловзо чIург а шин хир дац хьуна.

— Ой, ишта ма алахьа, сан хьомениг! И ахъ дуьйцург цкьа а дага ца деана суна. ХIан, ас-м ахъ бохург а динна, Курсам юьтур ю, берашна хIун дийр ду вайша?

— ХIун дийр ду? — Хьайн нанас кхобур ду ца бохура ахъ уьш?

— Суна моьттург ца хили-кх цунах, — ши куьг дIасатесира Салида. — Реза яц-кх иза наний, берашний вовших хьего. Зудчунна тле тхан дега а еана цхьа кьа хьарчийна, кьантеллачу меттехъ Курсаман, цуьнан берийн кьа латор дац ша, бохуш, дуьхьалььялла иза. ХIун де ас?

— ХIумма а ма де, — элира Асета корах ара а хьоьжуш, — ахъ со йитичхьана чекхдолуш гIуллакх ду хлара-м.

— Ишта ма алахьа, Асет! — дехарца цуьнан бляьра хьаьжира Салид.

— Кьамел кхин дахдан оьшуш дац. Тоьар ду, дукха садитти ас. Я иза, я со — шиннах цаI. — доцца хадийра ша аьллачуина тIера ца ялан сацам бинчу Асета.

Салид маьнгиг тIе а вахана, цу тле аркьал дIатевжира. Ши бляьрг тховх хьала а хьажийна, ша шегга хIоттийнчу халчу киртиган ойла ян вуйлира иза.

Цуина дика свзара Асетан амалш, цуина дика хаъара иза ша аьдлачуина тлера ер йоцилла а, нагахь тховса Курсам ца йнтахь ша а витина Асет длаглур юьлла а. Асетах цавалалучу цуина Курсам йитича берашна хлун дийр ду ца хаъара. «Хлун де техьа, — ойла йора цо, — хлара-х йийр яцийца Курсам ас ца йитича. Иза йитича дладолуш делара хлара шен делан кхолламца. Тлаккха а дацара хала. Бераш хиларо дохийна дерриге а. Нежибата-х уьш кхобур дац, ткъа шена хьалха днесахь хлокко уьш кызза хлаллакдийр ду. Цунах со тахана тешна ваьлла».

Дехха кыйсира цуьнан даг чохь Асете болчу безамой, берашиха болчу кыйхетамой. Амма тлаьххъара а, Асете болу безам туьйлира. Салидан ницкъ ца тоьира Асет дла а теттина, шен бераш а, церап дуьхьа Курсам а тлеозо. Амма, Асет шена мел езахь а, бераш длатийса а ца лаъара цуина. Тахана уьш доьлхуш гича, дуьххъара царех дог лаза делира цуьнан, иштта, уьш длатийсина леларна ша шех эхь хийтира. Цундела Салидана лаъара ша пенах даьхна уьш Нежибатана хьалха хуьлийла, хлуида аьлча, пенап тлех даьлча царех кьахетадерг а, церап дог оьцу дерг а иза бен йоцу дела. Амма Нежибата бераш кхаба тле а лаьина, Курсам длайохуьтур ю бохург хьехадойла а яцара, хлуида аьлча, цуина тле Асет ялорна цуина дов динна хинца а ца яьллера иза. Тлаккха а ойла йора Салида, «Ша хуьлчу далахь доккхах долу ши бер Нежибата кхобур дацара техьа?» — аьлла. «Қарахь йолу йол-м хлуьу динна а Курсаме длайоьгуьтур ю, ткъа доккхах долу ши бер цкъачуина Асетаца дуьтур ду ас. Хирг хилла даьлча, Нежибате длакур ду. Нагахь шайна паний, берашний вовшахкъаста ца лаахь, Курсам цла ялор цара. Тлаккха Асетана хьалха со бехказа а хуьлуш, дладобьзур ду глудлакх. Тлаккха шен берийн дуьхьа а, Курсам, ас ша йingar а цатешаш, соьга юха йоглур ю, ткъа хлара, цкъа длайодахь суна юха хир яц. Цул совнаха, Товсолтин эзар туьма а ма ду длатакха дезаш. Хлара тховса длаьхча, кхана ас Товсолтина ахча мичара лур дара? Сан долахь кепек а дац, я хила агло а яц. Хлан-хла, хлара юьтур ю бохург хьехо а ца оьшу! Доьхна глудлакхаш ду, дан-м. Шиннах цал йнтаза ца волуш хилча Курсам йитар тоьлар ду суна», — сацам бира цо. Юха а дагадеара, Нежибатаца лан хилча а бераш наггахь ша волчу дахказа йиьринг цахилар а, Асет тахана санна, цаьрца кызза хилахь шегалалург цахилар а. «Иза хьалххе длаханйта деза хлокхуьнга», — бохура цо дагахь.

Цигаьрка а латийна, охьахира Салид.

— Асет, ас Курсам юьтур ю-кх, суна луу цхьа хлума ахь тлелацахь.

— Хлуьу дан а реза ю со иза хьан цартлера яьлчахьана.

— Нагахь ахь и доккхах долу ши бер кхаба тлелацахь, ас тховсехь Курсам доллу-кх. Реза юй хьо?

— Дера, и соьга тлелацалур ма дац, — жоп делира Асета, оцу буса цо. Курсам юьтург уьш тлелаца а ша реза йоллушехь.

— Дика ду хіста. Ткѣа уьш хѣо йолчу даьхкича дѣа ца чехон тѣлоций ахъ?

— Цунна реза ю со.

— Нагахъ хѣо хѣйи дашах йохахъ, вайшиннан барт эгларг хилар хѣалххе дѣахоуьйту ас хѣоьга.

— Мегар ду.

— Дика ду делахъ. Кхана Курсам сан цларгѣхъ хир яц-кх хѣста, — боккха баьккхина клур чу а тоьхна. юха а маьгги тѣе дѣатевжира Салид.

Садовш лаьттара. Йист а ца хуьлуш, жимма хѣоьттина а лаьттина, чуьра араелира Асет Боданечу цѣа чохъ ша цѣхалха висничу Салидан коьрте гѣайглане ойланаш йисира. Хинна Курсам йнта езара. Амма хѣун аьлла, мича бахъаница? — иза дара цунна халчу даьлларг.

Маситта цигаьрка а узуш, дуккха а ойланаш йинчул тѣаьхѣа, шен дагахъ: «Цавуьсу волчу дархочо буьйса ма йоккхийла», — аьлла, хѣала а гѣаьттина, Курсам йолчу ваха дагахъ аравелира иза. Амма ураман новкѣа ваьлча а цуьнан коьртехъ хьийзара: «Хѣун бахъана хѣоттийна йнта еза?»

Оцу ойлао эькхийна воьду иза цу ураман некѣа йисттерачу закусочни тѣе кхечира. Неларе инсвелча саца а сецна, ша шѣга: «Маларо стеган эхъ а, яхъ а, стогалла а йойу. Айса дан дезарг синкхетамехъ а волуш дечул, мала а мелла дер ас», — аьлла, цу чу вирзира иза.

Ша неларх чохъхаваьлча чухула бѣаьрг тоьхна, яьсса стол лехира цо. Дехѣа соннѣхъ, яьсса лаьттачу стоьла тѣе а вахана, охъахира.

— Шинша кѣаьркѣий, цхѣа стакѣий! — элира цо доцца, тѣеанчу официантке.

— Юург ца ло хѣуна? — хаьттира вукхо.

— Ца оьшу, — элира Салида, ша суьйранна хѣума яанза воллушѣхъ. Тховса дааза буьзнѣра цуьнан кийра.

Дукха хан ялале цунна хѣалха схѣахѣоттийра кѣаьркѣанан шинша а, стака а. Шинша схѣа а даьсттина, мецачу чойнна тѣе мала волавелира и

Кѣстта цуьнан дог, цо хѣалха ма аллара, тѣера кѣинхетам а, эхъ-бѣхъ а, яхъ-юьхъ а яйна, майра делира. Курсаме ала дешнаш а гулделира бага юьззина, иза йнта инцкѣ а боьссира...

XI

...Дерриге а цѣххѣана, Курсам ойлаян а, хуьлуш дерг кѣасто а кхнале, хилира. Мелла «тлуртѣаз а ваьлла, пхѣуьйрал тѣаьххѣа веанчу Салида денний, нанний наьлѣалт кхайкхош, барт а биттина, йитира иза.

— Тхуна новкъа а ца глерташ, бераш а кхобуш кху хьайн тоьли чохь ле бехирний хьовга? Бехира. Ле ца хин хьуна? Ца хин. Кхана хьуо кху кертахь ма караяйталахь суна! — элира цо, тлаьххьара а ша араволуш.

— Айса динчу ценош чуьра, сайн берех а яьлла, яха меттиг болуш яц со-м. Ахь йитарх мегар ю со. Шайн цлахь шу а ле, сайн цлахь со а йипр ю, — дуьхьало ян гловртира Курсам, амма Салид цо дуьшчуьнга ладуглуш а вацара.

— Хуур ду-кх кхана, — элира цо, багах чопаш а туьйсусу. — Нагахь кхана и можа малх кхетачу хенахь кху кертахь суна хьо караяхь, ас оцу букъа тлера глаж ца ойуш, кех тосур ю хьо. Оха тхаьш кхобур ду бераш, хьан пусар а ца деш. Хлун гулдина ахь кху кертахь? Хлун деана ахь хьо соьга йоглуш? Айхьа санчу чамди-ца яхийта! — чуьра аравелира Салид.

Ехха лаьттира Курсам хловттина, цлеххьана, дагахь а доцуш, шег деанчу вонан оьла еш. Чуьра са дладаьлча, санна, егайора настарш, бляьргашна хьалха бода хлуьттара. Тамашена дара иза, оцу минотехь цуьнан бляьргех болуш хин тладам бацара. Амма дог йийжара, баланах дузуш, легашка шед хлуьттуш садаларна хорам хиллера. Ладийча санна, цленкъа юккъехь лаьттара и декъаза зуда. Тлаккха техкаш маьйги тле а яхана, берашна юххе бертал юьйжира. Оцу минотехь цуьнан кийрара лазаман узар хезира, юха а доглана-ха белха болабелира ши бляьрг...

Хинца шозларга ювжийра цуьнан дог Салида. Асет шена тле-ялийичул йовьна буййса цкъа а йоглур яц моьттара Курсамна, хлунда аьлча, хлетяхь цунна дагахь а дацара ша берех къаьстар ю бохург. Хлетяхь ша текхиачу декъазчу денойх хьовгучу тле яьллера иза хинца. Кхана йуьйранна ша берех къаста езаран а, денанний, дестечунний хьалха дуьсу долчу берийн а, царех хьовгуш ша яккха езачу хенан а оьла йора цо. Амма оьланаш мел йини а, ша ире дай-на, клелхьара яла некъ боцуш карайора цунна. Беккъа цхьа некъ бара клелхьараяла: Салид суьде валар. Иза мосуьттаза дагадаара цунна. Амма Курсамна и глугч таса а ца лаьара, кхечух гло хиларе догдохуш.

Буййса юкълал тлехъяьлча жимма набьозийра цунна. Амма цу набаро клезиг парглато елира. Позчу коьртаца, сатоссучу хенахь самаелира иза.

Шуьйра биллина ши бляьрг тховх хьала а боьгйна, юха а оьл-ланашка елира иза. «Везан дела, и сийсара хилларг глан хуьлуьй-тург сайна ма доккха зен хуьлуьйтур дар-кх ас, — бохура цо да-гахь. — Кхаа берах а яьлла, со мича яха еза? Царех яьлча ас хлун до кху дуьненах? Цо йитарх-м йовьхур яцара со, берашца кху чохь йитчхьана. Ма ца оьшура суна и майра а, цуьнан безам а. Хлун дича юьсур яра техьа со сайн чохь? Хьан дийр дара техьа сан гло?» — оьланашна бакъахьара некъ ловхура цо. Амма суд, ледат доцург шена гло хила агло ца кариьра.

«Майра суьде велла, бохуш тлаккха а ю-кх со наха юьйцуур. Хиун дийр ду, ткъа. Дийца ктордийча совцуур. Берех ца яла хлуъу дан а реза ю со. Кхана цкъа ладуглуур ду. Хъанна хаба, ша леллийн-чунна дохковала а мегий пза-м», — сацам бира цо.

Дуьненчу садаьржинчу хенахь хъала а глаеттина, Нуржанный, Ланддий лийча а динна, царна тле цена бедарш а юьйхина, Салид варе ладоьглуш лара Курсам. «Со длаяхале марзоьх цал тлехчочур вац тхьа», — оьйла йора цо, уьш юкъабойлла а, ша шен берашца йисаре сатуьйсуш.

Дукха хан ялале веана схьакхечира Салид. Сийсара саинна, мелла вара пза гуьйранна а. Чохь Курсам а, шен-шен меттахь чухь-ра йийбар а шена гича, цецвелира пза. Цхьайолу хлумнаш а эцна Курсам сахилале длаяхана хир ю моьттура цунна.

— Хьо длаяханза ма ю? — хаьттира цо, маларо цийбина ши бляьрг Курсамна тле а бойлна. — Ас сийсара хьайга аьлларг дид делла хьуна?

— Ца яхана дера-кх. Со муха йовду бераш шаьш а дитина.

— Уьш дладига хиница Асета йоглуур ю. Яхийта хьайи бекъа! — сиййтира пза, буса Асета кхин а карзахваьккхина ванитинчу Салида.

«Хлара-м дохковала дагахь вац. Духьал йист хилахь кхин а карзахвер ву. Сихха араялар тоьлар ду», — аьлла, керара йол дла-хьарчо сихьелира Курсам. Шега йол ца йнгийтарна кхоьруш сих-сиха Салиде хьожура пза, ткъа важа-м вара йол а йитина хлара дла-яхарна кхоьруш.

Нуржан шекьелира царшиммо лелочух. Курсамна тле а еана, глийлла хаьттира цо:

— Нана, хьо стенга йовду?

— Со балха йовду, Нуржан. Асета хиница схьа а еана, нана йолчу дугур ду шуьша. Со цла яллац хаза лелаш, — ши бер а хьаь-стина, араелира Курсам.

Кех яьлча, юха а йирзина, ша яьхначу керта бляьрг туьйхира цо. Кертахь гуш дерг цуьнан дагна хьоме, гергара дара.

Иштта бляьрг тухура цо оцу керта хлор диннахь гуьйранна ша балха яха араяьлча а, суьйранна цла йоглуш а. Амма хиницали цуьнан дог доккхадеш тохалора ша къахьойгуш длахоттийна кегий клайи ценош а, кхинна къона беш а гича. Иза суьйранна керта йойлча зевнечу озаца маьхьарий детташ, доьлуш духьал хьодий ши бер цхьацца аглор маракхетара. Оцу миноташкахь цуниа шен жимчу цийнал, къоначу бешал, дезачу берел хьоме хлума ца хе-тара. Хьалха царга бляьрг тоьхча цунна мотталора цара ша хьо-сту, ткъа хиница и шен жима цла а, къона беш а, цхьа глайглане шена тлавхьа хьожуш саинна хетаделла, кхин тле а дог ловжийра цуьнан. Оцу кертахь дубсура цуьнан шен сил а дукхадеза ши бер а, шен хир ду моьттуш пхеа шарахь хьегна къа а...

Курсаман бляьргаш хих дугзира. Цуниа гуш банара хлетта ре-гла тлехула хьалаайабелла малх а, хазанара цунах даккхийдеш,

дитташ тѣхъ шабарш деш, эшарш лѡкъхуш олхазарийн лѡвар а. Цуина кхоьтинера н къегина сана аьхкенан луйре.

Ойланаша корта дѣлаьцна, ша ког муха боккху ца хууш, эвла юккъехула хьалайѡьдура Курсам. Оцу сохьтѣхъ цуина везара шегара бала дѣбалхон, шен дог эца стаг. «Мила хир ву иштаниг, кху доьхначу дийнахъ сан гѡ ден дерг?» — хѡьттура цо ша-шега.

Уггар хьалха цуина дагаеара райкомера зударийн отделан заведующи Магамадова. Амма цига яха а гена дара.

«Махьмудовна тѣ яхача? Иза кхетар ву суна хиллачу бохамах», — колхозерчу парторганизацин секретарана тѣ яха сацам а бина, колхозан правленина хьалха кхаьчча, цу чу йирзира иза.

Цхьа ши бутт хьалха райкомера схьа оцу колхозе балха ванитинера Махьмудов. Иза клезга невзара Курсамна. Амма, дуьххьара, колхозан арахъ иза шена тѣ а веана, вистхиллачу дийнахъ цуина хира, Махьмудов ѡзда а, дог цѣна а стаг вуйла. Массарца а гиллакхе, клѣда-мерза волчу цо шѣга безам бахиттинера юьртахойн.

Ехачу сенин шина а арѡрчу нѣларшина тѣра табличкаш а ѡьшуш, парторган кабинет лехира Курсама. Амма иза къевлина яра.

«Хинца а схьакхачанза ву иза», — юхасира Курсам. Цуина хавара Махьмудов дукха хьѡлахъ луйранна бригадашкахула чекх-волийла.

Колхозни бухгалтеричуьра схьахезара чѡьтийн, хийзочу арифмометрийн татнаш. Арарчу бѡгѡламана тѣрачу репродуктора чухула схьа Москва ра передача ѡлийла.

Курсам уча а ялла, кьинхьегаман денѡйн спскашкий, хѣтта витрина чудиллинчу «Ленинан некъ» газетей хьѣжа хѡьттира. Тлаккха уьнтѡрчу боккхачу ѡжа клѣлхьарчу гѡанта хиьна, Махьмудов схьаваре хьѣжа сецира иза.

Юха а карлаелира дѣяхана буьйса а, таханлера луйре а.

Салиде санчу шарахъ Курсаман даг чу летта безаман цѣ, цо Асет ялийнчу буса яйпера, амма цуьнан дѣган клѡргѣхъ тахханалц глийла богура оцу цѣран суй.

Курсама дукха сатийсира Салид кхетаме vare цо дог хьастарца юха а н безаман цѣ шен кийра кхарсторе. Амма, цо сатийсанарг кхочуш ца хилла долуш лѡьттара. Хинца ерриге а цуьнан ойла кхаа берана тѣ йирзинера. Цѣран дуьхьа мел кьиза бала а ѡьша реза яра иза.

Кийра огура цуьнан хинца шена тѣ хѡьттинчу киртиго. Шѣна даггара вѣзна Салид, шен берийн да, ѣдале дѣвийца а атта ца хетара цуина.

«Дийна дѣза, — бохура цо шен дагахъ, — ца дийнча далац. Ас сайн майра а, иштаниг даьлча кхечара шайнаш а лечкьийча, тхуна юкьара цкъа а дѣдѣвр дац н акха гиллакхаш».

— Дийца деза! — элира цо лохачу озаца, амма сацам болуш.

Циггахь цуьнан ойланаш юкъахъехира герггахь хезначу когийн татано.

— Гуьйре дика хуьлда хьан, Курсам! — Махьмудов тӀехӀовтти-ра цунна.

— Диканца вехийла хьо а.

— Ма дика ду суна хьо гина. Ялол, чу а гӀой, жимма кӀамел дей вайша. — дӀаволавелира Махьмудов.

Шайшиш чукхаьчча, диванна тӀе н охьа а ханӀтина, Курсаме цӀера хьал-де хаьттира цо.

Ша дохьуш еанарг дийца муха долор ца хууш, йист ца хуьлуш цхьа хан ялийтира Курсама. ГӀоврттина йистхилира иза.

— Адам, со хьовца гӀуллакх хилла еанера, амма н хьовга муха дуьйцуш хаац-кх...

— Кхета со, Курсам, ахь ца дийцича а. СаӀнда хьуна тӀе зуда ялор со схьавсана бутт а балале хира суна. Кхузара адамаш а, колхозан хьал а девзина дӀанисвелча шун гӀуллакх иштта дита ойла яцара сан. Ледарло яьлла тхьогара, Курсам, тхуна бехк ма биллалахь. Хьо еана Ӏаламат дика ду, иштта хьан кӀонахалла хилар чӀогӀа хазахета суна. Вешан ишккӀ ма кхоччу СаӀнд кхето а, шуна юккӀехь барт бан а хьовсур ду вай. Схьадийцал, муха хилира н гӀуллакх.

Елхаран кӀурдаш а сецош, Курсама ма дарра дӀадийцира Са-Ӏнда мел пелориг.

Цуьнан дийцар чекхдаллалц куйгашца корта а лавцна, вист ца хуьлуш, лавдогӀуш йийра Махьмудов. Цунна чӀогӀа кӀяхеттера майрачо Ӏехийичу оцу декъазчу зудчах. «Маца кхачалур ю техьа, тхуна юкӀара н тайпа йовсарш? КӀоман а сий дойу-кх цара», — ойла йора цо.

— Дика ду, Курсам, ма дарра ахь суна схьадийцина. Ценош а, чуьра йийбар а — цхьа маха ца эшош, хьуна юха ерзор ю. Хьо берех а йоккхур яц. СапаргӀат хила хьо.

Курсам араяла дагахь хьалагӀавттира.

«ХӀара стенга яха йоллу техьа?» — дагадеара Махьмудовна.

— Ахь хӀун до, хӀинца? — хаьттира цо.

— Дехьа кӀотара, тхайн нана йолчу яха йоллу.

— ХӀунда? Хьайн берашина тӀе цӀа гӀуо.

Юха а, «Цхьана дийнахь дӀадерзалу долу гӀуллакх а дац хӀара», — аьлла дагадеана тӀетуьйхира, цо:

— ХӀара гӀуллакх дӀасалеӀалц, цхьана ханна нана йолчу ца яхча ер ян хьо. Кху цхьана-шина буса бераш Нежибат йолчохь йийр ду, тӀаккха оха хьо цӀа ялор ю. Са ма гатделахь.

— Баркалла. ХӀинца сапаргӀат хир ю со, — Махьмудовн йодика а йина, Курсам араелира.

Оцу дийнахь малх лакха баьлчау хенахь балха ваха араваьлла Саид, парглат ког а боккхуш, цхьа а х'юьттина ураман новкъа воьдур. Тахана школе ца ваха дуккха а зен хуьлуьйтур дара цо, амма ца вахча ца воьлур: т'екхочуш лаьтташ дешаран керла шо дара, ткъа цуина х'инца а кечам бина ца баьллера.

Асет ялийнчул т'аьхьа школан директорца, Берсановца, йолу юкъаметтиг ч'огла галъяьллера Саидан.

Юьхьанца, сих-сиха дехха къамел дора цо Саидаца, зудчунна т'е зуда ялор — иза шираллех дисна, кху заманца тарлур доцуш акха г'уллакх хиларх лаьцна.

— II тайна сакхташ шайца долу нах вайна юкъахь хила хьакъ бац. Ткъа, хьо-х, школан белхахо ву. Нэхь ца хета хьуна, зудчунний, доьзалний т'е зуда а ялийна, хьехархойн а, дешархойн а коллективана хьалха хьийза? Доьзал д'а а тесна, кхечу зудчунна т'аьхьа а х'юьттина лела! — бохуш барт беттара цо.

— II г'алат ас шедийр ду, накъост Берсанов, — жоп лора Саида.

Хан д'айоьдуш яра, амма Саида шен дош кхочуш ца дора. Шен аьшинаш генабевлча, директорна гучу ма хуьллу к'езиг виьла г'ертара иза. Цуьнга хатта дерг а, иза адаманца воьл меттиг а лохий хоттура.

Амма Саидаца ийг'иннар цхьа Берсанов хилла ца Iара школахь. Школан х'ор белхачун б'аьрга чохь шег ацезам гора цуина. Дукха хан йоццуш хиллачу профсоюзни собранехь сацам бинера, бутт хан ялаел Асет д'а а яхийтина, иза шен доьзал т'е ца верзахь, балхара д'а а воккхуш, юкъараллин суьде вала.

Ткъа тахана Iуьйранна ша лелийначуина, шена гечдийр доцийла хавара цуина.

Ураман новкъахь, цхьанна кет'лахь Iохкучу дукъошна т'е охьахира иза. Синсара а, Iуьйранна а мийлинчу маларо тхьус долийна дег' Iхинца а меттадаза дара. Коьрте ов деттара.

«Х'инца х'ун хир ду т'ехьа кху г'уллакхх? — х'юьтура цо шег. — Берсанов муха Iехалур вара т'ехьа?»

Шинна а куйьга корта а лаьцна, лаьттан б'аьра вог'авелтира Саид. К'аделлачу дег'лана наб йог'лур, маларо ц'ийбинчу б'аьргийн нег'арш дазделлера.

Урамехула д'асадолу гуш адам дацара. Массо а балха нахана, тийна дара юьртахь. Цигахь, цхьанна ша иштта х'иьна Iаш гича товш хир дац-кх аьлла дагадеана Саид хьала а г'аьттина, пхьаьрсаш д'асатосуш дег' а саттийна, меллаша школахьа д'аволавелтира.

Школан кет'лахь дуьхьалкхетта кьона хьехархо Султан, Саида шег д'еллачу саламна дуьхьал халла хаалуш жоп а д'елла, кхин вист а ца хуьлуш, т'ехвелира.

Школаи кертых гуш цхьа а вацара. Ца! аравалале, склада чу вахана, охьахаа дагахь, длахьадтира Салид. Амма иза цийнан маьтхула дла ма хьавзэн дуьхьалоттавелира Берсанов.

Маршалла хатта дин а делла, воглавелла сецира Салид. Оцу минотехь иза тера вара кьола деш лаьцначу кьуьнах.

— Марша волийла хьо, Салид!

— Маршалла хуьлда хьуна а.

— Хун хан ю хьан сохьта тлехь?

— Итталгачух шовзткъа минот яьлла.

Ша и аьллачул тлаьхьа длахьажавеллачу Салидана, директоран пхьаьрсах дихкина сахьт гира. «Лаа-м ца хьатти, хьуна, цо соьга хан», — дагадеара цуьна.

— Хьуо балха мича хена ван веза хьань хьуна?

— Балха мича хена ван веза-м ма хьара суна, Ахьмад, тахана цхьацца гьуллакхаш инсделла тлаьхьависир-кх. Бехк ма билла-лахь.

— Дика ду. Валол соьца.

Чехкка волавеллачу директорна тлаьхьа ца виса глертара Салид, амма когаша хьалха санна, аьлларг ца дора.

И шиь кабинета чу кхачча, цуна хьалха глант а теттина, шен метта охьахиьна Берсанов, Салиде хьаьжира оьглазе.

— Тлаккха, Салид, дийцал. Мича гьуллакхаша витира хьо балхана тлаьхьа?

Оцу хаттарна дала жон кечдаза волу Салид, воьхна, чухула дла-сахьаьжира. Пенах кхозучу портреташина, политически картина, киньжи шкафана тлехула кхерстина цуьнан бляьргаш, эххар а, Берсановна тлехь сецира. Директоран юьхь, хьалха санна, оьглазен йоцуш хийтира цуьна.

«Хиниццали санна, хьехар а делла араволуьйтур вац техьа кхуо», — дагадеара Салидна.

— Хьо вист ма ца хуьлу? Мотт сецна хьан?

— Ахьмад, цхьа хьеший баьхкинера со волчу, уьш новкъа баха глерташ хьевелира со...

Берсанов велавелира. Цуьнан велаваларо дегле зуз хьадийтира Салидан.

— Кхета со, — Берсанови юьхь а цийнелира, хьаьжа юккье шад хьоттира. — Хаза новкъа баьхна ахь-м «хьеший»! Мичхьа ю хьан стогалла? Адам ду хьо я экха ду хьо?

— Ахь дуьйцург хун ду, ва Ахьмад?

— Кхин нэхь а ца хеташ, хетта а хьоттий ахь. Берех а йоккхуш, Курсам дла хунда яхийтина ахь?

— Цхьа.. цхьана ханна дина гьуллакх ду иза, Ахьмад. И ца дича Асет длаяхийтар ца инслора...

— Накьост Сабдуллаев, тоьар ду оха диттина са! — хьала а гьаьттина, Салидана тлевоглавелира Ахьмад. — Тоьар ду. Хьо кхетарга догдохуш ас дукха корта лебина хьоьга. Амма дерриге а эрна

хилла. Хьо тайпанчу нахана, школехь хьовха, советски лавтта тӀехь а меттиг хила хьакъ дац!

Стоьлан гӀутахь схьа а диллина, цу чуйра схьаэцна кехат Са-Иде дӀакховдийра Берсановс:

— ХӀан, дӀаэца. ХӀокху минотехь дуьйна школан балхах мукъа ву хьо. Важдерг кхечухьа дуьйцуьр ду вай.

Берсановгара кехат схьа а эцна, цуина тӀехула бӀаьрг кхарстий-ра Салида:

«№ 96 йолчу приказа тӀера виписка.

ПӀаьуйтталгӀа август, 1958 гӀа шо.

Советски стеган хила еза Ӏыздангалла шеца ца хиларна а, советски конституцис зударшна елла бакъонаш талхорна а, школан профсоюзин организацин сацамна тӀе а доьгӀна, накъост Сабдуллаев Салид, тахана дуьйна, школан бахаман заведующин балхах мукъавоккху.

Школан директор Берсанов».

— Ой, хьо боккъал а делаш-м ма вац! — мохь белира Салиде.

— Хьуна ца хаьа, -ас забарш кӀезиг йойла, ткъа балха тӀехь ян-не а ца йойла?

— Ас ца боху хьога... цкъа соьга дийцийтахьа...

— Ца оьшу. Яхийта...

Салид аравелира. Кхин вуха ца хьожуш чехкка волавелла школан кертара ара а ваьлла, урамехь саца а сецна, юха а цкъа шен керарчу кехата тӀе хьаьжира иза. Уггар хьалха цуьнан бӀаьргаш чу иккхиарг: «мукъавоккху» — дара.

«Ша шершана баьлла ког бу. Цкъа со охьа ца тоьхча соцуьр а боцуш», — элира цо ша шегӀа.

XIII

Оцу дийнахь къаьсттина довха деана аьхкенан де суьйренгахьа лестича, цӀехьхана хийцаделла хӀаваь, кхоьлира. Стиглахь Ӏаьржа мархаш гуӀбелира, малх царна тӀехьа къайлабелира, тӀаккха юкъ-юкъа ткъес а туьхуш, адамийн само къаръеш, дуьне эккхийта санна, стигла къекъа юьйлира. Юьхьанца нилха, даккхий тӀадамаш а оьгуш, делха доладелла догӀа, дукха хан ялале, кӀудал чуйра Ӏенош санна, тӀедетта доладелира, бассешкахула а, ураман некъашкахула а охьа Ӏавраш хьаьлхира. Деттачу догӀано дежийлашкара цӀа сик-дина даьхний, тӀадийна, муьтделла, маьхьарица эвлах чудуьйлира. ТӀадийна, лашка а бевлла, колхозан арара цӀа уьдура белхалой а. Цхьана юкъана адамийн а, даьхнийн а, къекъачу стигалан а, деттачу догӀалан а доьгӀаныхь дуьзира хӀаваь. Дукха хан ялале адам а, даьхний а дӀатийра, ткъа Ӏаламан буьрса ницкъ кхин дӀа а къекъа бисира.

Аре Ӏаржъелира. Дийнахьчул буьрсий, кхерамениний хетара къе-къа стигла а, детта ткъес а, доьлху догӀа а.

Массо а адам шен-шен чу длатийнера.

Пешахь глийла йогучу цлере а хьовжуш, йолана улло тевжина йуьллур Курсам. Деса а, сингаттаме а хетара. Цуьнгара сингаттама кхин тле а алсам баьккхинера оцу буьрсачу буьйсано. Хезаш дацара Нуржанан а, Лайдан а зевне хабарш а, сипкъераме, пенан дог хьовстуш, Техош долу церам беларш а, охьабийшича цара цхьана эшшарехь доьлу са а. Буьйсанна уьш самабевлча царна оьшург луш, тлера юргла тодеш гонах хьийза Iеминчу цунна тховса наб ца кхетара. Цуьнан ойла ерриге а дехьарчу юьртахь, дестечунна хьалха дисинчу шинна бераца яра.

Пеша хьалха цленкьа тесначу кхакхан тлехь ши гола мере оьзна, члогла стигла къевкыча шен болх далла тле а буьллуш, суьлхьанаш а хьийзош, хьына Iара Куржан. Цхьана хенахь хазчу куьцахь хилла цуьнан дегI а, юьхь-сибат а хазаллнн лар хинца а янза безамехь дара. Шен дахарехь дуккха а бохамаш тлехиттине-ра цунна. Иттеш шо хьалха цлийнда а, зуда а ялийна волу клант а велла Курсамца йисира иза, ткьа Курсам маре яхча глийла бо санна, оцу кертахь гуттаренна а цхьалха йисира. Куржанан шовз-ткье пхьш шо бен дацара, амма хиллачу бохамашин, цхьаллехь ечу ойланашин иза хеназа къанъярна тоьшалла дора къежеллачу гиччоша а, хебаршка ихначу беснеша а, глайгланах буьзна, кхьолннчу бIаьргаша а.

Суьлхьанаш хьовзийна а яьлла, дола а динна, тIаккха шен букь цлерехь а тухуш, Курсамна тле йирзира иза.

— Шашшиннен боьхна барт оцу парторге вон бийцина ахь, Курсам, — элира цо. — Хинца наха вайна хIун эр ду? «Хьенехан йола, ша йиттинарг Iедале велла? — бохуш кхайкхор ю вайша. Иза аьлла а йийр буй ткьа? Вайна дагахь а доцурш тIедетташ дуьйцур ду. Вайшина пекъарна стенна оьшура нехан тлехбетташ? Куржанан йола шен майра суьде велла, боху цле хаза яц, Курсам. Хьанна хаьа, юха а СаIндаца хьан риккьа дуйла? ТIаккха цуьнан юьхьа дуьхьал муха хьажа еза хьо?

— ХIан-хIа, нана, хIумма а цунах эхьхеташ яц со, — элира Курсама глийлла, амма сацам боллуш. — Яцийна гIел а йина, доьзала юкьа а йовалина, шинна берах а йоккхуш, деккьа дегIаца суо араяккха эхь ца хеттачух, со сайн берашца, айса хьегначу кьн тлехь, айса динчу ценош чохь йнта ала эхь суна хета деза? Айса дийци-чунна со цуьрриг а дохко а на яьлла.

— Ой, наха хьайна аьндерг ца хаьа хьуна, диканг! Ша хьашт доццу майрчуьнга, суьдехула юхаяха гIертан лела Курсам, эр дай хьуна-м. Вуьшта, хьан шинца а мегар вац ахь и динийла хььча.

— Хьаминда соьга хIумма а эр дац. Иштта хьекьал доцуш а вац иза. Хийла олура цо, хинца суна хилларг лелораш Iедало бен сов-цор бац. ХIумма а, суо юха йнгахьара, цунна со юха езалахьара бохуш яц со. Эзар шарахь со яхарх днцлур дац суна цо сайга хIоттийнарг. Мас-малик цунах хилча а, кхин юхаборлур боцуш байна сан

цуынга болу безам. Цо со юха ца йнгарх-м шек ца йолура со. Ам-ма сайн доьзал тле, сайн ценош чу юха-м глур ю, хлуьу динна а.

— Дера хаац суна-м, йол. Ахь хлуьу дийцахь а, майра суьде велла бохург нахана гергахь хаза цле яц-кх. Цхьана а зудчо цэ лелийнарг лелий-кх ахь.

— Цундела, кьорланор, со санна бохийна делаш зударий шорта ма бу. Хишдацарий шена тле зуда ялийча, ша берах яьккхича вайн зударша и тайпа йовесар — майрра, тоьхна суьде лахьара.

— Иштта-м дара и йол, делахь а, ахь хьалха доладойла ца лаьар-кх. Эхь даийти ахь вайна тле. Кхана яха а глой, оцу парторге ай-ха дийциннарг дийийта алахьа, Курсам, — дехаре Курсаме хьаьжира Куржан.

Амма Курсама йнна чларго йохалур йоцуш яра. Метта охьа а хичьна, нене хьаьжира иза. Цуьнан глайганах буюьзначу бляьргаш чохь бохалур боцу сацам гора.

— Хла-хла, нана, ахь дуьйцуург хин доцуург ду, — элира цо. — Ас-м иза суьде а ца велла, амма нагахь цо бертахь суна сайн ши беррий, ас кьахьегнарггий схьа ца лой, тлаккха суьде а лур ву.

— Ма дийца йол хьаштдоцуург!

— Хьаштдоцуург дац иза. Кхаа берах яьлла яха меттиг болуш яц со. Царех ца яла, уьш дакьаза ца даха, церан ирсан дуьхьа хлуьу дан реза ю со.

— Дера неханаш-м ма боьлху уьш ялх бер длатосий а...

— Глур бацара шайн кийрахь адаман дог делхьара-м. Бераш дла а тийсина, сайн ирс лаха ара ца яла, цаьрца цхьаьна лийр яра со.

— Вай нана яла хьан дела? — элира Куржана гийлла, елха йоллуш санна, — Хьайн ненан хьайх дог ца лозу моьтту хьуна? Ма-цах цкьа цхьа вокха стаггий, цуьнан клантий, клента клантий лаьнан заман чохь хьуьнах вахана хилла боху. Клента клант жима хилла. Дарц даьлладчу хенахь шелвелла и. Тлаккха дас шен коьртара куй цуьнан коьрта тиллина. Тлаккха воккхачу дадас меллаша шен коьртара куй схьа а баьккхина, шен клента коьрта а тиллина, аьлла боху: «Хьуна и хьайнинг санна суна хьо а веза, сан клант». Хьайн берех хьан санна, сан хьох а лозу дог. Хьайна хилла цатам соьга а кхочийла ца хаьа хьуна? Ас дуьйцуург-м хьо берех ялахьара бохуш даий, хьо царех а ца йолуш, вай нахала а ца доьлуш глудлакх муха хир дара техьа, бохуш ду-кх.

— Э, нана, ма дукха садиттина ас, ма дукха ойланаш йнна ас и глудлакх бахьана долуш, — элира Курсама. — Келхьара яла кхин некь кара а ца бина, ца яьлладчу деина тесна глудч ян иза-м.

Куржана доккха садайнара.

— Дера хаац суна-м, йол, хлун дича бакъахьа ду. Хьо цуынга яхачахьана дуьйна а со хууш яра, хлара де мацца а цкьа хьуна тле хлуттур дуйла. Салид хьуна тлехьийзачу хенахь ас дукха бехира хьоьга, тлехьийзарг ценна вовзалац цуынга маре ма глудлахь. Оцу

хенахь ойла ца еш баьккхичу кого дерриг дахар дакъаза доккху, бехарий хьобга? — Курсаме а хьаьжна, ладуглуш сецира Куржан.

— Бехира, нана, — элира Курсама шен шуйьрра биллина болу ши бляьрг дехьа соне, бодашка а хьажийна. — И хан суна карла хлунда йоху ахь?

— Дер йоху хьо кхин глалат ца ялийта. «Хлунда» а бохий ахь? Ший йол ю хьан. Уьш бакхий хилча царна хьехар дала ца деза ахь? Стеган хазаллех а, цуьнан бахамах а лехалой, маре боьлху вайн дукха зударий. Иза хьекьал цакхачар ду. «Хазалла сарралц, дикалла валлалц», — бохуш кица ду нохчийн. Пайда бац стеган хазаллин, цуьнан дог а, ойла а оцу тлехулеча товш яцахь. Товш ю хазалла, дика дог кийрахь долчу, оьздачу кьонахчуьнгахь иза елахь. Амма кхераме ю иза безам, тешам а, кьинхетам, гиллакх а, оьздангалла а ца евзачуьнгахь елахь. Цхьанне а ца хаьа стеган бахам маццалц лаьттар. Виллина ца лаьтта могаш а, диканехь а. Масане хийцан хуьлу дахарехь. Нагахь зуда стеган бахамах а лехаелла маре глахь, хенан йохалла и стаг кьийлахь хлун дан деза? Длабер бу-кх царшинна юккьера безам, хлунда аьлча, и стаг шена ца веззашехь, цуьнан бахаман дуьхьа я вуьшта аьлча, хазчу духаран, мерзачу дааран дуьхьа цуьнга и яхана дела. Безамний, доттаггаллийн оьшург адаман тлехулара куц, цуьнан хьалбахам дац — дог ду — цлена а, тешаме а, оьзда а дог. Куц а, бахам а хийцалуш хлумнаш ду, ткьа дог, и деглана тешаме дуьсу. Нагахь шина адамана юккьехь безамний, тешамний беллахь, царна бахамний, шайн пресий атта карор ду. Безамний бартаций доцу хлума меттахь латталур дац дашочу лаьмнашка а.

Салид хьайна тлехьавзина ши бутт а кхачале, цуьнан куьцах леха а елла, длахьаьдира хьо. «Пол, и Асмартаглар ма бара хьо шайн Решедана езаш. Хаза гиллакх долуш а, харихьара воцуш а клант ма ву иза, хьо реза юй цунна?» — аьлла, ас хьайга хьаттича: «Эссей, хаза вац иза!» — аьлла, хьайга кхин хьела а ца дайттира ахь. Цхьа а тайна оьшуш хлума а доцуш хаза бертахь дехаш ду хинца Решед а, Маликат а. Ткьа хьан «хазчу» Салида яцийна якьа а йина, теттина аракхьессин хьо! Хлетте а, бах ас хьобга, девие ма яла цуьнца.

Курсам, бляьргаш хих а буьзна, йинет а ца хуьлуш, тапьяьлла ладуглуш Гара... Ладуглуш елахь, а нанас дуьйцург хезаш елахь а, цуьнан коьрто схьалоцуш лацара цхьа а дош. Курсаман ойла юханехьа, ша йол хиллачу хене длаяханера. Цуьнан бляьргашна хьалха хлуеттура шена дуьхьара Салид вевзина денош, дагахь мекха йоцу дуьхьарлера безам, и ший цхьаьнакхетта дуьхьарлера пресе шо. Таккха хе текхо чалхе санна, прча, цуьнан бляьргашна хьалхахула длаоьхура цо дуккха а глело лайна тлаьххьарчу шерийн декъаза денош... Ненан багах долучу хлор дашо уьш дерриге а карла дохуш, сийсабора кийрара бала. Нене, дладаханарш ма хьехадахьара, ала ойла хилира цуьнан, амма елхаран кьурдаша дешнаш

легашкахъ ссадора, кийрахъ лаьлна бала клеж туйсеуш кхехкара. Кхин дла садеттан ницкъ бацара цуьнгахь. Шена юххехъ цхьа динина шен цхьа клорин даг тле а талийна, дагна парглато луш, хецца йилхира иза...

Куржанаи къамел сецира. Побыан дагна хилла ловжам ненан кийра а лешира. Цуьнан блаьргаш чухлиттина сирла хиш, хебначу беснешна тлехула охьахьаьлхира. Коьртарчу повлакхан тлемаца уыш дла а хьовкхуш, тата доцуш йовлхура иза. Иштта вовлху, вонаша дог аьгнарг, дуккха а халонаш лайнарг.

Ткъа арахь деттачу догланой, къекъачу стигланой кхин а луьйдура цу шиннан жима цла. Юьртара адам длатийнера. Массо а шен-шен чохь парглат набьеш луьллур. Цхьанна а ца хаьара, эвла йисттерчу оцу жимчу цла чохь набьейна лаш хлара ши зуда юйла.

— Не! члаьгича арахь дуьсург вон дац, — ша лечуьра хьалаглаттира Куржан. Тлаккха чиркхана хлуп а аьлла, шен метта а яьлла, охьайижира иза.

Амма и буьйса чекхьелира я цунна а, я Курсамна а наб ца кхеташ...

XIV

Шолгачу буса адам длатийначу хенахь парторган Махьмудовн кабинета чохь къеггина богуш ши чиркх бара. Баьрчче хлоттийнчу жимчу стоьла уллохь, шена хьалха охьадиллина «Огонек» журнал а долуш, хиьна лара Махьмудов. Цунна дуьхьал йохалла хлоттийнчу ехачу стоьлана гонах охьахевшина бара юьртара активисташ, колхозан председатель Салманов, юьртсоветан депутаташ Абкаров а, Мусаев а, комсорг Нурдиев а, школан директор Берсанов а, кхайкхина валийна Салидан да Сабдулла а, колхозан кхин масех член а.

Колхозан балхахь а, глудлакхах а лавина лохха къамелаш де-чаьрга ла а доьлуш лара уыш. Царна тлехьа бодашкахь тапъаьлла тийна, ша хиьна лара Салид.

Дукха хан ялале неларх чохьха велира клайн, юькьа, еха маж а йолуш, лекха зьорталчу деглахь, дезткъа шо хенара воккха стаг Асаби.

— Ассалам лалайкум! — салам а делла, шен дуькъачу цлоцкъа-машна бухара сийна ши блаьрг чуьрчарна тлехула карчийна цо.

Цуьнгара салам схьа а оьцуш, массо а хьалаглеттира.

— Схьавола, кхуза хаа, — бохуш, массара а шен-шен глант кхийдадора цуьнга.

— Ховши ле, ире хуьлда шуи! — аьлла, есачу дивана тле охьахира иза.

Чуьра нах шай-шайн метта охьахевшина а бевлла, аьзнаш длатийча, Махьмудов хьалаглаттира.

— Хинца, накъостий, вай дерриге а схъагулделла. Кхин хан ца йолубйтун вешан болх длаболабе вай? — хъяттира цо.

— Бакъахъа хир ду, — реза хилира чурнаш.

Повхарш тохна, шен йиш а тойина, къамел дан кечвелира Махьмудов.

— Делахъ хлета, накъостий, ас дуйцур ду шуьга суо хлунда кхайкхина. Шуна массарна а хууш ду Салида шен кхоъ бер долунш йолчу зудчуина тле зуда ялор, — шена хъалхара журнал длахилинра цо.

Салидана шийла хъацар туьйхира. Хинца кхета вуьйлира иза чу гулбеллачара лелочух.

— Шо кхоччуш доллу иза шен доьзал дла а тесна, керла ялийнчу зудчуьнца веха. И ца хууш стаг вац вайна юккъехъ цхъа а. Амма вайх хлора а, хлумма а ца хууш санна, лергаш таШийна, IадИийна. Ткъа ша лелориг вай тергал ца дойла хизначу Салида, селхана бу-са шен бухара зуда йнта а йитина, керара нин бер а доккхуш ара-ьяккхина.

Массо а Салиде длахъавсера. Церан оьглазечу, ирачу хъажаро ша волччохъ хебавора иза.

— Вайн декхар ду, — бохуш къамел дора Махьмудовс, — вешан къоман сий а, оьздангалла а бехъечу Салид санначарца лурьа кыйисам латтон а, шираллех бухадисина и акха глудлакхаш орамашца бухдаха а. Кху чохъ ву Салид а, цуьнан да Сабдулла а. Царна хаа деза, нагахъ цара Курсам шен доьзална тле, шен цлен тле юха ца ерзаяхъ, шаьш советски законехъ жоьпалле озориг хилар, — аьлла, оьхъахинра иза.

— Юьртахой! — элира тлаккха хъалагъаьттинчу Асабис, — бакъдерг аьлча, зударина сий доцуш а, вон а бу вайн цхъаберш. Цхьаммо зуда ядийча массо а иза Iалашван хлутту. Баккхий пах дехаре оьху «Iедале ма лахъара, машар бахъара», — бохуш. Кху чохъ берш санна болу, Iедалан белхэхой а лергаш таIадой Iаддала. Вайн вешан бехк бу, кIентий, вайна юккъерчу цхъаболчара зударий идор а, дукха зударий кхийлар а. Нуьцкъах йол юьгий стага — дIало Iедале! Ишттачух кьинхетам бан ца оьшу. Цхьаннах кьинхетам бича и саннарг кхин а гучуволу. Хъалха заманахъ Iедал а зуламечаргахъа дара, ткъа шена динарг дубсийла ца луу важа и ша декха гIерта дезаш вара. Хинца и зама яц. Халкъана куьйгалла цу халкъан шен Iедало до, цуина динарг а ца дуйту. Цундела вай цу тешамечу Iедалан кара бала беза зуламхой! Ткъа мел кьинза глудлакх ду зудчуина, бераина тле зуда ялор, наний, бераший вовшахъхьегор?! Сабдулла, хьо-х наха молла ву а олуш, массара а лоруш стаг ву, — Сабдуллинна тевирзира Асаби. — Адамийн глудлакхехъ а, я цхъаболчара юьхъарлаьцна лелочу шарIехъ а нийса до-глуш глудлакх хетий хьуна хъайн кIанта лелориг? — Асабис аьлча царула-цийвелера, тховса шег а кхуза кхайкхарх хинца кхетта воглу Сабдулла а.

— Делхъа, Асаби, со-м кху аш лелочух хиница бен ца кхетта,— элира цо бехкала вахана. — Шух ца! сох кхеттехъара хлара нах меттах а ца хъебеш, ас дладерзо дарий хлара. Со а юьхъаьржа хлоттий аш-м, — оьглазе Салиде а хъаьжна, лавттан блябра вогла-велла сецира иза.

Асабис олучуьнга ладобьгуш севцира чуьрнаш. Юха а дека дола-делира цуьнан стомма, глогла аз.

— Кхин а дика хир дара, ахъ хъаьн кланте зудчушна тле зуда ца ялаяйтинехъара, — элира цо Сабдуллинна тле бовьгначуьра ши бляьрг дла а ца боккхуш.

— Ой, дела кьорланор, ца хиъна суна цо и ялош! Шуна шайна а ма хавий, хиницалерчу бераша шавша лелориг дай-нанешка ца хот-тийла...

— Берриг а бехк хъан бу, Сабдулла, кьнза юкъахъаьккхира Асабис. — Шайн дайшкара дуьйна схьадогьгу шу дукха зударий кхуьйлуш.

— И гиллакх вайн дайшкара дуьйна схьадогьгуш ду, Асаби. Иза оха долийна дац, я аш ма дуьйцу нажжазе а дац. Ядийна нуь-цкъала йнгаре диллеча, зудчушна тле зуда ялор глан ду. Бакъду, Курсам шен берех а къастош, длаяхиттар иза нийса дац. И глалат вай нийсдийр ду, даламукъалахъ, — элира Сабдуллас.

Асабин цхъана юкъана лахъелла оьглазалла, юха а глаеттира. Партъаьлла, ша хиъна лечуьра хъала а пккхина, Сабдулле лен вел-тира иза:

— Вайн дайшкара бохуш массо а юкъа ма лецал ахъ, Сабдул-ла, — элира цо оьглазен. — Дукха а, нуьцкъала а зударий кхийлар нохчийн кьоман гиллакх хилла дац цкъа а, я хир а дац. Хъалха лелийна и гьуллакхаш вайн халкъан бертаза цхъана йовессарша, хиница а глалаташ оьгу цхъаболчаьргара, амма хлетохъ а, я хиница а уьш халкъан талзарх хъалха а ца бевлла, я бевр а бац. И тайна гьуллакхаш даржийра хьо санначу молланаша. Шу шьш дуьйлира нехан харжах иттех зуда кхаба. Цуьнга марзбелира нехан хъаьцарх баха йеминнарш а. Кьорланор, дацара и-м нохчийн гиллакх, цкъа а! Молланийн, нара хесточу хъалдолчийн гиллакх дара-кх. Ахъ айхъа ялийра доьзалан нанна, Рахыматана тле хиница а хъайгахъ йоло Нежибат.

Ласанан юьхьнг цленкъа а гьуттуш, стоьла клел ши бляьрг а бовьгна, вист ца хуьлуш лара Сабдулла.

— Ткъа хъан кланта хлун дин? — хеттарш дора Асабис. — Кху эвлахъ мел волчушна хаьа Куржанан йола ценош дугьлуш а, керт-ков дендац глерташ а мел къахъегна. Иза-х цле яххана дика белха-хо ю кху колхозехъ. Оццул дукха церан цлийнан маьйхехула ледаш, цкъа а цунна юххе а хьовттина, гьуллакх деш ца гина суна хъан клант!

— Цхъанне а ца вайна, — элира чуьрчара а.

— Пхеа шарахъ ялахьовттина къа а хъегна, кхечийн доллу цла-

це а деидина, яха хиъча аш цунна динарг хлун ду? Тле зуда ялийна ца леш, керар ши бер а доккхуш, плелгана гуо баккхал хлума а ца луш араяьккхина и. Кхаа берах яьлла иза мича яха еза? Хла, Сабдулла, Саид?

Махьмудовс ша ладда а леш, нахе дийшийтира. Иза воккхавера тахана уьш цхьабарт болуш хиларх.

Дассий, клантий хлун олу техьа бохуш ладоьгтура массара а. Пенах кхозучу сахьто ден «тлак-тлак» доцург хезаш хлума дацара чохь. Цийейлла йогуш яра Саидан юьхь. Перехь хаддаза декара Асабин оьглазе, глогла аз. «Дладели хинца дерриг а», — оьла йора цо. Хинца иза чохь болчеран юьхьа дуьхьал хьажа ца вахьара.

Сабдулла ша лечуьра хьалаглаьттира. Хинца цуьнан юьхьа тлехь гуш яцара иза чувсанчу хенахьлера куралла. Блаьргаш чуьра оьглазалла а тлепаза яйнера. Хинца уьш, гечдар доьхуш, бехкала дахана, гийла хьуйсура массаьрга а.

— Дика ду, Асаби, — элира цо лохачу озанца. — Клантера даьлла и там боцург ас сайна тлеоцу. Бакъду, ас хьалха шуьга ма аллара, суна, Асет ялош а, я Курсам длайохуьйтуш а хиъна дац, хиънехьара хлара кху тле даьлла а хир дацара. Аш ма ялае баьхча а, оха Курсам цла а ялор ю, ца ялийча тхан йиш а яц. Ткъа Асетах лаций къамел оцу клантаца шеца дейша.

— Дика ду. Хьовсур ваи, — охьахира Асаби а. Тлаккха хьалаглаьттина Нурдиев Саидана тлевирзира.

— Хинца ахь хлун олу, Саид? Берех а яьккхина Курсам дла хлуида яхийтина? Зудчунна тле зуда хлуида ялийна ахь? Советски закон ца девза хьуна? Хьох школан балхахь вара.

Хьалаглаьттина Саид, хлун аьлла жоп лур ду а ца хиъна, Сабдулле длахьаьжира.

— Сабдулла чохь а волуш ахь жоп лойла лаьа тхуна, — элира Нурдиевс, иза дех эьхетта вист ца хуьлуш сецна моьттуш. Шен вист ца хилар Сабдулла чохь хиларна ду моьттийиьла хиъча, хазхетта Саид юха а ден блаьра хьаьжира.

— Вист хлуида ца хуьлу кьо, клант? — эьккхийтира Сабдуллас.

— Схьадийцал айьха Курсамна тле зуда хлуида ялийна, — шолгла а хаттар дира Нурдиевс.

— Сайна луун дела ялийна-кх... — бур-бур дира Саида. — Хала ду ца дезачу хлуманан блаьра хьежа. Сан метта хилча шазь ден долчун оьла хлуида ца йо аш?...

— Хинца хлун хилла Курсамна? Езаш ца ялийнера ахь иза?

— Делан вазлор, айса хлетахь иза стенах лухавелла ялийна хилла хууш ма вац со, — элира Саида. Хьалха дуьйна а шен дагахь хилларг цленна схьадуьйцура цо. — Со жима вара хлетахь, лехавелла, хазьелла ялийра-кх...

— Ткъа хинца хлун хилла шуна? Хлетахьлерра Курсам яц иза? — хоьттура чохь болчара.

— Суна ца хета...

— Ца хетийца! — оглазвахара Нурдиев — Аиһа иһа ялош хьайи цуьнца ваха дезийла ца хьара хьуна? Цуьнан ойла йирий ахь?

— Делора, цуьнан ойла ас ян а ма ца йира. Ас шуьга бохуш ма ду, хӀетахь, со жима волуш...

— Цунах бехказло хир яц, Саид. Цхьана хенахь кегий вай дерриге а хилла. Амма ахь а, хьо таппанчар а лелош дерш акха гӀуллакхаш ду. Хьо массарна а дукха везаш, хаза гӀиллакх долуш стаг вара. Иштта сакхат хьовца хир ца моттара цхьанне а. Дош ду ткъа, кхоь доьзалхо хиллалц хьо ваьхна зуда хьашт дац, бохург? Хьуо цхьа а хьесап хиллехь Курсамна тӀе зуда ялор яцара ахь, ткъа ша адам хиллехь Асет цунна тӀе а йогӀур яцара. Эхьхетий хьуна кху чохь болчех?

Саид, шен керахь болу куй а хьекхош, вист а ца хуьлуш, хӀоьттина лаьттара. Лелийпчуьнна дохковаьллера, амма ша санначу нахна хьалха даре дан эхьхетара, Шена дуккха а зен хьуьлуйтур дара цо Курсам дӀаьхпийтина ца хилийта. «Суна хьара, Асета со цкъа нахала воккхур вуйла. Хала ду-кх дезачу хӀуманаш вала, цуьнна дувхьало ян. ХӀорш хӀумма а харц ца лӀоь соьга. Ас хӀун аьлла жоп дала деза кхарна?» — ойланаш а еш, воьхна латтара иза.

Саид вист ца хуьлуш сенца Махьмудов ша течуьра хьалагӀаьттира. «ХӀишца хӀара а хӀуттур ву соьга барт хетта» — дог доьхиз цуьнга хьаьжира Саид.

— Накьостий, — элира Махьмудовс. — Вай тешна ду Саида шегара даьлла гӀалат индийринг хиларх, амма Саид саннарш кхин а нисло вайнахалахь. Цундела, кху чуьра вай дӀадохале шуьга жимма кьамел дан лаьа суна.

Саидан дог паргӀатделира. «ХӀишца мукъане а совцур бац техьа ХӀорш?» — доккха садаьккхира цо. Журнал кара а эйна, цуьнан кехаташ херца волавелира Махьмудов. Масех кехат дӀахьаршица стоммачу кехат тӀехь бесбесарчу басаршица кечден дӀаллечу сурта тӀе кхечира иза.

— Кху суьрте хьовсар доьху шуьга, — журнал шена юххерчуьнга дӀакховдиьра цо.

Массеран а каракула чекх а даьлла, юха а Махьмудовна тӀе дсара, кхо бле шо сов хьалха ваьхначу, гӀараваьлла говзачу фламандски живописцан Рубенсан «ЛӀоьмашна таллар» сурт.

— Хьовсал шайна, — сурт нахе дӀалецира Махьмудовс. — Кху тӀехь гойтуш ду таллархой лӀоьмийн банпашна тӀекхачар а, царна юккьехь хилла кьийсам а. Дера дувхьало йо лӀоьмаша шайна тӀе-леттачу адамашна. Делла Юхкуш ду лӀоьмаш а, адамаш а. Кху сурта тӀехь кьаьсттина шена тӀе тидам бохуьйту бага кӀорни а лаьцна, царна юкьара охьагӀертачу кху нана-лӀоьмо, — цу лӀоьмана тӀе пӀелг Юьттира цо. — Оцу халчу, кхерамечу минотехь шен дегӀан ойла ца йо цо. Шена гобинчу таллархой леташ, ша делла а, и шен кӀорни кӀелхьара яккха ойла ю цуьнан. Ма мерза ду-кх шен

Клорни! Иза-х акхарошлахь а буьрса, кыза экха ду. Амма шена тле хлоьттинчу оцу ирчачу дийнахь а клорни дла а тесна, шен дегла а, са а дадийна клелхъарадала ойла яц цуьнан. «Лахь а цхьаьний лер вайша!» — аьлча санна, схьаглерта иза. Ша экха делахь а, ден, ненан доьзалхочуьнга болу безамний, кыьнхетамний бу цуьнгахь.

Оцу минотехь Салидан блаьргашна хьалтахлоьттира Асета тара тоьхна сикхетамах а ваьккхна, цленкьа вожна Иллинуху Ландан а, цуьнан мерах оьху ций сацо глерташ, йоьлхуш гонах хьийзинчу Нуржанан а сурт.

«Сан даг чохь бац теьха и цо буьйшу безам а, кыьнхетам а? — ойла йора цо. — Кыьнхетам а, безам а бу сан даг чохь, ткьа кьонахалла яц соьгахь. Со кьонаха велхъара и де тоьар дара суна Асетах кьаста. Амма хинишачул тлаьхьа хуур ду-кх».

Ша ен ойланаш юкьах а йитина, Махьмудовга ладогла хлоьттира иза.

— Вайна юкьахь дукха хир вац беран хенахь олхазарийн баннаш а дохощ, церан клорнеш эцанза стаг. Ма глийла маьхъарий хьоькхуш тлеххийсалора уьш, шайн клорнешна тле куьг кховдийча! Суна хетарехь, оцу шайн клорнешна хлума ца хилийта шайш хлаллакьхила реза кир дара уьш. Шайш акхарой, олхазарш доллушехь, цкьа а шайн клорнеш дла ца туьйсу цара. Шайл доккхачу экханна я адамна тле а лоттаделла, хлаллакьхиларна кхерам шайна боллушехь, и шайн клорнеш меца йнсарна кхоьруш, царна ижо тоьхуш, уьш кхион глерташ, лаьмнаш, аренаш, хьаннаш толлуш дела уьш. Амма адамашна юкьахь карадо-кх йовсарш, оцу акхаройн доллучул а кыьнхетамен дог шайн кийрахь доцуш.

Чохь берш Салиде хьаьвсира. Церан яххьашна тлехь шегла болу цабезам а, оьглазла а гира цунна.

— Дукха генахь леа а ца оьшу и йовсарш-м, — элира цхьаьма, — дло, соне тебба Йен Салид на го хьуна, бераш ненах а кьастийна, зуда а ялийна охьахьна вола.

— Цхьана Салидан кийрахь хилла ца ла, пакьостий, иштта кыза дог, — кьамел дора Махьмудовс. — Хьанна ца гина, Салида санна, шалха зударий кхуьйлурш? Хьанна ца гина, майрчуьнца жимма барт ийгича, кегийн бераш длатийса кийча паноь? Суна-м хаац, оцу адамех хлун эр ду. Вайн халкьан оьздангалла бехьеш, советски законаш талхош лелачу цаьрца луьра кыйсам латто, уьш кхето я кыьнхетамза жойне озон декхар ду вайн коммунистийн а, комсомольчийн а, шен халкьан сий хуьлийла мел луучун а! — охьа а хьна, чурчу аехан яххьашна тлехула блаьрг кхарстийра цо.

— Хиница ладухур ду вай, — элира Махьмудовс, шен сахьте а хьаьжна. — Сабдулла, оха тледуьлла хьуна, Курсам кхана шен доьзална тле цла ялор. Ткьа хьо, Салид, хьайн доьзална тлеверза. Хьо советски жимстаг ву, хиницалц школан белхахо а лелла. Хьу-

на хаа деза советски пачхьалкхехь цхьана а стеган ши зуда хила бакъо йоцнийла.

— Даламукъалахь, даламукъалахь, — аьлла, хьаьвзира Сабдулла. — Кхана суьйранна Курсам шен берашца цхьаьна шен цла чоьх хир ю-кх, даламукъалахь.

Салид вист ца хилира.

Дукха хан ялале чуьра нах ара а бевлла, цла дассадеттира. Чиркхаш дла а дайгина, араведтира Махьмудов а. Иза араваьлчачу кенахь цуьнан пакъостий, цхьа Асабий, Сабдуллий воцург, берриге а дласабаханера. Ткъа и шиь вовшийн куьйгаш а лаьчна, къамел деш волтура. Махьмудов царна тлех а ваьлла, длавахара.

— Дер хаац суна-м, Сабдулла,—бохура Асабис,—со жима волчу хенахь вайнхана цхьа кпа хезнера суна: «Дика жлаьла зудчунна летар дац», бохуш. Зударшца кьуйьсу стаг жлалел а оьшу бохург ду иза. Зударийн сий дар а, уьш ларар а — уггар сийлахь декхар ду божарийн. Жимма а шеца оьздангалла а, кьонахалла а, адамаллин дог кийрахь а долчу стага нуькьаха зуда а юьгур яц, я цаьрца эвхьаза а хир вац. Зудчунна тле зуда ялор а дац, Сабдулла, кьонахчун гьуллакх. Ас иштта алар хьуна хала а ма хета, мелла а хьо сол жима ву. Цкъа-делахь, оцу бухарчу зудчун дог а дохадой, цуьнан, шен берийн кьахьарчадо цо шех, шолгла-делахь, делан а, нехан а безам бов цунах. Ткъа, Советан ледало маггане а магош дац зудчунна тле зуда ялор а, шина зудчуьнца вахар а. Нуьцкъала зуда юьгург халкхан мостагла лору кху заманахь. Кхана хаза ца! тлаьхьа а вахийтий, и хьайн нус цла ялаяйта. Товсолтин йол а длаяхийта. Хлара кхин зама ю. Бусалба динехь а, нохчийн гьиллакхехь а, советан законехь а иийса дац паний, бераш вовшехьхьегор.

— Асаби, со юьхьаьржа ву-кх шуна хьалха, — элира цуьнан къамеле лаьррина ладоьгначу Сабдуллас. — Жима волуш айса делейнарг иийса гьуллакх ца хиллийла тховса хин суна, амма тлаьхьа ду, давсарг. Ас дош ло-кх, хьуна со дийна а волуш ишта-ниг сайн клантера кхин ца далийта а, хилла даьлларг инсдан а.

— Иза клезиг ду, — бахара Асабис. — Харцхьарчу, зуламечу, оьзда доцчу гьуллакхийн вешан доьзалхой лаламбина ца леш, вон мел леларг а кхето кьовса деза вай. И хаалахь. Хла, лодика хуьлда хьан! Тлаккхахула диканна цхьана кхетийла вай.

— Диканца дукха вехийла хьо!

Цуьнан лодика а йина кьона волуш санна, каде цлехьа волавелтира Асаби, ткъа Сабдулла, шег хьоьжуш дехьуо лаьттачу Салидана тлевахара.

— Хла, вало, клант, — элира цо ша цунна тлехьаьчча, цуьнга дла а ца хьоьжуш. — Хьо бахьана долуш тховса сайн юьхьаьржа клиттор дела эхарта ваххалц дицдийр дац ас хьуна!

Салид вист а ца хуьлуш, цунна тлаьхьахьовттира, хлара-м ша а вацара кху буьйсанах хлумма а воккхавеш.

Чуьра арабевллачу наха масех минот хьалха йохийна буьйса-
нан тийналла дукха хан ялате юха а юьззина длахьоттира.

XV

Цул тIаьхьа цхьа бутт баьлча тIекхечира бошмашкара стом
схьалакьо хан.

Къеггина малх хьаьжна деана сентябран довха де дара. Лежа-
ша сеттийна гаьинийн баххьаш лаьтта а хIиттина лаьттара Сали-
дан бешара лежийн дигташ. Хилла серлаевллера хьорматаш. Дагна
там беш хаза кьожа етталора бешара.

Оцу деношкахь кIадвалар хIун ду ца хууш бешара стом схьа-
лахьош воллур а Салид. Шен бешах воккхавийна а ца волура иза.
Оцу шарахь дика мах бара лежийн. Мел лаххара а ши тошна ле-
жаш лур бара бешо. Уче а, чоь а лежийн яьшканаша яьккхинера,
ткьа хIинца а саттийна лаьтташ масех Iаж а, кхо хьормат а яра.
Бешо кху шара декхарех хьалхаваккха мегаш вара Салид. Цунах
воккхавера иза. Воккхавера шен довзалан гIуллакх машарен дIа-
дерзарх а. Сабдуллас, ша дош ма даллара, шолгIачу сарахи тIаь-
хьа а вахана, цIа ялийра Курсам. Бакъду Салидан цIартIе а йок-
кхуш-м ца ялийнера. Курсам реза ца хилира Салидан цIартIехь цу
керта яха. Эмгарца тарьялан гIерта реза а яцара иза. Цул совна-
ха, шена тIе зуда ялийнчу Салидах чIорIа дог а даьллера цуинаш.
«Ткьа, берех дерг аьлча, — бохура Курсама, — церан дола, ши
Асет ялаяле а кIезиг динчу Салида, хIинцачул тIаьхьа даран а вац
теш. ХIинцацIа а кхаьбна, хIинцачул тIаьхьа а кхобур ду ас сайн
бераш, Салидий, Асетий дог а ца этIош, сайн чоьх Iен йитичьана.
И тохарлерниг ца хеташ, лаьттах гIон йолчу сан дуьхьа шен Асе-
тах валан ца оьшу Салид. Юьза дехийла и шиь».

Иза дара Курсама Салидана хазийнарг. Асет дIа а яхийтина
довзална тIе ерза иницкь бацара Салидехь хIинца цкьа. Хаац хе-
нан йохалла хIун хир, Курсама ма аллара, хIинца цкьа иза Сали-
дан цIартIехь йоцуш мелхо а тоьлаш ду. Тохара санна, дукха кар-
зах ца юьйлу Асет хIинца. Салидан кертахь буьззина машар бу.
Бакъду, Асетан цхьаьна гIиллакхана реза вац Салид: хи санна,
хадаза даьа ахча деза цуина. Асет бахьана долуш, цкьа а декхар-
лара волуш вац иза. Кху сохьта цхьа эзар нес бIе туьма декхар ду
цуина тIехь. Эзар туьма Товсолтина дала деза, ялх бIе — Сабдул-
лиш, ткьа важа кхо бIе — цхьаццангара цо даьна кьа-мерса ах-
чанаш ду. Асетана бала а бац оцу декхарийн. ХIор базарахь даьа
шена хилчаьхана. ХIун дийр ду? Цуина шен сил а дукхасза
Асет. Цунах валан а, цо аьллагунна дуьхьало ян а иницкь бац Са-
лидехь. Садеттаза ца волу. Декхарех юха шарахь цIанлур ву. Бе-
шарчу лежаша а, хьорматаша а кху шарахь эзар туьма а сов лур ду.
Иза Товсолтина дIаделча нес бIе туьма бен ца дуьсу цуина тIехь.
Сабдуллиш ялх бIе дерриге дIа ца делча а тарлуш ду. Оцул хол-

чохь волчу кIентан жимма дакъалаца мегар ду дас а. Юха шарахь бешара стом боьхкича и исс бIе туьма а, хIетале Асета тIелетон долу декхарш а дIатакхалур ду.

И ойланаш а еш, дитташна тIера Iежаш схьадохуш воллур Саид, ткъа Асет цо дуьзна ведарш чу а кхоьхуш охьадассош яра.

ТIаьххъара яхча юха ца йогIуш хьееллера иза. Де суьйрангахьа лестинера. ХIинца болх тонйтIича а мегар ма ду, аьлла хетта, ша тIаьххъара дуьзна ведар а эцна бешара аравелира Саид. Чу-кхаьчча бухахь шен стунда Товсолта карийра кхунна. Стомма, лоха, гIеххъачул тIедаьлла гай а долуш, ерстина цIен юьхь а, дил-калахь къайла девлла сутара кегийн бIаьргаш а долу иза яьшканаш чохь а, цIенкъа охьадохкIинна а долчу Iежашка хьожуш воллур.

— Хьо схьанехьа ваьлла, Товсолта? — элира Саид, керара ведар охьа а хIоттийна, неIарехь а соцуш.

— Схьанехьа ваьллера. Схьадаьхна довлуш дохкий шу? — хьаттира вукхо а.

— ХIинца ворхI дитт дисина. Царех кхоь хьормат ю.

— Мел хир аьлла хета хьуна?

— КъорIанор хаац суна-м, лахара чот йича, ши тонн Iежаш а, кхо бIе кийла сов эькхаш хьорматаш а хир моьтту суна.

— Дика хIума ю иза-м. ГIала дахьа ойла ю хьан я цIахь дIа-дуккур ду?

— Хууш ма вац со-м, Товсолта, тоьлаш дерг. ГIала а дихьна, цигахь духкуш Iен хан хилча-м пайда алсам хила мегара. Башха ас лелийна гIуллакхаш а дац хIорш. Механа дукха суо эша а ца веш дIаоьцург ишвелча кхуззахь дIадуккур дара ас хIорш. Хьуна хуур дар-кх, ас дича бакъахьаринг, Товсолта.

— Ахь ма аллара, гIалахула хIорш эцна лела хан хьан хилча-м пайда алсам болуш, дера, хир дара. Делахь а, дукха хIума тIекхетар дац. Цигашхула лелаш а хуьлу йоккха харж. ДIахьош машинна а, дIакхаьчча базар хьакьна а, терзанах а, петарна тIера а, юу-молучунна а ахча дайа дезар ду. Кхин кег-мерса хIуманаш а ислур ду харж ян дезаш. Суна хетарехь, цIахь дIадохкар хьоггахьа хир ду.

Асет йист а ца хуьлуш, цу шинга дадоьгIуш лаьттара.

— Хьо ирахь хIунда лаьтта, Товсолта, охьахаахьа, — аьлла, хьаьвзира нуц, цIеххъана дага а деана.

— ХIан-хIа, аравер ву со, Саид. Похка яхьа сайна жимма Iаж-хIума карор яцара техьа аьлла, араваьллера со. Нагахь къайн кхуззахь дохка безам хилахь, хIара Iежаш сох ма дахалахь. Духкучу даьлча мах хIун хир бу хьан кхеран?

ХIинца кхийтира нуц стундас деанчу гIуллакхах.

— Iежийн мах ялх сом бу, ткъа хьорматех — ворхI а, бархI а до-кх.

Товсолта юха а хьежа хIоьттира Iежашкий, хьорматашкий.

— И ахь боху мах лун болу лежаш, хьорматаш дац хлорш, — элира цо хьала а таьйна.

Салид цецвелира.

— Хлуида бах ахь? Лежах ялх сом, хьорматех — ворх! ах суна луш дукха бевлла.

— Делча-м дика дара иза. Ахчанша хьо мел тлера ву хьовса глерта-кхин уыш, «Схьадагарде», аьлча, хьох белархьама. Цаьр-ца дерг а дитий, суна схьадохка. Ас лежах пхиппа соммий, кхорех ялх-ялхий — лур ду хьуна, — элира Товсолтас.

Цо бохучуина реза воцчу невоц:

— Хлорш а эйна глала ваха а мега со, — дохийна жоп делира, бухь шехахьа мах буйцучу стундена.

Товсолта кхин хлума на олуш длавахара. Цуина тлаьхьа ара-даьллачуьра шаьш юхадирэнча, Салиде йист ца хуьлуш, юса а елла, ихьа хан ялийтира Асета. Салид кхийтира цуьнан дагахь дол-чух. «Схьахетарехь, со бешахь волчу хенахь цхьабарт бица хилла кху шиммо», — ойла йора Салида, маьнги тле да! а тевжица.

— Хьо цига глур волуш а ца элира ахь цуьнга, — эхкхийтира Асета эххар а. — Йохка-эцарх глудлакх а дина, оцу тлера йолучу шай-кайнах халла хене далан глерташ доллу сан да-наа. И ду-кх ахь царна ден глудлакх!

«Ас боххучу тлесеа хлара, — ойла йора Салида, цуьнга виста на хуьлуш. — Хьаха хилла ден, йоблан суна хьокха тохан ойла».

— Хуур ду-кх, глала а ца хьош ахь уыш кхузахь кхечуина дох-кахь, — тлезарзелира Салидан жобпах дог диллина Асет.

— Ой, айхьа дуьйцург хлун ду, мукъа, хавий хьуна, хлай зуда, хлай!! — ша волчу охьахшира Салид. — Ас уыш оцу мөхөхь хьан дена дладелча, гуш лавтташехь кхо-дигь бле туьма зен хуьлий вай-на-м. Декхарша са а лаьцна лечу суна-м ихьа сом а доккха ахча дай.

— Дуй, баккьал а?! Цо хьобга эзар туьма совдаьлла деллери ткъа? Иза хьобга ца деллехь, кху цхьана шарахь цуина-м кхин оц-цул тлехкетта хир дарий. Цо ахча ца деллехь хьан дохка лежаш хир дарий? Цуьнан ойла йой ахь?

«Хла, хлицца кхийтин со! Валлах! хилла ший а ихьа шо хьалха дуййна суна гур боьгйна леш. Хлицца лещи аш со, амма хлиццачул тлаьхьа-м со а хир ву хьожуш, — ойла йора Салида. — Хлан-хла аьлча, кичча дов ду, тлехула тле гиллакхехь а дац стунда дла а теттина, кхечуьнца мах бар. Вуьшта, нахах а эхь ду-кх сел дорах цуина уыш дохкар. Дала-хьеха дацахьара! Хлара сан дола яьлч-хьана сай, беркаттий сох дедда... Хайра ма хилахьара кху лежах а, я цу Товсолтех а!»

— Дика ду, хлета. Сайна мел на лаахь а, аш боххург ца дича вер вац со. Шен хьаштдерриг хилахьара кхунах! Юкьахьарчи аш со, хаза пеха санна. Ялх-ялх соьмех эйна мукъане а алахьара цо нахе. Нахана хитча эхь ду хлара.

— Дохка а ма дохка. Иман а, беркат а хир дацара хъан са а тлехъ дихъначу царех, — глам-глим дира Асета.

«Ца доьхкича вуьтур варий аш», — ала ойла хилира Салидан. Юха а:

— Хала ца духку ас-м — аьлла йнтира цо иза.

Оцу тлехъ сецира церан барт. Шолглачу дийнахъ Товсолтас оза а озна, ши тонна лежаш а, кхо бле килограмма хьорматаш а дла-йиьхира.

XVI

... Дерриге а Іаламохъ хила ма дезара хуьлуш шо хан елира цул тлаьхьа. Педеара шолгла Іа. Буса сахила доллалц тленхна ло, сатоссуцу хенахъ цлеххъана саца а сецна, Іуьйре йийкхира. Дукъа тлехъахула екхначу сийначу стигала хъалабаьллачу Іаьнан шийлачу маьлхан злаьнарш, лайн дозалло талийна букар хІинтийнчу диттийн генашна юккъехула чекх а евла, корехула чу, меттахъ вижна Іуьллучу Салидан юьхьа тле яьржира.

Ца чохъ шийла яра. Цленкъахъ маьл-маьлхехъ Іохкура ийзинчу цигаьрканийн юьхьагаш. Стоьла тлехъ стакан чохъ шелделла лаьт-таш, хьалхарчу дийнахъ доьттина чай а, цунна юххехъ Іуьллуж бениган якъаселла юьхк а яра.

Хъалаглатта ойла хилла бляьргаш биллира цо, амма масех дийнахъ дла ца йоккхуш Іаьлна нешара шийла юкъ гича, дагазаваьлла иза, ши бляьрг а хъабнина, маьлхан клеьнгчу йовхоне шен бес-неш а йохйойтуш, ойланаш ян вуьйлира.

Оцу дладаханчу шарахъ дуккха а хийцамаш хиллера Салидан дахарехъ а, деглаца а. Цуьнан Іаьржачу, хийзинчу коьрта тлехъ дуккха а кІайн чохъ гучадевллера, юьхъ цлен бос а байна, азьелла, яхъеллера. Хъаж хебарашка иьнера, бляьргашна чуьра, хьалха хилла йолу, сутараллин цле а яйнера. Тлаьххьарчу хенахъ энаша лаьцна волу иза, воьжна меттахъ Іуьллуж а воцуш я цленна пай-денна а воцуш лелара.

Асет ялийчхъана бахаман гІуллакх галдаьлла вара хІара. Оцу шина шарахъ, мел лахара, ши эзар туьманиа харж йинера цо иза бахъана долуш: шайн долахъ цхъа кепек а ахча доцийла шена хуьу-шехъ, Асета шен хьашташ кхочушдан кхин а керл-керла харжаиш йовхура.

Юьртахоша шех бехкаш даьхначул тлаьхъа мелла а кхетаме всана иза, ша делочун ойла яп волавелира. Иза кхийтира шен Асетаца ваха гІертарх гІуллакх хирг цахиларх. Текхечира гуьйре Ерриге а догдохийла бешахъ хинболчу стоьмашна тле йиьжинчу цо, чІарло йира Товсолте кхин ша ца Іехавайта.

Хьалхарчу шарахъчул алсам стом хилира цунна шолглачу шарахъ. Иза тешина вара оцу гурахъ ша декхарийх цІанлург хиларх. Амма вайнехан шхъа кича ду-кх «Вовдуш йиннарг чот яц, вогІуш

йинарг бен», бохуш. Стом оцу гурахь а Товсолтна боьхкира цо, амма юьртахь болчу мехал цхьа кепек охьа ца волуш. Діадаханчу шарахь СаИдана тлехь дисина бле дезтка туьма діалерича, исс бле туьма невцана дала дезаш хилира Товсолта. Оцу исс бле туьманах ялх бле СаИдана кара а делла, дисина кхо бле ца веача лург стом бохкан Урале вахара иза.

Кхузахь хилира СаИдана ца моьттург, амма цкьа хиланза ца дериг: стом а боьхкина, шена саяккха товар а дахьаш, ца vogly Товсолта, новкьахь лаца а лаьцна, товар дла а доккхуш, пхи шо хан а тоьхна, чувоблира. Цунна тлехь дисина СаИдан кхо бле туьма даха дог доцуш дайра. СаИдана тлехь хинца а исс бле туьма декхар дара...

Товсолта лацале ши бутт хьалха, цкьа иза меха ваханчуьра ца всана аьлла хезна, цига яхана Асет, пхи метр панбархат а дохьуш еара.

— Кучана хлара эцахьа суна, — элира цо СаИде.

— ХІун доьху цунах? — хаьттира СаИда, итт туьманах делча а, и эцан шен ницкь боцушехь.

— Бле туьма, — жоп делира зудчо.

Цецваьлчачу СаИда жоп даларан меттана шок туьйхира.

— Дукха хета хьуна? — хаьттира Асета.

— Хета те. Вайн-м дац ахчанан кепек.

— Цхьаьнгара духалург даккха акь.

— Зовкх хьаха дара и кхин ца доккхийла-м. Сайна тлечачех цланвелла велара кlette а.

— Муха цанло, ахь кара мел еана шай-кай кьайлах а, кьулах а Курсаме кхийдийча. — Шен керара кладий маьгги тle кховьсира Асета.

И дешнаш оцу дийнахь дуьххьар аьлла дацара Асета. Мацах ша юьртан активисташа юьхьлаьржа хлоттийчхьана дуьйна тeдa-лах а, наха олучух а ларлуш, но шен алапex бeрaшина цхьаццa хлума эцa клезиг-мезиг пахарташ лора Курсаме. Дош дашера мo-сaззa дели иза тlехдeттaш, Сaлид садалa ца вуьтура Асета.

— Ас дала а делла, лур а ду! — тлечевхира, тlаьхь-тlаьхьa изa клордо воьлла, Сaлид. — Цо кхобуш дерш-м сaн бeрaш дaй. Ахь сaннa, эрнa ца дойу цo шeгa деллa aхчa. Хьo кху кeртa eачхьaнa имa a, бeркaт a цa хуьлу суна тlедoгlучу рицкьeх.

Шен иштта юьхььяккхар лов, хьуна, Асета! Сaлидa цaI aьлчa цo итт oлуш, гeнa деллa цу шиннaн и дов.

Оцу дийнахь дуьйна эьхьaзa eлирa цaршиннaн юкьaмeттиг.

Товсолта лаьцначул тlаьхьa дукха хан ялалe Сaлид цомгaш хилира. Тlедoгlуш aлaпa a дaцaрa, бoхкa стoьмaш a бaцaрa. ХІин-цa шeнa хlумa эцa цa олурa Асета. Оцу тlаьхьaрчу замaн чoхь дукхaхlолу хaн, нaггaхь бeн цa a цa йoгlуш, шeн нaнa йoлчoхь як-кхa юьйлирa изa. Цa eачa a, хьaлхa сaннa eлaеллa, eкхaеллa Сaлидaнa гoнaх a цa хьийзaрa, чoхь цeнa a цa лaттaйoрa. Цуьнaн дaн-

ма йюлуш хуьлу исбаьхьа юьхь кхоьлина гора Салидана. «Ванах «Юкхуина хIун хилла?» — олий хетара Салидана, ша цуьнга хьаьжча.

Цхьа-ши кIира хьалха шен пана йолчу яхана иза цIа ца йогIуш сецира. Цунах хилларг хаа цига вахан дагахь кечвала дехьа чу а ваьлла, гардероб схайиллича, Салид цецваьллачохь висира. Цу чохь кхавьна Асетаи бедарш яцара. ЦIа чухула бIаьрг кхарстийра цо. Гуш яцара Асета ден цIера еана чамда а, кхин цхьацца йийбар а. Салид кхийтира иза юха а ца ян яхана хиларх.

Иштта гIуллакх галдаьлла вара Салид оцу тIаьххьарчу хенахь. Шийлачу цIа чу хьаьжначу кIезиг йовхо лучу тIаьнан маьлхан элаьнаршна кIел беснеш а хIиттийна, шен тIехиндолчу дахаран ойла еш Iуьллара иза. Цомгаш Iуьллу ша а витина, мега мел йолу хIума а эцна, дIаяханчу Асетах хIинца кхоччуш догдаьллера цуьнан. ХIинца иза юха йогIур ю а, я еьча а, шайшиннен дахар хьалха санна, мерзий, бертаххий хир ду аьлла а дагахь дацара цуьна.

Цо хьогIуш дагалечира масех шо хьалхалера хан. Цхьа хан яра иза молуш а воцуш, массарна а дукха а везаш, стаг а хеташ. Амма нахана цунах хетарг дIадаьллера цо Курсамна тIе зуда ялийичул тIаьхьа. Хьалха санна, сий дацара цуьнан. Массо а хуьллура шайн ма хуьллу цуьнца кIамел кIезиг дан гIерташ, цунах кьехкаш. Уьйраша а дIатеснера Салид, цхьа Закри воццо. Цо лело гергарло а маларан кедан дуьхьа дуйла хаара Салидана. ТIаьхьара а иза дIатесира, дагна дукхаезаш цо ялийичу, цуьнан хьомсарчу Асета. ДIатесира Курсамах а, берех а, уьйрех а ваьккхина, массеран а цунах безам а ваьккхина, логгек лекхарашла а воьтлина. Доллучулла цуьна новкIа дерг цомгаш воу ша а витина иза дIаяхар дара.

«Нехан зударий санна яхана а на Iай иза-м. Со Iеха а вина, чIим санна, цIан а вина яха. Хи чу тесча санна, тIепаза дай-кх и баьханехь ас мел динарг. Несс бIе туьма! Ас стенца такха деза иза? Хила деззарг хили суна. Кьорланор, хир дацара со сайн доьзал а кхобуш Ийнехь-м. Пнта-м дукха чехка йнта сзара иза. Цхьа де а хьалха кочара ялар соьгахьа ду», — ойла йора цо.

Асет баьхана долуш Сабдулла а, Пежибата а ца вуьтура иза юьхь ягош. Асета лелориш цIенин хууш дара царна. «КIант, хIинца мукьана и Асет дIа а яхитий, хьайн доьзална тIеверза. Мацца вирзина а, царна тIе верза деза хьан. Асетах хIусамнана хир яц. Асабина а, Махьмудовна а тIекхавьча царех эхь хеташ юьхьах цIе лета суна», — элира цуьнга Сабдулла а, Товсолта лацале цхьа бутт хьалха. ХIетахь дуьйна Курсам цIа яло гIерташ, цкIа Курсам йолчу, тIаккха Куржан йолчу уьдуш хьаьлда лелара Пежибат а. Салидана ХIетахь дуьйна а лаьара шен, Курсаман юкьаметтиг хьалха санна дIахIуттийла. ЦкIа-шозза иза йолчу а вахана, ша дохковалар цуьнге дIаханитинера цо, амма юха бохург Курсама шег а хьеха а ца дойтура.

— Ахь лелийнарш товар ду. Цахнидерг а дитий, хаза хьайн зудчуьнца ваха хьо, — элира цо цуьнга шозза.

«Асет новкъа ю техьа кхунна?» — дагадеара Салидна хIетахь. Амма Курсама цкъа а Асет хьахош дош ша а ца аьллера цуьнга я нахехула а ца хазийнера. «Схьа ца алахь а: «цкъа Асет дIа а яхитий дийца ахь», бохург ду хьуна цуьнан дагахь», — сацам бира Салида. ХIетахь дуьйна Салид данма тешна вара, ша Асет йитинчу дийнахь Курсаман, шен юкъаметтиг толург хиларх. Цундела, ца ваьллачу денна бен, Асет дIа а яхитийна Курсамна тIеверза ца лаьара цуьна.

Оцу тIаьххьарчу кIиран чохь, ша меттахь Iуьллуш къаьсттина дукха ойланаш йора цо Курсамах лаьцна. Асет ялийнчу шарахь Курсам а, бераш а дага ца доглура. ШолгIачу шарахь Асетан бертаза жимма церан терго ян вуьйлира. ХIетахь а дацара цо лелориг Курсаман дуьхьа, Iедалах, пахах кхоьрура. ХIетахь уьш гаре са ца туьйсуре цо, амма оцу тIаьххьарчу заман чохь, къаьсттина, шех цамгар хьакхаеллачул тIаьхьа, дог-ойла чIогIа хийцаеллера цуьнан. Бераш даккхий хиллера хIинца. Нуржанан ялх шо, Лайдан дигь шо кхаьчнера. ЖимахIолу йол а яра хьаьдда-едда лелаш. Уьш хьаста а, церан беларей, белхарей ладерIа а, уьш гуччохь хан яккха а салаьттара цуьнан.

Курсам йолчу керт вахан эхь хетара. Эхь хетарал сов, вуьшта нахана гергахь а хаза дацара ша йитинчу зудчун керт эхар: вочу меттанаша эладита кхолла тарлора. Нежибате цкъа-шозза бераш ша йолчу а даладайтина цига вахара иза. Амма цигахь а уьш хьаста а, царех марзо эца а аьтту ца хилира. Цул совнаха бераш а херадевллера цунах. Жимах йолчу йолна иза мила ву а ца хавара, ткъа важа шигь а хьоьжура цуьнга хийрачу стаге сапна. «Со а волуш Асета Лайдана тохар дигь ца делла техьа кху шинна?» — олий хеталора Салидана, и шигь шегга гомма хьаьжча. Хаац царна-м, амма Салидана-м дигь ца лора и де. Мелхо а де-дийне мел дели цуьнан са дууш карладуьйлора. Цуьнна сикх-сика тIенах гора юьхь Iеша а юьзна вольхуш, са а озийна лаьтташ Лайд а, цуьнна гонах хьийза Нуржан а.

«ХIаь, кхин хан ца йолуьйтуш сайн доьзална тIеверза веза со, — бохура Салида шегга. — ХIинца цаьрца велхьара хаза йовхачу чохь, кIедачу меттахь Iуьллуш хир вара со. Курсам хир яра: «ХIун кхоллур яра ахь?» — бохуш, гонах хьийзаш. Ткъа хIинца цхьаммо тергал а ца веш, массара дIа а тесна Iуьллу со. Шийла, боьха чов. Вуьжу мотт а бац цкъа а самсабоккхуш. ТIера бедарш йиттаза хийла хан. Амма хаац-кх, юха Курсамна дуьхьал муха хIуттур ву. Ас лелийнчу гIуллакхашна цо гечдахьара хIинцачул тIаьхьа ма дика хир вара-кх цуьнца со».

Малх стигла хьала мел айало корах чуьттало зIаьнарш кIез-

клезиг йовш длаяйра. Хинций-хинций хъалаглотту бохуш, мало еш йуъллур Саид.

«Кхин хъем ца беш и чохь Iен цIенош а доьхкина, Курсам шен берашца кхуза схъаялор ю ас. Асетаца дерг тахханехь дIахадозе. ТIаккха сайн доьзална тIеверзар а, декхарех цIанвалар а хир ду», — сацам бира цо. Чуьра шело а, шегара мало а, могаши вацар а ца тергалдеш, хъала а гIаьттина, сикха бедарш тIе а юьйхина, аравелира.

ТIеара буйса. Стигла скхна яра. Беттан серлонгахь ша ма дарра гора массо а хIума. Юрт йижанза яра. МаьI-маьIнехъара схъахезара кегийрхойн самукъане беларш а, буйсанна цхъаццан-хъа сакъера гулбеллачу мехкарша локхучу кехат пондарийн аьзнаш а. Буйса шийла яра. Шена тIера еха драповой пальто хаа а ца луш шеллора Саид, цецах санна, цунах чекхъюьйлу шело даьIахкашна тIекхочура. Лергаш а, меран буьхьнг а зийзара. Саида шен болар сикдира.

Тахана, хинца шозларIа вогIура Саид Эсимат йолчу. Йуьйранна веача Асет гойла а ца хилла, сарахь цуьнга схъакхайкхар Эсиматана тIе а диллина, чу ца вогIуш вухавирзира иза. И де чекхделира цуьнан Зинин деца молла Къосамца шена Курсам юахкахочу дуйчуш.

Кех чохъа ваьллачу цунна дуьхьал кхийтира чуьра араьйлла йогIу Эсимат.

— Саид, хьо вац хIара! Валол чу, со цаца бахъаш йола, — лулахошка йолаелира иза.

НеIарх чохъа ваьллачу Саидана, гийлла йогучу пеша тIе пхъаьрсан гола а товжийна, хIъна Iаш Асет карийра. Ца яьллачу денна кхунна хъала а айаелла, клес тоьхна, охъахира иза. Вист а ца хуьлуш, стоьла улло лавтлачу гIента а хIъна, чухула бIаьрг туьйхира Саида.

Дерриге а ши шо хъалха санна дара. Пенах кхозуш хIетахьерра шаршош а, сурташ чохь долу гур а, терхи тIехь лавт-таш гай чу таьIна кIудал а, пеша хъалха йуьллуш миндар а... Баькьду, цаьрца а дикка хийцамаш хиллера. Шаршош а басаевллера, гурана диллина англ а иккхинера, миндарна а масех йома тIекхеттера. Оцу хIуманашка хъаьжча ша Асетаца сакъерар а, иза ялор а карладелира Саидана. Цуьнан бIаьргаш Асетана тIехь севцира. ХIицца бен тидам ца хилира цуьнан иза цкъа а ца кечъеллачу тайпанара кечъелла хиларан. Цунна тIехь яра тохара Саид эцан ца тигначу панбархатан коч, коьртахь чилланан можа косынка, юьйхина лекха кIажаш долу туфлеш, халла бен настарех ца къаьсташ капронан пазаташ. Цъа коч йоцург ерриге а Саида эцна хIуманаш яра цунна тIеранаш. Ши шо хъалха санна, чиркхан серлонан зIаьрнаш лепара лергарчу шалха хIоьнашна а, кочарчу дашочу мидална а, цхъаьрсах доллучу дашочу сахътана а тIехь. Амма хIеттахьчул хаза а, дерI дуьзна а яра иза. Вуьшта, цуьнан

юьхъа тlехъ тахана гуш дацара тохарлера стаг lехо, самукъане, эсала елакъажар а, стеган дерге зуз хьодуьйтуш, даг чу безаман цlе юьллуш долу бlаьргийн ира хъажар а. Хlинца цуьнан юьхъ цхъа кхоьлана, оьглазе хетара Саlидана.

«Шина шарахъ марехъ lийча, хьалхачул тоялар, хазъялар бен цуьрриг эрча ца яьлла-кх хlара», — дагадеара Саlидана. Тlаккха шена хьалха стоьла тlехъ лaьттa жима куьзга схъа а эцна, цу чу хъаьжира иза. Куьзгана чуьра Саlиде схъахьобжара кlай-можа, оза, еха юьхъ. «Со-м цавевззарг хилла, — меллаша охъахlоттийра цо куьзга. — Сан доьхначу дахарна бехкениг-м хьо йилбаз а, хьо суна тlаьхъахlоттийна и Эсимат а юй», — бохуш, шен дагахъ цу шинна лера иза.

«Сан а бу бехк, хьох lехавеллачу. Кеч а елла еанийца! Со шех хьегон ойла ю. Цуьнан хlилла! Амма хlинца-м lехалур вацара со, хьо дашо а хилла дlахlоьттича а».

«Ас хlинца-м сайх хьегош йорт кхоьхьуьйтур яра хьобга!» — ойла йора Асета а. Хlинцале а иза кечъеллера Саlида шга ден долчу къамелана а, хеттаршна а жопаш далан.

И шиъ вовшашка дист а ца хуьлуш хиъна lаш кхо-йиъ минот елира. Чохъ йолчу тийналлехъ Саlидана хезара Асета сикднна доьлу са. И тийналла дукха яхъяла йолча Асете вистхила ойла хилла, шен йиш тоярхъама йовхарш туййхира Саlида. Амма цуьнан бага гlаьттина ялале арахъ когийн тата хезира, цаца а керахъ Эсимат чохъа елира.

— Шу ма тапъаьлла lаш ду? — хаьттира чуеанчо.

— Шен долчо дийца деза, сан дийца а, дита а дац, — жоп делира Асета, Саlид вистхила кхиале.

— Дийца хlума-м сан ду, — элира Саlида. — И дийца хьобга схъа а кхайкхина.

— Делахъ дер деза дукха дах а ца деш, чехкка схъадийца.

— Мегар ду. Со а вац къамелана башха тlера. Хьуо цlа хlун галдаьлла еана дийцал цкъа суна?

— Иза-м хьуна хъайна дика хъара.

— Суна хууш-м дац хlумма а.

— Цундела суна хаба аш лелош дерг. Дукха хан ю хъан дас-нанас со дlа а яхийтий, Курсам цlаялае хьобга боху. Юьхъанца-м хьох тешаш уьш тергал а ца беш lийра со, ткъа дада лaьццхъана хьо хьуо а тlаьхъавелира цунна. Церан а, хъан а дагара сайна хиъча цlа еана-кх со. Со юьгучу хенахъ делла хъайн дош лардан стогалла ца хили хьобгахъ. Кхин къонаха воцчу хьобгахъ lер хъарам ду зудчунна, — бага етта йолаелира иза.

— Оьглаз а ца оьхуш дийца, Асет. Хьо-м дукха сиха яй. Саlид хъайга хlун ала гlерта хъажа, — Асетан къамелана юкъяюьйлира Эсимат.

— Хаза аьлча а, вон аьлча а — кхин Саlидан керта ког лов-

зор болуш яц-кх со. Кхузахь дахдина дийца оьшуш хIумма а дац, — допца хадийра Асета.

Цо аьлчау дешнаша кхин тIе а карзахваьккхира Салид. «Со шег а ца йола ала веана моьтта хир ду кхунна. Ма бакь дац-кх иза, дан-м!»

— Кьамел дах а ца деш, хьо а эцна дIагIур ву со-м, — ца вешаш велакъежира Салид, амма цуьнга хьожуш йоцу Асет цу дешнийн дуьхе ца кхира.

— Юха бохург-м хьехо а ца оьшура. Цхьа-ши теш а валавай, хIокху делан сохьта цIе тасал сан. Кхоам бара хьан Курсаман майра ца хуьлийла!

Салид кIажваххана велавелира. Цецъяьлла Асет цуьнга хьажинчохь йисира. Цунна гира, Салидан йоблучу юьхьа тIехь оьглаз-ло а, цавашар а. Цуьнан хьажаро оцу буса дуьхьара кхерам тесна Асетан даг чу.

— Кхоам бара цуьнан хьан зуда хуьлийла, ахь аьлlexьара и нийса хир дара, — элира Салида шен велар саца а дина. Оьгла-залlex буьзна болу цуьнан ши бIаьрг цIарах богура. — Бан а бу, Курсаман сан зуда хуьлийла кхоам. Суна тIаьхьа хира иза. Со санначун зуда ца хуьлуш, цхьана дикачу кьонахчун цIийннана хила езара иза. Хьо йовзалц цуьнан мах ца хира суна, Асет. Эрна ца аьлла: «Цкьа кьаьхьаниг ца Iаьвшича мерзачун чам ца хаьа». Цхьа наггахь бен карош доцу жовхIар хиллера Курсам, хьонца юьстича, амма хама ца хуучу ас тIе хьо а йигна, цуьнан хам-пусар дойура цхьана мIаргона.

Иштта дешнаш Салидера дуьхьар хезаш дара Асетана. Мас-сарел а ша лакхара хеташ, кура дог-ойла йолчу цуьнга ца ладал-лал хIума дара Салида аьлларг. Цкьа ойла хилира цуьнан и дов кхин кега а ца деш дита, амма сонтачу кураллин декъаза дог ца Iара.

— Дера ду хаза жовхIар. Ахь ша йитича хьаьдда яхана хьо Iедале дIавеллера. Суна дуьйцу а ца хезнарг лелийра цо.

— И хьан зурма ширъелла хIинца, — Асет сацийра Салида. — Товар ду сан лерехь ахь цуьнан лекхар. ХIумма а ша юхаялорга дог дохуш ца дийцина цо Махьмудовга дийциннарг, берех ца ялар-хьама дийцина. Цо иза дарна ас баркалла боху цунна. Хьайна хьалха дисинехь ахь кьнза дийна хир дара и ши бер! Курсамал оьзда зуда хир яц кху Яьссаца. И санна зуда хьох хир яцара ют-туш йичи а. Курсамна ала малларал хIума дац вайшиннан. Сан галвалар цо Iедале ца ханйттинехьара со лар тIе ваьлла хир ва-цара, наха хьехар ца динехь, со хIинца а хьан багахь воллуш хир вара. Ткьа ахь, — Салидан бIаьргаш чохь оьглазе цIе кхерстира, кIай-мокха юьхь цIийелира, — ахь цунах а, берех а ваьккхина лел-лий со. Шинна шарахь, марш санна, ваан а вьнна, цомгаш хилча, жIаьла санна, со дIа а кхоьесина, со да мел верг а эцна цIа еана хьо. Иза ду хьан гIиллакх а, оьздангалла а, сох лозу дог а.

— Шина шарахъ хьовца яхначу суна-м хъан бахамах нисса ах дакъа догӀура. Ас ца еанарш-м сайн тӀеюху бедарш бен яц, — элира Асета шек а йоцуш.

— Сан бахам а беана йийн елира хьо. Цхьа-ши эзар туьма пайда хили шун ценна хьо соьга яр бахъана долуш.

— Иза-м доккха хӀума дац, Салид. Ши эзар туьма дош хеташ теш дац тхо-м. Иза хъайна дӀаделча юьтий ахъ со сайн цахъ?

— Валлалазмор юьтур яра-кх, шигъ тӀеделла а-м!

— Делахъ, дера, еза ахъ со тховссехъ йнта, — элира оьглазъя-хар тӀехдаьллачу Асета. — Хьадал цхьа-ши теш валавел.

— Хьашт доцург дуьйцу ахъ, Асет! — маслалат дан юкъяюьй-лира Эсимат. — Оьглаздаххарх шайш лелийнчунна тӀаьхъа дохко девр ду шу. Сих ма луо ший а.

— Цхьа а теш ца оьшу кхузахъ. Сайна хъарам йинна, нахана хъанал йинна ас йиттин-кх хьо! — элира Салида кхуза.

Асетан бос байра. Цунна ца моьтгачу агӀор дирзира гӀуллакх.

— Вай, елла яла со дела! — мохъ белира Эсиматан, — Ма хьашт доцург лелий аша! Хьо а сихвели, Салид. Вай елла яла со дела! — куьйгаш дӀаса а туьйсус, корта хьийзабора цо, и гӀуллакх шена гуттар новкъа деача санна.

Амма дог-м дара доьлуш. «Ас хӀинца-м Конже йохуьйтур яра хьо! — бохура цуьнан ойлан. — Мел лаххара а шигъ ах бле туьмане дог дохийла ю сан хӀинца а!»

— Э, ма дукха садитти-кх, ас, Эсимат. Тоьар ду хӀинца. Иза чекхдели, — хьалагӀаьттира Салид. — Со дӀавоьду. Шун йодика хуьлда.

Асетан дегӀ, тхьус доьлча санна, доьхнера, охъайнижа а, елха а дог догӀура. Эсиматана хъалха шен бӀаьргех хи даларна кхоьрура. ДӀавоьдучу Салидана тӀаьхъаьллачуьра Эсимат чусача, араяла сихъелира Асет.

Шен гӀуллакх нштта гӀайгӀане доьрзур ду бохург дагахъ а доцуш, дика кеч а елла, жимма сакъоьруш Ӏан дагахъ еанера иза кхуза. ХӀинца цуьнан дог ца догӀура Эсиматца хигъна Ӏен а, цуьнан хабаре ладегӀан а.

XVII

Ша ураман новкъа ваьлча Ӏаьнан шийла, цена хӀаваьт кийра буьззина чу а узуш, доккха садаьккхира Салида. Цхьа беа мохъ ша гира охъабиллича санна хетара цунна хӀинца. Амма уггар халаниг хӀинца а хилаза дара: цунна ца хӀаьара Курсамна дуьхьал ша хӀун аьлла хӀотта веза.

Шуьйра гӀулчаш а туьйсус, эвла юккъехула охъавоьдура иза. ХӀинца цунна ца хаалора шело а, цо тергал ца бора некъ а. Ойланаша дӀалаьцнера корта. Дагаоьхура къона хан, ша Курсамна тӀехийзар, иза ялор, шайш мерза яьккхина хан. Хьоьгура иза

цу шарах. Амма глйгланах дуьзна дара тлаьхъара шераш. Цунах доьзалхо хъаьрчица, Курсамах безам белира Салидан. ХIетахъ иза кьона а, могаш а, дуьненах сакъералуш а вара. ХIетахъ цунна моттара шег а ян реза хир йоцуш йо! нохчийчоьх а яц. Тишъелла бедар санна, керл-керла зударий а хуьйцуш, шовзткъара мукъана а вала ойла яра Салидан хIетахъ. Цо дог ца ийцира шен теша-мечу, ша везачу Курсаман. Цунна гуш яцара цуьнан хазалла, цуьнан шег болу бовха безам. Шен дог-ойланца ворхIалгIачу стиглахъ волчу цунна, ша къанлург хиларан а, дIа мел тосучу гIулчаца ша къуоналлина гена вуьйлийла а ца хаьара. Цунна ца хаьара бераш шена цкъа оьшур дуйла. Сахила доллалц синкъерамехъ а Ийна, цIа веача берашна юххе а хебба, сема набъеш Iуьллуш я ага техкош Iаш карайора цунна Курсам. Ша меца хилча тIечевхий юург йоьхура, вуьзна хилча вист а ца хуьлуш охъавуьжура. Сатасале хъала а гIоттий, кертахъ гIуллакхаш деш йолалора Курсам, ткъа хIара ховхачу меттахъ вуьжий Iуьллура.

Цъана буса Курсама шег синкъерамаш а битий, хъайн доьзална тIеверзаьхара хьо, аьлла даггара дичу дехарна дуьхьал цо делла кьнза жоп? Цуьнан кIантана Асета тоьхна де? Бехк-гуьнахъ а доцуш цо Курсам дIаяхийтина де?

«И денош динделла Iаш хир яц Курсам. Ас хIинца хIун ала деза цуьнга?» — аьлла, кетIахъ сецира Салид.

Курсаман цIа чуьра схъаетталуш гIийла серло гора. Тапъаьлла тийна дара кертахъ. Да воцу бо санна, гIийла, цхьалха гора и цIе-нош. Кертахъ гуш дацара боьршачу стеган куьйго динна хIума. Беша гонах йнна нилха коьллин керт, кетIа тоьхна зарделла раздаьлла зIар...

«Ас йнтале пхеа шарахъ, йитинчул тIаьхъа шинна шарахъ кху цийнан дукъ а, берийн дола дар а айхъа дIакхийхьин ахъ. Курсам. Амма хIинначул тIаьхъа-м хьобгуьйтур дац ас хьобга и къа». — зIар дIа а диллина, кел чохъха велира иза.

Салида нел дIатеттира. Чухула боьллина зайл бара. ТIаккха меллаша нел туьйхира цо. ЦIа чуьра схъа цкъа хьалха берзанчу когийн дайн тата, тIаккха Курсаман аз хезира.

— Мила ву?

— Со ву. Зайл дIабаккхяхъа.

— Ахъ хIун леладо кху ханйоцчу хенахъ?

— Цъа гIуллакх хилла веанера со, дIабаккхяхъа...

Цъана юкъана йист ца хуьлуш сецира Курсам. ЛадоьгIуш лаьттаху Салидана, дIахьовзийначу зайлан тата хезира, тIаккха нел дIаеллаелира. Неларх чохъхаваьлла Салид Курсамна хьалха инсвелира.

— Схъадийцал хъайн гIуллакх? — хаьттира цо Салиде.

— Цкъа охъаховша вай? — хьалхяхъа дIарлоьртира Салид, амма Курсам ша йолчуьра меттах а ца хъайра.

— Хьюо мичхъа ву хайи хуна? Со-м ахъ йнтина зуда яй, чехк-ка хъайи глүллакх схъа а дийций, кех вала.

— Хлан-хла, Курсам, со длаваха дагахъ ца веана хинца, — меллаша иза шена хьалхара дла а хилийна, маьнги тле а вахана, охъахира СаИд.

Курсама дуьхьал жоп ца делира. Пхъаьрсаш чучча а доьхкина, пеша тле а тевжина, СаИда кхин дла хлун олу хьоьжуш ла-доьглуш лаьттара иза. СаИда чухула дласа блаьрг туьйхира. Маьнгин цхъана маьПехъ дижина луьллуш кхо бер дара. Багара юьйду лаь а къаьсташ шийла яра чохъ. Пеша юххьехъ хлоттийна лаьтташ масех дечиг дара.

«Ягориг йоцуш бу техъа хлорш?» — дагадеара дена.

— Кху чохъ ма шийла ю, дечиг дац шун? — хаьттира цо Курсаме.

— Дера ду, — доцца жоп делира Курсама, шайгахъ оцу гуш долчул сов дечиган члеш а боцушехъ.

«Хинца хлун ала деза ас?» — бохуш ойла йора СаИда. Цунна ца хаьара коьрта къамел ша хлун аьлла доло деза. Чухула блаьрг бетташ, цхъа хан яллалц Ийра иза вист ца хуьлуш.

«Иштта Ийча сан глүллакх хир дац. Хлөкхо чуьра аравакхале дладийца деза», — шен берриг ницкъ тле а гулбина, Курсаме вист-хилира иза:

— Курсам, — элира цо лаьттан блаьра а хъажавелла. — Айса хинцаалц лелийначунна дохковаьлла со. Тховса, Асетаца долу глүллакх дла а хадийна, схъавеана со. Сайна гечдар доьху ас хьобга...

— Сан дуьхъа дохковийла а, гечдар деха а ца оьшу ахъ, — жоп делира Курсама, ойла йинна. СаИда аьллачу дешнаша хлүмма а цец ца яьккхинера иза. Цунна хаьара СаИд цкъа шена тлево-глүр вуйла а, изаа дешнаш цо шеге эр дуйла а. — Хъайи берашина хьалха ву хьо бехке. Уьш кхеттал хиллачу хенахъ, цаьрга доьхур ахъ хъайна гечдар. Со оьшуш яц хъан бехказавийлар а, хьо а. Суна долчуна ван а воцург, я хила а ца хилларг ву хьо.

СаИдан юьхъ кхин а кхоьлира. Блаьргаш члорла глайглане дара. Хинца Курсаме ала хлума дацара цуьнан.

— Хьюо могаш а, кера хлума доглуш а волчу хенахъ тхо дла а тийсина, зуда ялийра ахъ, — оьглазен къамел дора Курсама. — Асета декхаршла а воьллина, цамгар кхеттачу хенахъ, схъакхоьси хьо. Цо хъайи дог эцнехъара, кхин хъайи дан амал хиллехъара воглүр вацара хьо хинца а.

— Ишта ма алахъа, Курсам! — дехарийца цуьнга хъаьжира СаИд. — Айса мел лелийначунна буххера дуьйна дохковаьлла-кх со. Цо Ландана тоьхначу дийнахъ дуьйна цунах безам баьллера сан. Дукха хан яра ас доьзале сатуьйсу. Суна хаьа, со бахъана долуш кху ялх шарахъ ахъ мел халонаш лайна. Айса шуьга хинцаалца хьегийтина вон доькхуш, хинцачул тлаьхъа дика хир ву со. Алахъа соь-

га айхъа гечдо. Оцу хъан цхъана дашо ирс долуш веш хилча, ма таттахъа со дла.

Мел вои цо шегъа хъегийтинехъ а, Саида и дешнаш аьлча, даг чу къинхетам бовесира Курсаман, блаьргаш сирлачу хих дуьзира. Блаьрхиша хлоттийнчу морхийн пардоина юккъехула цуина гора шен даяхана хан. Карладелира Саиде еана дуьххьарлера шо, иза ша тергал а ца еш, синкьерамашкахула ваьлла лелар, ша цуьнга динна дехар, цо делла къиза жоп, тле зуда ялийина буьйса. Керара ши бер а доккхуш даяххийтар, цаьрга са а туьйсуш, нана йолчохъ текхна ши-кхо буьйса...

— Хан-х!а, — элира цо, — хъан дехар кхочушдан ницкъ бац соьгахъ. Хьогъа санчу шарахъ суна хьо везара дуьнен чохъ мел долчу хлуманал а дукха. Амма и дладаьлла. Ахъ соьга кху ялх шарчохъ хъегийтинчу халонаша сан кийра бакъийна. Ас дукха дехарш дира хьогъа синкьерамаш а битий, пах санна, хъайн берийн дола а деш, цлен тле верза, бохуш. Ткъа ахъ хлун олий жоп лора? Деа шарахъ садиттира ас, хинций-хинций хьо кхетаме vorlur ву-кх, бохуш. Эххар а, тле зуда ялийра ахъ. Тлаккха а сайн берашца йитичхъана тоуйтуш сатуьйхира ас. Амма хъан дог ца лебира сох. Керара ши бер а доккхуш, йиттира ахъ со. — Курсаман блаьргех оьху хиш севцира, иза оьглазе хьогъжура Саиде. — Ахъ цкъа а ца динна хъайн берийн дола, я хинначул тлаьхъа а дийр дац. Соьга хиниццали а даделла цераи дола, хиницачул тлаьхъа а далур ду. Сан кийрахъ адамаллин дог ду, — шен некха тле куьг туьйхира цо. — Непан дог!

— Курсам...

— Дехарш дан а ца оьшу. Длавала, dlarlyo!

— Къинтира ялахъа суна, Курсам...

— Эрна ду ахъ дуьйцург. Со хьогъа санчу шарахъ суна хетта Саид хир вац хьо вай мел дукха дахарх!

Сайдан юьхъ цлеххъана екхаелира. Къосама шена делла кехат дагадаара цуина.

— Ахъ соьга мича г!уо боху? — кисанара кехат схъа а давккхина, длагайтира цо. — Хьо-м бакъонца сан зуда яй!

— Сан бертаза хъан зуда хъан йина сох?

— Моллас, Къосама, юяхакхачийна. Хъан пах а бу реза...

— Моллас юяхакхачийна? Цо юяхакхачийча хьогъа йоглуш, ца кхачийча — йийр йолуш-м яц со? Цхъана а моллин а, я сан нехан г!уллакх дац сан дахарна юкьаглерта. Сайх жоп ас айса лур ду, — цуьнан къамел хадийра Курсама. — Аравала кху чуьра! — элира цо, ne! йоьллун куьг дла а тесна.

Саид воьхна хъавзира.

— Аравала кху чуьра, соьга чохъ а ца шеллойтуш! — элира Курсама юха а.

«Х!окхо х!уьу аларх а юхавер вац со». — сацам бира Саида,

амма зудче длахажавелча цуьнан сацам сихха хийцабелира. Курсаман юьхьа тлехь бохалу боцу сацам гора.

— Хьо стенга ладобглуш лаьтта? Аравала, ас нахала воккху хьо! — элира Курсама юха а.

«Хлан-хла, гуллакх хир дац ас лелочух. Со нахала вер ву кхуьнан бертаза чу гиртича». — Хьала а глаьттина, аравелира иза.

Иза араваьлча Курсама неI кьорра тIе а чIагIийна, зайл длаховзнийра. Салидана дагадаера цхьа шо хьалха, иштта кьиза цу чуьра ша Курсам араяккхар. «Бекхам! Делан таIзар! — элира цо кетIахь, ураман новкьахь саца а соцуш. — Хинца хIун дан де-за?» — хойттура цо дуьхьал жоп дала стаг локхуш санна, дIаса а хьожуш. Амма жоп луш да вацара. Дерзинчу диттийн гаьннашца юткьа шок етташ хьокхура Iаьнан шийла мох. Оцу мохо схьандадора юьртарчу жIаьлийн летар. Цара массара а «Бекхам! Бекхам!» — бохуш, маьхьарий детташ санна хетара Салидана.

«ХIун де техьа ас?» — ша шегга хеттарш а деш, веана шен шийлачу хIусаме кхечира хIара. Чиркх а ца латош, когара эткаш дIа а яьхна, оцу шина-кхаа дийнахь а дIабаккхазчу метта а ваьлла, бертал охьавижира.

Уьйриг хилла коьрта чохь хийзара ойланаш. Курсам хIун дича берта йогIур ца хууш таро йохьнера цуьнан. Хинца а шена гуш санна хетара цунна йиллина неI а, Курсама дIатесна куьг а. Цуьнан лерга чохь декара: «Аравала кху чуьра!» — аьлла, цо шегга оьгIазе тоьхна мохь.

«Хлан-хла, со суо дехаре эхарх берта йогIур яц иза. Цхьа-ши воккхо стаг вахийта веза ас иза йолчу», — цунна тIе баккхий нах бахийта сацам бира Салида.

Арахь, Iаьнан шийлачу мохо диттийн гаьннашца оьгIазе шок етара.

Цуьнан шен дагахь санна, шийла а, тийна а, сингаттаме а дара Салидан хIусамехь.

Эпилог

...ДIаделира шийла Iа. Шелона гIелийна набарна йнийшина Iаьхкина хилла ораматаш а, дерзина дитташ а самадохуш тIеера хаза бIаьсте. Дерриге а Iалам денделла, сенделла, зезаго кхелина дIа-хьойттира. Кьорза куз санна, гуш яра раьгIийн басеш, прзеш, цанаш. Стагана дуьхьал хьовса эхь хеташ санна, шайн хаза кортош лаьтта охьа а кхийдош, сийначу бацалахь эсала техкара бес-бесар зезагаш. ХIаваэхь бIаьстенан цIена, хаза хьожга етталора. БIаьстенца кечлуш долу и хаза Iалам декьала деш, бовхачу малхе маршалла хойттуш санна, эшарш локкхуш, шакарш етташ, гаьннаш тIера гаьннаш тIе кхийсалуш, декачу олхазарийн гIовгIано дуьзие-ра хIаваь.

Оцу хазчу дийнахь Салидан бешахь олхазарийн эшаршца цхьаь-

на декара бернийн самукъане аьзнаш. Шуьйрра дласа гаьннаша даржийна, цлечу зазаца кхелнна лаьттаху боккхачу южа клел, сийначу бай тле хийна лара Курсам. Зезаган курс а ловзош, цуьнан карахь яра жимахйолу йол. Кера сара а лаьцна, полларчашна тлаьхьа уьдуш лелара Ланд. Дуткъа декачу зевнечу озаца эшарш а локкхуш, зезагаш лехьош лелара Нуржан. Цаьрга хьобжучу Курсаман юьхь йовлура.

Бешана гонахарчу кертан йовхна маьлг длакьовла глерташ, хьацар клур а хилла воллура Салид. Оцу дладаханчу лай Курсамна тле дукха нах тийсира цо иза берта ялон глерташ. Амма цунна ма моьтту атта берта и ца еара Курсам. Эххар а, Салид дохковаьлла хиларх тешначул тлаьхьа, юкьа воьллачу Махьмудовс, Асабис халла берта ялийра иза.

— Шун а, кху бернийн а дуьхьа реза ю со юха а цуьнца цхьаьна яхан, — жоп делира царна Курсама. — Амма хьалхалера безам юха летар бац сан цунах, тхо эзар шарахь цхьаьна дахарх.

Цхьа бутт а сов хан яра и шиь цхьаьнакхетта. Курсама дина цленош а доьхкина, ша Асетана эцначу цленош чу балийра Салида шен доьзал. Дукха хлума тлехь ца юьсуш декхарех а цланвеллера иза. Синкьерам, зуда ялор хлиница дага а ца доглура, малар а дитинера цо. Хлиница иза шен берриге а ницкъ тлебахийтина юкьараллин а, цлера а болх беш вара.

Салида йитинчул тлаьхьа йолхазза маре яхара Асет. Амма цхьанхьа а шен ирс ца карош, яхана шо а кхачале жеро хуьлура цунах. Асет хлиница а йолуш ю, амма цуьнан куц, тохара санна, стеган корта хьовзош дац. Беснеш чуэгна, гиччошна тле йис тесна, блаьргаш, хьалха санна, диэла ца кьежа. Длаевллачийн метта тоьхна, багахь масех дашо церг ю...

КЕХАТ

I

Де суьйренгахьа лестница, цлехьана набарха девлча санна, меттаххьайначу олхазарша локкхучу эшарша дуьзира хлаваь. Йовхоно глелдина, мархал а делла, сарралц цхьа мела охкаделла лаьттинчу, дитташна тлера сийна глаш малх чубуза боьлча, юха а цинделла, тоделла, даржа а даьржина длахиттира.

Юьртахь маьл-маьлнехь беларийн а, вовшашка беттаху маьхьарийн а гларош хезара.

Еррига а юрт суьйранна меттаххьайра.

Районинн типографехь болх беш волу Солта, ша дийнахь бан беза болх бица а ваьлла, стоьмийн йоккхачу бешахь, кьеначу бларан дитта клел, сийначу бацалахь, букьа тле аркъал вижина луьлура.

Гавиаш юккъешхула д'ахъаьжча, сийначу екхначу стиглахь, х'аваэхь, т'ам х'юькхуш гора сира куыйра, хезара гена боцуш, цхьанхьа дитташ т'ехь, эсала к'юркхокха бекаш а.

Жима волуш дуыйна а ч'ог'а хазахетара цунна и олхазар дека хезча. Х'ор шарахь церан кет'арчу, бурсанечу т'андаг'ан дитта т'ехь, бен а бой, б'аьсте а, аькхе а токхура оцу кхокхано. Дийнахь иза мосазза хези а, ваха а вьдий, оцу т'андаг'ан к'ел охьа а хойй, кхидолу х'ума дерриге днц а лой, т'ара иза.

К'юркхокха бека хезча ерриге а шен д'аяхана хан карлаелира цунна. Дагаеара ша вина юрт, беран хан, да-нана, бо хилла цхьал-ха висар.

...Х'аьббина лавттаху цуьнан б'аьргашна дуьх'алх'юьтт'ира де-г'ан массо а меже д'елачуьра а сецна, цомгаш, меттахь т'иллина шен да, к'юр'ан т'ера цхьа айт а доьшуш, цуьнан т'евланге х'иьна т'ийначу юьртарчу моллин сурт, беснен т'ехула охьауьдучу б'аьр-хин сирла т'адамаш д'а а х'юькхуш, леш воллучу шайн дега а х'юьжуш, тап'аьлла, тийна, кийрахь боьлхуш т'ийна шайн жима доьзал а.

Иза яра кхюьлина, шийла, гуьйренан буьйса: баларшца а, боха-машца а, баланаш т'уьйшучех к'яхетта, дог лазадаьлла, т'ел'елла еача санна, сингаттаме т'есана.

Велла ох'авиллина т'уьллучу шен ден коьрте а х'иьна, кхни на-барна ши б'аьрг ваьшта ца буьллун текхира цо и гуьйренан еха буьйса.

Х'еттахь барх'и шо дара цуьнан. Да веллачул т'аьхьа цийнан дукь дерриге а жимчу Солтина т'ехь дисира. Иза яра уггаре а ха-ла хан, цхьана Солтина хилла а ца т'аш, оцу юьртарчу берриге ба-хархошна а.

Солта вина юрт т'ехь йолу меттиг такха йоьллера. Бахархойн, шайн ценош а дохош, царна т'ера коьчалш схьа а эцна кхечухьа кхалха дийзира. Керла юрт т'илла йолийна меттиг юьртара башха генахь а яцара, амма цуьнан ницкь бацара шен к'ьеначу непаца цхьаьна керла ценош дог'а а, керла бахам боло а.

«Х'ун дан деза?» — бохуш ойланаш йора царшимма дийнахь а, буса а.

Эххар а царшимма сацам бира, кхелхина, луларчу юьрта, Сол-тин йоккххх йолу йиша йолчу даха.

Самук'а ца долура церан цу юьртахь. Х'анна хаьа, цигахь ван а вина, цигахь кхна а кхиьна волчуина-м иштта ца хета а мегара, амма Солтин цигахь сахийзара.

Сахийзаш, сих-сиха эвлал ара а воллий, кхаш т'ехула кхер-сташ д'елара иза шен самук'адаккха т'ерташ. Амма иза т'еха ца лора хийрачу юьртарчу хазчу т'аламах а, адамех а.

Ша винчу юьртахь х'аннашка кхарста араваьлча, массо а син-

гаттам а, бала бицлой, лаламах воккхавеш, цуынга хъажарх ца ле-
баш хуьлура иза. Эсалчу мохо локкхучу хъанаша, сийначу цанаш-
лахь кортош лестош техкачу зезагаша, клар-клар деш тлулгаш тле
леначу шийлачу шовданаша, бес-бесар эшар локкхуш шакарш ет-
тачу олхазарша — массара а ша хьоьстуш санна, цара шеца къамел
деш санна, хетара цунна. Ткъа кхузахь? Гобаьккхина долу иза
хаза лалам а, шен юьртахой санна долу тле-кере адамаш шега цхьа
оьглазе хьоьжуш санна, массара а ша юьстах туьттуш санна, хе-
тара

Юьхъанца, оцу эвларчу бераша а ца вуьтура иза, цхьацца муьш-
каш еш ураме аравала а. Цара шена и Интарш ян йоьлча баккъл
а, массарна ша хийра хета мотталой, ванах, цхьа висн-кх со олий,
ша-шех къахетий догдухура Солтини.

Амма иза юьхъанца дара. Получу хенаца массарех а вуьйлира
иза. Вина юрт а йицъяла юьйлира. Гла-буц яьлла зазаца кхелина
аренаш, хъаннаш тоелча бен кхин башха иза дага а ца йоглура цун-
на. Амма оцу хенахь дага а йоглура, ган са а тосура.

Клез-клезиг толуш меттахлуттуш долтура цайршиннан дахар.
Амма цуьнан шийтта шо кхаьчначу хенахь иза школахь, йоьалгла-
чу классехь доьшуш волуш, кхетта нана а елла, дахаран некъ гой-
туш долу тлаьххъара тай а хаьдда, хлун дан деза а, мича ваха веза
а ца хууш, цхьалха виспра.

Валлал члогла деша лаьара Солтина, амма аьтто боьхнера. «Бал-
ха вахча дешар клеьдуйс, деша вахча даа а, тледуха а хир дац.
Хъан кхобур ву со, хъан гло дийр ду суна? Вац ган гло дан стаг...
Школа а йитина сайна амал ца йича вер вац со», — бохуш ойланаш
еш, школах ца къасталуш, лелаш цхьа хан яккхира цо.

Амма гло деара цунна шена доглур дац моьттучу аглорхъара: со-
ветски ледало деша а, кхион а интернате длавелира иза.

Цигахь хааделира цунна нанас беран ден дола. Интернатехь бе-
хачу боккхачу доьзало везаш тлеййцира иза. Массо а хуьлура ци-
гахь цунна цхьа хазахетар дан, цхьа дика болх бан глерташ, шег-
шегара гло кхийдош. Нана еллачул тлаьхъа дуьххъар цигахь ка-
рийра цунна йовха хлусам а, цигахь длаайа елира цуьнан даг тле-
ра баланен морха а, цигахь хааделира цунна ненан куьг, бовха бе-
зам а.

Иза ирсечу дахарна тлебоьдучу новкъа велпра. Сирла, цлена
школан цленош а, бовха кледа мотт а, мерза кхача а, тлеюха цлена
бедарш а, цунна вахарна оьшург дерриге а дара цигахь.

Баккъл хета а хетара цунна ша кху дуьненахь уггаре а ирс дол-
чех цхьаь. Оцу тлаьххъарчу шерашкахь члогла хийцаделлера цуьнан
вахар. Хийцавелла, ца вевзачу ваьллера иза ша а. Хийнца иза
ткъе шина шарчу вахана, глеметтахлоьгтина жима стаг вара. Ин-
тернатехь итт класс чекх а якккхина, районехь газета зорба тухуш
йолчу типографе балха ваханера иза. Ца лебаш хьоьжура Солта за-
зодоккхуш кхуьучу шен даймахке. Пина керла гнишло, дешна ваьл-

ла цӕвеана жима стаг гича, кӕоначу республикан кхнамех лӕцна хаам газета тӕхъ бешча воккхаверах а, кураллех а дузура цуынан дог. Керлачу дахарна тӕе йӕвдучу адамийн тулгӕно чамхалг санна, айина вуьгура Солта. И керла дахар дӕхлӕттӕрехъ, шен дегӕ ца кхоош, болх бора цо.

«Советски ӕедал а доцуш кхин ӕедал хиллехъ сох хӕун хилла хир дара техъа? — ша-шега хеттарш а деш, ӕуьллора иза хӕинца а, — нахана чу а хӕовттина, сискал юьхках болх беш делаш хир вара-кх. Ткӕа, хӕинца йӕза-дешар а хаъа, болх бан а ӕемина. Иза дерриге а дац хӕинца а, сан хиндерг дерриге а хӕалхахъа ду. Со кхинийнарг, сан дола диннарг, со прсечу некъа ваьккхиннарг — иза компарти ю. Самукъане, прсе ду хӕинца кегийрхойн дахар, ткӕа кӕавсттина сайинг! Амма со а вуьсур вац партина хӕалха декхариьлахъ».

Долчу тӕе а хаздинера цуынан дахар оцу тӕавххӕрчу шарахъ цуынан кӕоначу даг чохъ гӕавттинчу безаме. Шо кхочуш доллора иза оцу юьртахъ ехачу Дадашана тӕехъийза.

Теркан йистерчу цхъана юьртара яра Дадаш. Кхузахъ болх беш ваша вара цуынан. Шен ваша волчу хъошалгӕа еана иза, балха а яхана, кхузахъ сецнера. Типографина уллорчу госбанкехъ болх беш яра иза. Юх-юххехъ балхахъ долуш девзинера царшинна, ткӕа йолучу хенаца юккхехъ безам а кхоллабелира.

Хӕор денна шен доттагӕуьнца Асетаца цхъаьна делкӕанна са-дагӕа оцу ӕларийн беша йӕгӕура Дадаш. Цу бешахъ я оцу бешана нисса кӕел агӕор бухдуйлучу шовдана йистехъ суьйранна и хи дан еъча цхъаьнакхетара и шиъ.

Тховса а Дадаш ган веанера Солта. Малх тоххара дӕбуьзнера. Бода бола гергга яхана хан яра, амма Дадаш хӕинца хи иза ца еанера. Солтин сагатделира.

«Иза хӕунда йисн? — ойланаш ян волавелира иза, — я могуш ца хилла йисн техъа, я Теркийсте охъаяхна техъа?»

Дукха ойланаш яйтира цуынга оцу суьйрено. Цкӕа, хӕалха цуынан ӕлаьргашна хӕалхахула, дистинчу хе текхо чалх санна буьрса чекхдевлера цуынан бераллин дуьххӕарлорчу шерийн денош. Тӕаккха, ойла оцу тӕера прсечу кӕоначу хене елира, ткӕа хӕинца цуынан ӕлаьргашна хӕалха хӕуьттара дагна езачун сурт.

Солта сахъте хъаьжира. Сохътан цхъамза иссання тӕехъ бара... — Со-х собранехъ хила веза! — дӕхъаьлдара иза.

Берриге а бохург сапна комсомольцаш гулбеллачул тӕавхъа, президиумо шайн меттигаш дӕлаовцучу хенахъ залан неларал чохъавелира Солта. Шен йиш тоян кечлучо наггӕахъ туху йовхарш ца лерича, тапъаьлла, тийна дара зала чохъ. Ша тӕавхъанисарна воьхна Солта, коьртара куй дӕа а баьккхина иза а хъекхош цхъана минотана неларехъ сецира. Тӕаккха гӕантийн моглари юккӕе ӕлаьрг а тоьхна, паргӕат меттиг а лехна, цига охъахира иза Массарал а тӕавхъа чуванчу шена тӕекъарзийна ӕлаьргаш дӕабирзича, президиумехъа корта а ластош юххе хӕйна ӕачуина муьшка йира цо:

— Дукха хан юй уьш чубаьхкина?

— Хьол хьалха чохабевлира-кх, — жоп делира вукхо

Ша дукха тлаьхьа ца виснийла хиъча майраваьлла Солта. мехкаришна юккье кьайлах бляьрг а бетташ, Дадаш лиэха велира. Собране шайн юккьерчу мехкарашца цхьаьна йоглуш а, цаьрца цхьаьна охьахуш а хуьлу Дадаш оцу буса ша хиъна гира цунна. Данм а Дадашца хуьлу церан лулара ши йол а яцара цуьнца оцу буса.

Дадаш цу чохь хилар хиъча сапарлатдаьлла Солта кьамел деш волчуьнга ладогла вуьйлира, амма мел глертарх а дла ца хьожуш ца лалой сик-сика Дадаш йолчухьа длахьожура. Оцу хьолехь йолуш схьахьожучу Дадашан а, Солтин а бляьргийн, хьажар цхьа ткьес тухуш санна, чехка дуйхь-дуйхьал а кхетий юха хьалхахьа дладоглалора. Кьамел дийриг хийцалуш, я деш долу кьамел кхечу бахьаница сецна меттиг яьлча-м парлат вовшашка хьожура и шиъ. Оцу хьажарца цхьа хьан-хьанна а хууш боцу мотт буьйцура царшимма: багах долуш дош ца хиларх вовшашка хьаьжча а кхетара и шиъ вовшийн дагахьдолчух а, ала луучух а.

Оцу буса хиницалц санна екхаелла а ца хетара Солтина иза. Цуьнан бляьргаш чохь сингаттам болуш санна, и цхьана хлуманх йогуш санна, хийтира цунна. Цунна хлун хилла ца хууш сагатделла Солта, шаьш цхьана пхи минотана садаа арадевлча, Дадашана тлехаара.

— Хьуна хлун хилла, хьо ма гийла ю?

— Гийла яц со-м. Хлунда бах ахь?

— Хиницалц санна екхаелла ца го-кх хьо тховса. Могаш мукье юй хь?

— Дера ю

— Хьан ши накьост ма яц хьовца?

— Цхьапхьа-м хьошалгла яхана и шиъ, цигара цла яза ю.

— Кхин накьост вуй хьовца?

— Вац дера. Цла муха глур ю ца хууш, кхуза ярах дохко яьлла лаш ю со...

— Цла-м аса юьгур яра хьо! — забар йира Солтас. Кхин бахьана а доцуш дела а доьлуш чудахана и шиъ шаьшшиннан метта охьахира.

Буьйса юккье яхханчу хенахь чекхъелира собрани. Клуба чуьра арабевлла кегийрхой шайн-шайн цла дласабекъабелира. Дадашана тлера бляьрг дла ца боккхуш, чуьра араваьлла Солта, цла яха цунна накьост хуьлий-те хьожуш и тергалъеш хьовттина лаьттара. Ша яха езачу ураме а яьлла жимма хьовттина а лаьттина, (схьахетарехь шена накьост хиларе дог дохуш) тлаккха меллаша йолаелла, бодашкахь кьайлаелира иза. «Ванах, ша даяхь ойла ю-те цуьнан! ловдал-х яций, хлета, иза. Кху лаьржачу буса, оцу вочу меттигашкахула! Хлан-хла, иза ша йохийтийла а дац!» — чехка волавелла цунна тлаьхьавахара Солта.

Шина а аглор тлеохкаделлачу диттийн гаьннаша хлоттийначу бо-

дане ша кхаьчча, хьалха дIаяха а ца яхьаш, юхаерзарна хIун дийр ду а ца хууш, шина даггахь хIоьттина лаьтташ карийра цунна Дадаш.

— Хьо ма хьоу хIоьттина лаьтта, Дадаш, хьан накъостех хIун хилла? — элира цо тIе а вахана.

— Накъост воцуш йисина со тховса...

— Накъост воцушехь яьллера хьо новкъа?

— Ас кхин хIун дан дезара, ткъа?

— Цхьаьнга эр дара-кх хьо дIайнга!

— Берриге а нехан хийра нах бара...

— Соьга хIунда ца олура ахьа?

— Хьуна тIе а еана со дIайнга баха хIоьттича, наха аьндерг ца хаьа хьуна...

— Нахаца гIуллакх дац вайн. Яло.

Дадаш ехачу кертана а, клубана а юккъехь цхьана сохьтехь бохург санна бан некъ бара. Стигал дIа а хьулийнна лаьттачу кьеначу бIараш кIелдIахула, масех Inn а, боьра а хадош хьийзаш боьдучу урамехула ваха дезара цига. Бехк бацара Дадашан кхийрича а. БIаьрга Iоьттича пIелг а гур боцуш Iаьржа яра буьйса. Массо а хIума набарна дIадигина, дIатийнера. Буьйсана тийналла цхьана юкъана дохийра собранера дIабоьлхучу нахана летчу жIаьлеша а, хIетта кхайкха йоьллчау нIаьнеша а.

Буйсанна хан йоцчу хенахь, оцу кьорчу меттигашкахула, дуьнен тIехь мел долчу хIуманал шена дукхаезарг тIаьхьа а хIоттийна волавелира Солта. Цхьа а тайпа дуьхьало ян ницкъ боцу Дадаш эцна йигар хIумма а дацара цунна. Амма иза ямарт дагца ца ваьллера цунна хьалха. Кийрахь адаман дог доцчу цхьана йовссаршка цуьнан некъ ца хадабайта, цуьнан сий ца дайънийта, царех иза ларъян ваьллера. Цунна-м дер цхьаьнггера а кхерам ца хила а магара, делахь а эшац-кха оьзда боцу нах. Цундела кхоьрура Солта шен дагна езарг ша цIа яхийта. Дадашан сий, ша-м мухале а дойур дацара цо, ткъа, иза кийча вара нехан куьйгах и ларъешвала а. Шен дог мел безамо дахийнехь а, шена а, Дадаша а юккъехь лелаш болчу безамах лаьцна цхьа дош а шен багах ца долуйтура цо. Маттана шера волчу цо гуттар сикха къамел дора, амма тховса шен багара схьадолу массо а дош терзанца санна узущ, меллаша, ларлуш олура. Ца хууш а шегара безамах лаьцна дош даларна кхоьрара иза.

Солтина тIаьхьакхиьна чехкка йогIура Дадаш. Солта санна волу тешаме стаг шена юххехь воллушехь кхоьруш дог детталора цуьнан. Дуьхьалваьлла цхьаммо шен сий дайъарна а ца кхоьрура иза, хIунда аьлча шена юххе даьлларг дика ха дуйла а, Солтин докъана тIехула ваьлла беи стага шех куьг Iуттур доцийла а хаьара цунна. Доллучул а шавьшинна дуьхьал стаг кхетарна кхоьрура иза. Сахила а кхиале юьртахула эладита даьржар дара: «Сийсара хан йоцчу хенахь Дадаш а эцна эьла юккъехула волавелла лелара

Солта!» — бохуш. Оцу ойланашна болчу тле а бахбеллера и некъ.
Эххар а Дадашаглеран кертан ков дайча сапарглатделира цар-
шиннан.

— Чухя яхъяр юй хьо? — меллаша хяьттира Солтас, цхьанна
ша гарна кхоьруш геннахь а соцуш.

— Дер яхъяр ю! Хинна а ца яхъа яра со. Со бахъана долуш
наб яйарна цхьа ял йоцуш вуьсур вац хьо, Солта. Баркалла хьуна.
Юдика йойла хъан! — элира Дадаша меллаша.

— Марша йойла хьо а!..

Дадаш едда чухяра.

Шайшшинна юккъехь и къамел хилла минот шен вахарехь уггар
ирсен минот хийтира Солтина. Доза дацара цуьнан воккхаверан.
Оцу буса и тийшира шайшшинна юккъехь берг цхьа мух-мухха а
безам боцуш, цхьа ша тайпа цена безам хиларх.

«Кладвалар а, наб а хлунда хьхайора Дадаша! Цкъа а охъа а
ца вуьжуш, цуьнца некъбеш, дуьне мел ду длаэха реза хир вара
со. Кладвалар а, гелвалар а хлун ду хуур дацара суна, деган хьо-
мениг сайна юххехь мел ю!» — ойланаш еш дог детталуш церан
керта хьоьжура иза.

Дадаш чу а яхана парглатъяллера, ткъа, Солта юхаверза а ца
кхеташ, шена гондхьа долчун а терго йоцуш, цхьа тентак яьлла
хлума санна, ша волччохь хлоьттина лаьттара. Халла хаалуш мет-
таххьедачу балдаша езаеллачун хьоме цле йохура, цхьа хан яьл-
лачул тлаьхьа а Дадашан декаш долу эсала аз шена хезаш санна
хеталора цунна.

— Гор я! ма деш ву со! — ша-шех катуьйхира цо цлехъана са-
метта а веана, — кхузахь со гинчо хлумма а диканиг эр дац!

Ерриге а ойла Дадашана тле а йирзина воглу иза, шозза-кхузза
некъах тиллачул тлаьхьа цла кхечира.

Сахила гергга зама йолуш шен даьссачу цлийнан нелар тле а
хлоьттина, накха буьззина, доккха садаьккхира цо. Хинна а шена
хезаш санна хетара цунна «Юдика йойла хъан!» — боху дешнаш.
Уггар деза жовхлар санна, деган клорге длаалачкыйира цо и деш-
наш. Дадашан безамо а, тешамо а дог доккхаделора цуьнан, шел
ирс долуш стаг дуьненахь вац а моттуьйтура. Шен безамца дуьсти-
ча цунна моьттира дерриг дуьне а исбаьхьаллех а, безамах а дуьз-
на ду. Воккхаверна коьрта чохь керла нуьцкъала ойланаш гучуюьй-
лура; ша цхьа боккха толам баьккхича санна, дуьненан а да хилла
длахлоьттича санна, ялсамане а вахана цу чухъа шен а, ша санна-
чу эзарнийн а дахар кхало тоьур долуш жайнаша юьйцу хазна а
яхьаш юха дуьнена веъча санна, хетара цунна.

Цлийнан догла а даьккхина цла чувелира Солта. Тлера сов бедар
дла а ца йоккхуш маьнги тле длатевжина иза, кхин наб ца кхеташ
оцу бодашкахь веьха Иллира. Хаддаза цуьнан блаьргашна дуьхьал
хлоьттура Дадашан сибат, безамо цле латийна догучу даго наб кхе-
та ца вуьтура. Хьала а глаьттина чиркх латийра цо. Тлаккха стоь-

лан глутакх схъа а диллина цу чуъра схъаэчна сурт чиркхан серлоне а лаьчна цуьнга хъежа хюьттира иза. Сурта тлера схъа, дийна йолуш санна, цуьнга хюьжур Дадаш. Данм а елаелла, екхаелла хуьлу цуьнан хаза юьхъ яра жимма аглор а яьккхина схъахъажийна. Шен хъажарца стаг вагош болу цуьнан синкъераме ши бляьрг а, тлера беран бос а база долу севсина балдаш а, халла хаалуш делкъежна гора.

Мотт ца буйьцун бен ша ма ярра Дадаш!

Вехха оцу сурте хюьбжуш а лаьттина, шена тлера сов бедар дла а яьккхина, тлаккха чиркх дла а байина, метта а ваьлла охъавижира иза.

Солтина наб а озийра, са а хилира.

II

Оцу буса тлаьхъа вижнехъ а, шолгладу дийнахъ хьалххе самавелира Солта. Метта охъа а хиъна длакхевдина кора дуьхьалара киса дла а оьзна, арахаьжира иза. Дукъ тлехъара хьалаайалуш боллучу маьлхан злаьнарша къагийнера Ям-су хил дехъара реглан баче. Юьйранна майдана ваьллачу бежлуьно «Бажа лахка!» бохуш бетта мохъ а хезара. Дажа длаьохкучу дохнан тлаьхъа юьхучу дохкано, царна дуьхьал юьхучу бежийин маьхъарша а вижина висинарг а самавоккхура. Юьйрре глуеттуш де шеллах кхаш тле оьху бахархой а гора некъах тлехбуьйлуш. Балха ваха цхъа сахът гергга хан йиснера Солтин, хлетте а ша юха длавижча наб кхетта висарна кхеравелла, хъала а глаеттина, сикха шен юьхъ-куьг а дилина, балха вахара иза.

Солта типографе кхаьчча, цигахъ чоьнаш цланъеш лела зуда йоцург кхин цхъа а вацара Шен болх бина яьлла иза а кестта длаяхара. Некъах тлехвериг гун волччу глант а хюьттийна, цнга охъахиъна, балха йоьду Дадаш тергалъян вуьйлира иза. Белхахой балха бахка жимма хан йиссинчу хенахъ тлееанчу набаро бляьргийн негларш даздира цуьнан. Хъеран тлуьлг санна, базбелла корта а, лаьчначохъ нийсса лен ца туьгуш, «злок етта» болабелира. Набаро цуьнан шен бертаза йитийтира цуьнга шен тергаман пункт.

Цунна тлера наб длаийцира члоггla тлечлагидинчу коран татано. Цлехъана самаваьлла вагийча санна хъала а иккхина длахаьжначу цунна, цленкъа охъабужуш кехатан овгал а, корох тлехтуьлуш зударийн коч а гира. Бляьрг ма кхийтти евзира цунна Дадашан коч. Охъа а кхевдина цленкъара кехат схъа а эчна даржийра цо. Кехат тлехъ масех дош дара:

«Хьомен С...! Делкъанна цла а ца йоьдуш бляьрийн бешахъ соцур ю со. Хъайна лаахъ воглур-кх хьо. Хъан Д...»

Куьг хъаьккхина яьккхича санна, тлера длаайаелира наб. И кехат а буйнахъ уча иккхира Солта. Арахъ цхъа а вацара. Луларчу бешан маьлехула дла а хъавьзина къайлаяла кхийнера Дадаш. Юха а

цкъа дешначул тlаьхъа, и кехат кучан хьалхарчу кнсана а диллина учин йисте охьахира Солта.

Дукха хан ялале берриге а белхахой схьагулбелира. Оцу дийнахь къаьсттина цунна деха хетаделла белхан де дlадоладелира. Солтас болх боллийчхъана ши сахъ дала а ца кхиънера, амма хlетале иза уьттазза хьаьжнера сохъте. Эххар а, детта са кхачадала гергадахча, сахътан цхьамза цуьнан са тlехь лаьттаху кхечира. Массарел а хьалха аранккхина Солта, снхха шен юьхь-куьг а диллина, беша дlахьаьдира.

Солта дlакхаьчча, бешарчу доккхачу бlаран дитта клел, гlанта тlе хlъна lаш карийра цунна Дадаш а, Асет а.

— Шуна ма хаза садала меттиг карийна! — геннара мохь туьйхира Солтас.

— Тхо долу меттиг муьлхха а ю хаза! — жоп делира Асета. Солтина хъала а гlоттуш.

— Ховший lе, ирс хуьлда шун! — царна дуьхьал долчу гlанта тlе охьахира Солта. — Муха ду хъан гlуллакх Асет? Хьо гуш ма яц?

— Делор, дукха хан а ма ю хъуна со ганза! Селхана буса дацара вай тхан чохь синкъерамехь долуш?

— Валлахl, суна-м хlетахь дуьйна-схъа шо даьлча санна ма хета! Хьо ган лааре хьаьжча, гар клезиг хуьлу сан.

— Наггахь вовшийн гуш хилча юккъехь марзо алсам хуьлу, — элира Дадаша.

— Шу сийсара комсомольски собранехь дара? — хьаттира Асета.

— Дара. Тlаьххьалц цигахь Иийра тхо.

— Ткъа, муха ду шун организацин гlуллакх?

— Гlуллакхаш-м дера вон а ма дац. Болх а дика дlабоьду. Цхьаь дошург тхуна оьшуш хlума дац.

— Иза хlун ду-те?

— Хьо оьшура тхуна тхайца. Хъан хенара мехкарий берриге а бохург санна комсомолехь бу, ткъа, хьо хlун lа хаац-кх суна? Йо-за дешар а хаьа, дика белхахо а ю, хьайца цхъа а тайпа кхачамбацарш а дац, комсомолехь хила езара хьо. Суна-м хаац Дадаш, я ахь кхуьнца къамел ца до-те? — Дадашна тlевирзира Солта.

— Тхойша цхъаьна мосазза кхийти даим бохуш ду. Оцу тlе-хула хийла дов даьлла тхойшиннан, хийла елхайо со хlокхо...

— Иштта мегар дац, Асет! Хьо, Дадаш елхо йолалахь, ас могуьйтур дац хъуна, — шен юьхь оьглазвахча санна а йнна, пlелг ластийра цо Асетана. — Ткъа, хlун боху хlокхо?

— Дех-ненех яхъац ша боху.

— Хlиницалц и соьга а ца хоуьйтуш Иийна-кх шуьши! Бак-кхийчу нахаца къамел диний ахь?

— Хlан-хlа...

— И бохург хлун ду? Иштта до ахь хьайн декхар кхочуш?

— Ас хлун дан деза...

— Цуьнга бехкаш ма дахалахь, Солта. Тхойшинан бехкена доьхна хлумма а дац, — кьамела юкъяюйлира Асет.

— Дика ду, делахь. Баккхийчу нахаца-м ас дуьйцур ду. Асет комсомоле яккха кечъян еза ахьа, Дадаш. Цо боккха пайда лур бу вайн организацина. Кху районехь уггар дикачу колхозинцех а, тоьл-лачу пондарчех а цхьаь ю иза, иштта дика хелха а йолу. Вай вов-шахтоьхначу исбаьхьаллин кружокехь вайна уггар оьшуш ерг ю-кх хлара!

Кхиьначу Асетан дегI куьце дара. Цуьнан горгачу юьхьа тле-рачу кIайчу беснеш тIе, иза слакьежча цхьа хаза кIаьгнаш хIуьт-тура. Цуьнан Iаьржачу цIоккьамаш кIелхьара Iаьржа богучу бIаьргаша, шашь тIехьажабеллачу стеган кийрахь безам буьтуш, юх-юха а шайга хьажа дог доуьйтура. Шегахь чIогIа товш хуьлу сийначу крепдешинан коч юьйхнна, белшаш тIехула охьахецна еха Iаьржа ши кIажар кара а гулийна, дуьккьа декачу озаца кьамел деш хитна Iара иза.

Дадашал тIехваьлча Солтина даго кьастор йолуш йол иза бен яцара. Бакъду, йолчу ден-ненан а цхьаь бен йоцу иза цара коча Iа-мийна, куро дог-ойла йолуш-м яра, делахь а хьекьална ира Асет оцу сакхаталлех атта толур яра.

— Ядий гIой, библиотекера книжка яхьаш йола со, Дадаш? — «Дарцо бичарш» боху книжка тахана хуьлуьтур ю аьллера соь-га, — ша тIаьхьа эцча а мега йолу книжка бахьан а дина, и шиь шашь дитархьама, хьалагIаьттира Асет.

— Со-суо муха Iийр ю кхузахь. Чехкка мукъане а йовллахь, — тIаьхьа кхайкхира Дадаш.

— Хьуо ца юьсу хьо-м. Хьайца вуьсург пакъост ца хета хьуна!

— Соьца йиса кхоьру, я сох самукъа ца долу хьан? — забар йира Солтас шашьшинна юххера Асет дIаььлча.

— Иза а важа а — ший а догIу оцу юккIе, — слаелира Да-даш.

И шиь кхидIа а кьамел дан кхнале бешахула схьа Асет гучу-елира.

ДIахьаьжначу Солтина а гира чехкачу боларца, хьуьхь а йовл-ла, йогIу Асет.

— Шуна хлумма а хезний? — генпара схьа мохь туьйхира цо

— Дер ца хезна, — хьаланккхира и шиь, макхьелла йогIу иза хлумма а диканиг дахьаш ца йогIийла хиьна.

— ТIом болабелла...

— Ахь дуьйцург хлун ду? Хьаьнца?

— Германица...

— Хьан боху иза?

— Радночухула кьамел дира.

— Хьуна хезирий?

— Таьххъара а долу дешнаш хезира.

Кхин вовшашка днст а ца хуьлуш цхъана минотана хьобттина лаьттира и кхуьй а.

— Дуьло, наха хьун дуьйцу хьовса вай, — элира Солтас. Тлак-кха чехкка доладелла дахана, репродукторна кьел гулбеллачу на-хана юкъанйра.

III

Шолгачу дийнахь ша балхара мукъаваьлча Асетан да-нана долчу вахара Солта.

Цига воьддушехь ойла йора цо, царшинга ша муха къамел дича бакъахъа хир дара бохучун.

Даяханчу ширачу заманах бухадисна гиллакхаш члогла тла-марх доьлла доккха ши стаг атта кхетар дацара. Уьш кхета болу, церан дагах хьакхалун долу дешнаш каро дезара. Шен дагахь ишт-та дешнаш хоьржуш длакхечира иза.

Доккха ши стаг цахь дара. Асетан да Тата, керта хьалха залар дуца глерташ воллур, ткъа Сару куьркахь бениг доттуш яра.

— Де дика а хуьлда хьан, болх ирсе а хуьлда хьан, Тата! — тьевахара Солта.

— Диканца дукха векийла. Маршавогийла хьо, Солта!

— Маршалла хилда шуна а. Шуьш а ма члогла деттало?

— Хьун дийр ду ткъа? Болх ца бича вахалур вуй? Цул сов са-гатделла а лийр ву. Тлаккха, Солта, хьо делачухула хьун ду? Могаш дуьй?

— Могаш ду, дика Ia тхо-м. Шуьггахь хьун хьал ду? Асет стен-га яхана, гуш ма яц иза?

— Цхъана дийнахь могаш хуьлу, вукху дийнахь цамогаш хуь-лу, иштта ахI-нхIехь доллу-кх тхойша а. Асет а балхара ца кха-чаза ю. Охьахаахъа, дийцахъа керла хабар.

— Хьун дуьйцур ду? Тлом болабалар а массарна а хууш ду. Даймохк холчохь бу. Фронтана тлемалой а, тлеман глирс а оьшу. Цахь долчу вай царна гьодан деза. МостагI ницкъ болуш ву, Тата, цунна тIехь толам баккхархъама жимчо а, воккхачо а Даймахкана гьодан деза.

— Бакълов хьо, клант. Цуьнан ойла еш-м со а Iара. Шайн бол-чара клентий бахийти эскаре. Цига вахийта сан клант а вац. Со — кьена ву. Кьена велахь а тлом бан ницкъ кхочур бара сан. Иза а ге-на бу боху, эцехула дIатекха ницкъ кхочур бац воккхачу сте-ган.

— Цига дIаэха а ца оьшу, Тата. Колхозан кхаш тIе а вахана, цхъана дийнахь болх бар а доккха гIо ду.

— Балха-м, хьалха, хIор денна а ма воьдура со.

— Хьо ца воьду бохуш вац со-м. Ас-м дашана бохий.

— Вешан ницкъ кхочург ца деш кIелдуйтур дац-кх вай. Тлак-

кха, Солта, хьо хлун глуллакх долуш веана? Цхьа глуллакх ца хилча воглур вацара хьо.

— Со ван-м лаламат члогла глуллакх хилла веана, Тата. Шуьга цхьа дехар дан веана со.

— Хлу ду теша иза?

— Тхан комсомольски организацехь дуккха а кегийрхой а, мехкарий а бу. Дукха хан ю цара Асете шайна юкбайола боху, ткъа Асет данма а юхаглерташ хуьлу. Тхуна мотгарехь, и юхайзориг хьой, Саруй ду. Цуьнан хьокъехь шуьшинга къамел де аьлла, комсомольцаша шайна тiera векал вина ванитина со.

— Вай, нана, клант, делхьа ма хьехаделахь иза, — ша йолччуьра схьа мохь туьйхира Сарус. — Асетан меттиг яц иза. Хан йолуш а, йоцуш а собранешка а оьхуш, божаршна юкба а оьхуш лоблий тийла дац тхан иза.

— Ой, ас бохуш ма ду шуьга, и саннарш бу комсомолехь берш берриге а. Гой хуна, Сару, хинцалц-м шуьга хлумма а ца олуш ладдалийнера тхо, ткъа хинца лайла дац. Тхан тобана юккъера дуккха а кегирлойн эскаре баха деза. Церан меттиг дlалаца керланиш тleозо деза тхан. Уьш шайн лаамехь вайн даймохк лалашба, кху цлахь долу вай лалашда тлам тle боьлху. Суна-м хаац, кху цлахь долчу вай ваьшна далу дерг а ца дича, мостагlчунна тlехь вай толам муха боккхур бу, — аьлла, цара и дешнаш тle муха оьцу хьожуш, къайлах царга бlаьрг туьйхира Солтас.

— Хlаь, Солта, иштта дан а ду иза. Асетана а, шуна а луьург оха ца ден хан дlаяхана хинца. Наха шайн клентий тлам тle хийсош хилча, оха тхайн йол комсомоле ялийта а дац дукха. Сайн велхьара эскаре клант а вохуйтур vara ас. Иза а сан вац. Асетана а, шуна а луьург дан реза ду тхо.

— Баркалла шуьшинна, Тата!—сикха хьалагlаьттира Солта.— Аш сайна бина юьхькlам бицбийр бац ас цкъа а. Тхайн организацин цlарах юха а цкъа баркалла олу ас шуна!

— Хlун дийр ду, ткъа, Даймахкана гlо дар хьалхара декхар ду вайн. Аш сайга доьхург, сайн ницкъ кхочург делла-кх шуна. Тхайн догlмаш оха кхоор дац, — элира Татас.

— Хьала ма гlатта-Солта, сан кхача схьаболуш лавтта, — мохь туьйхира Сарус.

— Баркалла хуна, Сару! Беркат шорта хилда шун! Яалур яц соьга, ийича а, дааза вузий аш со! Хlан, со дlавоьду, шу марша йойла, — воккхачу стаге куьг а делла, кех аравелира Солта.

И къамел царна юккъехь хиллачул тlаьхьа, шолгlачу дийнахь суьйранина комсомольски собрани гулъелира. Собранехь дакъалоцуш, райцентрехь бехацу комсомольцел совнаха ярташкара баьхкина комсоргаш а бара.

Клубан зала чохь тапъаьлла тийна дара. Массеран а бlаьргаш клубан сцени тle хlоттийнчу стовла гонах хиьна lачу президиумана тleбоьгlна бара. Берриге а комсомольцаш гулбелла бевлча, хьала-

главтина райкоман комсомолан секретарь СССР-и Арахъарчу Гуллакхийн Халкъан Комиссариатан заявлени деша волавелира.

Доьшуш волчуьнан къамеле сема ладоьгуш, цхъа а дош ца хезаш тӀех ма далахъара бохуш, тапъаьлла, лара Солта. Шен ши блаьрг доьшуш волчуна тӀе боьгна лаш велахъ а, амма цо дуьй-цург ца хезара Солтина. Цуьнан ойла ерриге а генарчу Украинехъ, Белоруссехъ яра. «Дозанашна тӀе атакаш йина, шахъаршна тӀе бомбанаш йиттина», — бохуш, доьшуш волчуьнан багах схьадуьйлучу дешнаша, лаьхъа хъакхабелча санна, дегӀ шелдира цуьнан. Погучу яртийн а, шахъарийн а, гуьнах доцуш хӀаллакдечу адамийн а сурт хӀуьттара Солтин блаьргашна хьалха. Шена мел хезачу хӀор керлачу дашо мостарлашкахъа болу цабезам алсамбоккхура цуьнан. Ши-кхо де хьалхалера цуьнан эсала ши блаьрг оьглазаллех буьзна богура хӀинца.

«...Советски правительство тешна ю, вайн сийлахъчу эскарша а, флото а, советски авиацин майрачу лечарчаша а даймахкана а, советски халкъашна а хьалха шайн декхар сийлаллица кхочушдийриг хиларх а, мехкашдӀалецархочунна, и гойтуш, тухург хиларх а...»

«...Правительствос кхойкху шуьга, гражданах а, гражданкаш а, шайн моьланаш кхитӀе а чӀагӀдеш, вайн Сийлахъ-йоккхачу большевистски партина гонах, советски правительствона гонах гулдалар».

«Вайн гуллакх бакъдерг ду! Мостарг отур ву! Толам вайгахъа хир бу!» — заявленин тӀаьххъара дешнаша дешна а ваьлла, шен метта охьахира секретарь.

Цхьацца гӀоттуш, шафина хетарг ала, трибуна тӀе хьалабийла буьйлабелира кегийрхой. Доцна къамелаш дарца, уьш кхойкхура чу гулбеллачаьрга шайн догӀмаш ца кхоош даймохк ларбан дӀа-хӀиттаре. Масех стаг къамел динна ваьлча, трибуна тӀе хьалавелира Солта а.

— Накъостий! Вайна массарна а хезира кху чохъ дешнарг! Вай массо а кхета вешан даймохк кхерамехъ хиларх. Вайн хьоме большевистски парти а, советски правительство а вешан даймохк ларбаре кхойкху вайга. Цунна жоп луш, собрани чекхъаьллачул тӀаьхъа военкомате а вахана, сайн лаамехъ фронте ваха дӀаязла со. Биснариш а кхойкху ас сайца.

ЧӀогӀа деттачу тӀараша яьккхинчу гӀовгӀанехула а ваьлла, вахана шен метта охьахира Солта. Кхин а дуккха а комсомольцаш гӀевттара шайн лаамехъ фронте баха лаар кхайкхош. Кегийрхой къамел динна бевлча, дӀахъаьжча, Солтина гира шен меттера хьала а главтина трибуна тӀе йоьду Дадаш.

«Суна хаьара мехкаришна тӀера дош ца олуш иза Инйр йоцийла!» — велакежира Солта.

— Накъостий! — эхьхеташ цӀий а елла, къамел дан йолаелира Дадаш. — Тахана, вайн даймохк кхерамехъ болчу дийнахъ, цунна гӀоьнна орцах бовлуш шайн лаамехъ фронте баха тӀелеци дуккха а

кегийрхоша. Ткъа, оха, мехкарша, х'ун дан деза? Тхо-х эскаре д'а а оьцур дац. Мостаг' х'аллаквеш дакъалаца лаъа тхуна а. Шуна ма хаъара со Госбанкехь секретаран болх беш ю. И болх цу чохь белхаш беш болчу хьесапчех цхьаммо шена т'елаяцча а тарлуш ду. Таханчул т'аьхьа, колхозан кхаш т'ехь 150—200 процент норма кхочуш а еш болх бан т'елоцу ас. Суна хетарехь ас схьалаьцначу некъа т'е х'уьттур болуш дуккха а мехкарий хир бу кху зала чохь! — доцца къамел а динна шен метта охьахира иза.

Дадашан кхайкхамна жоп луш хьалаг'уьттучу мехкарша а т'елечира, х'иницалчул шозза т'ех норманаш кхочуш а еш белхаш бан.

Т'аккха ша комсомоле т'еэцар доьхуш Асета яздина заявлени дийшира секретаро.

— Татаева Асет! Дийцал хьайх лацний, — элира цо ша дешна ваьдча.

— Хьашт дац, тхуна массарна а дика евзаш ю Асет!

— Цул дика белхало яц кху районехь!

— Т'еэца еза! — маьхварий деттара массара а.

— Делахь х'ета, накъост Гайтаев Солтин а, Чатаева Дадашан а рекомендацна Татаева Асет комсомоле т'еэца реза волчо куьг айал!

Х'юьттина лаьттачу Асета гобаккхина шена гонах б'аьрг туьйхира. Массара а цхьатерра куьйгаш хьала айира. Кхоьруш деттало Асетан дог, хаза юьхь, дукха йоккхаерна, лаж санна ц'иелла йогура. «Ва нах, бакъ мукъане а дуй теша х'ара? Ас дукха сатий-синарг кхоушхили-кх сан!» — ойланаш йора цо.

— Баркалла шуна, накъостий, сох шу тешарна а, со шайн мо-г'аре эцарна а. Аса т'елоцу шун тешамна харцо ца ян а, х'иницали бинчул шозза т'ех дика болх бан а, — аьлла, шен хаза кегий куьйгаш дега т'е а дехкина, йоккхаерна чу хи а доьссина лаьтта ши б'аьрг массарна а т'ехула кхарстийра цо.

IV

...Эзар исс б'е шовэткие шолг'ла шо дара т'екхаьчна шен мур эцна доьдуш.

Аьке. Исбаьхьчу Iаламца кхелина Кавказан лаьмнаш, сийначу стигал к'айи бахьаш а кховдийна, курра лаьттара. Ижона б'аьрг бетташ, лаккха стиглахь морхашлахь т'ам хьоккхуш, лелаш дакхий олхазарш гора. Олхазарша локкхучу эшарийн г'овг'лано дуьз-нера х'лаваь. Хьийк'ьинчу ялташа сенйина аренаш, х'лорд санна, тул-г'е стташ лаьттара.

Шел хьалха д'анхначу терашкахь санна, кхин башха хаалуш хийцам боцуш, хаза гуш дара Кавказан Iалам. Амма адам дара, т'амо меттахьадина, даржийна лелаш. Эзарнаш адамийн синош х'аллакдеш, ярташ шахьарш йохош, ша т'екхаьчначу меттиган сурт хуьйцуш, хьерабаьллера т'ом.

Дийнахъ а, буса а хезаш долу, геннахъ хаддаза юьйлучу яккхийчу тоьпийн тага, тлаьхь-тлаьхьа герга кхача дуйлира. Хаддаза оьхьучу прожекторша серлайохура буйьса, маьркажа хан ма хилли чиркхаш дла а бойний, ценош чу длатоьра адам. Генахъ стачу яккхийчу тоьпийн а, лелхачу бомбанийн а ницкъо дегочу корийн аьнгалийн татанашка ла а доьглуш сема тохкура уьш.

Советски эскарша шайна деш долу даккхий зенаш тергал а ца деш, — малхбузехъара доглу немецки эскарш Терка йнсте кхочуш лаьтара.

Пом Нохчийчу кхочуш боллур.

Хьалхатега мостаг саца а веш, август бутт юекъе бахханчу хенахъ, Терк а, Баксан а хишца, Кавказски Кьортачу сирта тлехула члагиделира советски эскарш.

Шо хьалха Дадаш гинарг цуьнга хьаьжча хинца цецвер вара. Лаж санна йогуш хилла йолу юьхъ азьеллера, данма а белабелла хуьлу цуьнан ши блаьрг клоргга хьех чу а боьжна гийла хьожура. Пом болабелчхана дуййна схьа йолу н цхьа шо зама, шен дегла кхоош, садалар хлун ду ца хууш, дийнахъ а, буса а болх беш тохкура цо. Газета тлера совинформбюрон сводка моссазза йийши глайганах бузура цуьнан кийра. Хинциалцлерчу кхнамашца хьалхатегах, масех де далале Терка тле кхочур вара мостаг. Цунах кхьорура иза.

Куйьга корта а лаьцна, диллинчу корак ара а хьожуш, стоьла юххе оьхахиьна лара иза. Цуьнан ши блаьрг беша хьожура, амма цунна гуш бацара оцу бешара хилла серлабевлла лаьтта стоьмаш а, эттлачу беттанашчуьра охьа а кхийзаделла лаьтта блараш а. Бешеш тлехула меллаша охьаоьхура блаьргийн хин тладамаш, цо ойла йора ша йинчу юьртан а, йижарийн а, ийсаройн а... Цуьнан блаьргашна духьал хлуьттара лелхачу бомбанаша а, яккхийчу тоьпийн хлоььнаша а йохош, ягош хлаллакьен йолчу хьомечу юьртан сурт: даьгначу, хирцинчу ценойн лаьржачу чимаш бухахъ а, маьл-маьлнехъ ураманашкахъ а, бошмашкахъ а тохкучу баккхийчу нехан а, зударийн а, берийн а декъий а. Цхьана а хлуманна тлехъ оьздангалла а, кьинхетам а боцуш болчу фашисташа хьийзош сийдоцчу дохудоьлчу мехкарийн а, кегийчу зударийн а сурт.

— Ма бокха болх бу адамашкахъ йолу хало, — доккха садаьккхир цо. — Хлун глудлакх дара, вовших а леташ, адам хлаллакдан? Лаьтта тлехъ массарна а меттиг бац теша, я садала хлаваь ца тоьу теша а, рицкъах тоам ца хуьлу теша? Акхароша ца бенболу ницкъаш бо-кх цара адамашна тлехъ. Массо а стаг ву цийнах, йиша-вешех а ваьккхина, тламо эькхийна лелаш. Иза бала юьвша-за ца йолу-кх со йина юрт а. Тлаккха суна тле а кхочур ю раж. Елла йолийла со царех яьлла кхуза схьаьана, — бохура цо ша-шега.

Ша йинчу юьрте члогла сатеснера Дадаша. Нагахъ санна шен южалла мостагчун карах хила язделлехъ а, иза ша йинчу юьртахъ хила а, шен каш дай-нанойн кешнашна юекъехъ хила а лаьара цун-

на. Изза ойла яра цуьнан вешин Мохьмадан а. Тлом Ростов юххе кхаьчхана дуьйна а вара иза Терка йнсте длаверза лууш. Нохчийчу кхачале мостагI вохийна юхаверзоре дог дохучу Дадаша ларама-за дитира вашас ден кьамел, амма тIаьххьарчу деношкахь цо аьл-лачу дешнаша гIехь ойла яйтира Дадаше.

— Тоьур ду, Дадаш, вайшинна кхузахь Iер, — элира Мохьма-да, — немцой Моздоке кхаьчча, ваьш динчу юьрта ца дирзинча дер дац вайша. МостагI Терка йнсте кхочуш воллу. Сайн юьрта-хошна юххе а хIоьттина даймохк Iалашбеш лата лаьа суна.

ХIаь, бакълоьра Мохьмад, цIадерза дезара. ТIаьххьара а шайн дIадаха сацам хилча хиира Дадашана, Солтех ялар шена ма моьтту атта ца хила доллар. Цуьнца цхьаьна ша мел ю тIедесана дика а, вон а атта ловр долуш санна хетара цунна. Ехха заман чохь царшинна юккъехь лаьттинчу безамо кийра йиллина цIе цIеххьана дIаяйа атта дацара. Атта дацара шена дуьххьара везначух яла а, иза вицвина дагчуьра дIакхосса а. Дуьненахь мел долчу хIуманал а дукхаеза-ра ша беран хан текхна меттигаш. Дог цига гIертара. Церан дуь-хьа шена везачух яла чIагIо йира Дадаша. «Динчу меттигал хьо-ме хIума дац-кх стеган. Нагахь, дийна дисахь, даллал цхьаьна а даха вовшахкхетар ду тхойша...», — бохуш, ша-шен дог тедан гIер-тара иза.

Шайшинь кьаста дезар дIа а ханйтина Солтин дог дохо ца лу-уш масех де а далийтира Дадаша, амма кхин дIахьоттийла дацара. ДIадаха кечам бина баьллера. Вовшахкьаста ши-кхо де бен ца диснера. «Ас муха дийца теша цуьнга? И дийца ма йоьлла со ел-хаза Iалур яц...» ТIаккха цунна дагадеара кехат яздан. «ХIиницали яздорий охашиммо. Сайна паргIат елха а йоьлхуш, дагахь ма-дду дIаязден дай аса», — аьлла, Солтига кехат яздан йолаелира иза.

...Шен гуьйрене даханера 1942 шо. Кхоьлина тIедесана октяб-ран де дара араьха лаьтташ. Iаламан сийна духар мархалделла, мажделла дIахIоьттинера. Кьилбседехьара схьахьекха боьллачу шийлачу мохо бос хийцийтинера сийначу баце а. Дуккха а хан яра чIегIардигаш дека ца хеза а. Яккхийчу тобанашца кьилбехьа лестира олхазарш а. Екхаелла, кьегина хуьлу стигла а, сиръелла, кхоьлина, мохь хьаькхна слха йоллуш йолчух таръелла дIахIоьт-тира. Ламанца а, таьIинчу боьранашка а дохк теIа юьйлира. Дан-ма а хезаш хуьлу Ям-сун гIовгIа а, тIунделла дазделлачу хIавао хуьйдинера. Буйсанаш яхьеллера. Нагахь екхалой, сертайолура арс, юха а лаьтта бухара гIаьттича санна, цIеххьана гучуьллачу дахкаро юкьахьарчадой кьайладоккхура массо а хIума. КIад ца лун шийла мох юткьа шок етташ массаньахула а хехкалора. Йо-чанаш хирг хилар хоуйтуш кхаь бахьаш яьккина кьийгаш а, хьаргIанаш а, дерзинчу дитташ тIе а хуьйшуш, адамийн дегнаш тIе сипгаттам туьйсуш маьхьарий хьекха хIинтира. Гергакхочуш лаьт-тара тIом. Хиндерг ца хуучу адаманша самукьа дала агIо ца йисе-нера, амма уьш тешара шайш толам боккхург хиларх.

Шуьйрра гонах гаьинаш а даржийна лавттачу попа клел хьйна лара Солта. Цунна юххехь бухдуйлу сирла шовда, цхьана декъарлочо хаза а, члогла а хлоттийнчу аьчган биргин чухула а дуйлуш, дуткъачу татанца тлулгаш тле ленара

Урамехула дласадолуш гуш адам дацара. Хи эца оьхуш мехкарий а, я уьш ган тлаьхьаоьхуш кегийрхой а бацара. Бамбийла а яхана, охьа а йижиша наб кхетча санна, дахкарлахь къайла а яьлла, тапъаьлла тийна луьлтура юрт. Тледьохура шийла дерз. Дадаш хи эца яре хьоьжуш, шена дуьхьалболчу ураме блаьрг бетташ, хьйна лара иза. Воргуш гуш цхьа а вацара. Маьл-маьлнехь летачу жлаьлийн бен, кхин хезаш гловгла яцара. Хан яцъярхьама, шен кучан хьалхарчу ксанара схьадаьккхина кехат хинца уьттазлагла муххе а деша волавелира иза:

«Сан блаьргийн нуьре лергийн самоне, сан деган безаме, Солтига яздо ас хлара кехат...»

Чекхдалалц деша ца кхира Солта. Ериге а ойла оцу кехата тле а яхийтина лечу Солтина, йоглу ца йоглу ца хууш тлееанчу Дадаша юкьтахваьккхира иза.

— Хиницалц и деша ца кхиьнера хьо, Солта? — элира цо глийла ела а кьежна.

— Дера кхиьна, Дадаш. Иттазза дешна хир ду ас хлара, хлюкхо бохург бакъхиларх теша ца лууш юх-юха а доьшу-кх. Боккъала а яздина ахь хлара, я ахь йийринг забар ю? Со кхеташ вац-кх, Дадаш!

— Вайшиннан докъазалла, бакъду иза, Солта, — элира Дадаша. Елхаран къурдаша дешнаш логехь сецадора, данма а белабелла, бекхабелла хуьлу лаьржа ши блаьрг буза а буьзна, беснеш тлехула охьахьаьлхина блаьрхиш хьоькхарга тле ийгира. — Сан блаьргех хи дарна сайх ца кхардар доьху хьоьга, Солта... Хьох яьлла дуьне даа ойла ца йинера ас. Цхьана ханна вовших ца къаьстича дер дац вайша...

— Иштта атта вовших къаьстар ду, бохуш, ма ца дийциннера вайша, Дадаш?

— Ца дийциннера, Солта. Ас айса деллачу дашна харцо йнна ала глерта-кх хьо? Со оцу дашах йохо ницкъ бац кху дуьненахь. Хлара наьлалт хилла тлом ца го хьуна? Хьо ца везаш а, хьашт доцуш а ца йобдий сом. Сайн дашна тешаме хир ю со данма а...

— Тлом а дер го суна-м, Дадаш. Мостаг! хлаллакх а вина, толам а баьккхина дуьнен тлехь машар хлотторхьама кьийсам латто бежа вай. Вайн халкъана тлехь куьйгалла деш вайн парти ю. Цунах тешна хила деза вай, Дадаш.

— Теша со, Солта, массарел а тлех теша... Хьанна хаьа сан юрт ягаяле, мостаг! хлаллаквийр ву-вац?

— Иза-м хьан юрт яций, Дадаш — вайн юрт ю. Вайна башхо ма яц, ткъа хьо йнна юрт ягийча а, вайн даймехкан кхин муьлхха а ягийча а.

— Иштта-м дера дара иза, Солта, делахь а ша винчу, ша беран хан текхначу, шен даи бахначу меттигал хьоме а, мерза а хума дац-кх стеган. Динделла хьуна ахь айхь а изза члагидар? Цигахь бу сан йнжарий а, гергаринаш а, иписарой а. Царна юккьехь хила лаа суна. Мостагичуна дубхьал кыйсам латтош гледиш ду ас, со кхузахь хилча а, цигахь хилча а. Цигахь тлом гергахь бу, мелхо фронтана глдан аьтто болуш а хир ду. Нагахь южалла хилахь а, тхешан юртахь длайоллар а хир ду сан.

Цхьа хан аллалц вовшашка дист а ца хуьлуш хьоттина лаьттира и шиь.

— Бакълов хьо, Дадаш! Хьох бехкбаккха меттиг бац сан. Со тешна ву, цигахь а вайн даймахкана пайдenna хьо хирг хиларх. Хлаь, дан а дац шайн дай бахначул, ша а ваьхначул дагна гергара хума. Хьанна хаьа, со вина юрт йохоза елхьара со а ца делла хила мегара нахана тлехула ваьлла?.. Со вина, ас беран мерза мур текхна юрт хиллачохь дохийнчу а, хирцинчу а ценойи баьрзнаш бен кхин хума а дац... Цигахь дай длабоьхкина кешнаш тле кьух даьлла, тлехула даьхний а лелаш лаьтта..., ткьа ненан каш а кхечу юртахь хийрачу нехан кешнашкахь ду. Хьанна хаьа сан южалла мичахь хир а, сан каш мичахь хир а? Со винчу юртахь хуьлчуьра-м дладаьлла и, Дадаш...

— Хлаь, хиндерг хууш вац цхьа а.

— Хиндерг ца хааро лехаво стаг. Дагадоглий хьуна, Дадаш, кху шеран октябрьски дезаде дладаьлча соьга йоглур ю аьлла, дладаханчу шарахь, ахь суна дош делла?

— Дера доглу. Аьхе йоллалц юх-юха а и члагидеш лаш яцара со? Хьанна моьттура, хлара хир ду? Ас йиннера, ткьа, хьох яла ойла?

— Ой, хиница кьастарх кьаьстина диса дезаш ду вайша?

— Дер, дац. Цкьа а вовших а ца кьаста цхьаьнакхетар ду вайша, тлом чекхбаьлча.

— ...Нагахь санна, дийна дисахь бохпй ахь? Хьо а оцу тлама клел йовду. Сан а, даима санна, хлуьу динна а фронте ваха ойла ю. Нагахь санна, тлом чекхбаллалц ахь соьга ладоглахь, тлаккха со хьуна текхочур ву.

— Ахь иштта аьлча суна-м халахетий, Солта. Хиница а ца евзна-кх хьуна со. Со хлуида ца ла хьогга ладуглуш? Со лахьтинчу ерззалц вицлур вац-кх суна хьо, — хи эца боглу зударий а байна, шен клудал юза хьоттира Дадаш.

— Шу новкьа маца довлу, Дадаш?

— Кхана сатоссуш.

— Хлетале юха мичхьа гур ду вайшинна?

— Кхин вовшашна ца гуш новкьаялар глоти хета суна-м...

— Хлуида?

— Бала совбалар бен, кхин маслалат хир дац дагна. Хлан, марша йойла хьо, Солта. Вайна юха галлац!

— Марша глйла хьо а. Виц ца вер ахь хьо дукхазнарг. Хьайн

юъртахошка соьгара маршалла а ло. Хьайгара хьал-де дуьйцуш сик-сикха кехат а язде.

— Ахь а язделахь!

Шен кудал пхьаьрсах а тесна Дадаш даяхара. Дахкарлахь иза кьайлаялалц цунна тлаьхьаьоьжуш а лаьттина, таьйначу даг-ца цавирзира Солта.

V

...1943-чу шеран январь бутт болабелча, советски эскарша Кавказски фронтехь баккхий кхнамаш бахарца, эккхийна кегар вуьгура мостагI.

Генна кьилбаседа-малхбузехьара схьахезаш еттаху яккхийчу тоьлийн а, делхачу бомбанийн а дур дара.

Н. юьртарчу районни амбулаторна хьалхарчу гленташна тлехь хевшина лара дуккха а кегийрхой.

Шайн лаамехь фронте боьлхучу кегийрхойн цхьа тоба яра иза. Чохь хитначу лобрийн комиссис могашаллех лаьцна шайга хIун аьр ца хууш, хьажар чехкка дIадолалахьара-кх бохуш, дегнаш дет-талуш лара уьш.

Дуьххьар чуваханарг араваларе хьоьжуш, хала саетташ, сацам а, тем а байна араьх болчарна юкьаьх хийизара Солта. Мосазза а наьлаьрге вахана ладуьйгIира цо. Цунна хIуьттареина санна, хьевеллера чуваханарг.

Эххар а тлаьхьа, цкьа аравелира чохь верг.

— Хьоьга хIун эли цара? — хаьттира цо цуьнга ша чувахале.

— Соьга схьа-м хIумма а ца эли, кху тIеяздина-кх цара шавьш аьндерг. Дешал, — аьлла, Солтега шен керара кехат дIакховдий-ра цо.

Сикха цуьнан керара кехат схьа а эцна, тIехьаьжира Солта.

— ХIун ду цу тIе яздинарг? — хаьттира вукхо.

— Могаш а ву, фашисташна етта ма везза а ву хьо, боху-кх! — цуьнга кехат дIа а делла, наьларх чохьавелира Солта.

«Соьга хIун аьр хьовха кхара», — ойла йира цо, стоьла гонаха хитначу комиссига бIаьрг а тоьхна.

Уьш шег хьаьвсина бевлча, цара шена елла заключени схьа а эцна, чехкка сеничу а ваьлла, ара, наха юкьа ша валале цу тIе яздинарг хIун ду хьаьжира иза.

Шена ца девзачу латински дешнаш тIоьхула бIаьрг а кхарстийна, шен хьажар кехаташ лаха маьлIехь сацийра цо. ТIаьхьара а болу могIа шекончохь хетабелира цунна. Мосуьйттаза а бешарх цуьнан дуьззинчу маьлнах кхета а ца кхетта висира иза.

«Тамаша бу-кх хIара суна хьалха яздиннарг дацахь. Дан а ду-кх...»

Шен заключени а карахь юха сикхьа лобраш болчу чувахара Солта.

— Суна еллачу кху заключени тIе аша яздиннарш хIун ду? — комисси председателъна хьалха охьайиллира цо иза.

— Хьо дика могуш вац жимастаг. Цундела лобрийн комисси хьо мукъавоккху эскарехь а, фронтехь а дечу гIуллакхех.

— И бохург хIун ду? Со кхеташ вац аш дуьйцучух! ТIом бола-беллачу дуьххьарлерчу деношкахь а изза аьлла кIелвити аш со, хIинца а изза чIагIдеш ду шу. Цхьа а тайпа хIума ца хилла сан дегIана. Юха язье и заключени!

— Хьо обглаз ма гIо-л хьо, жимастаг, — кIедамерза вистхилира лор, — жимма сихвелла хьо. Шуна тов-товчу агIор заключенеш язьян ца хевшиний тхо-м кхуза, ткъа шуи догIмашца цIенна дерг къасто а, дIаязда а хевшина. Фронт хала меттиг ю. Цигахь могаш а, дегIехь инцкъ болуш а нах беа. Хьан могашаллица хьогъа кху сохьта эскарехь гIуллакх далур дац. Хьайн заключени а эций ара-вала.

— Доцца аьлча, суна фронте ваха лаьа. Аш хIуьу дийцахь а со могаш ву. Аса доьху шуьга и заключени со могаш ву аьлла ялар.

— Ишта мегар дац.

— Нагахь санна, аш сайна и ца лахь со Грозин-гIаларчу лоб-рашна тIе-м гIур ву.

— Хьайна луьчу гIо. Тхан гIуллакх кIелдуьту ахь. Хьоу ара а вале кхин чуванийта.

Стоьла тIехь луьллу шен заключени катобхна схьа а эцна чубра араьккхира Солта.

— ХIун эли хьогъа? — хаьттира цуьнга арахь хIобьттина лавттаху цуьнан доттагIчо, Идриса.

— ХIумма а ца эли, — цуьнга, доцца жоп а делла, кхин цхьан-хьа а ца соцуш чехкка волавелла военни комиссараина тIевахара нIа.

VI

Военкоматехь а изза дов дира Солтас, амма цуьнан фронте ва-ха гIертарх гIуллакх ца хилира.

Солта юха а шен балха вахара. Юха а дIадоладелира сингат-тамен цхьаьнаэшара денош. Нийсарой берриге а бохург санна, фронте баханера. Юьртахь а кхоьлина, тапъаьлла тийна дара.

Февраль бутт чехкболлуш, партии райкомо тIе а кхайкхина дIа-ханйтира Солтега, ялх беттан областной партийни школе деша ва-хийта билгалваьккхина иза хилар а, цо балхара мукъа а вавьла цига дIаваха кечамбан безаш хилар а.

Февралан тIаьххьарчу деношкахь мукъа вара Солта. Арахь лавттара кхоьлина Iаьнан шийла де. ДIаяханчу буса сахиллалц тIедилхинчу лайно, бамбини кIайн шаршо тIетесча санна, дIахьул-динера массо хIума. ТIедиллинчу лайн дозалло охьасеттийна диг-

тийн гаьннаш а, коьллаш а, лаьтта баххаш а гӀоьртина лаьттара. Месала кӀайн куйнаш тӀеобхкича санна, хеталора баххаш тӀе семса ло диллина лаьтта юьйцинчу керттийн хьокхий а.

КӀеззиг йовхо лун гаьнан шийла малх дукъа тӀехьахула гуча а баьлла екхначу, сийначу стигла хьалаайабелтира. Цуьнан дашон зӀаьнарш, лайно тӀаййна ницкъбинчу диттийн гаьннаш юккӀехула чекх а юьйлуш, корехула Солтин ца чу кхерстира.

Аьчган пешахь догучу декъачу дечиго дечу татанашка ла а доьгӀлуш, бохбеллачу меттара хьалагӀатта мало еш, юргӀанах а хьаьрчина вижна луьллора иза. Тахана санна, вижина а луьллуш, Дадашах лаьцна ойланаш яр цунна уггар дукхадеза гӀуллакх дара. Вижале а, гӀаттале а, я болх беш, я цхьанца кӀамел деш валлахь а — данма а цуьнан дагахь лаьттара Дадаш. Иза дӀаяханчу юккӀехь, цхьа вон болх хиларна кхоьруш, кийра богуш хан яьккхна Солтас. Сих-сиха кехат а яздора Солтас цуьнга, ишта шега яздар а доьхура. Шега Дадашера кехат кхаьчначу деношкахь кӀаьсттина велалой-векхалой хуьлура иза, амма жимма а н хьеделча вола а, вала а меттиг ца карош хьийзара.

Кху тӀаьххьарчу деношкахь Дадашера догӀлуш кехат дацара, я Солте а, я Асете а. Оцу хьеделлачу кехато чӀогӀа сагатдинера цуьнан.

Дадаш дӀаяханчул тӀаьхьа дуьне цхьа кхоьлана долуш санна, серло а, малх а, бутт а, седарчий а эцна иза яхча санна, хетара цунна. Дуккха а болчу мехкарех а, синкӀерамех а ца тӀехалора. Цара гуттар а карла йохура Дадаш а, цаьршиммо вовших самукъа-долуш хаза яьккхина хан а. Иза шена свзичхана дерриг шен ирс а, вахар а цуьнца дозуш хетара цунна. СинкӀерамехь а, балхахь а, новкъахь а Дадаш шена гича, шайшшинна юккӀехь цхьа ши дош аьлла кӀамел хилча, шен дегӀехь ницкъ алсамболуш санна, цул тӀаьхьа ша бен болх а, хьогьу кӀа а дайлуш санна, хетара цунна. Шен тӀехиндолчу дахаран сурт а ца хӀотталора цунна Дадаш юкӀа ца лоцуш, хӀунда аьлча, цуьнца цхьаьна а воцуш долу дахар шена ца эшарна. ХӀинца а шена хезаш санна хетара Солтина Дадаша аьлла: «Кхин цкӀа а вовших ца кӀаста цхьаьнакхетар ду вайша тӀом чекхбаьлча!» — боху дешнаш.

Бакъду тӀом чекх а ца баьллера, амма шеко яцара буьззинчу толамца и чекхбериг хиларан. Хьала а, охьа а эскаре оьцуш воццу Солтас зуда ялийча тарлуш дара. Цундела цо сатуьйсуре сихха Дадашана тӀекхча.

Грозин-гӀала деша хьажор и аьтто нисбора цуьнан, цундела иза доггах кечлора цига ваха.

VII

Муха болу а ца хууш чекхбелтира дешаран ялх бутт а. Оцу ялх баттахь Дадаше масех кехат яздира Солтас, амма цхьанне а дуьхь-

ал жоп ца деара. «Вицвелла теша цунна со?» — олий, сих-сиха дагчу тосура Солтина. Билггал цунах хилларг а, цуьнан дагахь дерг а шена ца хьъча и йолчу ваха ца хуттура иза.

Школа чекхъяьккхиннарш цхьаццанхьа районашка балха хьовсийра. Шен районе, комсомолан комитетехь болх бан хьажийра Солта а. Дадаш ехачу юрта а вахана иза ган а, шега яглахь дла-йнга а лууш воу Солта дегазо кечлора цла ваха. Амма цкъа хьалха цла ваха дезара. Цлахь мукъане а Дадашах лавина хабар кароре догдохура цо. «Нагахь хьалха санна, цуьнан дог-ойла елахь, цлера хьалавогтур со. Ши куьг ластийна вахча а ца тоьий цига-м! Зуда яло воьдуш хилча киса дуьзна хила ма деза ткъа!» — ойлана ш а еш, шен чамда кечъеш воллур а иза.

Ша шен кечам бина а ваьлла, Солта араволуш воллуш, нел а йиллина, чу хьаьжначу секретаро элира:

— Накъост Гайтаев телефоне кхойкху хьовга!

Ша телефоне кхойкхург мила хир вара бохуш, ойла а еш, вахана трубка схьайцира цо.

— Алло! Хьо мила ву?

— Хлара-м со яра. Солта хьо вуй иза?

Трубки чухула схьахезна аз шена девзучух тера хийтира цунна.

— Дера ву. Суна хьо-м ца евза...

— Дадаш йицъелла-те хуна?

— Ца йицъелла делор-кх! Супа муха йицлур яра хьо?! Хьан лер довац-кх телефона чухула. Хьо хлун деш ю? Могаш юй хьо? — хеттарш ланийра цо трубки чу.

— Могаш-м ма яра со...

— Хьан кехат ма ца доглура соьга? Вицвала воьллера?..

— Вицвелла хиллехь хир ярий со хьовца, къамел деш? Вайша глаьхьара а вовшах къаьстачу дийнахь ас хьайга аьлларг дага ца доглу хуна? Хьо сан дагара ваккха дика а, вон а ма дац кху дуьненахь, ша йожал йоцург. Суна ца моьттург хилла сох.

— Хлун хилла?

— Солта и хьовга длаханйта хала-м ду сан дагна, делахь а ша ма дарра айса хьовга дладийца а, ахь эриг сайна хаза а лаьа суна. Ла дладоллучу хенахь тхан йишас леха а йина нуьцкъах маре элира со...

Оцу дешнаша, тоьпан длаьндарг чекхъяьккхича санна дог мерцира Солтин, деглах шийла хьацар туьйхира. Шен лергех а ца тешара иза, царна и хезна аьлча.

— Ахь боккъалла бохий и Дадаш? Я суна харцахьа хези-те иза?

— Иза бакъду, Солта. И бакъ хуьлучул со елла елара...

— И муха хилира... Вайшинна юккъера безам мича теттинера ахь? Сайх санна, хьох а тешара со, Дадаш, амма члорла глалатваьлла хилла-кх со, — элира Солтас ша-шега луйьш санна.

— Аса бохург ца хеза хуна Солта, йнжарша Iexa а йнна нуьцкѣах дIаеллера... я сох тешац хьо... Тешахѣа сох, хьох кѣаести-чѣана цѣаьнице а синкѣерам ца лелийра-кх ас, — аьлчау дешнашна тIаьхѣе елхаран кѣурдаш хезира Солтина.

— Дадаш! — кхайкхира иза.

— Ахь хIун боху...

— ХIинца а ю хьо марехъ?

— Яц. Бутт а балале цIаеара со цигара...

Цѣа беза мохъ гира охѣабиллича санна, сапаргIат даьккхира Солтин оцу дешнаша.

— Ткѣа хIинца хIун дан ойла ю хѣан?

— Сан хIун ойла хир яра?.. Вайша цѣаьна долуш хилла сан дог-ойла хийцаелла яц хIинца а. Хьо дагара ваьлла хан яц сан цкѣа а... Айса туьйсу са эрна дуйла-м хаѣара суна, делахъ а дог Iелац-кх. Телефоначухула дийцина ер яц со дерриге а. ДIагIо. Ас тIаьхѣа кехат яздийр ду хьоьга, тIаккха ойла ер ахь...

— Дадаш! — кхайкхира Солта, амма дуьхѣал жоп дацара. Трубка дIауллуш даьлла тата хезира цунна цу чухула сѣа. Пере-лаьцачуьра трубка дIа а яьккхина, шина а куьйга иза шена хѣалха дIа а лаьцна, цуьнга а хьоьжуш, цѣа тентак яьлла хIума санна, хIоьттина лаьттара Солта. Цунна ца гора цу чохъ хиьна Iен секретарь а, я чу-ара буьйлу нах а, дицделлера шен дIаваха дезар а.

Цуьнан бIаьргашна хѣалхахула хѣавзира Дадаш шен хир ю моьттуш ша яьккхина дашон хан, и йоцца ирсен кийсик, иза дуь-ненах Iexавелла лелла хан, цуьнан дахаран бIаьсте. Цо дукха сатийсинера таханлера де тIекхачаре дешна а ваьлла, дагна езарг а ялийна, цуьнца ваха охѣахааре. Иштта шийла кѣаь бахѣаш, шен ирс кагдина юьстах кхуссуш, дIаяханчу хенах хьегош и догIур дуйла ца хаѣара цунна. Дерриге а оцу хиллачунна ша бехке вора цо. Цѣа-ши шо хѣалха хинра цаьршинна шаьш-шинна вовшийн дезийла, ший а оцу тIехъ кѣера а хиллера. Дадаша шен жовхIар санна долу, цIена дог теша а тешна караделлера Солтина, амма цуьнан карах ца делира и безчу механ совгIат сѣа а эцна Iалаш-дан. Дуьхѣар дезаделлачу шина дагна ца хаѣара, мичча хенахъ а шаьшинь вовших даккха инцкъ болуш шираллех бухадисинчу зу-ламечу гIиллакхех а тасабелла, церан гIоьнца шайн сутара гайнаш юзо гIерташ лелаш зуламе нах буйла. Шаьшшинна безамах Iexa-делла доьдучу цаьршинна дицделлера, нуьцкѣах зударий маре луш а, идош а шайна безачех а кѣестош, баллалц Iазап хьегийта, ца безачийн кара дIалуш хилар а, цаьрца санаш йохуш дехаш цѣа акха адамаш хилар а.

И ирча гIуллакхаш кхечарна тIехъ лелочуьра муххале а ца сов-цийнера цаьршимма, атталгIа шаьш а ца Iалашделира цаьрга вов-шийн.

— Хинца а дац башха тлаьхьа а. Вайша хинца парглат ду вайшинна ирс лаха! — элира Солтас ша-шега.

Трубка шен метта дла а оьल्लीна араикхина иза, шен чамда а эцна вокзале вахара.

VIII

Солта а, Дадаш а вовшах кьаьстина шолгла шо а дара. Чекх-бала гергабаханера 1944-чу шеран январь а. Арахь диллина ло дара. Дера шок етташ, хьоькхура лаьнан шийла мох.

Цхьана дийнахь шен кабинета чохь хиьна лечу Солтига конверт делира почтальоно. Блаьрг ма кхийтти девзира цунна Дадашан йоза. Почтальон чуьра ара ма ваьллинехь снхха дла а даьстина кехат деша волавелира иза:

«Сан Блаьргийн нуьре, лергийн самоне, сайн деган безаме Солтега яздо ас хлара кехат!

Хьоме Солта! Вайшинна вовшийн дезарх лаьцна яздар совнаха-м дара, хлуьнда аьлча, цигахь ас даьккхинчу шина шарахь шел тлех члогла кхин хир боцуш, мерза безам вайшинна юккьехь хилла хилар цкъа гайтина вайша ца йийна дела. Делахь а, и хан юкъа ца лоцуш, цунах лаьцна масех дош ца олуш язлац-кх соьга хлара. Вайшинна вовшийн дезаш хиларан билгало яра—комсомольски собранера хьайна тлаьхьа а хлоттийна, ахь со ца йигна буйьса. Оцу буса ахь гайтира дог цлена а, тешаме а стаг хьо хилар, я вуьшта аьлча, хьо, вуьззина кьонаха хилар. Со хьуна тлаьхьахлоттира сайна хьо везарна, сайна хьо вовзарна, хьох тешарна. Суна хаьара кийрахь адаман дог долчу стага, кадетташ а, ницкъ беш а зударийн сий дойгур доцыйла. Оцу буса дуьйна сан хьоьгахь болу безам кхитле а члаглбелира.

Солта, хьуна ма хаьара вайшинна юккьехь кхоллабелла безам — дуьхьарлера безам бара. Хьо вовзалц безам а, марзо а хлуь ю ма иза хиьнера суна. Изза члаглдора ахь а. Мел дукха члагло-наш йинера вайша, цхьаьна а кхетта, вовшийн дезаш, тешаме хилла, бертахь дехаш хан яккха! Со суо йисча вайшинна цхьаьна хиндолчу дахаран сурт хинтадора ас. Хьан тешаме цийннана а хилла, хьоьца цхьаьна яха а, ахь декъаза текхна беран хан йицъеш, ирс долун вина хьо вахо а члогла члагло йинера ас. Кхана хиндерг ца хууш и ойланаш йинчу сан хьекъал клеьнг хиллера, Солта. Вайшинна девзинчу шарахь ас длахайтира хьоьга сайна хьо везар а, хьуна луьучу хенахь хьоьга ян реза хилар а. Шинне а аьтто ца хиларна и глуьлакх гуьйранга татта дийзира вайшинна, ткъа тоьхна хан текхачале тлом болабелира. Оцу халчу заманахь йиша-вешинца хила а лъйна, со схьасара. Тлом чекхбаьлча, цхьаьнакхетар ду аьлла, би́на барт бара вайшинна. Суна цхьанна хаьа-кх сайна хьо мел везара. Хьо ца гуш ши де цхьана а ца даккхалора соьга. Цхьана-шина баттахь Терка йистехь члаглонаш ечохь болх

бира ас. Шун районера шайн лаамехь баьхкина нах а бара цигахь. Царна юккьехь бевзарш а карийра суна. МостагI вохийна генна длатесча «Хинца-м ван а веана Солтас длаюьгур ю хьуна со!» — бохуш, йоккхаш цлаеара со. Со цла а кхаьчна, паргIат а ялале хилира суна дагахь доцург, цкъа а ас ойла ца йинарг. Со маре яла бартбина лечу цлахьболчара, цла ма кхеччи зурманаш лекха йолийра сан лерехь, амма ас аьтехь а ца дитира. Чеха а йира, етташ кхеро а гIиртира. Сан даго къастийнарг кхин бу бахарх а ца кхетара кийрахь адамийн дегнаш доцуш. Ледале а даьхкина, царна вон болх байта а ца лаьара, мел мухха белыхь а сан сайн бара-кх уьш. Амма ледале длаала дезаш хиллера, ца аларна хинца дохко а яьлла со. Суна моьттурса царна сайх кьахетар ду, амма иза аьттехь а ца хиллера. Хиллане а кхин шайн гIуллакх ца хуьлий хьиначу цара, кIело а йитина, нуьцкъах дIайингийтира со. Со йигнарг цкъа а суна вайна а, я вуйцу хезна а стаг вацара. Дуьхьбар ден цла сача юха дIа ца яха дагахь цлахь сецира со, амма йижарша дIаьхажйира. ШолгIа йоглуш Мохмад волчу яхна, эхь-бехь а дайина, сайна деллийнарг дерриге а цуьнга дIадийцира ас. Цо дIа ца йохуьйтуш цлахь сацийра со, ткъа дукха хан ялале йита а йитийтира. Иштта нуьцкъах маре елира со. Солта, я ма дарра аьлча, схьа а лаьцна, шайна мах а оьцуш хьайба санна йовьхира...

Хьомеи Солта, сан деган безам! Оцу шина баттахь цара сан хьийзор, со язда йовьлча, кху кехато ловр доцуш санна хета суна. Цара сан дагна йина чевнаш ерзо дарба дац-кх дуьнен чохь... ХIун гIуллакх дара церан сан дахар дохо, сайна везачуьнга сатуьйсун, и кхачаре хьовжуш денош дагардеш Iеш йолу со схьа а лаьцна ца везачуьнга дIаяла? Сан кьих хьалха бевр бац сан нах! Дуьненах йоккхаш, Iелалуш кхуьу со, дакъаза яьккхи цара. БIаьстенна толучу хенах хада а дIна, дIакхоеьсинчу зезагах тера ю со, Солта.

Хьох яьлла айса дуу дуьне ца оьшу суна, Солта, делахь а ялалц дIа ца лелча ялац-кх. Ирсе дог дохийла дIаяьлла сан хинца. Ас чIогIа чIагIо йинера, Солта, безамах дуьзна долу сайн цIена дог хьо да вина хьуна дIадала. Хаацара-кх хиндерг. Хьанна моьттурса сан сайн нах оццул ямарт хир бу? Маре а яхана, сий а дайина йолу со хьашт хир яц хьуна хинца, ткъа кхечарна хьашт ца хиларх шек со а ца йолу. Айхьа дукха мало ца яхь кху кехатана дуьхьал жоп яздар доьху хьовьга, Солта, цуьнца сайн бала байбаларе дог доху ас.

МаршаллIна буха юьсу хьо дукхавезна, веза, ша лахьтичу ерзалц хьо вицвен воцу, хьан декъаза Дадаш...

«Январь, 1940 шо».

— Хан-хIа, Дадаш, хьуна ма моьтту тесна юьтур яц ас хьо,— элира Солтас, кехат дешна ваялча, — оцу йовсарша хьуна тIехь

пицкьбарх хьан сий ца дайна. Со хьуна тле а кхочур ву, тлаккха кхин цкъа а вовших а ца къаста, вайша ихьаьна а кхетар ду. Амма оцу тайпанчу нахаца а, лаьржачу ладаташца а вайша дуьра кыйсам а латтор бу. И тайна пах хьан беллахь а, сан беллахь а вайн халкъана юккьехь сов пах бу. Меттиг яц царна вайна юккьехь!

Шена хьалха кехат а озьна, кара ручка а эцна дуьхьал жоп яз-да вуьйлира иза. Юха а цига вахар дагчу тесира цуина.

«— Хлан-хла, со кехаташ кхехьийта воьлча глудлакх гена дер ду тхойшинина. Отпускана цхьа иттех де а даьккхина, гуттар чехка цига ваха веза со», — члагло йира цо.

Дадаш яло ваха шена мукъа хан еха воьдуш волу иза, цига длакхачале кхайкхина военкомате вигира.

— Накъост Гайтаев, хьо тлом беш долчу эскаре вахийта аьлла, а шо хьалха айхьа соьга дела дехар дагадоглий хьуна? — элира цуьнга, цуина дика вевзаш волчу военный комиссаро, хан тоьхна волчу капитана, Марченкос.

— Дукха дика дагадоглу, накъост капитан, — жоп делира Солтас, — хлетахь аш со мага а ца вина бухавитира.

Капитан цхьан миотехь вист а ца хуьлуш сешира.

— Ишта дан а дара иза, — элира капитана. — Тлом беш долчу эскарехь дакъалаца лоьраша ца магийра хьо. Амма айхьа дечу дехаршина тлехь ахь даима а члагдо хьо могуш а ву, даймахкана глудлакх дан кийча а ву со, бохуш. Хийца-м ца елла хьан ойла?

— Дикачу аглор хийцаелла, накъост капитан.

— Делахь хлета, кхузахь кечбинчу допризывниканаш юккьехь ахь дика тлеман говзалла а гайтарна, хьо дика комсомольски бел-хахо а хиларна хьан дехар кхочушдо ас. Вайн районерчу шайн лаамехь фронте боьлхучийн цхьа тоба ю кхана Иийча кхузара дла-хьажош. Царна юкьахь, хьуна ма хаьара, хьан доттагI Идрис а ву. Хьайна царцанна цхьаьна фронте ваха лаахь, юха а цкъа за-явлени язде соьга.

Солта жоп ца луш цхьана миотана соцуьнга хилира. Цуьнан бляьргашпа хьалхахьоьтттира дагна езачун сурт, шег а даггара яздинчу кехатан морланаш. Хийца а хезаш санна хетара телефона чухула шена хезна, цо глайгланах дуьзна, елхаран кьурдаш а деш, дечочу озаца динна къамел.

Тлаккха цуьнан бляьргашпа хьалхахьоьтттира сийначу цларах йогу даймехкан глаланаш, ярташ, цлийн лаьмнаш чохь лохку тлемалойн а, баккхийчу нехан а, зударийн а, берийн а декъий...

«Хьо стенга ладобглуш ла? — бохура цуьнга цуьнан даго, — ца го хьуна хлаллакьхуьлу адам, глаланаш, ярташ? Бицбелла хьуна парглатонехьа турпала кыйсам латтош махкана а, халкъана а хьалха шайн сийлахь декхар кхочушдеш эгна хьайн дай? Церап клант вац хьо? Вало, кхочушде хьайн декхар!»

— Баркалла хьуна, накъост капитан, — элира Солтас, — сан дехар кхочушди ахь.

Стогла тлехъ луьллу кехат шена хьалха а оьзна, снхха яздина заявлени капитане дла а делла, новкъавала кечамбан цла вахара Солта

...Цул тлаьхьа масех де даьлча Солтегара кехат кхечира Дадаше. Солтех хилларг хаа хьаьгначу цуьнан бляьргаш, девзачу хотлан могланах тлюьхула кхерстира:

«Сан деган безам Дадаш!

Хьоггара кхачначу кехато члогла дог ювжийра сан. И кехат дешна ваьлча ас члагло йпра хьо йолчу длава а, хьогца цхьаьна юха цлаверза а. Амма со длава кечвеллачу дийнахь кхайкхина военкомате а вигна, хьайна ваха лаахь фронте гло элпра соьга.

Дадаш, хьуна хаьа-кх суна хьо мел дукхаеза. Кху дуьненан бахам а, берриг мехкарий цхьана аглор, ткъа хьо вукху аглор яьккхина, царех дезарг къастаде аьлча, хьо къастор яра ас. Оццул боккха бу сан хьогга болу безам. Амма ваьш санна, вайн дегнашна хьоме а, гергара а хета вешан халкъ а, даймохк а. Стаг шен глудлакх дан а, дита а шен лаамехъ ву, амма халкъана а, махкана а оьшучу хенахь юьстах а ваьлла, царна хиллачу бохаман дакъа ца кхочуш йийр вац кийрахь дог дерг. Вайн халкъан дуьхьа, даймехкан дуьхьа, цхьана ханна сайн ире длатетти ас, хьо а йитина фронте вьоду со. Ас иза дарна ахь суна бехк буьллур бац, нагахь санна хьайна со везахь.

Дадаш, хлара кехат новкъара яздо ас. Соьца цхьаьна фронте воьгу вайн дотгар! Идрис а. Хаалахь, суна хьо хьалхачул а дукха-езийла, нагахь санна вай вовшийн гале сан валар хилахь, хьогга болу бовха безам сан деглан цлий шеллуш бен бовриг цахилар а. Амма вайна повшийн юха а гур ду, тлаккха вайша, ахь ма аллара, юха а вовшахкхетар ду кхин цкъа а ца къаста.

Хьан Солта».

Дадашан бляьргаш хих буьзира. Кехат тлера могланах шалха дийла дуьйладелира. Дадашан даго бохура цуьнга, иза хьуна кхин гур вац. И кехат шегга кхаччалц ирсе дог дохийла яра цуьнан, амма хиница иза а хаьрцира, тлаьххьара а дагчохь бисина ирсан суй а байра.

Солтин кехат шен даг тле а талийна дог лаббош йилхира иза...

...Цул тлаьхьа цхьайтта шо даьлча, Гудермес станцехь цлерпошт сецца, коьртахь куй а боцуш охьавовьссира ткъе пхийтта шо хенара къонастаг.

— Идрис! — мохъ тоьхна шен цле йоккхуш хезира цунна.

Длаьхаьжначу къоначу стагана гира куьг лаьцна юххе ваьккхинчу жимчу клантаца шена тлейоглу жима зуда. «Цхьаьхьа гина-кх суна иза» — аьлла, хетта иза шена мичхьа гина дагалаца

глюртира кьона стаг. Тлаккха цуина дагаеара генахь йисна ша
вина юрт, доттаглий, суьйренашца хуьлу синкьерамаш.

«Ой, Дадаш ю-кх иза, Солтин езар!»

— Дадаш! — шена тлехочуш йоллучу жимчу зудчуина дуь-
хьал а хьадда иза маракъевлира цо. — Ахь хлуи до, хьо стенга
йовду?

Дадаш шега динчу хаттарна дуьхьал жоп ца луш Идрисан не-
кха тле а таьйна йовлхура.

Дадаше ладоьглучу Идрисан дог дуьйхира. Цуьнан бляьр-
гашна хьалха хлюьттира шеца цхьаьна беран хан а, кьона
хан а текхначу, Украина аренашкахь мостагичун тоьпан хлоьо
вожийна, шен карахь кхелхинчу, тешамечу доттагичун Солтин
сурт.

Идрисан стеган кьонахаллех юьзна, оьзда юьхь кхоьлира, бес-
неш егийра, бляьргаш хих буьзира.

— Ма елха, Дадаш, вай делхарх хилла даьлларг юхаметта-
хлуттур дац. — элира цо шен беснеш тлехула охьахьаьлхина бляьр-
хиш киснара схьадаьккхинчу йовлакхца дла а дохуш.

— Тлаккха, Идрис, — элира Дадаша, доккха са а даьккхи-
на, — хьо эскарера цла маца веара, хьо мичхьа лаш ву, стенга воь-
душ ву? Дийцахьа цлерпошт длайолаялале.

— Хьо кху цлерпоштаца яц ткъа?

— Хлан-хла, со кху станцехь ехаш ю.

— Со цла тлом чекхбаьлча веана. Лаш Грознехь ву, ткъа хлишца
гергарнаш болчу Ростове воьду. Солтех хилларг муха хинра
хьуна?

Военкоматехула таллийтира ас цунах хиларг. Иза Украй-
нехь вийна аьлла, жоп делира суна. Фронтехь шуьний повшех ма-
ца кьаьстира?

— Иза валлалц цуьнца цхьаьна вара со. Сан карахь кхалхар
хилира цуьнан. Тлаьххьара а цуьнан багах даьлла дош «Дадаш»
дара...

Дадашан бляьргаш юха а хих буьзира Цуьнгарчу хьолах кхета
Идрис, кхин цуьнга вист а ца хуьлуш клантаца кьамел дан вола-
велира.

— Хьо хьенан ву, жима кьонаха?

— Дадашан ву.

— Цле хлуи ю хьан?

— Солта.

— Солта...

— Хлара клант сан ву Идрис. Солта дийна воцпйла хичначул
тлаьхьа кхо шо даьлча маре яхара со. Олуш нэхь делахь а, сайн
дуьххьара хиллачу кху клантана Солтин безамна цуьнан цле тил-
лина ас...

Длайолаяла кечьселлачу цлерпоштан паровозо тоьхначу маьхьа-
ро кьамел юкьахдаьккхира церан. Жима Солта шен кара а эцна,

цунна шина а бесни тле члогла барт а баьккхина, юха лавтта охьа-хлоттийра Идриса.

— Дала дукха вахаве хьо. Хлан, кху ахчанах маме хьайна кампета ш эцийталахь, — кисанара даьккхина ахча Солтнин кара а деля, Дадашана мара а иккхина, длайолаяла меттах яьллачу цлерпошта тле хьалавелира Идрис.

— Марша тайла шу! Юха а гур ду вайна! — мохь туьйхира Идриса.

Дадаша дуьхьал жоп луш мохь туьйхира, амма цо аьлларг Идрисана ца хезира.

Цлерпошт кьайлаялалалц цунна гуш дара, некъа йистте а хловтина маршаллица куьйгаш лестош лавтта Дадаш а, жима Солта а.

1957 шо.

ЦХЬАНА ПАЛАТАН МАХ

I

Массеран а санна доттагний бу сан а.

Массеран а санна, оцу доттаглашлахь даго везаш, тешамца зийна, кьастийна цхьа доттагла а ву сан.

Кавказан лаьмнашкахь, Яьссин-хи схьадолучу коьртехь, ламанан басех летта йоллучу юьртахь вина Анзор, и хи арена а даьлла Терка тле кхачале даьржина долчохь, шерачу арарчу юьртахь вина со.

Тахана санна, шера дагадоглу суна тхьаьшшина дуьхьара везина де, минот. Тхойша дуьхьара школе ваханчу дийнахь, школан сирлачу цла чохь, цхьана партана тле юх-юххе а хигна, вовшашка а хьаьжна велаькьежна минот яра иза.

Оцу дийнахь дуьйна хлор шарахь цхьана партана тле лууш, вовших ца кьаьсташ исс шарахь дийшира оха шинмо. Аьхкенан каникулашкахь колхозан аренашкахь хлор шарахь цхьаьний болх бора, амма и болх болабалале цкъа хьалха тхьаьшшинен нийсаршца цхьаьна иттех дийнахь лаьмнашкахула кхерсташ а лелара.

Даяхара бераллин хаза хан. Таьхьайнсира школа а. Хьалха-хьа лавттара кьезга девза, чолхе, делахь а, тамашийна дахар. Оцу таьхьхарчу дешаран шарахь оха шинмо дукха ойланаш йора дахаран муьлхачу новкъа глор-техьа вайна, бохуш. Дог-ойла школана тлехь соьцура. Тхойшинна лаьара хьехархо а хилла школе ву-хаверза.

Хьехархочун говзалла тамо кхин дла а деша дезара. Амма кхин дла а домшуш лела тхойша воккха хиллера. Итт класс чекх-йоккхуш тхойшиннан ткьаткъа шо хенаш яра. Кьеначу де-ненан

ялши тѣра тлаккха а охъа ца воѣссича нѣхъ дара суна, пон санина, зѡрталчу божанина. Ткъа, жима волуш да-пана делла, байлахъ висна шен вежаршца вѣхачу сани доттагичун Анзоран хъахъ, кхин а аѣтто боѡш дара. Суна хъара, вежарши мел дика бѣлахъ а, Анзор, дукха хѣна дуьйна несарех ийзалуш, нѣхъ хѣташ, амма балха а вахна школа дѣтаса ца лууш хан йоккхуш вуйла.

Керакхечира аттестаташ. Массарна хуѣлу а хаѣц ништа, амма уш каракхъчначу буса тхойшинна наб ца кхийтира. Хазахетаро а, дуьхъара кога доьдучу бѣро санина, шолгачу дийнахъ дахаре дуьхъара таса ѣзачу глулчо а, къасто безачу некъо а ойла йойтуру, йийнера наб.

И хъалхара глулч тесира оха шиммо ДТ-54 тракторна тѣахъатийсинчу нахаршца ялши ареш охуш, цул тѣахъа шо даьлча тхойшинан таро хилира нахаршина тѣра оцу тракторна тѣхѣан. Ништа дѣдолѣделира тхойшинан къинхъегаман дахар. Ткъа оцу шарахъ, хаза тѣсанчу токхечу гурахъ къона нускалш дѣлйина доьзалан дахар а долйира оха шиммо.

Амма школе, хъехархочун балхе йолу ойла, сатийсар дѣа ца къаѣстара тхойшиннах дийнахъ а, буса а, хан йийтарх а. Сатуйсура, похчийн халкъана юккхѣхъ ѣдѣтах, дѣнах дѣсна чѣиран мо-стагѣаллаш, тайпанийн хъаьгѣнаш, зударий сийсѣзбар, ништа кхин ѣаьржа гѣллакхаш, амалш ѣлманан нуьран сирлачу зѣаьнарйи гѣьнца хъаькхна дѣдѣаха, похчийн бѣраш дика доьшуш, кѣтам болуш, шен халкъана пайда бала ницкъ а, хъуьнар а долуш ѡьзда кхно, царна юкъара ѣлманчаш, инженераш, доьраш, ѣздархой. къинхъегаман турпалхой бѡвлийта.

Жимчохъ байлахъ висна хѣлонаш дукха лайнѣхъ а, ѡьзда кхѣна жимстаг вара сани доттагѣа. Цул тѣшаме, къинхѣтаме, дог цѣна а, къинхъегамна тѣра а стаг ца гинѣра суна сайн дахарѣхъ. Адамана ша адам ду ала ѡьшу и амалш, гѣллакхаш шеца долу Анзор суна а, и вѣвзучарна а дукхѣвѣза.

Ткъа цуина со хѣунда вѣза а, соьца доттагѣалла цо хѣунда дѣладо а суна хѣстахъ ца хѣира, я хѣинца а ца хъаь. Амалш, гѣллакхаш хѣлла ца ѣѣш, куц а башх-башха ду тхойшинан. Лохачу дѣгѣхъ, ѣглаза Анзор тийна, ѣсала, массаьрца кѣда-мѣрза ву. Ткъа со, кхелли тѣхъ кхѣна гѣбакх санина, хѣийкъина, Анзора аларѣхъ, цхъа са аьрто болуш, дѣвне, ѣьрха, къахъѡьгуш ца баьккхичъана кхечу кѣпара сайна некъ баккха жирга хѣтар доцуш вара. Вара бах ас, хѣунда аьлча, маѣах цкъа суо ништа хѣлла дѣла. Амма хѣнан йохалла ѣьрхалла йѡцург важа ѣрриге а вѡн амалш Анзора йитийтира соьга. Къаѣстгана Анзор суна рѣза воцург — сани мѣхкаршина йѡлу юкъаьметтиг яра. Суна моьттура мѣхкаршина со да-гавѡхна, суо бѣн дуьнѣнахъ царна гуш хѣумма а дац. Цундѣла ас тѣхъийза мѣхкарйи хѣор кѣирнах бѡхург санина хуьйцура.

Цхъана шарахъ кхѡчущилира охашиммо шѣга дукха сатийсинарг: ший а хъехархойн институтан филологически факултѣте

заочно деша а вахана, школехъ хъехархой хилла дIахIоьттира тхойша.

Цул тIаьхъа цхъаьнакхетар нIахIа делира тхойшинна. Ткъа тхъаьшиш цхъаьнакхетча уггар хъалха оха шиммо вовшашка лун хаттар доьзалийн Iербахарх лоций хуьлура, тIаккха дIадолалора зударшкахъара хуьлу темаш, цатемаш бийцар. Анзоран доьзалан дахар дов-дош доцуш данма тийна-машаре дара. Ткъа кIорга, чIогIа безам тийна, сирла хуьлу. Анзоран ирсана, цуьна, ша санна, эсала зуда инсъллера, цундела цуьнан соьга далхо хIумма а ца хуьлура. Хаац, дала мича тIазарна сайна тIейожийнера, суна инсъллера-кх чIиркье зуда. Цхъа жимма а ас харш талхадахъ, цо беттачу барте ладегIар бен кхин хIуманан ойла йойла ца хуьлура сан инсса кIирнах. ХIетахъ, суна хетарехъ, иза оцул оьгIазьнеха, цо барт бетта а бехк ца болура сох. Мехкаришка, къаьсттана жерошка, гома хьожуш бен со ца Iелора, наггахъ синкьерамехъ, ловзаргахъ буюьуш меттиг инселора, ткъа и хIгъча сан зудчуьна можа бIагор хьовьзура. ДоттагIчуьнга ца балхийна ас хъаьнга балхор бара сайгара бала? Цундела тхъаьш цхъаьна мосазза кхийти и балхош со Анзорна тийжа хоура.

— Суна хетарехъ, безам — дахарехъ цкъа бен кера ца догIуш цIена жовхIар ду, — элира цо соьга цкъа динь-пхи шо хъалха. — Новкъахъ дуьхъал мел кхеттачуьнга дIакхийдо а, цуьнгара схъадеха а ца тору иза. Шеца хийца цхъаь караялIалц деган кIоргехъ Iалашбац беза безам. Карайо-кх — ларбан беза харихъай, бакъахъай ца кхуьссуш.

— ХIаъ, атта ду хъехар дан! — дегабааме волний дIахIуттура со. — Сан зудчуьнца цхъа бутт хан яьккхича хуур дара хъуна цуьнан хъал. ТIаккха-м йиш мукъам хийшина локхур яра ахъ хъайн эшар!

— Мехкаришна тIехьийзар дита, тIаккха сокур ю хъуна иза дов дечуьра.

— Стаг-м боьрша хила везий, Анзор. Хьо санна бац берриг нах. Зезагаш санна, хаза хъалакхуьу мехкарий а гуш, цаьрга а хьожуш, вистхила йиш йоцуш къанвала везаш-м вац зудчуи дуьхъа!

ТIаккха Анзора бира дегабаам.

— Хаац суна суо нах санна ву-вац-м. Амма безам экама хIума юйла а, цуьна шен тIалам бойла лавийла-м хаьа суна. Безамна тешаме хилар-стеган юьззинчу къонахаллани билгало ю. Ткъа, сих-сиха безам хуьйцуш лела стаг адамахчул дукха дийнатах тера хета суна. Хьуо адам делахъ безам а хилахъа адаман санна.

«Миска Iовдал яI, — бохуш, Iара со цуьнга ла а доьгIуш. — Хъайн зудчул, берей, хъайн балхал тIех хIумма а ца гуш Iечу хъайца хIунда вагар во-техъа ахъ со».

Делахъ а, хIун хуьлу хъажархъама, Анзора делла хъехар схъа а пэцна, безамца забарш яр дитира ас. Юьхъанца хало дара Iемп-нарг дита. Урамехъ хаза йоI дуьхъал кхетча еший дIайолура деган

цуьрг, амма ас дагара-м ца хайтора цхьаьнгге а. Хетталц айса ко-
маьршша дласакхуйсуш лелийна безам лаххыйна доьзална тле
берзийра ас. Теший хьо, буххец хийцаелла длахюьттира сан зуда!
Хетахь дуьйна схьа хьогамана а дов ца долу тхойшиннан.

Амма, цул тлаьхьа вуьззина хьекъале а веана, днъ-пхи шо
даьлча цкъа сайн доттагла волчу хьошалгла вахча, суна гучуделл-
ра сайн хьехархо Анзор сайна ма моьтту малнк ца хилар. Тхой-
шиннан меттигаш хийца дийзира. Сан хьекъале хьехархо ас хье-
хар дала дезачу хьолехь волуш кхечира со иза волчу.

II

Мацах цкъа кьовсавалара тлехь со Анзорна кьар ца веллехь
а, хинца ас даре ца дахь а, амма юрт-м Анзор вехарг хаза яра.
Іаьндии ломан когашкахь, Ыссен хи схьадолучохь, нийсачу экъана
тлехь яьржина Іуьллур а иза. Къаьсттана хаза хуьлур цуьнга ге-
нара хьоьжуш. Къеначу непнийн хьаннаша го бина, сийначу бош-
маша кхелничу цу юьртахь клайн кьегара тле шифер юьллур керла
дина цленош. Ткъа буьйсанна и ерриге тогле серлайоккхий догура
электрически чиркхаш. Кхузахь Ыссен, бляьрхи санна, дара сирла.
Гора хи бухара бес-бесара жагланан тлулгаш. Цхьаццанхьа мал-
хехь, дашо аса санна, кьегаш, сетташ доглу иза юькьачу хуьнах
а дулий дов, тлаккха кхечухьа лахахь гучудолу жимма стамлой,
даьржий.

Оцу юьртара длахьаьжча, кераюккьехь лавтташ санна, шера
гора хин тоглин бердашца шинна аглор полу лубста ярташ, гена ла-
хара шера аре а.

Цигарчу исбаьхьчу Іаламо сан бертаза цига дланйзавора со.
Цигахь айса йоккхучу клезингчу хенахь дегл хаьал толой, юьхь
тле бос боглий со цавоьрзуш санна хетара суна.

Октябран тлаьхьарчу депошкахь, Іалам сийначу духарх даьл-
ла Іаьна клел даха кечлун хан яра, клиранде юкьа а лоцуш,
цхьа-ши де хан кккха Анзор волчу со хьошалгла вахнар.

Анзор цхьа глудлакх хилла, балхара цла веанчул тлаьхьа, лу-
ларчу юьрта ваханера. Шин-кхо сахьт хан яйира ас Хаджица
цхьацца хабарш дуьйцуш, ши бер ловзош. Царшиннах доккхах
дерг, ялх шо хенара клант ша-тап Анзор вара. Казбекан горгачу
юьхьо а, воккхачуьнан санна, ойланечу, эсалчу, сийначу бляьрга-
ша а, Іаьржачу месаша а, меллашчу леро а суна дагавоуьйтура
мацах цкъа школехь дуьхьара сайца цхьана партана тле хийна
жима Анзор. Дегий, пеней дегабаам ца байта, нийсо ян санна,
шен ненах тера яра пол, Серижа. Пеначух тера Іаьржа месаш,
Іаьржа бляьргаш, и санна елаелла бен стеган бляьра ца хьоьжучу
цунах йоккха хилча, шен нана санна, тлахьаьлла, хаза зуда хир
яра.

Амма, Хаджижа оцу некъехь суна цкъа а хьалха гинчух тера

яцара. Юьхь мокха, бляьргаш глайглане, догланах белха болкуш саниа, кхоьллина. Даниа саниа, ша цхьаьнца къамел деш иза эсала елахь а, хинца цуьнан елаялар нуьцкъах долуш саниа хеталора. Суна хаара иза кху тляьхьарчу цхьана-шина шарахь цамгарш лехьомш юйла. Анзора иза лобрашна тле кхийланийла, ах шо хьал-ха иза цхьана баттахь члогла цомгаш лиллийла. Кхоалгачу берах деги дазделла йолу иза хала лелара. Хинца цуьнан гийла, глайглане хилар оцу тле туьдур ас.

Деллахь а, леррина цуьнан бляьргаш чу хьаьжча, къамеле ладогла, хеталора цуьнан кийрахь суна хуучул сов бала болуш саниа, соьга цаг дийца а лууш, амма дийца пэьхь а хеташ иза кхийлалуш лелаш саниа.

Хадиджа парглат а йитина, Анзор, цавалац хан яцъян дагахь цуьнан кабинета чу вахара со.

Гуллакх цена а, лерана а деш волчу Анзоран кабинет чохь массо хлума шен-шен меттахь данисийша, цена, сирла яра. Кийжин шкафа чохь, этажерки тлехь нийсачу моголашца длахит-тийна исбаьхьаллин литература а, учебникаш а. Баярчехь диван, цунна тлехула кхозуш Ленинан сурт. Ткъа дуьхехьо, кора улло хлоттийна белхан стол.

Шкафа тле а вахана, кийгаш кего хьоттира со. Ас цхьа книга схьаовчуш, цунна юххера сан бертаза охьайовжнячу Лермонтовн тома юккъера цленкъа даьржира яздина тетрадан масех кехат. Кхин хлумма а дагахь доцуш, дладакка уьш схьалехьо вольлачу сан царех цхьанна тлехула бляьргаш кхерстира.

Зударийн хазчу хотлаца яздина уьш дукках дерш дладолалора «Маршалла ду хьогга Зорик!», ткъа цхьаь «Зорик!», важа «Анзор!» — аьлла. Оцу цхьанна тлехь гинчу Анзоран цлеро а, тляьхьара керадсанчу Анзоран девзачу хотлаца яздинчу кехато а сан тидам шайна тлехь сацийра. Хетталц башха церан чулацаман бала а боцуш уьш даниседеш хилла со голаш тле лахвелла леччохь Анзоран кехат деша вуьйлира.

Юкь-юкъяра дла а дойуш юха яз деш яздина иза, схьахетарехь, цунна тлера цена кхечунна тле а яздина дладахьийтинчу кехатан копн йолчух тера дара.

«Жениш, сан харцхьаринг!

Суна хаьа, сийсарлерчу гуллакхана хьо сайна члогла оьглазья-ханшйла.

Дуьненчохь цхьангге а алакур дац сан хьогга болу безам даггара бац, хлуьнда аьлча, суна хьо еза, хьан меха дац суна дерринг дуьне а.

Шена везачу стагана диканиг, хазахетар дан глертар — иза адамийн амал ю. Хаьлахь, Жениш, ас дла мел боккху ког, дла мел туху куьг, ерринг а сан ойла хьогга болчу беамак юьзна хилар. Ас лобру и безам, а пусар до цуьнан, дозалла до цунах, цкъа а сайн коьрте и сийсазбеш ойла ца йоуьйту ас.

Ахь сийсара дехарна, айса хьобга дош даларна хIара сайн суьрташ дохкуьйту ас хьуна. Вай цхьаьна яьккхинчу хазчу хепан безамна Iалашдер ахь хIорш хьайн аьттоне хьаьжжина. И аьтто боххь, хьо минчахьа хилахь а, сайна хIорш юхадерзор а доьху.

Анзор».

Кехаташ — йола а, кIанта а, я вуьшта яьлча, Анзора а, суна ца свзачу йола а вовшашка яздина безамана кехаташ дара. Малх-балехьарчу ширачу поьташа шайн илleshкахь бийцина, Лайлаан, Меджнунан безам дагабоуьйтора цу кехаташа. ХIор даша тIера цхьа йовха безаман Iаь гIуьттущ, дагна там беш хаза хьожа етта-луш хеталора. ПойIан кехаташ дешна ваьлча, муьхха делахь а, Анзорах хьаьгира со. Сайна иза гина йоцуушехьа, сайна хIун ду а ца хууш, свзуш йоцчу Женнига безам бахара сан а. Оцул дагах кхеташ, мерза дара цу пиннан кехатийн кьамел.

Жимма хан а яьлла со меттавеьча, оцу кехатийн ойла йича, тIехьачул а цевцелира со. «Сан Анзор, сан тийна доттагIа, вовшийн дезан, бертахь ши адам ду бохуш, оцу юьртахь кхечарна масална а балаш хиллачу доьзалан да, со галваьлча суна хьехарш луш со меттахIнттийна сан хьехархо Анзор галваьлла!»

«Муьха хилла техьа иза? — хеттарш дора ас сайга. — Мила ю техьа оцул чIогIа доьзалх ийна воллу Анзор меттахьаьккхинарг? ХIара ду техьа Хаджиин бIаьргашна тIе морха теснарг, цуьнан, Iаж сайна, богуш хилла бос хийцинарг? Ас мехкаршица делийнарг синкьерамана бохуш цхьа тIехула гIуллакх хиллехь, хIара Анзора делориг кхин ду. Клу кехаташа дуьйцург бакьделахь, кхузахь безам бу, цхьана арIор хилла ца Iаш шина а арIор. Иза бу уггар чIогIа, уггар хала, ткьа Анзор санначу стагана уггар кхераме безам. Амма мила ю техьа Анзорна оцул езаелларг, доьзалца бертахь вегахш Iан хIара дагавоьхнарг?»

ЦIе малхбузехьарчу мехкарийн елахь а, кехатийн чулацама-на гойтура иза похчийн йол хиларал сов, чIогIа хьекьале, шуьйра хаарш долуш йол хилар.

«Цуина ю техьа Хаджиа гIийла? Мила ю техьа важа? Анзор суна ца вевзаш хилла техьа?» — оцу хеттарша са дууш, сиктем байна хьийзара со.

Ойланаший, бинчу некъой кIадина, доьхачу дийно дегI дохий-на, диванна тIе дIатевжжичохь наб кхетта со самаваьккхира малх чубуззучу хенахь ца веанчу Анзора. Хьалха данма тийна, ойлане хуьлу иза хIинца велавелла, векхавелла вара. Со веана хазакетта иза ца векхавеллийла-м хаьара суна, хIунда аьлча, хьалха со пар-о и хийцамаш цуьнан юьхьа тIехь цкьа а ца бина дела.

— Ва марша да хьо, арenan Леча! — забар йина тIевсана, со хьекхо хIоьттира иза. Амма, наб кхетале хьалха коьрте хьийзинчу ойланех хIинца а маршавалазчу сан дог ца догIура кхуьнан а-

баршна жоп дала. — Хьуна х'уи хилла, хьо ма г'ийла ву, ц'ом а олийина! Хьо хьалхалерниг-м вуй хьовха? — хьаттира цо.

— Ца хила а тарло. Вайна вовшийн ганза баьллачу шинна-кхаа баттахь дикка хинцамаш хилла. Хьалха данм тийна хуьлу хьо х'инца чуьраваьлла хийза, ткьа данм самукъане хуьлу Хаджиа кхоьлиина, г'ийла ю. Шу ишта гича цецваьлла со а хийцавелла.

Балхахь а, дешарехь а тхаьшшинан хиллачу кхамех, цата-мех лаьцна дийцина ваьлча, данма санна, доьзалийн г'уллакх дий-царе дан вуйлира тхойшнъ. Тхаьшшинан кьамел гуттар дохдел-лачу хенахь, ц'еххьана Анзоре хаттар дира ас:

— Хьо зуда яло г'ерташ ву боху. Бакъдуй иза?

— Хьан боху иза?

— Суна хезна-кх.

— Айхьа дуьйцург х'уи ду хьий хьуна. Леча! Зуда ялайо ас, сан-х доьзал бу. Дуьйцуш а хаза-ма-дац иза!

— Ас иштаниг делаш-м ирча хетара хьуна, х'инца айхьа дело-чуьнан мах ахь муха хадор-м хаац. Алахьа, Анзор, хаза йол юй и сан хиййолу нус, Женни?

Анзор цецваьлла соьга хьаьжира.

— Сан т'е хийзаш йол юйла-м хича хуур дара хьуна, ткьа ас цунах «Женни» олийла муха хьина хьуна? Оха шиммо-х тхаьш долуш бен ца йоккху и ц'е.

— Ас шушинан кехаташ дешна.

Анзоран юьхьан бос хийцабелира. Гуш дара цуьна иза ч'орла новкьа деана хилар.

— Воинг даьлла хьовгара, — элира цо шого.

— Х'унда? Вайшинан вовших кьайле ма яц цкьа а.

— Уггар шена везачу, тешамечу стагах лачкьо дезаш г'уллакх а хуьлу стеган.

— Кхузахь суна-м ца го. Ма доккха х'ума хили хьуна х'ара! Мацах цхьаммо шен да валар дуьйцуш аьлла боху-кх: «Вала ца Iемина иза хала велира тхан». Цунний дайна, ударшна т'ехий-за ца Iеминчу хьуна ма доккха х'ума хетаделл шавьшшинан юкьаметтиг! Амма ц'е хаза ю-кх цуьнан: Женни! Цхьа к'еда, мер-за хеза иза!

Анзор юьхьанцарлера вохар а, жимма даг т'е сана оьг'авло а шарлуш д'ашарделира. Гора, ас дуьйцучух цуьна там хуьлуш хилар.

— Цуьнан ц'е Женни яц, Жарман ю.

— Деллахь, ма воккха романтик ву-кх хьо, Анзор! Дага а деа-ний, цуьна и хаза ц'е тилла!

Ас боккьала дуьйцу я забар йо ца хууш шеквуйлуш, сих-сиха, лоррий соьга хьовжура Анзор.

— Ас ца тиллина цуьна и ц'е. Цо ша дехнера соьга шех Же-ни алар...

— Ткьа ахь цуьнга а дехна хир ду-кх хьайх Зорик алар?

Анзор лергашца цийвелира.

— Діаваляхъ, Леча, со жимах ваций! Иза цунна шена дагадсана, ша олуш ду...

— Хьо воха хіунда воьхна? Ас-м сайн доттагичун гіуллакх иштта хаза нисделча воккхавеш хоьттий. Цѣраш-м хъаха техкина шиммо а Іаламат хазанаш. Амма суна а, нахана а моьттург ца хилла хьо. Тхуна-м эвлаяъ тарвеллера хьох!

— Хьуна моьттучу аглор дагахъ хіума долуш ца лела хьуна со, Леча. Суна цкъа а ца дицло суо доьзалан да хилар. Ткъа ахъ суна Іиттарш ма с. «Ма хуьллу кѣзиг кьинош латор — адамашна закон ду, ткъа, цхьа а къа ца латор — маликаша сатуьйсург ду», — аьлла Гюгос.

— Ишта-м дара иза. Дийцахъа, мила ю н Жарман?

— Лула юьртарчу школера цхьа хьехархо яра иза-м.

— Оцу юьртара юй иза?

— ХІан-хІа. Теркйнстера ю.

— Иза кхуза муха кхавчна ткъа?

— Ма дахди ахъ! Хьехархойн институтехъ доьшуш ю, лакха юьртарчу, школе цхьана ханна балха яийтина, цхьа кІира даьлча дІа а гІур йолуш. Тобий хьуна?

— ХІан-хІа. Хьо галваьккхина йол хаза хіла еза. Хаза юй иза?

— Сан бІаьргашна чухула хьаьжча-м ю.

— Ткъа сан бІаьргашна чухула хьаьжча?

— Тховса гур ю хьуна. Хьайн бІаьргашца а хьажа-кх.

III

Анзора дош ма даллара, оцу буйьсаниа Жарман гойла нисделира сан.

Анзоран доттагичун, оцу юьртарчу трактористан Арсланан «Москвичан» машинахъ маьрклажан бода кьовлалучу хенахъ Жарман ехачу керта воьссира тхойша.

ХІун дан а хаац, ас чІогІа сатеснера доттагІа тІехьийза йол ган. Электрически лампано серлаяьккхинчу кертахъ иза ца гора. Тхойша ваханчу цІа чохъ а кхин адам дацара — тІекере, дог дика хІусамдай, хІусамнаний доцург. Амма тхойша чу кхавчна дукха хан ялале чусара ткъе шиъ, кхоъ шо хенара юккьерчу дегІахъ йол. Дог хьостуш дека зевнечу озаца соьга маршалла, хьал-де а хавьтина, кхин йнст ца хуьлуш, юург кечъян гІертачу хІусамнана гІо дан йолаелира иза.

Диваниа тІехъ хіьна Іачу сан, дуьхьал йпрзина стоьла тІехъ гІуллакх деш йоллучу Жармане дика хьажа аьтто нисбелира. Цуьцга дІахьаьжча сан бІаьргаша уггар хьалха схьалаьцнарг цуьнан кІайчу юьхьа тІера, боккхо ала мегардолуш, шуьйра мара, ехо чІениг яра. Самукъанечу цІарца догура кегий жухара бІаьргаш. ТІе дай помада хьаькхина, хиллачу баьллийн бос эцначу цуь-

нан дуткыйчу балдашна юккѣхула, наггахъ, иза елакѣжча, гучуболура кегийн клайчу цергийн нийса ши могла. Серлонгахъ дашо бос бетталуш кѣгара, лерана чкѣор довькуш, китайски шарфа клел клуж беш хьарчийна клѣда месаш.

Цѣчу хуѣтан кучан шуьйрачу кочехула гучу цуьнан, ло санна клайчу, аьтту белша тѣра жима Іаьржачу тѣдано цуьнан сагат-деш хетара суна, иза меттах мосазза хьов.

«ХІара хІун хилла езаелла техъа Анзорна? — ойла йора ас. — Оцул езаяла хаза а йоцу. Ша дика адам хир ду».

Тхо цхъана хазачу хабаро Іехийначу хенахъ Жармана Анзоре эсала блаьрг тухуш а, ткъа Анзора, дехъа чу корта а ластош, цуьнга бларган блавца кхуссуш а тергалделира суна. Цул тІавхъа Жарман, ша деш долу гІуллакх а дитина, цу чу яхара. Ткъа дукха хан ялале Анзор а, шен цхъа гІуллакх долчуха, тхьогъа вьет ца хуьлуш аравелира.

Юург йина а эліра, тхо йнъна а девліра, амма Анзор вацара. НеІ йилліна ара кхевдинчу хІусамнанас Жармане мохъ туьйхира. — Юург хьуо шайна, — эліра цо, сикха чусанчу Жармане.

Тхьогъа вьет ца хуьлуш, шина бошхепахъ жижиг-галнаш дехъа а дихъна, сикха юха а еъна, шина кедахъ чорнища ши Іайг а нэцна араяьлла Жарман кхин гучу ца йолуш дІатийра.

Оцу буса бен девзина а, гина а доццу шина адамца суо висича, уьш мел сан самукъадаккха гІертарх, сагатделира.

— Ваных, сан Анзор, со а витина, ма вайна, — эліра ас, детта са кхача а дина.

ХІусамдай, наний деладелира.

— Изам дехъа чохъ, Жарманца вай.

— Ой, и ду хаза! Ткъа со мица гІудана वालीна кхо кхуза?

— Хъайн мел сагатлахъ а, тхойшинца буййса яйа дезар ду хъан, хъаша. Вайн доттагІчуина кху керта кхавччи хІара дуьне а дицло, и тхан хъаша йоцург кхин хІумма а ца го.

— Дукха хан юй иза цуина тІехьийза? — хьаттира ас хІусамне.

— И йол кху керта еанчу дийнахъ девзина царшинна вовшийн. Ши бутт кхочуш боллу иза кхуза балха сана. Оцу дуьххьартерчу дийнахъ дуьйна цхъавна ду и шнъ.

— Ой, и ду тамашийна хІума! Довзал а болуш, шел иттех шо воккха Анзор ца хьийзийча кхин тІехьийзо жимстаг воцуш ю иза кху юьртахъ?

— Делахъ хаац суна-м, царшинна вовшийн хазделларг хІун ду. Вуьшта, и йол ша Іаламат эсала, массаьрца ийна, гІиллакхе адам ду. Тхешан бер санна хеташ, мукъачу денна хъажа-хІотта иза цІа яхча, хІара керт цхъа яссаелча санна, сагатло тхан. Дола-луш цхъа забарийна санна доладелира, ас а башха хъесап ца дора цара вовшашца ечу забарийн. Хъанна моьттурса царшинна вовшийн дезалур ду? Ткъа, гІуллакх гена дала доллийла а хинна,

сайн глалатах а кхетта, и шиъ къасто со юкъяйовлча ткъхъа хили. Хаза, ша сання, кегиичу кленташна хьалха а хийшош, църгяхъа яккха глерташ дерехъ зурма а лийкхпра ас. Цъанниан и глудлакх аьттехъа ца дубту, ткъа Анзор юххера ваьлча а цз мега.

Сайн доттагла шегъ аьллагхуш тешаш, цхъа а тайпа мекарло йоцуш тийна стаг хиларна. Жармана елархъама иза лехавой техъа аьлла, шекваьлла царшинниан юкъяметтиган клорге глертара со. Ас ши лалашо юхъарлаьцнера: нагахъ цо иза лехавыхъ Анзорна глудлакх ма дарра довзийта а, царшинниа юккъехъ баккъалла а безам белахъ, и шиъ глалатах лалашда а.

— Анзор веза мукъа а везий цунна? Я иза лехош лелаво цо?

— Ца везаш елира, дависарг! Царшинниа вовшийн дезар ма ду галдаьлларг. Ша балхара ма ваьллиннехъ, дийнаи делккъехъ схъавоглу Анзор. И схъа ма кхеччи дехъачу охъахоний и шиъ, буса ши-кхо сахът даллалц, я сатаса герга даххалц дласа ца къаста. Шена везаш ца хилча, ништа буьйсанаиш йойур ма яц йола стагана хьалха а хиъна. Цхъа а буьйса ца йолу и шиъ ништа цхъаина доцуш. Хетте а, денна вовшашка яз деш кехаташ ду. Анзоран зуда а, бераш а ду, и тле ма хийзаве, дита и глудлакх, бохуш, дов динна ас. Виталац шегъ, иза дийнахъ цкъа ца гича хьавзий садала дулу шен, боху. И олий, ши бляьрг хих а бузий длахьутту цкъацкъа. Даяха цхъа клира бен хан-м ца йиснера цуьнаи. Вовших леха а делла, царшимма цхъа доьхнарг делорни кхоьруш садала доллу сан.

Цхъаца дуйцуш дикка хан елира тхан. Гуш дара сан хьусам-дай кладбелла набарш йоглуш хилар. Уьш парглат бита а лууш, важа шиъ долчу вахача царшинниа сайх новкъарло хиларна а кхоьруш, хьун дича бакъахъа хир ду ца хууш, вехха хиъна йийичул тлъхъа глаеттина дехъачу велира со.

— Со новкъа-м хир вац шуна? — элира ас не! тоьхна чохъа а ваьлла. — Дика мел дерш доглийла шуьга!

Сан хаттар эрна дара. Сийна гла даьлла бурсанечу дитта тлехъ эсала клур-клур деш ле ши кхокха сання, шабарна къамел деш, безамо лаьцна лачу царшинниа со, кхоалгланиг, новкъа ца хуьлийла дацара.

— Диканца дукха вехийла хьо а, — глехъачул йохна, юхъа тлехула цлен бос кхерсташ, дегаза хъалаглаьттира Жарман. — Тхуна-м новкъа хир вац хьо. Охъахаа.

Жармана суна глант хьоттийра, Анзорна юьстах уззун.

— Вовшашна довзал шайна. Хлара сан доттагла Леча ву. Сиамера шала вина ши ваша сання, берахъ дуйна вовших на къасташ кланлуш ву тхойша. Ша хьехархо а, студент а ву. Ткъа, хлара Жарман ас хьуна йийцина. Хьо сання, дагна езаш, доьруш доттагла ю хлара сан.

— Тлаккха, Жарман, муха хета хьуна кху лаьмнашкахъ, са-

хьпизий хьан? — хьаттира ас охьахиъна со парглатваьлчул тлаь-хьа жимма хан а ялийтина.

— Ахь-м сахьийзар хьотту, Леча, садолуш-м лавтта. Со цецъ-юьйлу-кх кхузахь дехачу адамех, хаац хлорш муха лело. Айса кху-захь даккха дисна кира ворл шарал дахделла суна.

— Хлукхул хазчу меттехь са хлунда хьийза? Кхузарчу лала-ман хазаллийца инсъян мегар йолуш маьлг яц лавтта тлехь цъхан-нахь а.

— Виййа-кх! Хьо а волавели-кх лалам хесторна тлера дла! Ма ца нешара-кх суна хлара хотташа дувзна лалам! Цкъа догла дил-хича цъхана кирах лел деза ког билла меттиг поцуш.

— Глалахь яха лемаичу кхунна аьрхо хета хлара тхан лаьм-наш, — юкъанккхира Анзор. — Амма тхешан юрт хлумма а глалел оьшу моьттуш лаш дац тхо-м. Электричество, хлор цла чохь радио, клуб, библиотека, больница, туька, школа... Кхин хлун оьшу?

Жармана, мулар а саттош, куьг ластийра:

— Пайда бацара церам-м! Кхуза со еъчхьана тле цена бедар, кога босоожкаш юьйхина араяла мегаш де ца инсдели суна. Ма дийцахьа, Анзор, глале кхочуш хлума хир дац. Куьзга санна, лепа шера урамаш, театр, кино, культурин адамаш. Цкъа а ца дешарх кхетаме кхуьур ву цигахь.

— Хлукхари хлун моьтту хавий хьуна, Леча? Вай, кху ярташ-кахь белхаш бийраш йовдалш ду моьтту-кх. Хаьа дер тхуна-м, яр-ташкара бераш ламо хала дуйла, кхузарчу дай-наношца болх бар, хатт, чан кегор атта доцийла. Оххлай, ма хаьа моьтташа, тхуна, глалахь кино а, театре а доьлахун, кога лакированин туфлеш юьй-хина, асфальт йиллинчу урамашкахула дуйладелла лела мел ат-та а, хаза а ду. Амма вай атта меттиг лобхуш дац. Кхузахь оьший вай? Оьшу. Халонаш? Уьш кегийра ю! Ткъа ирча меттиг вайн дай-махкахь цъханнахь а яц!

— Дешна яьлча хьуо юьрта хьажаяхь хлун дийр ду ахь? — хьаттира ас.

— Хлара лекха лаьмнаш, Яьссин тогlin дешн хилла длахInt-тарх-м йогlур яцара!

— Хлун дийр ду ахь ткъа?

— Глалахь болх беш соцур ю-кх.

— Глалахь-м хьехархой тоьийц.

— Хьехархочун боцург кхин болх ма бойла аьлла-м дац? Тле-хула тле, цу балхах доглеташ а яц со.

— Ой, ахь хлун леладо ткъа хьайна ца еза говзалла ламош пхеа шарахь доьшуш? Шен безам болу болх бен дош ма дац.

— Лакхара образований, диплом хилар цкъа а эрна довр дац.

— Стенна оьшу блаьрзечу стагана чиркх? — ша шегга санна, хьаттира Анзор.

— Тамашийна ойла ю-кх хьан, Жарман, — элира ас боккьалла а цецваьлла. — Хьуна гуш ма ду ткъа дешна бевлла, хаарш, гов-

заллаш а йолу хьехархой ярташкахь хлаваъ санна оьшуш хилар. Дерриге а чулаьнна аьлча — вайна къоман кадраш тоьаш яц-кх. Хьох похчийн йол ю, патриотка хила декхар долуш. Хьуна хлуьнда ца хаьа, кху ярташкахь дехачу берийн хиндерг вайх тешна хилар, уьш вай дахарна кечбан безаш хилар?

— Анзор, хlara хьайн доттагла суна мораль еша-м ца валийна ахь? — Анзорна тle а йирэнна елаелира Жарман.

— Иза-м хьаха бакъ ма лов хьовга.

— Мел дийцича а вайн ойла цхьаьна ца йоглу. Тхо, тleкхуьу къона чкъор керлачунна тleглерта — глала, ткъа шу — тийначу ярташка.

— Дахар массанхьа ду тамашийна, ирсе, самукъане. Ткъа, адамийн-къеначийн а, къоначийн а ю цхьа лалашо — коммунизм. Маса эзарнаш кегирхой, мехкарий бахана, оьху, шайн лаамехь, гена, Камчаткин, Сахалинан биста кхаччалц балха, уггар хала меттигаш а къестош.

— Кху вайн республикехь, лаьмнашкахь вайца балхахь клезга бу ткъа шайн лаамехь генарчу Россера баьхкина мехкарий? — тleтуйхира Анзора.

Юьхьанца оха дуьйцург забарехьа а дохуш, йовлуш хиллачу Жарманан юьхьан бос а, лер а хийцаделира. Луи жоп а шого хила дуьйлира. Гуш дара, сан хабар цунна дезалуш ца хилар.

— Длаваха луучуьнна шортта меттигаш ю, болх бу. Хлуи до вай кьлийсина? Хlorаннан бакьо ю шена ма хетта дахарехь шена меттиг нисьян! — оьглазе хадийра цо.

— Хлан-хла, Жарман, хlinца харц лов хьо. Цкъа хьалха дахар дла а хlotтийна, тлаккха, ша хlotтийнчу дахарехь нисбан беза шена меттиг. Наха хlotтийнчу дахарехь дланисвала глерта бакьо яц цхьаьннан а, — глеххьачул эндаже вистихилира со.

Тхойшниннан дов дала герга дуь хизна Анзор, тхан къамела юкьавуьйлира, иза забарехьа даккха ойла хилла.

— Къийсар дитийша, доттаглий! Жарман юьрта йнга цунна хазахетан дерг а карор ду цигахь. Ала дашна, юьртара цхьа хазо клант везалахь ерриге халонаш а йицъелла длахьодур ю.

— Галваьлла хьо! — елаелира Жарман. — Глалахь дукха бу хаза клентий.

— Ткъа царел хазаниг, диканиг юьртахь хилахь?

— Хилахь дика ду-кх. Зудчуьнна там хуьлу арло лаха еза майр-чо. Иза ваха глала ван реза хилахь глур ю-кх цуьнга а!

— Реза ца хилахь?

— Иза шайн цлахь йийр ву, со а сайн цлахь йийр ю.

Цул тлаьхьа оха йоккхучу ханна, ва дела аьлла, къамел ца доллора тхан. Цхьаммо цаI долладора, амма бисничара къамелехь дакъа ца лоцура. Жарман длатийра. Наггахь дог ца доглуш слакъажар бен, кхин йист ца хуьлуш, зударий цхьа можа кофта кера а лаьшна, цунна куйьга мехий дохуш, лара иза.

Царшининан синкъерам боьхнера цу буса. Боьхнера дуьххьал дла со бахъана долуш. Кхидла лар тхешан эрна дуйла хиьначу ас Жарманна ца гоьтуш Анзоре къайллах бляца йира, длагло вайша аьлла.

Тхойша длаваха хьалаглаьттича, хьалха волу со ара а валийтина, жимма тлаьхъасецира Анзор. Со ладегла ца глертахь а суна шера хезара царшининан доцца къамел.

— Хьо длаваха ма сиквелла? — хьоттура Жармана. — Тлаьхъ-тлаьхъа хьалхе длаэха воьлла, со клордийна хир ю хьуна!

— Айхъа дуьйцург хлуи ду хьийи хьуна, Женни? Малх, бутт, седарчий, хлаваь, хи клордор дуй стагана? Ца го хьуна соьцара хьаша? Цул сов, вайна шийтта сахьт а даьлла.

— Хабарна-м говза вара хьо. Пайда буй ткъа, суна дерриге а хууш хилча. Тахана а вахара чукхьачча а валале. Хадижех кхоьру хир ву хьо. Хьожуш хилалахь, цо еттарий хьуна! — оьглазе элира цо, юха а дегабааме тлетуйхира: — Соьга далац со йолцохь а Иийна хьо зуда йолчу длавоьдуш. Цхьана метта ши зуда езийла дац. Ахь тейайо со...

— Стенна оьшу глуллакх цига даккха? — кледамерза элира Анзора. — Ас мосазза аьлла хьоьга, Женни, сайн зуда ма хьехае. Цкъа а ма дидедахь иза сан зуда, сан шина беран нана хилар. Ас цхьаьшне а могуьтур дац цуина вониг алар. Еза дера-кх езаш ца хилча, кхаа беран нана хиллалц Иийр варий со цуьница.

— Езаш дер веза хьо сан наб ца йойуш, цуина юххехь тен! — неккхийтира Жармана оьглазе.

Цхьана ханна чохь тийналла хьоттира. Хезара Жармана сикдинна доьлу са.

— Кхана воглий со? — хьоттира Анзора эххар а.

Жармана жоп ца делира.

— Алахъа, Женни, мича хена вола со?

— Вий-кх! Соьга хлуида хьотту техъа ахь данм а «со кхана во-гИий?» Хьо воглийла лууш со дешъяллахь а, ас-м эр дац хьоьга вола. Тамашийна стаг ву хьо, Зорик, хинца а ца езвииз-кх хьуна мехкарийн амалш! Сайна воглур ву-вац ца хууш веана хьо цлехъана гучуволуш хазакетий суна-м. Хьо маца кхетар ву!?

— Хинца кхийти. Марша йойла хьо, Женни!

— Марша глойла хьо а, Зорик!

IV

— Схьахетарехь, Анзор оцу йолаца йолу хьан юкъяметтиг суна хир ю моьттинчул а тлехъяьлла. Цлахь, малик санна, зуда ю хьан, шиз бер ду, кхоалгланиг а кестта... ткъа хьо бус-буса Жарманна хьалха хиьна ла, — элира ас тхаьшшиь, цла а веана, метта-охьавижинчул тлаьхъа. — Хьайчул бертахь доьзал дукха хир дац, амма ахь схьалаьциначу повкъа хьо длаглахь шун барт ништа лаьт-

тар ала хаац суна. Хьох соьгахьчул тлех хьекъял долуш, иштанин массаьргара даьлча а хьайх ца далийта там болуш стар ву.

Анзор вехха Ийра жоп ца луш, цигаьрканах боху кIур снхбин-на чубетташ, ойлане ваьлла.

— Бакъду и, Леча, — элира цо эххар а, доккха са а дайна. — Довзална ала хIумма а дац сан. Со суо а цецуьйлу хIицца айса лелочух. И ахь баккхкина бехк сайх боккхуш, изза хаттар сайна хьалха хIиттош дукхазза ойланаш йина ас.

— ХIун ду хаац суна, Леча, оцу ойланаша гена, бераллин хене дIавуьгу со. Исс шо кхаьчначу хенахь пана ялар. Цул тIаьхьа цаI, шнъ десте... Шийтта шо кхаьчначу хенахь да валар, бо хилла висар. Несаршна хьалха кхиар. Ас садеттара, сатуьйсара. Сан салаттара сайн лаамехь, цхьанпех возуш а воцуш керла дахар дIадолоре.

Вайша дуьххьар трактора тIе а хIйна дIаволалу де, хьуна кхин долчел башха ца хиллехь, сан дахарехь доккха, деза де дара. Буй-санна сайн сменехь охуш тракторо ен гIоврга а ца хезаш, кхоьлиначу буса гонах лаьтта бодаш ца хаалуш, екхначу буса стиглахь нека деш лела бутт, лена седарчий ца гуш ойланаша гена, хьалха, хиндолчу дахаре дIавуьний лелара со.

Ас степан ойла йора? Дех-ненах ваьлла декъаза текна хала шераш тIаьхьадиспера Итт класс чекхъяккха а, говзалла Iамо аьтто а хилира. Амма хьалха лаьттара кьоналлин шераш, чолхе дахар. Муьлхачу новкъа гIо тейха со? Минхьа караде ас сайн ирс? ХIун ю тейха ирс? Оцу хаттаршна жоп локхуш дIайовлахура сан дукха буйсанаш. Ирсех башх-башха кхетара со юкъахьийза адамаш. Цхьацца верг шен гай юьзчхьана, тIеюха хаза бедар хилчхьана, важа шена атта болх я бизза болх нисбелчхьана ша ирс долуш хеташ хуьлура. Маса тайпа хуьлу уьш. Амма ас кхечу агIор йора ирсан ойла. Суна лаьара сайн берриге ницкъ, кIинихьегам дIалуш халкъана, даймахкана пайдехьа хила. Лаьара ирс кхуллучохь мелла хилла а со декъашхо хуьлийла, цхьанна а пайде доцуш сайн дахар зрна ца дойла, массеран а ирсан дуьхьа иза дIадала. Цаьр-ца гора суна сайн ирс.

Цуина тIаьххье дагадорIура суна и ойла, и мерза сатийсар кхо-чушдеш, дахарехь соьца ирс, халонаш екъа кийча, соьца цхьаьна Iалашонна тIе некъ бийр болуш, со а везаш, суна а сезаш зуда, юх-хе хIовттина тешаме накъост хиларо а къастор ду со ирсе хир ву я вац бохург.

Кьона хан! Шен дерриге дахарехь некъахо, деган доттагIа къасто хан, хьо ю-кх иза, схьахIотта суна юххе олун минотI Стеган дахарехь уггар жопаллин киртинг ю иза, Леча. Деккъа цхьа гIалат, харцахьа тесна цхьа гIулч — галдала тарло дерринг хиндолу дахар. Ас лехира сайн даго сайга боххург. Амма хала ду оцу хенахь и къасто. Олуш ду жимачохь хьекъял бIаьргаш чохь хуьлу.

Хаза мехкарий дукха хуьлу. Берриг дика доьшуш, дика болх беш, адмашца к'еда-мерза, ийна хуьлу. Ткъа муха хьажалур ву цера дегнашна чу? Карасел царна юккьехь хьайца амал йог'лург? Хала ду и, Леча, къаьсттана хала ду иштаниг къасто шар'лах, ладатах дисна лаьржачу г'иллакхийн орам х'инца а онда лаьттаху вайн нахалахь. Т'ехийза йол го хуьна довзаргахь я синкьерамехь, амма нислац, я лаламат хала нисло цуьнца шецца къамел дар, дагар далхадойла, вовшийн юххера довза, безам зен меттиг: я дас-нанас йолана везаре ца хьоьжуш маре ло, я вукхар клантана зуда ялайо. Иштта цхьаьнакхеттаху адмех пагахь, эзари юккьель шинна, цера ирсана, амалш цхьаьна а йог'лиг бертахь доьзал болало, ткъа биснариш, цхьаберш шо хьовзале къаьста, цхьаберш юкъа бераш доллалц лаг' цера дахар дохош къаьста, дукхахберш берийн дуй-хьа шайн ирс духкий, безаман марзонам чам ца хууш лаьтта кийра боьрзу.

Ас санина ойла йой ахь, Леча, оцу г'уллакхан? Ма новкъарло йо-кх оцу г'иллакхаша адмашна шайн ирс кхолла. Хаьа, хаьа суна к'ез-к'езиг доьш уьш вайна юкъара д'адовр дуйла, амма л'етале маса стаг дак'аза воккхур ву цара. Цуьнан ойла йича ца юуш, ца вуьжуш оцу лаьржачу г'иллакхашца кыйсам латто дог хуьлу сан!

Анзор, шен къамел а сацийна, юха а цигаьрка ийза вуьйтира сиййинна. Цхьана ханна тийналла х'оьттира чохь. Анзора к'ур д'а-бахийта диллинчу корехула чу дагна там беш ц'ена х'лаваь кхерста-ра. Мохо т'екхьохура хил дехьахь охуш лелачу шинна тракторан кьора г'овг'ла, шолг'ла декачу котаман аьзнаш.

— Хьо сан хаттарна т'ера д'ахьийзий т'ехьа мовтту суна, дот-таг'л, — этира ас, Анзор кхин вист ца хуьлуш сецча. — Суна хета-рехь а, ахь дийцарехь а хьо ирс долуш стаг ву. Хьайна дукха беа болх а нисбелла, даго ма доьхху дахаран нак'оьст а нис'елла.

— Бакъду и, Леча. Ас сатийсинарг дерриге а хуьлуш схьадо-г'лу. Жимчохь байлахь висинчу сан аьтто бин л'едало институт чекхъяккха. Уггар коьртаниг — бизза болх нисбелла суна. Сан аьтто бу т'екхуьу кьона т'лаьхь, вайн бераш, ладатах а, шар'лах а дисинчу лаьржачу г'иллакхех ц'анбеш, коммунизм д'ах'лотто а, цу хенахь баха а ламош коммунистически дог-ойланехь кхио. Я доьзална а дац сан ала х'лума. Дависарг, Хадижа елара сан дахаран лалашонах, ас сатуьйсучух кхетаи! Оцо жимма херо юллу тхой-шиннан дегнашна юкк'е...

Анзорах хьалха дуййна а шекволу со х'инца ц'енна кхийтира цуьнан дагахь долчул. Меттали цо дуййцучуьнга ла а доьг'луш, цкъа-делахь, хала бералла техначу цунах к'а а хеташ, шолг'ла де-лахь, и декъаза беран хан йиц'еш цунна ирс нисдаларна воккха а веш хиллачу сан кийра оьг'лаз'ло хьаьвзира и т'лаьхьара дешнаш цуьнан багах девлча.

— Хьан, х'инца кхин суна хьайн къамелаца хьо мича г'лерташ хилла! Цундела ваьлла хир ву хьо Жарманна т'лаьхьа! Бакълоь!

Жарман ю-кх жима а, хаза а, шуьйра хаарш долуш а, хьуна хьан
Iалашонна, ахь сатуьйсучунина тIекхача гIо дийр долуш йол. Иза
яло еза ахь, иза оьшу-кх хьуна вуьззина прс долуш хила! — элира
ас Iоттаре. — Хьуна хIун оьшура Хадижера? Хууш хилалахь, цхьа
а вац хьуна цхьа агIо мела йоцуш, массо амал дика нисъелла. Я
Хадижа Жарманал оьшуш хета хьуна? Кхолламо аьтто ца нис-
бина Хадижин деша. Иза шолгIачу классера яьккхира тIамо. ХIе-
тахь дешарна юкъахьяьккхина Хадижа, шен хенара бIеннаш вайн
кхин мехкарий санна, цхьацца таро яцарша школах хадийна йиси-
ра. Цуьнан бехк бу иза? Вайн хенарчу хийла кIентан, йолан прс
кхаьллара тIамо! Хьо дукха сутара ву ирсана! ХIетахь деша аьтто
ца нисбелла бисинчу вайн хийланнаша шайн тIаьхьадисар метта-
хIотто гIерташ шаьш а дешна, шайн зударий а Iамийна Ткъа хьо
«бага божа Iаж» — бохуш, Абубешар санна, Iуьллу! Цул айхьа
гIо а деш, кху бархI шарахь Хадиже дешийтинехь? ГIайгIа-хье-
хархо!

Ас тIеланийчу бехкаша вохийна Анзор, ша хIетта латийна ш-
гаьрка дIа а кхоьссина, кхин керланиг латийна боккха боккхуш ма-
сех кIур чу а тоьхна охьахира.

— Ахь соьга зуда ялор хIунда хьехадо? Цкъа а суна дага ца
деанарг! — Юха а бах ас хьогьа — суна Хадижа еза сайн садаллал,
ишта цунна со а виеза. Иза сайна цкъа а езаш ца хилча а, тхьаи-
шиннан цаI бен бер ца хилча а ялор яцара ас иза дIа а яхийтина
кхин зуда. Ткъа, тхойшинна-х, ахь ма аллара, кхоь бер ду. Ненах бер
къастийна, шен дуьхьа беран прс дойур ма дац адаман дог кийрахь
долчо. Хьо суна хьеха хIунда гIерта? Ас сайн йоIазарна тIехь ма
лайна ненах къаьстинчу беран ерриг халонаш. Мел дикачу тарон-
на юккъехь, мел эсалчу куьйгашца кхиорах даг тIехь сингаттам,
кхолар хуьлу цуьнан, даг тIера зезаг дужу цуьнан ненах хаьдлачу
дийнахь. Ткъа, десте бохий ахь — сан мостагIа ма вуьсийла вочу
дестена хьалха кхна! Нийса-м аьлла-кхин мацах цхаммо: — «Де-
стечул атта нана хир яц-кх» — хIунда бах ахь? — хаьттина ву-
кхо. — Мел чIогIа цомгаш хиларх иза яларна ца кхоьру дела».
Нене нислур яц, и ша йоцург, кхин цхьа а зуда. Ткъа, сайн Хади-
жа ас а Iамийна дуккха а найдехьчу гIуллакхашна. Поза-дешар
Iамийна, жимчохь дуьйна цо лоьруш хилла дуккха а зуламен Iа-
даташ дитийтина. Сайн хестор, а ма лара сан иза, соьга еачхьана
кхин стаг хилла дIахIоьттина Хадижа.

— Делахь хIета, айхьа бохург дерриге а нисделла Iаш волу
хьо суна чIела ма ца оьшу. И цаI ду. ШолгIа, и хьайн прс Iалаш-
дан а, цуьнан тIалам бан а хууш хила веза хьо. Да зударшна тIе-
хьийзаро цкъа а диканиг ца дахьа доьзале. Иза суна дика ма
хаьа. Безам бов, юккъе херо юллу. Хьо марэвалале дита и гIул-
лакх.

Анзора ойла йира.

— Ишта-м ма дара иза. Амма хала хир ду-кх суна иза хIинца.

— Хунда?

— Езаелла суна Жарман. Ткѡа, безам бохург тамашийна ху-
ма ю. Цѡа а дѡхѡало, цѡа а хало лара хаац цунна. Я хетта а ца
хобтту цо стаге хѡо реза ву вац бохуш. Со вухаглерта, ас иза даг
чуѡра длатобтту, амма иза аьларг дан тигац, керлачу ницкѡаца
чуглерта.

— Стагана халонаш изѡо ницкѡ стен ло хаьий хуна? Цуьнан
декхаро. Хѡан довзалан декхар ду хуна тѡех. Иза ма днице. Тѡе-
хула тѡе со хууш а вац и Жарман хуна стенна езаелла. Хазалли-
на хаза а иза яц, амалш а — со реза воцуш, цѡа тамашена ю.
Хуна цунах хуш тарделла-те?

— Цуьнан дог дика, эсала хилар ду цуьнга сан безам бахийта-
нарг. Хуна тховса бен Жарман гина а, евзина а яц, ткѡа, стаг
вовза а, веза а хан оышу. Дѡххѡара тѡаьшиш цѡаьнакхеттачу
дийнах суна а ца мѡбттура цуьнга сайш безам глур бу. Айса зуда
ялийчѡана цкѡа а, цѡана а йѡлана тѡехѡьвзина воцу суна я
дагах а дацара цунна тѡехийзар ву, аьлла. Цѡа забарийна санна,
тхойшнина муха хуьлу а ца хууш, длатоладелира дерриге а. Кхин
хумма а дацара, вовшашка цѡаьнца дуйцуш вовших самукѡадо-
лур тхойшнинан. Кѡез-кѡезиг глоттуш, безам глатта буйлира сан
даг чохъ. Амма иза цѡа йише, доттаглуьнга болу безам бара.
Цунна хаѡара суна ша езийла. Юѡхѡанца иза йѡлчу кѡаьчча со са-
мукѡа долуш хиллехъ, тѡахъ-тѡахѡа и ца гуш де даьлча ца мегачу
делира сан глудлакх. Ткѡа Жармана сан безам юа-м муххале ца
теттира, мелѡа а со ша йѡлчу ца воглуш де даьлча я кѡача везачу
хенал тѡахѡависча, бер санна, ѡьглазйѡьду. Иза чохъ лаш йѡлчу
цла чу ког ца буьллу со воцу боьршачу стага, атталгла ѡцу ций-
нан дас а. Балхара мукѡа ма деллинехъ дийна делкѡьех цу чу
ѡѡа хонй тхойша буьйса юкѡал тѡех яллалц цѡаьна ла. Дийнахъ-
буса цѡаьйтта-шийтта сахт хан ша йѡлчохъ яьккхина буьйса
юкѡал тѡех яьллачу хенах со цла ван тохавелча а ѡьглазйѡьдний лѡь
соьга, длаваха снхѡ хѡо, бохуш. Иза-м тамашийна йѡл йй, ша езий-
та хууш. Ткѡа ѡѡа шимма и хан цѡаьна муха йѡккху хѡайна ха-
хѡара... Тхойша девзаш доцуш хѡо тхойшнина тѡе нисвелча мѡбттур
дара хуна: тхойша я йиший ваший ду, я дуккѡа а хенахъ дуйна
вовшийн девзаш дика ши доттагла ду. Дам сан дог изац глерташ,
суна цѡа хазахетар дан глерташ хийзаш хуьлу иза. Цкѡацкѡа
кнрандийнах шайн цла йѡьду Жарман. И де тѡекхачаран глайгла
хуьлу суна. Иштачу дийнах даим а Арсланан машенца иза новкѡа
яккѡа а, юа йѡглуш цла яло дѡхѡал а воьду со. Иштта бертахъ
хаза хан йѡккхуш ду тхойша. Цундела бах ас, цуьнца долу глуд-
лакх дита хала хир ду суна.

— Цунна хѡо везий ткѡа? — хаьттира ас.

— Хаац. Леча. Веза мѡбтту суна. Кхин ца везахъ а, доттагла
санна. Доцца аьлча, дуккѡа а шерашкахъ дехар долуш, дог цѡена
доттагладла ду тхойшнина юкѡьехъ.

Юьхъанца, кхин цъа а Іалашо йоцуш, ас Анзорца долиңна къамел тІаьхъ-тІаьхъа тамашийна хуьлуш лаьттара.

Айса Анзоран, Жарманан кехаташ дешча суна моьттура цаьршиннен юкъаметтиг сайна ма ярра евзи, иза дубьххал дІа ловзар ду. Амма суна моьттиннарг аьттехъа ца хиллера. Анзор левап мел ваьккхи гучудолура цаьршиннан юкъаметтигех сан кхетар тІеху-лара хилар. ГІуллакх суна ма моьтту доцуш кхерамен хуьлуш дол-лура. Цо дийцинчуьнга ладоьгІча хало дара Анзора шаьшшинна юккъехъ берг ишин вешин, доттагІийн безам бу бохучух тешо. Хъанна хаьара, гІуллакх ишта дІадах дитича мицхъа дер. Ткъа безаман цІаро юкъахъарчийнчуьнна шен гІалат хаац, дерриге а ша лелориг нийса ду моьтту. Анзор кхето везара. Анзорах летта цІе йІа езара иза цуьнан дерІах, доьзалах йолале.

Сан Іалашонах кхетча Анзора шен дагахъ дерг, ма дарра, ца дийцарна кхоьруш, ма хуьллу паргІат, самукъане хила гІерташ къамел кхин дІа а дахдира ас:

— Хъайга йола аьлла, къамел ца динна ахъ Жармане?

Сох шекваьллера хаац, мухха делахъ а, ша жоп далале цкъа хьалха соьга хъаьжира Анзор. Сан юьхъа тІехъ я оьгІазло а, я цавашар а ца гича, доккха са а даьккхина, вистхилира иза.

— Цунах лаьцна къамел хилла тхойшиннан цкъа-шоьза. «Хъан зуда а, бераш а ду. Бераш хилар-м новкъа а дацара, зуда ю суна новкъа ерг. Со зудчунна тІе йогІур йоцпІла ца хаьа хьу-на?» — олу.

— Ой, ахъ йогІур ю аьлла дош лахъ, ас зуда юьтур ю алахъа. Дийца ца хаьа хьуна?

— Іза а аьлла ас. ЙогІур ю аьлла ша дош делча, ас зуда юь-тур, тІаккха иза йитарна бехке ша хуьлу. Іза шена а, хьуна а мо-гуйьтур дац. Хьалххе дуьйна зуда йитина а йолуш йола болуш хил-ча ша гІуллакх дара, ткъа хІинца ша йогІур ю а аьлла зуда юьтур яц ахъ, цул, иза а ца хьехош, шена тІехьийза ша маре яххалц, ишт-та вовшийн самукъа доккхуш Іер гІоли ю вайшинна боху. «Кхеташ ду. Шега а ца хьехош цкъа зуда йита тІаккха ала йола, ша йогІур ю боху-кх. Іедална, юкъарал.инна хьалха бехказа хила йоллу. Йол-м, хъаха, йовдал ма яц!» — дагадеара суна.

— Хаджиша хаьий ткъа хьо Жарманна тІехьийзийла?

— Ца хаьа моьтту суна. Суна тосаделла хІума-м дац.

— Ой, делккъехъ цІера волуш, сатоссучу хенахъ цІа веьча, хьо стенга воьду, хьо мицхъа вара, аьлла, хьаттича хІун жоп ло ахъ цунна? Я хаттац хьовга?

— Хотту. Дукха хьолахъ буьйсанна со цІа веьча йижаза, хойй Іаш карайо, сох хІун хилла ца хууш сагатдеш, наб ца кхеташ. Цъанхъа заседапехъ я кинора араваьлча накъосташца сакъоьруш вара, олий, аьшинаш бутту.

— Ахъ аьллагхуш теша а хир ю-кх иза?

— Теша.

Сан собар а, детта са а кхачийра. Дуьнентла вавлчхана цхьа а ца хиллачу кепара кхехкара оьгглагонах дуьзна дог. Хьалаглайтина тле а вахана, Анзоран бетак тлара а тоьхна, юьхьах туьйнаш тоха са кламделла дегл дегадора сан.

— Хьий хьуна, Анзор, хьуо сий доцу йовссар дуйла? Кху некьехь хьалаваро члогла безам байккхин сан хьох. Хадига йехош дела хьо а, хьан зуда а, бераш а дуйла хуьшехь бус-буса хьуна хьалха хуьйшу и Жарман — ший а адам дац шуьша. Мича дахна хьан нэхь, оьздангалла? Хьовца цхьаьна кху тхов клел буьйса яккха жерга хета суна! Хьо нахала валарна ца кхийрича кху сохьта длаглур вара со!

Цецваьлла Анзор ша хлун эр ца хууш, ши блаьрг кьарзийна суна тле а воглавелла висира.

— Сан... сан ойла хилла ма яц и яло, — элира цо эххар а. — Дерриге сан бертаза хилла иза... Суна хаьа со бехке вуйла... сан иницкь ца тоьира шен хеннахь вухавала... Цул сов, со воцург ца хьийзина мехкаршина тле, шен доьзал боллушехь?..

— Масала, со? Ахь йтарш еш, бехкаш дохуш, хьекьал душ хилла со? Амма хьан хьол тле-м ца велира со икьа а. Ас-м айса лелийнарг ца кхеташ лелийна хир, ас-м ахь кхетийча сайн глалат нис а дира. Сан ойла хилла яц и яло! Ткьа мича глуданна дела хьо бус-буса цуина хьалха хуьйшуш, хьайга йола бохуш? Тлаьхь-тлаьхьа, вир-бекьа санна, телхаш лавтта хьо-м. Стенна оьшу кхин берш масалина кхехьа? Йаржа гиллакхаш дладовлара сатийсишера ас тов! Ткьа ша царна юккьехь волду хьераваллац! Иштта делачу ахьий, Жарманий кхетадо бераш? Хабар дийцарх ца тоьа, ша дуьйцург глудлакхна члаглдеш ца хилча.

Сайна юххе стоьла тлехь лавтта лампа дла а яйина, кхин вист ца хуьлуш, юрглана клел вуйлира со.

Хан яьллера. Схьахетарехь, сатаса гергга дара. Амма суна наб ца йоглур. Хьаббинчу блаьргашна хьалха хлуеттура эсала, данм белалой хулу, амма, догланна язьелла сира стигал санна, кху некьехь кхоьлиша Хадигин блаьргаш, кертахь цхьаьца глудлакхаш дан глерташ цо халла лело шен-деза дегл; жимчу, самукьичу Серижин хьийзина йаржа корта; хлуеттинчу хьолах кхеташ санна, ойланен Казбек, Анзора-м бохура, Хадигина хууш дац ша лелориг. Ткьа, хлунда хилла пуьнца цлехьхана и хийцамаш? Шена волчу доьзалхочух хьалха ца яларна кхоьруш сагатло-те? Я оцу цамгаро а, Анзора лелочо а— оцу шина а глудлакхо бал бина-те? Шен а, Жарманан а юкьаметтинг кху юьртахь мел волчуна хаьа боху Анзора, и Хадиге ца хоуйтуш лело, ткьа, зударий? Майра ша кхетаре дог дохуш, ша ца! аьлча, шайна юккье эвхьазло а сана, доьзалан барт бохарна кхоьруш садетта хир ду-кх. Ткьа безамо блаьрзе винчу Анзорна ца го Хадигера бала, иза ша а, шен ши бер а, кестта дуьнена дала кечделла кхоьзлагиниг а.

Миска Хадиджа я! Хъан къа ду-кх. Анзора дуййцучух тешаш, я цо лелош дерг хъайна хаахъ а, дагара ханпта ца лууш, иза мерза кхача баабой, бедаршна тле кахъокхий новкъа воккхуш, иза ца варе сатуьйсуй, цунна сагатдеш, я цо лелориг дерриге хууш кийра бала хыйзаш наб ца кхеташ еха буййсанах тоькхучу хъан ду къа. Шена веза, ша теша стаг шен дагна ма моьтту ца хилар хиьначу, иза шег дувхъал хаза а дуййцуш тлехъашха ор охкуш, шалхо йолуш хилар хиьначу минотехъ дагна хуьлчул хала чов юй-техъа адамана хила? Изза чов къуьйлуш, кийрахъ йоьлхуш дела-те Хадиджа? Ткъа Анзор, со малнкана хъалха санна, шена хъалха шузда не ихна сан Анзор? Изза ша вуй-те дерригенна бехке? Хлан-хла, кхузахъ дукхах берг Жарманан бехк бу. Цунна ца лиьнехъ, цо вуха-тухуш хиллехъ хир дацара хлара дерриге а, Анзорца-м мухале а. Шен къоналлин, самукьнечу бляьргийн, хазацу озанан ницкъаца цо йийсаре лаьцна Анзор. Массарех тешаш, массаьрца а дог шена Анзор, цо клез-клезаг Хадиджих хера воккхуш шена юххе озийна Жармана.

Хлунда до цо иза Хлун ду цуьнан дагахъ? Ша йигахъ Анзоре ян ойла ю техъа цуьнан. Изза студентка, хин йолу хьехархо ю, цунна иштаниг дага дан йиш яц. Зуда а йитийтина Анзоре сача хьовха, шайна тосалахъ хлунца цо лелочунна а гечдийр дац цунна наькьоста-ша. Я шена атта дахар инселчхъана клечарна хуьлу бохам, зулам бен а ца хета техъа цунна? Я кху лаьмнашка, ца бевзачу нахана юккье а инселла сахыйзаш, шен самукъа даккха глерташ Анзор левеш дела-те иза? Нагахъ иза ништа делахъ, ма беаз оьцу цо и шен синкьерам. Ца хаьа техъа цунан шен самукьено Анзоран бертахъчу доьзалан машарен дахар дохарна тледуьгийла, ша санна йолчу зудчун, кхаа беран ненан кийра къаьхъа бала буттийла?

Цунна хаьа и дерриге а. Ца хаьийла а дац. Изза яц ткъа советски школо оьзда мел дерг хьовхуш, диканниг ларлан, вочуьнца, зуламечуьнца кыйсам латто, кхиберш кхето, боккхачу, оьздачу безамна Јамош?

Цунна хаьа и дерриге а. Изза а ю бехке.

Оцу хеттаршна жобнаш лоьхуш ечу ойланаша ницкъь бица деглах хъацар тоьхна, бурко йина са а дукъделла, юьхъа глера юргла длатесира ас.

Анзор хъалха ша хиьна ма варра Јара. Бодашкахъ късгара цо сийийина уьйзучу цигаьркин серло.

Гуш дара цуьнан кийрахъ боккха кыйсам хилар.

V

Цул тлаьхъа ши бутт хан яьлча, институте Јаьнан экзаменац-онни сессе вахча, глалахъ цхаььнакхийтира сой, Анзоррий.

Хъанна ца гина дезчу денна кечъелла, кьинхьегаман, бляьхал-

лип хуьнаршца сийлахь цле яхана орденделорхо, вайн республи-
кан столица? Керлачу шарна кечьелла иза, прсечу дахарх дак-
хийдеш, блаьсте сання, екхначу яххьашица адамаш, берийн са-
мукъане дека аьзнаш, иллеш.

Къинхьегаман толамашца сий деш длахьажийра адамаша
чекхдаьлла шо, кхин а баккхийчу толамашна, турпалчу хуьнарш-
на кийча, кхачалун боцчу ницкъах дегнаш дуьзна дуьхьалкхетте-
ра адамаш керлачу шарна.

Ца лебаш хьовжура тхойша оцу хазалле, дуьнен чохь шайн ме-
ха хлума доцчу адамийн хазалле. Эсала, дог цлена яххьаш, са-
мукъне беларш. Цкъацкъа дог хуьтура: оцул дикачу царех хло-
ранна мара а къовлуш баркалла ала; майданыхь ёлкина гонах
хийзан, стихаш йовшун, иллеш олу, вовшийн куьйгаш лаьцна хел-
харш ден бераш цхьацца кера а оьцуш бовха барт луш, даст сання,
даг тле тало; оцу машаречу адамех тешаш хецца дежаш лела кхо-
кий хьаста, урамашца кхозу Машар, Къинхьегам, Маршо, Нийсо,
Вошалла, Прс боху и адамашна хи а, хлаваь а сання оьшу, оцу ле-
лачу адамийн яххьаш къагийна царна прс делла и ялх дош мохь
тоьхна кхайкхош дерриге лаьтта тлехула хьовза.

Самукъадаларо дла ца тосура со дийнахь а, буса а, я наб кхет-
ча а. Амма сан Анзор, тхойша буьйсання чу а вирзина тхавшша
ма виссини, верриг а хийцалой длахлуттура. Мотталора, дийнахь
сарралц еш йолу цуьнан забарш, юьхьа тлехь гун прс, серло — иза
чохьавоккийн nel tle а члогий, араьх совну. Юьхь кхутура,
блаьргаш глайгланыхь бузура, халла озийнийн бен цуьнгара дош ца
даккхалора. Мавиги тле аркъал а вуьжий, кинга кера а лоший,
ихьа arlo эхасохьтеш а йовшуш, длатуьйра иза.

Сол ши де хьалха веанера Анзор глала. Тхойша цхьанакхетта-
чул тлаьхьа а даьллера ши де. Амма ас цуьнга цкъа а ца хьатти-
нера Жарман, ур-атталла цуьнан цле йоккхуш хьахийна а. Доьза-
лера хьал ас хьаттича цкъа элира цо, со цла ваханчул тлаьхьа чло-
гла цомгаш хилла Хадиджа цхьана клириях сов меттахь тиллира,
ткъа хлинца иза а, бераш а могуш ду, аьлла.

Анзор глайглане хилар ас шица аглор тидира, я Жармане болу
безам дагах длакъастаза, цо кийра боттуш ма ву иза, я шен гла-
латах кхетта докховуьйлуш, шен садууш ма ву иза. Амма
ас хлумма а ца хоттура, дерриг Анзора ша сьхадийцаре ~~дадоь-~~
луш, ткъа иза а la хир вара ас ца долиьча дийца ца хлут-
туш.

Оцу хьокъехь дийца бахъана а кариьра. Тхойшиннен кхин дла-
хиллачу къамелан а, Жарманан, Анзоран юкъаметтин хадоран а
бахъана хилла хлосттира Анзоран конспекташ тле язйинчу тетрада
тлехь ца хууш со тле писелла цхьа стихотворени. Дукха къола-
маш хьоккхуш глурташ беш масех кехат яздинчул тлаьхьа вовшах-
тесна хлара морланаш дара цу тлехь:

Сан бехк бу —
Ахь мерза дийцинчух тешначу,
Хъан хазчу бляргаша Iexийичу,
Хъан меа дуьне дац мовттинчу.
Сан бехк бу —
Хиллера со блярге.

Сан бехк бу —
ДоттагIа санна хьо дийринчу,
Маликах тарIина ларинчу,
Хьох тешна хьуна дог диллинчу
Сан бехк бу —
Хиллера со блярге.

Сан бехк бу —
Ма ярра ца свзаш езначу,
Хъан дуьхьа везачех иддачу,
Ахь Iexош буйсанаш япанчу.
Сан бехк бу —
Хиллера со блярге.

— Ва, де ма детIа хъан, Анзор! — велавелира со. — Хьох-м поэт хилла! Даьдисарг яI, ма инцкь болуш хIума ю-кх хьо, безам! Стагана хIуьу дан инцкь ло ахь, стаг стагалара а воккхий, цхьа бехчалг йой дIа а хIоттаво ахь. Гой хьуна, йой езаелча стихаш а яздо! Сайн корта юкъя а биллина кьовсур дара-кх ас, хIара моI-наш ахь Жарманиа яздина, аьлла! Амма, стениа оьшу бехкаш дахар, Итттарш яр? Хъайн гIалатах хьоу кхеттехь — инсло, берриге а бехк йолана тIе харцо а ца гIерташ.

Ас аьллачо цхьа а тайпа хийцам ца бира Анзоран юьхьа тIехь. Шен керара книга стоьла тIе а тесна, схьаэцна цигаьрка лата а йинна, сикхийинна ийза волавелира иза. Ткъя бляргаш соне, суна гуш йоцчу цхьана хIуманиа тIедовгIна дара цуьнан.

— Теча, тохара хьо хъала веьча цхьана буса ахь бехк боккхуш сайга аьлла дешнаш хаддаза лерехь декаш ду суна. Хила а хилла со йовссар. Амма дика ду и дешнаш доттагIчуьнгара суна хезна.

Ткъя цул тIаьхьа хилларг атталла хьовга дийца а ца хIуттуш, даг чохь кьийларо сина бала а беш, иза дийцинча сайн даг гIера цхьа беа мохь дIа а баьлла, со паргIатвер волуш хеташ хан токху ас. Иьхьал йоккха суд а, нехан безам баларал, ша диллийтанчу гIалаташа, шен кьизалло динчу зуламинин барам, церан ийзаралла хийначул тIаьхьа ша-шех иьхь хеташ, ша шех кхаьрдаш, шен-шех безам баьлла леларал луьра талзар стагана хир дохийла хийна суна кху некъехь.

Вайшшинан кьамел хиллачу буса наб ца кхеташ со хийна Iаш

члагло йира Жарманна тлехийзар дита. Амма, иза йолчу ца вьдуш, кхин дла йолчу ханна цунах ида, тхавшшинан юкхаметтиг хадо ца хаьара суна. Суна лаьара езаррий, везаррий бохург гуттаренна дич а дина, дагахь мекха йоцуш цлена доттаглалла тхавшшинна юккьехь дуьсийла. Тхавш долчуьра дла а яхана, кхузахь тхавшшиь цхьаьнакхетца бен и сайна дагадеанарг Жармане длаханйта а ца лаьара суна. Ас шолглачу дийннахьехь длаьлча, цуина а, тхойшшинан юкхаметтиг мел хуучуина а мотта тарлора, ас динарг сайн зудчух кхеравелла ду. Божарийн декъаза куралла! Ткъа иза длаяха ши-кхо де бен ца диснера, цул тлавъа-м наггахь бен вовшашна гур дацара тхойшшина.

Хьо длаваханчу шолглачу буса Жарман йолчу вахана со, данма санна, буьйса юкьал тлехьялалц иза йолчохь а Ийна везра. Хадиджа йпжаза кариьра суна. Бераш набарш кхетта юхкура.

— Анзор, хьо ма хьевели, хьо мичхьа вара хиницалц? — хавтира цо соьга парглат.

Иза охьайижна хиларе догдохуш, цуина дала жоп ца кечдеш чукхавчна со вьохна хьавьзира.

— Кхайкхана районе собрание вигнера со. Цигахь хьевели-кх, — элира ас.

— Хлан-хла, ахь харц дерг дуьйцу! — гийла мохь белира цуьнан. — Со тexo глерта хьо! Ахь мел лелориг хаьа суна, дуьххьарлерчу дийнахь дуьйна схьа! Ас садеттара сайн дог къуьйлуш, амма сан собар кхачийна хиница. Сан дог-м болатах дина даций, цу тлехуд а тле зуда а яй со-м! Хлунда глерта хьо со тexo? Ала бакь-дерг, иза йолчохь варий хьо?

Мелчу бляьрхих, глайгланх дуьзна Хадиджин бляьргаш соьгара гло, маслалат льохуш санна хьавьзира соьга, амма суна ца карадора цуьнан сапарлат доккхуш ала дош.

— Вара, — элира ас дла а хьавьзина, — хилча хлун ду, Хадиджа, со воцург ца лела ишта?

Меллаша маьнгин йисте охьа а лахьелла, ши куьг даг тле а диллина, голашна тле охьа а таьлна йилхира Хадиджа. Пьолхура. Пьолхура цlorla а ца хьоккхуш, ша шена млараш а ца туьйсуш, наггахь бен кийрара аз ца долуш, дерриг дерг дегош, бляьргашна чуьра комаьршиша охьахьаьлхинчу бляьрхиница цленкъа а яшош. Мотталора кийрара бала боккха уьйриг а хилла, цхьаьний араглерташ, цо цуьнан садукьдина. Бераш самадевира. Пьолху нана гича цунах а хьавьрчина елха хловттира Серижа. Ткъа Казбек цлехьхана хьала а иккхиша, цкъа нене хьавьжна, юха суна тле а веана, бехк боккхуш соьга а хьавьжна, вистхилира:

— Ахь елхийна-кх иза, дада? Иза-х дика ю, цо хлун динера хьуна? — Хадиджина тле а вахана, цуьнан коьртах куьг хьекха хловттира иза.

— Анзор, хлунда бохабо ахь вайшинна юккьера безам? — бохура Хадиджас елхарна юккьехула са а уьйзуш. — Хлунда дохадо

ахъ вайн доъзалан машарен дахар? Суна-х хьо везара берриг сайл ницкъаца, кхин тлех зудчуина стаг везна а воцчу, везалун а воцчу тайнапа. Вовшийн дезаш цхьаьна ца кхеттера вайша? Вовшийн дезаш ца яьккхина вайша хIара барI шо хан цхьаьна? Ницъелла хьуна хьайн декъаза бералла, иштта хуьлийла лаьа хьуна хьайн берийн дахар а? Ма ца моьттура суна оцул сайна дукха везачу хьоггара иштаниг дер ду! Алахьа, хIунда къаьхкина хьо тхох, хIун эшна хьуна соьгара?

Ас жоп ца лора. Со кхоьрура, жимма лагIделла цуьнан кийра-ра кхехкар айса аьллачу дашо юха а карзахдаккхарна.

— Хаьа суна, Анзор, — элира Хадижас ша меттаеьча, — хьуна хьуо санна дешна, Илма долуш зуда езийла. Ас бехк ца буьллу. Суна сайна а лаьара дуккха а адамашна, аш санна, пайда бала. Амма сан ницкъ бац, сан аьтто ца нисбелла деша... ХIетахь диссарх диси дерриге а. Иза сан бехк бац, Анзор, суна деша ца лъйна ца йисна со. Сох хила а тарлора хьехархо я лор. Ткъа ас сатийсинера лор хила...

Со хьоттина лаьттара. БIаьргашна хьалха хIуьттура иза сайга еьна де, ловзар чекхдаьлча дуьххьара тхойша тхайш диена буьйса. Тхойшиннан долахь цIа дацара, бахам бацара. Нехан цIийнан биь пен. Царна лакхахула лаьцна борахчу басмни нхи-ялх метр ши шаршо. Цхьа юргIа, ши гIайба. Наха совгIатана деана масех на-штаран кад, ши чийлик. Иза бара тхойшиннен бахам.

ХIетахь, доттагIий арабевлча, кхин охьа а ца хууш элира ас:

— Хадижа, хIарра боцург кхин бахам бац-кх вайшиннан. Да вац, нана яц. ЦIа дац, даьхний дац. Хала хир ду вайшинна нахе тардала, хала хир ду вайшиннан дахар, юьхьанца муххале а. Хьалха лаьтта халонаш лан ницкъ тоьар буй техьа хьан?

Ишт ца хуьлуш, суна тIе а сана, шен кегийчу куьйгашна къевллина сан ши куьг дIалечира цо.

— Уьш дерриш хууш ма еана со хьогга, Анзор. Хьажал хьо вайшиннан ондийчу куьйгашка! Ткъа, дегнаш? — хьалха сан ши куьг шен даг тIе а диллина, юха шенан сан даг тIе дехкира цо. — Кьона, ницкъах дуьзна дегталуш ду и шиь, безамах дуьзна ду и шиь. Вайшиннан долахь хьесан далур доцуш доккха хьал ду, Анзор, — иза вайшиннан цкъа а кхачалун боцу безам бу. И безам вайша тарбичхана бахам хир бу, ирс хир ду, — хьала а кхевдина, суна дуьххьара чIогIа барт белпра цо.

Хадижас ма аллара хила а хилира дерриге а. Хала дара дуьххьарлерчу ихьана-шина шарахь. Амма, халонаш алсам мел евли тхойша вовшашна марздечу, тIаьхь-тIаьхьа чIагIлуш болчу безам тхойшинна ницкъ лора уьш нешо, царна тIехь толам баккха. Ценош а дира, цкъа хьовха, шозза. Чу юьллу салнал нисйира, етт ийшира, доьзал болабелира. Безам, кьинхьегам! Царшиммо

цхьаьнакхетча иэшор йоцуш халонаш хир а юй техьа? Тхойша ирсе дара. Ирсе дара пах а хьобгуш. Иштта чекхделира бархI шо. Оцу бархI шарахь цкъа а вовшашна халахетар ца динера охашиммо...

Со хьобттина лавттара ала дош ца карош. Мотталора сайна Жарман йовзар а, иза полчуьра хIетта со цIа вар а, цIа кхавчча сайна хьалха хьобттина и сурт а — дерриге а гIан ду. Со хьобжура оцу кхаа адаме, амма, куьрка хьийзош санна, нэхь хеташ юьхь йогура...

Юххе охьа а хьйна Хаджиин дог эцан дагахь теволавслира со, амма оьглазаллех дуьзна догучу Казбекан бIаьргийн хьажаро цхьа гIулч дIа ма тесса сацийра со. «Юххе ма гIерта, тхо паргIат дита!» — бохуш хетара цо.

— Соьгара гIалат даьлла, Хаджи. Суна, данм санна, еза хьо. Кхин дер дац соьгара иштаниг, — элира ас.

Хаджас жоп ца делира.

Царна гучуьра дIа а ваьлла, уьш паргIат битар тоьлаш хетта, дехьачу а ваьлла охьавижира со. Амма наб ца кхетара. Ас ойла йора, ванах, муха хилира техьа сан галвалар, ас хIунда хилийтира иза, бохуш. Кхарзалуш санна, богу кийра. Юург-м хьехочохь а дацара, атталгIа айса уьйзучу цигаьрканин чам а ца хавара суна. Наб ца кхетара дехьа чохь дисинчу кхаанна а. Хорша сана Хаджи масех юргIа тIе а тоьхна оцу бухахь хьацар кIур хилла егoш Iуьллур. Оцу буса йовжна иза цхьана кIирнах сов цомгаш Iиллира.

Суна наб ца кхетара. Суна хавара Хаджиин хIетталц сайга хиллачу безаман а, тешаман а чIагIалла лестанийла, цуьнан йовхалла шелъеллийла, Казбекана хьалха со хьалхалера дада воьнийла.

Бовха малх хьавжна деанчу дийнахь цIеххьана стигла а кьевкьий, стелахьштиг тухий, Iаьржа мархаш а гуллой кхоблий дIахIутту де. Амма цхьа де я масех де даьлча юха а, хьалха санна, декхий догIу денош. Хийцало шен рожехь шеран йнъ зама а, хийцало деношца буьйсанах а. Алахьа, Леча, буха богIий техьа цкъа байна безам, тошам?

Тхан доьзалан машаран дахар дохийна, стелахьштиг хилла, тхуна юкьа кхетачу декьачу оцу сан цхьана гIалато.

Сацпаза ас муьйлу хи доцург кхин рицкъа ца дахара сан кийра шолгIачу дийнахь а. Хинца хьо воцунна цхьанне а ца хава цу буса тхан доьзалехь хьобттина хьал. Амма хIетахь дуьйна сайна сайх нэхь хетаро, суо сайх кхардаро биллина багабо сан кийра. ШолгIачу дийнахь со цIера араваьлча мотталора урамехь дуьхьал мел кхеттарг, школехь нактостий, бераш, — масе а сайга бехк боккхуш хьуьйсу, уьш сайх лаьхьанах санна кьехка.

Оцу юккьехула делкъал тIаьхьа Жарманера хабар деара суна, ша бутт чекхбаллалц ца Iаш кхана дIаьовду, тховсалераниг тIаьх-

хъара буйса ю ша кху аглор йоккхург, ца воглуш ма лелахь, аьлла. «Хинца хлун дан деза? Ва-ваша ватла хьо белхан!» — бохуш, хьийзара со. Тлаьххъара а длайовдуш хилча ца вовдуш. Ийча а гиллакхехь дац, ткъа цлера хьал хьуна а хаьа-кх. Хадига ма ю члогла цомгаш, цлахь хьажа стаг а воцуш. Вахана гучу а вавлла, сикха цла воглур со, аьлла, Арсланан мащенца маьрклажал тлаьх-хъа ваха со. Тхойша хьйна лаш цха-ши сахьт хан яьлча эли ас, Хадига члогла цомгаш ю, цлахь цуьнга хьажа стаг а вац, суна бехк ма билла, сан длаваха деза, аьлла. Амма Жармана со ала глертарг хазза чекхдаккха а ца витира со.

— Хьайн зуда цомгаш юй ханйта, соьга гло деха-м ца веана хьо со йолчу? Хинца хлун де вай? Хьо юххера длаваьлча иза ме-гаш яцахь, хьада сикха дла а глой сиделка санна, цунна юххе оьвахьаа! Ас-м сецор вац хьо, же ма ле, чекка гloy!

Оьглазьяхарна, йогура цуьнан юьхь, ткъесах лепара бляьргаш. Дарделлачу нана — цлоькъяловмах таръелира суна иза оцу мино-техь. Хлетте а моьттурсуна цо аьлларг забарна хлоттийна цхьа кеп ю. Соьга и бага а тоьхна, юсаелла йист ца хуьлуш сецира иза. Тлаккха цевала вуйлира со а.

— Ахь баккъял эли соьга и дешнаш я забар йо ахь? — хьат-тира ас.

— Догдоглу сан хьоьца забарш яи! Зуда цомгаш ю тов!

— Ой, сел кьинхетам боцуш-м хир ма яц хьо?

Тлаккха оьглаз со а вахара, амма ас парглат элира:

— Делахь, Жарман, со лен лиьна кхузахь Ийча а, цлахь сан цомгаш йуьллуш зуда юй хуьушехь, суна хьалха а хьйна Ийр ярий хьо? Кхин адамаллин дог доцуш ю хьо? Хинца сан цлахь цомгаш йуьллург-м сан зуда ю, амма сан цлахь цомгаш йуьллуш ерг сан зуда а йоцуш, соьгара гло оьшуш йуьллуш, цкъа а суна ганза, хийра стаг хилча тлаккха а лелур вацара-кх со иза ништа дла а тесна кху чохь хьуна хьалха хьйна. Дер вацар-кх, хьуна хьалхара хьала а гьаьттина длавахча цла ма кхеччи со лийриг хилча а-м! Со кхузахь Ийча а ца лойту яра хьо, иза-х хьо санна зуда ю.

— Суо санна иза зуда хиларна къа хета суна цунах, амма и хьан зуда хиларна цуьнан цле йоккхуш хаза а ца лаьа, — элира Жармана.

— Делахь хлетта, хьан йодика хуьлда, хьо марша а гьолда, — аьлла, ара а вавлла цла веара со. Шолгьлачу дийнахь Арслан ва-хийтира ас иза повкбаяккха. Ништта къаьстира тхойша тлаьххъа-ра а.

Анзор длатийра, хабар дийцина а вавлла.

— Цул тлаьхьа гиний хьуна Жарман? — хьаттира ас.

— Шозза гина. Иза длаяхна цхьа кйира даьлча со глала веъча цха-ши де даьккхира оха шиммо цхьаьна кино, театре оьхуш. Шолгьла веъча цхьана сохьтехь соьца а лаьттина яхара. Цул тлаь-

хъа урамехъ дуьхьалкхетча а, шена со гича а йнст ца хуьлуш тлехйолу. Иза юьртахъ йолуш вовшашна дош делла бина тлелаца-маш бара тхойшинна сих-сиха вовшашка кехаташ яздар, дотта-гIалла лардар. Ас хьогъа хьалха ма аллара, суна чIогIа лаьара езаррий, везаррий бохург юккъера дIа а даьккхина, дагахъ мекха йоцуш цIена доттагIалла тхавишинна юккъехъ дуьсийла а, и лар-дойла а. Иза Iалашо йолуш вьдурда со иза ган цхьацца гIулла-кхана со гIала веъча, кехат а яздора цуьнга. Юьхьанца цхьанна дуьхьал жоп деара, масех жоп доцуш дисира, тIаьххьара язди-нарг, цо дIа а ца нэцна, юха деара. Хаац суна хиларг хIун ду, кхуза, гIала съчхана хийцаелла-кх иза. Иштта ю-кх оцу сан дуьххьарлерчу стихотворении истори.

Анзора оцу тIаьххьара дийшинчо цецваьккхира со. Ша Анзор Iехош хиллехъ а, хIетахъ ша гIалатъяьлла хиларх кхеттехъ а, ам-ма чIогIа гIиллакхе доцуш дара ша езаиш а, льоруш а, цхьана-шина баттахъ шена юххе хIиттина стаг урамехъ дуьхьалкхетча цуьнга йнст а ца хуьлуш тлехъюьйлу бохург.

— Иштта, хьуна ма моьтту хир дац и, Анзор, — элира ас. — Я хьо ца гина хилла хир цуина, я цхьанхъа снхъелла йьдуш хилла хир иза. Хьо гIалатваьлла хила тарло, иштта гIиллакхе йоцуш хир иц Жарман.

Анзора доккха садаьлира.

— ОхI-хIай, Леча, ма чIогIа лаьа-кх суна оцу тлехъ со гIалат-ваьлла хуьлийла. Ма чIогIа лаьа-кх суна сайна а, мел свзучарна а ма моьтту иза дика йол хуьлийла.

Анзор юха а шен кннга еша хIоьттира, амма со ойланаша паргIат ца витира цхьа хан яллалц. Гуш дара Жармана сан дотта-гIа Iехийна хилар. Амма, стenan дуьхьа Iехийнера цо иза? Ца бев-зачу нахана юккъе инсълча сагатлуш, цуьнца шен самукъа да-ккха гIерташ делла тухъа иза? Шена самукъа даккха лиьча, Анзор воцург, цул къона а, хаза а, доьзал боцуш а кегийнаш дуккха а ма бара цуина цигахъ. Иза-м цуьнан хIусамнанас дийцира соьга. Я дахарехъ аттаниг льохучу Жарманна пайдехъ дара тухъа цигахъ Анзор шена тлехъийзор? Ткъа хIун пайда хир бара Анзорера мел тлехъ баьлча а? Я дагара иза везавелла делла хилла тухъа иза? Ишта хилча оцул сиха а муха вицло цуина иза. Амма тера дара Анзора зуда йтахъ цуьнга маре яха а дагахъ цо иза тлехъийзий-на хилар.

И хеттарш хIуьттурса суна хьалха, амма цхьанне а шийса жоп ца карийра суна.

VI

ШолгIачу дийнахъ зайетешка вахана сой, Анзоррий дагахъ а доцуш Жарманна тIелоттавелира. Дуьхьал вогIу тхойша ган а ца гуш шена йолчу шина йоле чIогIа еларца къамел деш сени чуьула

схъайоглу иза, цѣххъана тхойшинна тѣ нистъелча йоьхна хъав-
зира.

— Де дика хуьлда хъан, Жарман! — элира Анзора, саца а со-
цуш.

— Диканца дехийла шу а... Анзор.

— Цхъана минотана тхоьца социйла хир дарий хъан? — хаьт-
тира Анзора.

Ша жоп далале хьалха цкъа сахьте, тѣаккха соьга хъаьжира
иза.

— Дукха тѣйла-м хир дац, — кора улле юьстах а яьлла, тѣ-
туййхира цо: — Сихха схъадийцал хъайн глуллакх.

Жарманна суо новкъа вуйла а хигъна, жимма дехьо вайлла,
амма цара дуьйцург сайна хеззарг сецира со.

— Хьо сиха хиларна, дешхьалхе йитина доладо ас, — волаве-
лира Анзор. — Алахъа, Жарман — Женни, юьртара охъаеьчхъана
сох уьдуш хлуьнда лела хьо?

— Со хлуьнда уьду хьох? Хаза ду хлара!

— Дагадоглий хьуна цхъа бутт хьалха ахь со вина де цхъа-
ний билгалдийр дара вайша, глала вагъахъара аьлла, — цхъаьна-
кхета деза меттиг а, хан а билгалъеш соьга кехат яздинна?

— Dogly.

— И муьлха де дара?

— Ткъе итталгѣ декабрь.

— Оцу суьйранна схъа а веана, ахь аьллачу меттехь, ахь
тоьхначу хенахь хьоьга хьоьжуш ийра со. Хьо ца еара. Тѣаккха
телефон туййхира ас хьоьга. Хьуо оцу буса а шолгъачу дийнахь а
мукъа хир яц аьлла, телефонан трубка охъа а тесна, яхара хьо.
Шолгъачу дийнахь кинохь суна тѣхьарчу могланехь, суна тѣхьар-
чу меттехь хигъна таш яра хьо, амма сеане чекхъаларца, кхин соь-
га йист ца хуьлуш, сихха ара а яьлла яхара хьо...

— Со сиха яра.

— Селхана кху чуьра арадовлуш цхъана йолаца йоглу хьо а,
араволу со а неларгехь тѣттѣ лоттаделира вай. Со ца гучуха су-
на тѣхъаьлла хьо дѣйлоаселча хьоьга кхайкхира со, амма хьо
юха а ца хъаьжира...

— Социйла дацара, соьца ерг тхан группера студентка яра.
Цунна хлуьн дагадоглур дара ца хаьа хьуна?

— Ой, шайн группера студентка юххехь хилча бевзачаьрга-
лоттагъашка йистхила йиш яц хъан?

— Анзор, лем нѣца сацийна ахь со? Ахь соьга хлуь боху, ас
дош делла хъан тѣлаьцна хлумма а ма дац?

Дѣахьоьжуш лавттаху суна ган а гуш, Анзоран юьхъа тѣра
бос хийцабелира.

— Бакъ боху ахь! Шн бутт хьалха вайшиммо дийцинчуьна,
мотт хууш дийна теш вац. Нагахь вайша цхъаьна текхна н еха,
тѣаржа гуьйренан буьйсанаш, вайша чохь ийначу цийнан пенаш,

цу чуьра хIумнаш, Арсланан машина, кIел хIиттина дитташ мотт хууш делхьара цара дуйцур дара и вайшинна юккьехь хилла кьамелаш, вовшашна делла дош а. Цара бехк боккхуш эр дара вайша кьнза ши адам ду. Со воккхаве церан и ала ницкъ бацарх, церан бехках кьяхка сайн аьтту хиларх. Амма, сайх ведда ваха меттиг бац-кх!

— Стенна оьшу бехкаш даха? Юьртахь вайшинна юккьехь лелларг дидан деза.

— ХIунда?

— Хаза ду хIара! ХIунда! Хьан зуда а, бераш а ду. ХIинца хьо тIехьийзор ву бохург-м хьехор дацара вай, ткьа ас юьртахь хьо тIехьийзийнийла хитча могуьйтур дацара суна нийсархоша! Цундела ца сецира со хьобца селхана хьо сайга кхайкхича. Комсомольски линехула тIазар-м хьала а, охьа а дийр дара суна, институтера дIаяккхча магар а доллу. Хьо бахьана долуш сайн хиндолу дахар духийла ца лаьа суна.

— Хьуначул а ца лаьа суна хьан дахар духийла. Амма со кхеташ вац-кх ахь дуйцучух. Вайшинна дуьххьара девзинчу дийнахь дуййна ма хаьара хьуна сан зуда а, бераш а дуйла. ХIетахь хIунда мегара хьан иза?

— ХIетахь вай юьртахь дара. Цигахь со цхьанна а ца евзара. Ткьа кхузахь дIа ког мел баьккхинчохь накъостий, бевзарш, бевзарш бу. Хьуна хьайн зуда езий а, ахь иза юьтур йоцийла а хинра суна юьртахь тIаьххьара вайша вовшахкхетачу буса. Ахь юьгург ца хилча, хьо тIехьийзор сан эрна ду. ТIаьхьаринг коьрта а долуш и ши бахьана ду-кх хьо тIехьийзо йнш сан яцаран.

— Суна а ма ца лаьа хьуна тIехьийза, я ахь со тIехьийзавойла а. Сан зуда а, бераш а дуй хьалххе хаа дезара хьуна.

— Ахь соьга хIун де боху хIинца? Сан жималла даьлла-кх и гIалат.

— Хьийн хьуна ткьа, оцу хьайн гIалатан мах? Хьан гIалато доьзална юккьера барт, безам бохийна, хьанна хаьа и юха метта хIуттур я ца хIуттур...

Юьхьа тIе цIеран алу тоьхна ягийча санна юхаиккхира Жарман. Юххехула тIехдуйлучу адамашна Анзоран дешнаш хазарна кхераелла, цуьнан кьамел сихха хадийра цо.

— Ма дийца! Суна дерриг хаьа! Хиллачуна бехке со ца! хилла ца ла, хьо а ву цунна, со санна, бехке!

— Цунна-м со кьера ву, амма...

— Кхин хIун ала воллу хьо соьга? Хьуна хIун деза соьгара? Хилла даьлларг дидар — и ду-кх вайша дича хиндолу маслалат. Анзора, гIийла вела а кьежна, корта ластийра.

— ХIан-хIа, Жарман, шен гIалат хаар кIезиг ду, иза нисдан а деза...

— Кхин дан хIума дац-кх сан хьуна.

— ЛадогIахьа, Жарман, ас дукха сецор яц хьо. Со хьох те-

шара. Хьол дика адам кхин хила йиш а яц моьттура. Ишта хетара, хьо Ийначу юьртахь хьо мел евзачунна а. Суна хьо езара. Сан хьовга болу безам цхьа ша тайпа башха бара, йише, везачу доттагичуьнга санна. И безам ахь глаттийнера сан кийрахь. Де дийне мел дели члаглора и безам, тлавхьара а, зуда йитина а хьо юьгучу тлеваьллера со. Вай цхьаьна яьккхинчу оцу хазчу хене хьавжча, суна моьттура цкъа а хьо сайга ца еьча а, ас хьо ца йигча а, вайна юккъера доттаггалла иттаниш, шераша дашор дац. Глала мосазза voglu хьо ган со веьча, хьуна моьттуш хилла, хьайна тлехьийзар бохург со кхин а дладахьа дагахь дела, хлан-хла. Женш, сан лалашо кхин яра. Вайшинна юккъехь тасаделла, члагделла моьттина и доттаггалла, гиллакх лардан глерташ, хьуна айса делла дош кхочушдан делара со. Амма суна моьтург харц хилла. Яьлларг ши бутт бен хан яц, ткъа хьуна хиницале а тхо — хьайн хьеший, кхин мел дерг дицделла. Иза ду новкъа. Новкъа ду ахь тхо а, хьайн накъостий а Iexop. Хьо жима ю. Хьан хиндерг хиница а хьалха ду. Амма ларлолахь хиницачул тлавхьа ишта глалат далийтарх. Иштачу глалато доьзалан барт бохабо, ире хьо, цераи дахар малдо. Хьайгара суна хIун деза боху ахь? Суна лаьа, юьртахь а, глалахь а — массанхьа а адамашиа хьо цхьатера, шалхо йоцуш, гиллакхе, дог цлена хуьлийла, накъостийн хьайх болу тешам ахь бакъбойла, аттаниг лобхуш хьайн дахаре хьежар ахь хуьйцийла, кху пенаш юккъехь хьайна хьовху оьзданиг нэцна хьо халкъа юкъа глойла. Ма леха аттаниг — иза дорах ду, ма глерта нах Iexo — айхьа хьайн Iexайо ахь. Ас хьо сацорна суна бехк ма билла. Марша Iойла хьо!

Царшинна хиллачу къамелехь Жармана аьллачу масех дашо баржийра суна хьалха хIоьттина бода, ценна схьадиллира цуьнан дог. Хиница дерриге а хкеташ дара. Анзора шен зуда йитича цуьнга яха ойла а йолуш, ахь зуда йнтахь со йогIур ю хьовга ала йиш а йоцуш, иза шена тлехьийзаш жимма хан яьлча цо зуда йнтаре дог а дохуш, ша маре яххалц шена тлехьийза бохуш дийцинера цо. Амма Анзорца сан цхьаьнакхетарой, шолгIачу буса доьзалехь хIоьттинчу хьолой самаваьккхинчу Анзоран ойла хьарцинера, цунах кхетта Жарман шена хетарг хирдацарх а тешна, Анзораца дерг дIахадо сикхьеллера.

Тхан Iодика а йина дIайовдучу Жарманна тлавхьа хьийжира со иза бIавьргашна гучуьра яллалц. Товш, куьцехь дегI. Тлехь оьзда бедар. Цен бос бетталуш йогу кьона, кIайн юьхь. Кьортехь Iилма. Цуна литература а, искусство а еза. Иза хелха а йолу, эшарш а локху. Кегийрхошка шеге цкъа а эвхьаза дош ца элийтина, йобIан сий ларда а хаьа. Тлехула хьавжча иза а яра халкъой, Даймахой шавш кхийийийла хууш, царна шайн декхар дIадала шайн лаамехь уггар халачу меттигашка — Кьилбседе. Генарчу Малхбале, Казахстанан аренашка а оьхуш цигахь глаланаш, колхозаш, заводаш, лаламат яккхий гIишлош дIахIиттош

болу миллионаш мехкарий санна йол. Амма дог, и деглана хуьнар ло ницкъ — нза дацара цуьнар.

Нза йовдура шена юххешхула тлехбуьйлучу кегийрхошка, ела-лой, кледа-мерза йист а хуьлуш. Ткъа царна, цуьнца денна цхьаь-накхетачарна а, цуьнца денна цхьана партана тле, цхьана цла чу хуьйшучарна а ца хаьара оцу эсалчу йоблан арахахула, малихан санна, сирлачу юьхьа тлехьа лачкъийна кхин а цхьа юьхь юйла, цо хьалххе дуьйна дахарехь шена кийча, атта, йовха меттиг лох-нийла, нза шена нисбелчхана цо шена хьалха лаьттаху декхаран, адамийн ирсан ойла ца йойла.

Ас дуьйцучуьнга ладоьглуш йийначу хуьна-м, сан дешархо, да-гадан там бу оцул дахдина дийца хлума а ма дац Анзорий, Жар-маний далийтина глалат, аьлла. Амма хаалахь ма хиллара доккха хуьлуш дац цхьа а хлума. Дерриг долало жимчунна тлера. Дуьх-хьара тесначу глулча тлера дладолало хлораннан дахар а. Кегий-ра глалаташ тле-клеп тоьхча хуьлу доккха цхьа глалат а.

Цундела элира ас айса сайга, Жарманна тлаьхьа а хьаьжна:
— Маржа Жарман я! Хьан санна дог-ойла ерш ма клеизг бу-кх хьан иийсаршна юкьахь, амма, ма дика хир дара-кх уьш хиллане а ца хилча. Даггара лаьа суна хьо хьайн дуьххьарлерчу глалатах кховтийла, ахь Анзоран хьехар длаьцийла!

ЖЕРОЧУН ДИЙЦАР

I

Оцу дийнахь къаьсттана дегаза хиира со сайн машинан каби-на чу. Тлейоглу суьйре, стиглахь гуллучу лаьржачу мархаша ца хьоьху диканиг. Ялташна уггар догла оьшуш денош-м дара уьш, делахь а гена ламанан цхьана районе кира иэцна ваха дезачу суна ца лаьара нза тахана доьлхийла. Амма лаламо, вайн лааме ца хьоьжуш, шен амалш длакхьоьху. Цундела, ша хирг хир аьлла, куьг а ластийна, сайн машина а хиьна, меттахвелира со.

Галех со ара а валале, стиглахь ткьес лелха дуьйлира. Лер-ган поттанаш къаръеш, къекъа йолаелира таьлана ларжьелла стигла. Кабинин хьалхарчу ангали тле цкъа хьалха боккха цхьа-ши тладам кхийтира, тлаккха раз детта доладеллачу доглане цун-на тле марха тесира.

Ишттаху дийнахь, къаьсттана шена уллохь, луьйш-олуш некъ бацбан, накъост веза шоферна. Ангали цландийриг меттах а як-кхина, хьалха хьажавелча, асфальта тлехь догланан клур гича ас гуттар члогла сатесира цхьа къамеле, самукъане некъахо сайна нисваларе. Амма мила хир вара, клудалара йенош санна, охьа-дуьттучу догланна клеп а хлоьттина лаьтташ? Некъахочух ас дог-диллинчу хенахь, хьалхахьа некъан йисттехь куьг айбина лаьтташ цхьа адам гира суна.

Тле кхоьल्लीна сийначу члураман плащ а, кера лаьцна балетка а, сетка а йолуш жимочу деглара хаза йол яйча глехьчул дагна там хилира суна. Лечкиййна хлуи до цуьнан, тхо, шоферашна, члогла хазахета тхаьшна йол-пассажирка нисъелча. Ас иштта аьлча шуна мотта там бу, тхо цхьа дог вон адамаш ду. Иза аьтте-хьа а дац. Дуйххьал-дла самукъане хуьлу-кх юххехь йол лаш хьо вьодуш хилча. Божарийн ирс а, докъазалла а царца ма ю. Иштта, кьуона, хаза йол сайна нисъелла хазахетачу ас, сикхха нацкъар а яьккхина, сайн машина сацнийра.

— Хьо стенга вьоду, шофер? — хаьттира едда тлесанчу йола оьрсийн маттахь.

Сийначу плащан башлакха юккьера, горгачу юьхьа тлера соьга хьожура боьхна хийза лаьржа ши блаьрг. Буткъа-нийсачу мераний, башлакха клелара схьакъедачу лаьржачу клужалшний тлехула охьайидалора мелачу догланан тладамаш.

— Н. районе вьоду-кх, — нохчийн маттахь жол делира ас.

Йоьлан ши блаьрг цлеххьана бекхабелира.

— Со а ю-кх цига яха новкъаяьлла. Автобусана тлаьхьа а йисина, вуьшта йьодуш машина нислур яцара-те аьлла еана, и ца нислуш кхуза со лаьтта сахьт ду. Ма доккха глуллакх хилара-кх суна, ахь длайигча!

Йол дехарца соьга хьаьжира. Хеталора, цуьнан керарчу сеткех когаш ара а бевлла, аркъал кхозучу тайниго а сайга изза дехар деш.

— Схьа чу хаа! — дехьара не! йиллира ас. — Со-м накъост воцуш сагатделла воглура. Луьйш-олуш дла глур ду-кх вай.

Тле хуьчу миндарца хьала шен балетка а хлоттийна, сетка тхойшнинна юккье а тесна, тлера схьаяьккхина плащ хьарчийна кара а лаьцна, чу яьлла охьахира иза. Йол, длатаръелла, длатийча цуьнга къайллах цкъа-шозза блаьрг туьйхира ас. Дуткъа, лоха дег! кепа тухуш санна, хаза тле юьжуш тегиа парчан коч, коьрта тиллинчу капронан йовлакхна клел леккха кур беш гулийна лаьржа, еха месаш. Горга, озо хаза юьхь. Цийделлачу лергийн пиллигаш юьххьехь кхозу кегий, дашо хьоььнаш. Ала хлума дац, йол члогла безамехь стаг ю.

Сетки чуьра тайниг схьаэцна, лерана йовлакх хьокхуш якъа а йинна, нана бере санна, бовхачу безамца, халла къаьсташ эсала ела а кьейна, дикка цуьнга хьожуш а йийна, тлаккха плащ буха а юьллуш, иза юха чу а йиллина, сетка тохарлеррачу охьахлоттийра цо. Тлаккха цкъа-шозза лохха йовхарш а тоьхна, нисса хьалха а йоглаелла, длатийра йол.

Цо схьалаьцнар, башха сан самукъа даьидолу кеп яцара.

— Вайша гениа даха деза, — долиьра ас, иза йистхирг хиларх дог а диллина. — Кхин дист ца хуьлуш лахь, хлара некъ болчу тле а баклур бу вайшинна.

Йол, бекхадаяхана, елакъежира.

— Довза мукъана а довза вайша, — юха а сайнинг дладолнира ас йийна. — Сан це Анас ю.

Юьлан це Кемиса хилира.

Тхойшинна юкъахъ къамел доладелира. Бакъду, юьхъанца дуьйцург со вара. Иза сайца эвхъаза яккхархъама, сайн зудий, довал хилар а, со глалахъ вехаш хилар а, сайн деа берах хлораннах лаьцна цунна дийца а дийзира сан. Амма сан хабарх цуьнан самукъа долура-м ца моьтту суна. Кхидла луьйш-олуш, суна хира йол Н. районерчу С. юьртара хилар, цигахъ библиотекан заведующи а йолуш, культпросветучилищан шолгачу курсехъ заочно доьшуш экзаменаш дла а елла иза ца йоглуш хилар. Цхъа сахът даьлча суна кхин а дукха хлуманаш хира йолах лаьцна. Цуьнан ткъаесна шо ду. Кхо шо хьалха, шен ялхийтта шо а кхаьчна вуьрхитталгla доладелча, маре яхана иза. Шо кхаьчча, цигара схъа а яьлла, цлахъ ю иза. Шолгla шо а долуш йол ю цуьнан.

Те хъаьжча ас цунна делларг ялхийтта-вуьрхитта шо дара. Бакъду, цуьнан лер, къамел, ладоглар, кхидолу гиллакхаш аьт-техъа а ца доглура оцу хенаца. Уьш дерриге а, дуьне девзинчу, халонаша зийначу, дахаро кхетийнчу зудчан гиллакхех тера хеталора суна.

— Да-нана дуй хъан?

— Ду.

Со цецвелира. Хеназа маре яхаран а, марера йохаран а бахъанаш дукха ма дуй. Амма да-нана а хилча, школехъ дешна а хилча, оцул хьалхе маре а муха яхана, сел сиха цигара йоха а хлуьда йохна хлара, те юккъехъ бер а долуш... — оила йора ас.

Цкъацкъа цуьнга и хатта ойла хуьлуш, юха, гиллакхехъ хир дац-кх иза оллий, вухаволуш, дикка дланхира со. Амма эххар а, сайн дагахъ дерг, кхидла ле а ца велла, хаьттира ас.

Кемиса, соьга а хъаьжна, глайглане сла а озийна, юха, суна ган а гуш, цлеххъана чу кхолар йобесина ши блаьрг хьалха а боьгlna, длатийра. Иза сайн хаттарна жоп ца луш саца йоллу моьттуш айса цуьнга и даларх а дохковелира со.

— Иза еха истори ю, Анас, — элира цо, ас гуттар догдиллинчу хенахъ. — Хьуна лаахъ, ас дуьйцур-м ду. Вайшиннан некъ бацбаран дуьхъа а доцуш. Хъан а ю ши йол. Поккха хилча «ара-яла» деза цу шиннан. Цаьршиннан да-нана — хьой, хъан зудий — сайниш санна, кхетам лахара болуш ду, ткъа хъан ши йол ас беанчу новкъа глур ю бохург дац хьуна сан иза. Нэцахъ пайда а оьцур ахъ сан дийцарх, далахъ самукъа а даьр хъан. И дло лаьтта дитт гой хьуна? — некъан йистехъ лаьттачу доккхачу, бурсанечу дитта те пьелг хъажийра Кемисас. — Оцу диттан генаш дацахъара, глаш хир дацара, орамаш дацахъара, и дитт ша а хир дацара. Сайн маре галдаьлча, сайн дахаран новкъа юха хъаьжира со. Галаташ дара. Уьш хила бахъанаш а дара. Зудчун маре дохаран

а, доьзал бохаран а бахъанаш, ас ма аллара, дукха ду, Анас. Со галъялар оцу бахъаннийн орам хета суна. Ас цхъана юьххьера долор ду. Амма дехар ду хьовга, со юкъах ца яккхар. Цхъаь, хетарш деш, юкълелха воьлча, ойланаш яьржа сан.

Со ладогла кечвелира...

II

— Цкъа а дицлац суна сайн ворхI шо кхаьчча нанас дуьххъара со деша хъажийна де. Стилган басахь сийна лента юкъа а дуцуш, лаьржачу месех йина ши клажар, коьрта тиллина цлен-клайн кьорза дарин йовлакх, боьмашчу шолан коч, цунна тлехула клайчу штапелан алдаркх, керахь дешархойн лаьржа тоьрмаг.

ХIан-хIа, сан куьг а лаьцна соьца школе ца еара сан нана. Дуьххъал-дIа, хаза кеч а йина, лулахойн берех а тоьхна, дIахъажийра. Ткъа, дена-м со цига йовдуш а ца хишра. Дог детталора сан. Цкъанкъа йоккхаеш, юха кхоьруш. Сих-сиха сайна хезаш санна хетара, нанас оцу дийнахь чуьра арайоккхуш сайга аьлла дешнаш:

«Варийлахь, хьо божаберашца левзича мегар дац хьуна. Цаьрца цхъана парти тIе а ма хаалахь. Иэхь ду иза. Нагахь бераша хъайна еттахь, хьехархочуьнга дIаалалахь. Амма хьо хьувон лелахь, цо а еттар ю хьуна...»

Нанас дуккха а дийцира соьга. Амма цо дехха деллачу хьехарх сан дагахь лаьттарг н масех дош дара. Цара кхерам туьйсура сан жимачу даг чу. Делахь а, йоккхаер алсам дара.

Тхешан клоштара бераш школе доьлхуш хьегарца цаьрга хьовжуш, ас сирла сатийсина де тIекхаьчнера. ХIинца со школе йовдура. Веза дела, моьттура дерриге дуьне оцу сайн жимчу тIоьрмига чохь ду, цу чохь луьллучу абато со, ур-атталла сайна сурт хIотто а ца хуьчу, цхъана ирсе кхачор ю.

Школе дIакхаьчча со хьехархочуьнга дIаелира лулахойн бераша. Иза, тхан йишин, Элитин хенара йоI яра. ХIетахь дуьйна цхъайтта шо хан яьлла, амма суна цкъа а дицлац н де, сайн дуьххъарлерчу хьехархочун сурт а. ХIинца а гуш санна хета, цуьнан эсала, екхна, клайн, горга юьхь, жухара бIаьргаш, букъ буьззина ловзу стомма лаьржа ши чIаба, дIаса тIемаш тесна даьржина лаьржа цкъоцкъамаш, эсала кIеда аз...

«ХIан-хIа, ишттачу хьехархочо берашна еттар яц, — бохура соьга даго, — хIара дика хир ю мамел а, Элител а».

Иштта дан а дара иза. Суна а, тхуна массарна а Белита Халадовнал дагна хьоме, гергара адам дацара дерриге дуьненахь. Цо тIеюьйхина муьлхха а коч, тиллина йовлакх, лергех оьхкина чIаггаш, когара туфлиш — уьш мел механа йорах хиллехь а, тхуна царел иссбаьхъа хетарш яцара. Хенан йохалла тхо дерриге а гIертара цо санна къамел, болар дан, месаш дIахьарчо, — доцца аьлча, дерриге а цуьнан гIиллакхаш, амалш схъаэца.

Ткъа, бераш вон ду, цара еттар ю бохуш напас, сайна кхера-маш стенна тле довгӀна тийспира а ца хаьара суна. Жима елахь а, гора суна, суо санна, ийзалуш хевшина тен бераш. Ткъе итт бер. Синий, лаьржий, жухарий блаьргаш, лаьржий, хаьрсий, кӀайн-хаьрсий кортош. Озий, горгий, ехий яххаш. Массо а шен-шен амал йолуш дара тхо. Ткъе итт амал. Вовшийн а ца девзара. Тхо дерриге а кӀайллах вовшашка хуьнсура. Иштта хуьйсус, вовшашна, бехкала дахча санна, делаьжежара. Цхьаь, шигь, кхоь де. Тлаккха бохий ахь, тхуна юкхьах тасаделла доттагӀалла милла а хаьгар волуш довха, безаме дара. Хинца а, Белита Халадовна, сайца дуьххара хьалхарчу классе деша хевшинчу берех муьлхха а цхьаь гича, оцу сайн борхӀалгӀачу шаре юхайоьду со.

Хан-хӀа, тхо классехь хилла ца лара цхьаьна. Шо-шаре мел дели чӀагӀлора тхан доттагӀалла. Экскурсеш, небӀахьаллин само-деятельностан кружокаш, кингаш ешар, уьш йийшаре яр, пионерски отрядан гӀуллакхаш. Массанхьа а тхоьца яра Белита Халадовна. Хинца а ойла йо ас, цо ешаза кинга, цунна ца хууш хӀума хиллий-те олий. Ахь хӀуьу хаттар дарах, эсала ела а кӀежий, инсса жон лора цо. Дуьйшура муьлххачу кингах лоций. Ткъа, туьйранаш! Цкъа а кӀордор дацара цаьрга ладегӀа! Везан дела, ма лаьара-кх тхешан Белита Халадовна санна хила!

Муха довху а ца хууш, дӀаоьхура денош, шераш. Ткъа суна, дуьххара школе йоьдучу шарахь санна, суо жима хетара. Нийсаршца ловза а, хьехархочо хьохург лело а лаьара. Амма оцу дерригенна а новкӀарло йора цахь напас суна бечу хьехамаша. Со школах кӀехко елира иза. ПхьолгӀачу классе яьлча, занятеш чекхевлачул тӀаьхьа школе яхар а диккира.

— Хан шийтта шо ду, — олура цо соьга, — йол жима йолуш дуьйна шен сий ларда хууш хила еза. Зудаберан гӀуллакх дац кружокехь божаберашца хелхайийла, экскурсе йоьду бохуш, хьаннашкахула, бердашца кхерста. Хан-м ши-кхо шо даьлча маре яха дезий. Хинце дуьйна ловзарга, синкьерамашка а йоьдуш ца темпца, кхано пахана юкӀа яьлча хӀумма а ца хууш, ловдал санна, делар ю хьо. Кхин дӀаса хиййар доцуш, луьйранна новкӀа школе дӀа а, яьлча цигара цӀа а йола. Ткъа экскурсеш, собранеш, кружокаш-муржокаш бохург суна хьахош а ма хазийта. Уьш хуна дац, са а ма тийса.

ХӀаь, уьш дӀадевллера дерриге а.

Оцул тхо дезаш, тхуна езаш хилла Белита Халадовна, тхо пхьолгӀачу классе а даьхна, хьалхарчу классе юхайирзича, цӀеххьана масех хьехархочун кера дахана тхо даьржина дисира. Школеть тхуна ден луналла мел лагӀлу чӀагӀлора цахь тхуна лун хьехам. Церан ледарлонех пайдаоьцура тхан цхьадолчийн паноша. Оха дӀатесира дешархойн духаран хорма. Ца девлачу денна бен ца йоьхкура пионерски галстук. Сан, Розин, Залпаан паноша, вовшашца кӀуьйсус, бедарш йора тхуна. Пан-бархатац, чиллапан,

дарин кучамаш, коча оьхкина дашо мидалш, лергех кхозуш дешин шалха хлоьнаш, когахь лакронан калбанаш¹. Цара тхуна тле уьхкуш хилла кIал-кIовсарш-м йийцина а вер вац. Тхо кхааннах цхьаь керла хIума тIехь школе еьча, шолгIачу дийнахь вукху шинна тIехь оцу басахь, оцу хормехь я цул механа еза бедар хила езара. Оцу духарийх, кIалкIовсарийх Iехаделлачу тхуна ца хаьара наноша тхаш мича дуьгу.

Розий, Залпаь йитина, сайх дуьйцур ду ас.

Со синкьерамашка хийша елира. Лула-кулахь, гергарчаьргяхь синкьерам хлоьттича, тхан наноша, деза дуьгий, барч кьовсий охьаховшадора тхо. Цхьа са лоций, шаьш Iара тхо лардеш, тергалдеш. Бакьду, хелхаран бал боккхуш хьийсар бен юьхьанца кхидолчун декьахь ца хуьлура тхо. Везан дела, хаац-те адамашна оцу синкьерамаша шайн могашаллийн, оьздангаллийн мел новкьарло йо! Делах дуй баа яьхьар яра-кх со, цхьацца болчу зударийн, божарийн кийра цамгар тухург и синкьерам бу, аьлла. Хьуна гина хир ма бу, Анас, вайнехан синкьерам? Айхьа ойла ехьа цкьа. Жима цIа. Маьнгийн йнстонца вовших гIоьртина Iа мехкарий. Вайн гIиллакхехь хьалхарчу моглара жерой, мехкарий хуьлу. Царна тIехьахула — синкьераме ховшу хан йоцу зудабераш. Бакьду, и жерой шаьш а ца хуьлу ханна башха баккхий. Пешана гуонах, маьнгI тIехь — бераш керахь, мерзударий. Шаьш-м хIун дара хьуна, оцу кегийчу берашкахь цара балло бала! Нанойн керахь шалха ихний, коьжалгаш хуьлуш ситтиний, цхьана агIор корта, вукху агIор когаш охкийна, дийшина Iохку уьш. Оцу синкьерамех доьлларш. Ткьа, вуьш балехь ду. Маьхьарий хьокху цара. Тедан гIерташ, оцу силачу адама юкктехь цкьа некхе тIадо наноша уьш, цунах гIуллакх ца хилча, муьшка-наш еш, делхадю. Амма цIа ца боьлху уьш оьций. Оцу нанойх цхьаберш, — шайн йоларийн кхнамаш муха хуьлу хьовса, важберш — нахах гIийбаташ а дохуш, буйьса яйа баьхкина. Цара а, вукхара а шайн берриге тIадам тIебахийтина тергалбо синкьерам.

Иза чIогIа тобелла. ХIора а шен дош ала гIерта. ХIоранна а лаьа, ша оцу чохь хилар хайита. Кьамелан кIоргей, дешан говзаллий ю кьайллах кьуйьсуш. Бус-буса дуьйцург а цхьаь ду. Эзарза дийцина, хьехийна, пис доьлла кицанаш, жайиний хабарш юкьа а дуцуш дахдо, доцца, кхетош аьлча а тоьадолу кьамел.

ГIовгIанаш йо, аьхкенан сарахь пхьидаша уьшалахь санна. Меттанаш издеш — похчийн, оьрсийн... ГIовгIанаш ца еш, уьш шаьш хевшшинчохь Iийча а бара боккха болх. Цаьргяхь-м сацам а, тем а ца хуьлий!

Буйьса юккье яххалц тIеобьхуш лаьтта адамаш. Цхьаь чу ветьча, чуьрнийш беррийш хьалагIовтта ма беза. Оцу гаттехь хелха-

¹ Калбанаш — босопожкыш.

бовла лууш а хуьлу. Керла чу мел веанчо, ша хазза охьахитна а валале, мохь туху:

— Ва Луиза, лакхахьа вайна цхьа чехко хелхаран эшар!

Лунзас шегаш шозза ца олуьйту. Мерзударех цхьаммо терхи т'ера схьаоьций шун туху. Халла д'асахиллачу наха куй биллал юкъ парг'атйоккху. Хелхарш долало. Гатте. Амма, оцу цхьаболчийн хелхар башха а ду-кх. Йолах, клантах, божарех, зударех муьлха долу хаац. Хаза куьйгаш лелаш, бай ког шаршош хелхаларан меттана, бутано хьийзочу газанах тера чуьчча когаш бетташ йолало йо! П'адбаханчу божарша маьхьарий детта. Чан. К'лур. Къахь.

— Хьуна новкъа дог'лур дацахьара цхьа х'лума эр дара ас хьоьга, — схьайнрзира Кемиса.

— Х'лунда дог'лу! — цецвелира со.

— Тхо, зударий, галдевлла олу аш...

— Хьан?

— Божарша.

— Т'аккха?

— Йоций бедарш а оха лелайо, кажжаш дина, ерзина настарш, пхьаьрсаш охьуш а тхо лела, нэхь а тхан дайна.

— Д'аялахьа делахьа, къеначу наха шайн мук'ялла юьйцу хабарш!

— Собардел ахь, Анас. Ткъа, шу шаьш а ма дац хьалхалерчу нахах тера. Дог'машна хесара, куьцана б'аьрла. Хаза, йоккха кл'айн маж йолуш воккха стаг гаре сатесна ас. Берриш мажош мерак'елаш яьшна, къеначу маймалех тера. Ткъа къона нах? Хьо т'лехьашха хьаьжча и зуда ю, боьрша ву хаац. Букъа т'ле охьа г'лоьрттуш еха, хьийзаний, месалий месаш. Юьхьа т'лехь чо бац. Лер а ду зударийн а, я божарийн а доцург. Зударийн сий а ца до, безаман хама а, доттаг'аллина тешам а бац. Доцца аьлча, х'иницалера цхьаболу божарий буьззина боьрша бу ала, х'луьу делахь а цхьаь оьшу царна т'лехь. Иза х'лун ду-м хаац.

— Ахь дуьйцург-м, Кемиса, баккъалла а дегабаам балла х'лума ду! Делахь а, цхьана аг'лор бакъ ю хьо...

— Дуьйцуш йоллурий со-м, — шен къамелана т'ле йнрзира Кемиса. — Чекхболу бал. Массо а шен-шен метте охьахоу. Х'иница «догдахар» д'адолало. Тхо гуттар сема хила деза хан ю иза. Божарша цхьа маьттаза ишарш йо мехкаршка. Хеза шабаршца ден оьзда доцу къамел. Веза дела, оьздангаллех цхьа чо шен д'г'ла т'лехь болчу стага а, зудчо а лелор дац иза! Хаац, нэхьхетта, цийделла, уьш чохь болу ц'енош ц'е а летта ца догуш х'лунда дуьсу! Малар мелла нах юк'ахь ца хилча а жимма шен лар т'лехь ма дуьсу иза. И кедахой бен гуллой ткъа иштачу. Цхьацаверг мелла vorly, малаза веанчо кисаных дохьу я т'ле доуьйту. Цара иза шаьш лаччохь д'амолу. Х'лаьа, ткъа, мехкаршна хьалхха, церан мера кл'ел а ховший, д'амолу-кх. Стол яц. Шун дац. Шаьш

хевшина лачохъ, тлехъ а хьийзаш, дламуьйлу. Нагахъ, хлеттали деглаца цхьажимма а оьздангаллин чо, нэхъ-бехк дисина хиллехъ, иза а тлепаза дов. Бастало мотт. Хинна кьамел мохъ туххий до. Цигаьрканах уьйзу, клуьран дохк. «ЧкьартI-чкьпртлехъ» цленкьа кхуьйсу туьйнаш. Уьш дакьало. Юха а хелхаран бал. Керд-керла чуоху, арабуьйлу пач. Бурко. Хьацар. Чан. Клур. Кьап-кьарс. Дийцар а эрна ма ду иза, и дерриге ганза ма вац хьо. Доцца аьлча, бизлам бу-кх!

III

БархI класс чекхъелира. Кхидла дешар хьехадойла а дацара. Цкьа-делахъ, со деша лууш яцара, шолгла-делахъ, суна лнъча а, лууш леш йоллуш со хилча а, дас-нанае соьга доьшуьйтур дацара. Со цхьаь ца йисира иштта. Сан накъостий бара: Роза а, Залпаъ а. Тховца дешна бевлла тхан пийсархой уьссалглачу классей, хьехархойн, лобрийн техникумашкий кхидла а деша бахара.

— Царех ма хьегалаш, — бохура тховга тхан наноша. — Оцу гIалахъ боьршачу нахаца чучча пхьаьрсаш даьхна, керстанаш санна, буьйлабелла делар ма бу уьш. Цигара цIа бирзича, адамо хьожа а ца йоккхуш, кьона кьанлур бу.

Дахдина дийцина хIун до цуьнан? Доцца аьлча, тхешан наноша ма Iамадарра, тхо кхоъ маре яха кечъелира. Кхузахъ а тхан нанас хьалхе яьккхира, тхо кхааннах уггар хьалха со яхара маре.

ХIетахъ сан дара хьуна вуьрхIнтталгIа шо. Суна а, сан денанна а Iаламат дика хаьара берхIнтта шо кхачаза йол маре яхар ца магадойла. Iедале а ца доккхуш, моллица мах бина дIадерзийр-кх. Цул сов нанас бохура, ша дуьххьара маре йобдучу хенахъ, шен хазза ялхийтта шо а ца дуьзнера. Маре йобду хан хилале кхузза маре яханера сан йоккхяхIолу йиша Элита а. Цундела, дерриг ишта хила деза моьттурсуна. Ца хаьара, цхьанхьа ши бер а дитина, Элита кхечухъа маре хIунда яхана а. Оцу бахьанийн ойла дукха тлехула йора нанас а.

— Азаллехъ, синош кхуллучу дийнахъ дала хIора адамана кхоллам язбина, йол, — олура нанас цкьацкIа оцу бахьанийн дуьхе кхна гIерташ, со хеттарш дан йоблча. — ХIораннан рицкъанаш ду дала цхьаццанхьа дIаннедина. Оцу шен рицкъи тIе ислеац стаг дIа ма воьддура. Жима йолуш нуьцкъала, цкьа бIаьрга гина а воьчу хьан дега маре елла со. Цуьнгахъ Iен ца туьгуш, дукха едда лийлира. Хийла айса сайх цIе таса ойла хуьлий, маьхкадаьттий, сиринк оьций юьстах йолура со. Делах кхералой соура. Иштта елча, сайна жовьжахате ма кечйора ас. Деле собар доьхура, чо иза дала а делира. Хенан йохалла сайн кхолламана кьера а хилла, клел сецира со. Эххар веза а велира. Цуьнца хилла сан рицкъанаш. Хинна, гой хьуна, цхьа а тайпа оьшуш хIума дац

суна. Иштта д'анисъелла Элита а. Бакъду, шен рицкъанаш т'е нисъяла г'ерташ кхузза маре яха-м дийзн цуьнан.

Делахъ а, нанас дуьйцучух со ца тешара. Къабсттана ца тешара цо шена оьшуш х'ума дац бахарх. Со хаал хилчахъана цкъа а тхайн дай, нзий вовшашца мерза, деладелла-декхаделла ца гинера суна. Вовшашка дистхилар цъа оьглазен хеталора царан. Цъанхъа ши бер а тесна, кхечухъа керла доьзал болийна Элита муха хир яра ирсе? Суна ма хаъа оцу шина бере цо мел сатуьйсу, царна цо мел блаьрхиш ленадо. И ден ц'а еъча, и ши бер ас ц'а далийча цунна хета хаза дийцина а вер вацара. Амма, и ши д'а а хъажийна, иза ша йисча, цо лено къаьхъа блаьрхиш тоьар дара латта т'адо.

Тхан юьртахъ масех вара суна т'ехьийзаш. Царалахъ суна жимма бегийло хетарш цъацанхъа доьшуш бара. Деа-пхеа шарахъ ладег'а дезара цара п'игаре хьобжуш Ийча. Моттура х'етале къона къан а елла, цъаммо ца юьгуш со юьсур ю. Х'ун дара а хаац, сикха маре яха лаъара суна. Сайна т'ехьийзачу к'ентех, х'ара ву аьлла, къастийна везаш а ма вацара. Царех цъа а гаре башха са ца тосура. Нехан юьрта маре яхар-м диккинера суна. Цкъацкъа дагадог'ура, ойла еш соьга къа а ца хьобгуйтуш, дас-нанас цъанхъа д'алахъара-кх со, олий. Нана а, Элита а еллерий цаьршинга а ца хоьттуш. Нанас ма олура, уггар коьртаниг цъанхъа таро йолччу керта д'анисъялар ду, ткъа безам т'аьхъа шашах кхоллалур бу. Со тийшира цунах. Теша муха ца теша, данма лерехъ дуьйцург иза хилча. Т'ехула т'е, оццул зударша дукха хъекаде и мареш, майрачуьнца цъаьна долу дахар х'ун ду хъажа са а к'амделлера. Ткъа со бер долуш дуьйна скъа, тхан х'усаме гуллучу зударша цунах лаьцна дийциннарш тоьар дара суна иза марзда хьовха, со хъерайккха а. Вовших нэхъ-м муххале а ца хетара царна, ур-аттала, ванах, тхоьга ладоьг'луш х'ара кегий бераш ду-кх, аьлла, мегарг оза а лорий. Дуьйцур дара-кх цара, тезий-маьттазий ца хоьржуш, шайна дага мел деанарг.

Со маре яхара. Яхара дадин а, мамин а бертахъ. Оццул болчу кегийрашлахъ оха къастийнарг тхан эвларчу Тотин Султан вара. Делор, хаац суна сайна цуьнан х'ун хазделлера а. Сайн ловдалла л'ехаелира-кх. Дика белхало ву олийла а цунна дацара. Ас санна, ах-улх юьртара барх'и класс чехк а якькхица, цъаннахъа балхахъ а воцуш, ваьлла лелара иза. Кхелха олхазар санна, цкъа-цкъа блаьстана юьххехъ воьдий цъанхъа к'езг-мезиг болх а бой, нуьцкъаш шена т'еюхург оьций, гурахъ ц'а вог'ура. Минча хена хьо эвлан юьккье ваьлча, маьждиган майданарчу шовданан коьртехъ лаьтташ карор вара хъуна иза. Декъачу дег'лара, к'айчу чкъурахъ, данма йоблуш горга юьхъ, ц'ена яьшна мерак'ело, хийзина лаьржа корта. Х'етте а, к'унзал болуш санна, лергаш т'е оьззина тиллина к'айин-к'орзачу холхазан кепка, некхан ваз т'е а доккхий, шуьйра биллина кучан кач, хъалатоьхна костюман

кач, ког шуьйра клеш олу хеча. Уьш мичча хена а дара цуьнна.

Болх ца бечохь массанхьа а ган тарлора иза. Амма шен хазаллица цхьаьна Iаламат самукъане стаг а вара Султан. Цундела ас, ур-атталла моттаргIнна а духа ца туьйхира нанас сайга захалу хьахнийча.

— Вий пана, сол воккха вац иза? — нэккхийтира ас, йнст ца хуьлуш Iен а ца терра.

— ДIаялахьа, делахьа! Цуьна-м ма дац ткъе шиъ шо бен.

— ХIетте а, шозза зуда яло-м кхиъна!

— Зударий-м диначу кIанта балош хуьлий.

— Дика ма дац, пана, цхьаъ юьтуш, кхин ялош лелар!

— Иза-м Тотни Султана дуьххьара ца динера. Кху вайн юьртахь а, колхозехь а болчу хьаькамех цхьа а вац шозза-кхузза зуда ялоза.

— Уьш-м хьалхалерчу чкъурах адамаш дай, доцца аьлча, колхозникаш...

— ХIа, и дане хьуна хетарг! — Яша а ца ешира пана. — Делахь, «шун» чкъурах болчаьрга а хьовсий вай? Шун учитарш? Салмана шиъ зуда йитаний, цхьанна цхьаъ, вукхуьнан шиъ бер а долуш? Къуддуса, шина берах йоккхуш, пана дIа а яхийтина, цхьа хьехархо йигний? Партехь а волчу шун хьехархоcho Iусмана, йоIах йоккхуш зуда дIа а яхийтина, стохка-лурчах шен классехь доьшуш хилла Саруханан йоI Тумиша йигний? Кхин багарбой хьуна?

— Цара лелийнарг дика ду ма ца боху цхьаммо а...

— Амма уьш, шек дIа а боцуш, шайн белхаш беш бу. Цул Султане гIуо хьо. Шена ца безарш дIабахийтина цо, езарг инсIелча соцуру иза.

— Хьанна хаьа цуьнна со еза, ца еза?

— Уггар коьртаниг цуьнан нахана езар ду. Царна хьо яьал еза. Ткъа майрачуьна езийта дукха хIума а ца оьшу. ТIехула тIе, хьанна хаьа, цуьнна езарг-м хьо хила а мегий.

ХIаъ, нанатIарна велавеллера Султан. Иза ша аьлча-м харц хир ду. Цуьнан да-пана, бахам дезаделлера. НанатIарна-м йоккха исбаьхалла хетара цара шайн кIантана со йигар!

Султанна суо еза моьттурса суна. ХIетахь цо дийцарехь, со саннарг ца карош, хIара дуьне толлуш хиллера иза. Со шеге еьча, маларх къурд бийр бац, болх беш, цIенна тIе а воьрзур ву ша бохуш, дуйнашца чIагIонаш йора цо. ТIаккха со Iовдал тийшира. И дерриге а чIагIдора тхан керта листинчу цуьнан нанас Кебирас. Со шайн керта а ялале когашкара коьрте кхаччалц тIеюха бедарш ийцира суна. Ткъа ас сатуьйсура чехкка церан керта со йоссаре. Сатуьйсура нускалан хан, кирхьа, керла дахар, — и сайна кьайле хилла лаьтта гIуллакхаш дерриге а довзаре.

ТIекхечира и де.

Султаний, цуьнан дуй биъначу доттагIчо Русланий гуьйренан цхьана хазчу буса дIайигира со. Тамашена дара, буса йиллинчу метте а яьлла, «кьайлах» едда маре йовдуш. Делахь а, хIинца ойла йича, реза яц со оцу гIуллакхана. КIантаний, йоIаний вовшашна дезаш хилча, стенна оьшу буйсанна бодашкахь лечкьаш лела? Тхо зуламна ара ца девлла, ткъа тхаьшшиннан ирс кхолла доллу. Ма дика хир дара иштта ши адам, сирлачу дийнахь, малхой, мохой хьовстуш, адамаш хьовх дерриг Iалам цаьршиннан бартан теш а долуш, цхьаьнакхетча! ОхI-вай, ма хаза хир дара, кечделла и шиъ, юххе бевлла нийсарой а болуш, урамехула дIа, дуьхьал мел кхеттачо декъала а деш, шаьшшиннан керлачу хIу-саме доьдуш!

— Гой хьуна, Кемпса, и, хьуна хIинца нисса бIостанехьа хета нохчийн гIиллакх, вайн халкъана бертаза коча деана хетало суна, — юкьахъяьккхира ас иза. — ХIинца-м, да велла йисарг, и там боху хIума атта токху вай. Адам, таро йолуш, токх ма ду. Хьалха заманахь кьелла ма яра. Ткъа и там боккху боху хIума, дин юкъа а далале, гуттар шираллера дуьйна схьадогIу. Кхетам лакхара болчу кьаьмнашна юкъара тоххара дIадаьлла иза, ткъа вайлахь, вай санна долчу кьаьмнашлахь хIинца а ларделла и дерт. Оцу ширачу заманахь, адам хала доллуш, там такха ницкъ боцчу кIанте йоI ца лора дас-нанас. Хьал доцчу, тайпа кIезигчу кIанте йоI ца луш да-нана а хуьлура. Къечу нехан, тайпа кIезигчу нехан йоI шайн кIантана ца ялораш а хилла. Ткъа безам хьовжий тайпанан доккхаллей, хьолей? Дайнанойн бертахь шайн кхоллам ца хуьлий хиъча, йоI, кIант буса кьайлах додур. ТIаккха хилла даьлча, наха дIалуьстура. Ца листалуш дисча, и шиъ додий кхечу кьома юккье доьдур. Иштта вайна юкъа даьхкина а, кхузара дIанхна а дукха адамаш ду дисна. Суна хетарехь, иштта юкъа-даьлчохь дисна и гIиллакх, цуьрриг вайна оьшуш кочахь кхо-зуш дац-кх. Дол-долуш дIадериг хир ду иза.

— Луларчу юьрта йоссо йигира со. Оцу дуьхьхарлерчу буйсано дуьненах дог даьккхира сан. Нускал доссо хезча, гулделлачу адамаша юьзира керт. Схьа мел вогIург мараэккхара суна. Ян йогIу а, ца йогIу а забарш йора. Ткъа со лаьттара бIаьргаш тIе овзна йовлакх а тиллина, цаьргахьа букъ а тоьхна. Цхьаммо а ца олур, кIадъеллий хьо, охьахаахьа...

Цул хIумма а тоьлаш ца яхара тIаьхьа йогIу буйсанаш а. Бус-буса сакъера гуллора кегийнаш а, мехкарий а. Цара сакъорура, ткъа со йогIа а елла лаьттара. Цьацкъа, дукха кIадьяларна тхьус йовьлачу настаршка садалийта охьалахлора со, тIаккха а цхьаммо, цхьа пайда боцчу гIуллакхана гIаттайора. ТIаьхььалц уьш сакъоруш а Iийна, дIабахча а хуьлурий ткъа чомахь са-

долийла. Ёуьйранна сатосучу хенахь глаьттина кертахь цхьацца гьуллакхаш дан дезара. Хьусамдай гловтале хи а дохний, уьй-тлей, божал а цандой, массо чуьра уй а дуьлий, суо хьотта ле-минчу неларан соне длахьуттура со. Ткъа дийнахь мел дукха гьуллакхаш хуьлур! Минотана букъ хьаланисбойла ца хуьлуш тьекхочура суьйре. Вуьшта а ас нэхь хеташ, халла кхоллу хьума кхалла со охьа ма хьанехь, чугуллора нецан накьостий, марзой. Юха а длайолалора селханлерра кьизалла. Ши куьг ваьшта ца дуьллуш, дийнахь сарралц бинчу балхо кладдинчу деглана са-дала лабара. Хорша еъча санна, егайора настарш. Лозуш, хьий-зара набъяйна корта. Хеталора, нисса цхьана сохьтехь охьа а йижина, садолург дерриг дуьне длайур дара-кх олий. Мегар дарий ткъа, иза дагадеанийла ханйта? Хьуна ма хаьа, хьенехан нускал ма зуда бац-кх бохуш, зударша кхайкхош чекхийоккхур ма яра со!

— Гой хьуна, Кемиса, и вайна хинца инзаре, зуламе хета, баккъал нштта дан а долу гиллакхаш шайн заманахь пайде хил-ла хьуна, — юкьахььяккхира ас иза. — И уггар оьзда доцу цхьаь-на стеган шиъ-кхоъ зуда хилар а. Шарло-м йиъ хилар а магадо зуда. Амма вайнахана юкьа динца дозаделла ца деана и гил-лакх. Масала, ладат — халкъан гиллакх, дуьхьал дара цунна данма. Нагахь майрачо шси керта шолгла зуда ялийнехь, бухарчу зудчан наха оцу стаге члур хьееш хилла: тхан зудчера хьун даьл-ла я ахь гергарло лело тхо нах ца хилла, ахь тхан зудчуна тле зуда хьунда ялийна, олий. Амма Шемалан заманахь гьуллакх буххера хийцаделира. Вайнехан божарий, тламехь халлакьхуь-луш, кхачалуш лаьттара. Маре баха меттиг йоцуш кьанлора мех-карий. Бисинчу жеройн хьесап дина а вер вацара. Ткъа, даймохк ларбан тлемалой оьшура. Тьекхуьуш тлаьхье ца хилча, уьш мича-ра хуьлу? Тлаккха Шемала закон даьккхира, маре гьург хилла массо йол а, кьона зударий а марехь хила безар кхайкхош. Бо-жаршка уьш нуьцкъала бигийтора. Цхьаьнга шиъ, кхоъ луш. Зу-да йнгарна новкъарло ца хилийта, там гуттар лахбеш охьауьйзи-ра. Нагахь стаг и зуда йнга реза вацахь, таллавой ор чу вуллуш хилла, иза резахиллалц хьала а ца волуьйтуш. Цул сов, оцу чохь яьккхинчу хлор буьйсанна цуьнгара эппаза а доккхуш. Хьетахь иштта нехан бертаза и гиллакх юкьадалоран масех лалашо яра Шемалан: боьрша нах ца тоьу зударий кхачьпаналле ца берзий-тар; хлора кьона зуда цхьаннан цартлехь хилийтар; кьона тлаь-хье деборт. Тлеман ханна, цкъачуна аьлла долийна и зуламе гил-лакх тлом длабаьлча а тлехь дисира вайна. Амма тлаьхьа уьш цхьаммо а нуьцкъала ца бигийтора. Наха, шайш тле а хьийзаш, кхуьйлур. Теламнахий, хьалдолчарий. Церан бен таро яцара там такха, масех зуда кхаба.

— Шемала иза оьшуш юкьадаьккхинехь а, амма нэхь гил-лакх ду иза.

— Дац ца боху ас-м. Хьайбанан амалш.

— Ткъа, оцу зуда йоссоран а хир ю вайн-м цхъа истори? Иза магош.

— Хлаъа, оцу тiera долирий вайша-м! Делахъ а, Кемиса, суна хетарехъ, шен заманахъ иза а ма хилла пайдехъ. Гой хууна, школехъ мелла а хаарш, кхетам иэчна ахъа. Цул тлаъхъа кингаш ешарца дахар а девза хууна. Ткъа хлетохъ? Школа а яцара, кингаш а яцара. Довзалехъ ламийнчу гиллакхашца яха езара йол шен керлачу хлусаме. Ткъа массо да-нана ма дацара бераш кхетош-кхио хуьнаре. Маре йовду йол йоссор — иза, керлачу доьзале длакхачале профилактиках чекхъяккхар санна хлума дара.

— Со-м ца кхета хьох, Анас?

— Хьажал хьо, хлетохъ нускал, хинна санна, мич-мичхъа а доссош ца хилла. Кентан гергарчех, цхъа хьекъале, кхетаме, гиллакхе хлусамнана йолчча бен. Шена хьалха нускало ши-кхо кира хан йоккхуш хлусамнаас толлур нускалан гиллакхаш. Диканаш къобалдора, цамегарш кхидла тарлур дац олура. Керлачу доьзалехъ лело дезарг а, дита дезарг а хьохура. Юкъ-юкъа цига боглчу марзошца клез-клези гергарло тасало несан, уьш бевза, тлаккха шен майрчуи доьзале йосса атта хуьлу. Гой хууна, Кемиса, хинна вайна инсса юханехъа хьавьзина иза а, мацах цкъа доккха маьйна долуш гиллакх хилла хууна. Тлаккха, дийцал ахъ, ас юкъахъяккхирий хьо-м.

— Ас сатуьйсур сикха суо майрчуи цла йнгаре. Догдахара цигахъ мукъана а сайна жимма маршо яларе. Амма адам махъшаре локху и йомалкъематде хлоттаза хиллера.

Ловзар хиллачу дийно-буьйсано дидира суна ас мел хьегнар Цуьнна дуьстича, глан хиллера йоссийнчохъ ас лайна лазап.

Ловзар. Стеган дахарехъ уггар ирсе де ду, иза шена дезачу адамах кхетча ловзар хуьлу де. Шийла ла делахъ а, кховлина стигал елахъ а, амма ловзарга гуллучу адабийн дегнаш декхина самукъане, безамах дуьзна хуьлу оцу дийнахъ. Уггар къеначарна, нагахъ кхидерш диделлехъ а, дагахъ лаьтта шен нускалан хан, къаьстана ша маре яхча хилла ловзар. Дагахъ муха ца лаьтта, дезаш цхьаьнакхетта шаьшинъ декьалдан адамах гуллу де иза хилча? Муха диддо ткъа, юьхъа тле оьзна коьрта тиллина шифон а йолуш, майрчуи доттаглаша меллаша машиннара охъа а йоссийна, гуттар чехкадаьккхина дечу ловзара юккъехула ша керлачу хлусаме юьгу де. Керла хлусам хилла ца ла иза. Кхузахъ дладолало цуьнан керла дахар, кхоллало керла доьзал. Кху чу йолуш цо тлехъа дуьту хьалха хлуманна а глайгла йоцуш хилла шен синтеме дахар. Хлетталц иза шен доьзалехъ бер дара, доьзалан дахаран глайгла дена-нанна тле а тесна, парглат даьхна. Ткъа хинна иза хлусамнана ю, цо дерригенах а жоп дала деза. Нагахъ цуьнан дегл кьинхьегамах доьлла дацахъ, дахарехъ зеделларг коьртехъ дацахъ, оцу новкъа ялале дас-нанас хьалххе иза дуьненах кхетийна яцахъ, хала хир ду цуина хлусамнана хлотта... Дак-

кхийдерца цхъаьна мел дукха глалаташ, цатамаш, бохамаш хуьлу. Маса нисло цкъа а дагахь ца хилла, ца кхеташ дерг!

Везан дела, оцу нускалан хенахь, дуьххьарлерчу шарахь мел дукха оьшу-кх шега хаза олу дош, даггара хьехар, юххерчуьнан дикалла!

Амма сан дахар, ас дуьххьара длатесначу глулчаца галделира. Кхузахь, сайн ловзарх лаьчна масех дош ала лаьа суна. Массо ловзар иштта хир ду бохург дац сан иза. Хлан-хла. Амма и кхин тайпанаш наггахь бен ца нисло. Хлара сайчух суна жоьжахате хили. Ловзар доладеллачу суьйранна; глеххьа маьркIажан бода булуш чу йигна коре кирхьана тIехьа хIоттийна со, ирахь лаьттира нисса ткье деа сохьтехь. Бакьду, оцу буса сахила ши сахьт динчу хенахь корта жимма агIор-м баьккхира ас. Цунах хIун садаIар хир ду. Со дуьхьал ма яц нускал кирхьанна тIехьа хIотторна. Чекх са гучу, кIайчу кирхьанна тIехьа, тIе юьйхина кIайн полша, юкьах дихкина деши даьккхина доьхкий, коьрта тиллина тикманашца кечийна еха шифон йолуш дIахIоттийна нускал хаза а, адаман бIаьрг шена тIе озош а хуьлу.

— Ишта нускал гича кьоначу майрчун дог а тохало, буйна доьллинчу хьозанан санна! — Iе ца велира со, сайн нускал дага а деана.

— Дикачу гIуллакхан а ма ю шен лар. Амма, оцу кирхьан тIехьа со хIоьттичахьана тIерIертачу адамаша са логе кхачийнера. Схьа мел йогIу зуда, цкъа а шена со бIаьрга ца гича санна, мараэкхий, кьаьрзний соьга а хьожий, дIахIуттура. Настарех хьерчара керташкара бераш. Уьш-м дера, со езаш лела хир дара, амма сайн кIадьяларца суна ца оьшуш безам бара-кх иза.

Доллучул а сан юьхь ягориг кхин дара. Дуьйцуш хаза-м дера дац иза. Делахь а, дийцанза Iелур яц со. Инзаре оьзда доцурш дийлийтора шайгара цхьаболчу божарша. Кирхьана кIел а бо-гIний, сан куьг лочий я мара юлний дIахIуьттура. Гуттар оьздангалла яйнчо дегIах куьйгаш Iуьттура. Иза-м со йоссийнчохь йолуш а, ловзар дIадаьллачул тIаьха масех баттахь а лелийра цара. Хьуна моттадала там бу, церан соьца срг цхьа дог цIена эвхьазло яра. Иштта стаг юххе гIоьртича, сутара догу бIаьргаш гича, багара схьа кьаьркьанан боьха хьожа кхетча, цуьнан аьрта куьйгаш хьакхаделча Iеттон дог догIура сан. Цкъацкъа ойла хуьлура цуьнан оцу иьхь дайначу юьхьа тIе туйнаш тоха.

Цкъацкъа гуттар цецIолий дIахIуттура со. Ойла йора ас, ва-нах, со Султане еана-те маре я хIара мел везучаьрга юкьахь еана-те, олий. Буйьсанна охьаюьжуш, Султанца санна, цаьрца гIайба-м ца боькьура ас, ткьа оцу биста кхаччалц дерш леладора цара соьца. Цкъацкъа чIогIа кьа а хетара Султаных. И дотта-гIий-х барий цуьнан. Сайна хуьлу цатам цуьнга бийца ца хIуттура. Хьанна хаьа, иза гIиллакх хила а мега олий, дагадогIура.

— Вайнехан гIиллакхаш бес-бесара ма хуьлий, — юкьахь-

яьккхира ас Кемиса. — Вон гиллакхаш дац кьоман, дукха яхарг. Амма вочу гиллакхашца халкъан гиллакхаш бехдеш адамаш хулу. Цхьа глалат ду адамийн. Цхьана халкъах болчу клезингчу нехан це яххана долу хьекъал, ььздангалла, церан даккхий гиллакхаш церан цларах кхайкхад, ткъа иштта клезингчу, вочу наха йолуьйту йовдалалла, ямартло, ььздабацар дерриг халкъана тле дожадо. Ткъа ььзда боцурш, массо заманахь, массо халкъа юкъара а бовлу.

— Со-м сайн ловзарах лаьцна дуьйцуш йоллурий. Ванах, со мича тацарна латтайо-те кху кирхъан тлехъа, бохуш ойла йора ас, корехула ловзаре а хьовжуш. Хьагъелча хи деха а, меца ю ала а, кладъелча охъахаа а йиш яц. Наггахь ара-м йоккхура со. Мел боккха бехк баьллачу тутмакхе а хлоттор дацара соьгара лазап. Сан ловзар. Со декъальян деана адам. Цара сакъьору, ткъа со, цаьрга хьажа бакъо а йоцуш, кху тлехъа латтайо. Иштта, цхьанхъа лечкъана лара сан миска Султан а. Иза-м воьлла хила а мегара оцу кьизаллех. Цунна-м дуьххьар тле ца деанера и доьхна де. Делахь а, хлунда яц тхойшиннан оцу тхаьшшиннан нийсаршца цхьаьна тхаьшшинан диканех пайданца бакъо? Хла, ма лайтахъа тхойша ловзаргахь юх-юххе хинъна, амма нэхь дара ткъа, тхойша хьешашка маршалла а хоттуш, церан гиллакхе хьожуш, наггахь цхьаьний я тхешан хьешашца хелха а долуш, оцу адамашна юкъахь хилча?

Ас блаьрг беттара ара, адамаш юкъа. Царна юкъахь ца го сан ваша а, да-нана а, церан йиша-ваша а, сан шича-махчой а. Эрна ду уьш лехар. Ас мел лехарх, уьш гур бац кхузахь. Муха го, ца баьхкича. Дуьненахь уггар сан гергара адамаш — да-нана, вежарий уггар тахана суна уллохь хила безарш, сан дикане хьийза безарш бац. Уьш кхуза баьхкича нэхь ду, боху. Тахана со елла йуьллуш елахъара сан докъа гонах хевшина, суна цхьа хьехар а, гю а, дегаэца-м а ца ььшучу хенахь, суна чуйра са дладаьлча гуллучул хлетахь хлунда ца баьхкина уьш? Хлунда ца баьхкина уьш со дуьххьара дахаран новкъа йолучу дийнахь, дерриг адамаш сан дикане гулделлачу дийнахь суна улло хитта?..

V

Члогла ььшуш а, самукъане гиллакх а ду ловзар. Амма иза хила ма деззара доцуш хета суна. Хьажал хьо, юккъехь еаклов майда а юьтуш, моглара дехкинчу дукъош тле хевшина цхьана аглор божарий, вукху аглор мехкарий бу. Царна ала хлумма а дац. Лаламат хаза, куьце, делладелла зезагаш санна, хетар доцург. Амма наг-наггахь юккъе баьллачу боло новкъарло йо оцу зезагийн ара ваьллачунна. Дерриг дохийна кегийрхошний, мехкаршний юккъерчу масехазаа зударий балийнчу божарший, мареш идийнчу жероший. Церан ткъа шарера шовзткъа шаре кхач-

чалц хенаш ю. Божарийн-м цахь доьзалш хиларан а шеко яц, ткъа хьанна хаба, оцу жеройн хила а тарло маьл-маьлнехь длатийсина бераш.

Мехкаршна тлехьахула хлнттина лавтта итт-пхийтта шераш хенара зудабераш. Амма дейтта-пхийтта шо хенарчара, хьалхарчу моглара а хевшина, шайл баккхийчу пакъосташа деллориг до. Уьш тхан юьртара бац, кхечухьара баьхкина хьеший бу. Цхьа-ши шо хьалхалера со санна дешархой. Тхан хьехархойх ийзалуш, хлетяхь со а ца хоура юьртахь ловзарга. Амма кхечу юьртахь-м лара ког ховций. Ас бехк ца буьллу царна. Цхьа сайниг санначу нанойн дакьазадовла хьаьхна зудабераш хир ду-кх уьш...

Божаршна тлехьахула хлнттина а, цлоз санна, керташний, дитташий тле летта а ловзарга хьуйсу божабераш. Амма, нагахь сан йоларий, клентий кнахь, цаьрга ма доглийла-кх иштта ловзарга хийсар. Хлунда, бохий ахь? Сурт хлоттадел хьайна. Ловзар толуш лавтта. Гоно гуолатухучохь хлоттийна цхьа-ши стол ю. Царна тлехь лавтта даар а, малар а. Гонаха хевшина ла ловзаран «инарлаш». Дерриг ловзар бага а хьежош, и иттех стаг дууш, молуш ла. Нэхь а ца хетий! Нагахь шен ницкъ белыхь, хлусамдас изза таро ловзарга мел веанчуна ян езара. Бацахь, къеста а деш, адамаш ма дустаде Церан коьрта декхар яар дац, ловзаран дайшна ахча лалор ду. Муха гулдо, хьуна ма хавий. Хелха а яьлла, охьахаа йовдучу йолана дуьхьал эккха човс:

— Ва, хлара хьенан ю! — кхайкхад, дуьхьал сара а лоший.

Велыхь, тлехьийзачо, вацахь, цуьнан доттагтлехьчо ахча ло йолана дуьхьалара сара длабериг. Йолстеган а, жерочун а шен-шен мах бу луучуьнгара баккха хлоттийна. «Инарлаша» клеззиг стакана къаьркъа а ледош, невца-пакъостий оьхуйту мехкаршна тле, ткъа цара шайн кленташна тлехьийсабо уьш. Вукхо кад дламолу я, ца молуш, тле ахча а дуьллий, инарлашна юха бохуйту. Изам дош даций! Иттех туьма кисаныхь доцуш ловзарга глахь, адамаш юккхехь юьхьаьржа-м хлуттур ву. Ахча-м хлун дара хьуна, эхь — йол сийсайзьяр ду. Бежана-х даций иза, дуьхьалваьлла саца а йнна, кхайкхо? Оцу пекъяран, нэхь хеташ, юьхь йогу. Я цуьнан везарг ца хир ловзаргахь. Я кисаныхь ахча доцуш хир иза... Маса-не ду уьш!

Ас тидам бо ловзаргахь лечийн. Де делкьанга а далале кхайчийна юьртарчу туьканара малар. Луларчу юьртий, юхий хохьку говраш, мотоциклаш, машинаш. Амма дика хьал дац ловзаргахь хевшина лачаьргахь. Малх лакха мел бели цийло малархойн яхьаш Цийбеллачу бляьргаш дуьхьал моттаргланаш хлутьту. Овсал динчу бежанан санна, мочхалш охкаделла, туйнаш оьху, цхьацца верг ша лаччохь юьхьаьрьоьху...

Эххар гуттар нэхь-бехк дов малархойн Мехкаршка мохь а бетташ, оьзда йоцу ишарш йо. Шеначул башха вукхарна а ца хеза моьттуш, члогла луйь. Хевшина лер ма хуьлу! Вовшийн кера бий-

шина, шайн догІмийн дола далац. Шайш мелла хилар лачкѳоран меттана, нахала далийта гІерта. Муха ца гІерта, мелла ахча эрна ма дов. ХІораннан керахь блокнот. Яздеш мехкаршка кехаташ кхоьхьуйту. Юккѳехула уьду, хабарш, кехаташ дІасакхоьхьу мерзударий. Мехкаршка шакарш етташ, массарна а хезаш, ѳьзда доцу дешнаш кхуйьсу. Ткѳа хелхарш! ЦІарна а цІе яхана каде, исбаьхѳа нохчийн хелхар доцург шадерг ду кхузахь, «буги-вуги» юкѳа а нѳдина. ДІасатуьйсу тІамарш, сетто настарш.

Вайн мехкарша, шайш ца кхеташ, бІаьрзе тІелаьцна цѳа нѳхѳе хІума хета суна, Анас. Гиний хьуна ловзаргахь хелхавала юкѳаваьлла цѳаьца пелхьѳо шеца шнѳ-кхоѳ йол ца яьккхича дІа ца волуш. Оцу ловдална ца хаѳа-те, шолгІачуьнца ваьлча, дуьххьар-лерниг, кхоалгІачуьнца ваьлча, хьалхалера ший а, доцца аьлча, уьш кхоѳ а йол ша сийсазійойла. Нѳза ша доьла хІунда ца хаѳа шолгІа я кхозлагІа хелха яьллачу йолана а? ХІан, оцу йѳлан хелхарна, куьцана я гІиллакхана ша реза вацахь, хІпница цкѳа цунна баркалла ала, шолгІа и шеца ма яьккха. Пола хІунда ца олу, цуьнга и ахь реза а ца хІлла охѳахайнарг хІумма а сайл ѳьшушца хета суна, ахь телорниг ѳьзда доцуш хІума ду? Ткѳа цѳаьца волчу БуппІаза-м ша шеца шнѳ-кхоѳ йол хелха яьккхича, накѳосташна хьалха дозалла до! Ловзарга хевшиничу кегийрхойх тІараш кІезгаммо туху. Шайн накѳост хелхаволуш, цѳана маьлІехь шимма-кхааммо тІараш туху, вуьш ІадІа. Цѳаѳ, мехкаршина тІе а веана, йоле вистхила гІерта, ша цигара дІаваккханицкѳ дуьненчохь а бац бохуш. Цѳана маьлІехь гІовгІанаш йовлу. Нах хьалалелха. Маьхьарий а хьокхий, зударий дІасахьолху. Уьш дерриге а гуш, цаьрга хьуйьсуш тІехѳа хІнттина лѳьтта кхназхой — зудабераш, божабераш.

И питанаш туьйсурш муьлаш бу хаттахѳа! Царех цѳаѳ схѳа а лѳьцна ахь дІателлича, бехкениг каравац. ХІумма а царех баккхийбец уьш берш. Шайн доьзалехь машар бохийна ца Іаш, тахана сайниг санна, цѳана наха вовшахтоьлна дика а дохадѳо цара. Нѳхѳе дерт ду иза вайн юкѳараллин могашчу дегІа тІехь.

Уьрсан мІаьчигаш яьхна, уьш лестош, маьхьарий хьѳокху, и марцарш совцо гІерта нах. Амма цѳааммо милици ца буьгу уьш, хІнттабац юкѳараллин суьде.

Иза-м берриг оцу кегийрхойн бехк а баций. Цкѳа, цѳана Іуьйранна кечѳелла со балха йѳѳдуш, новкѳахь Іара ши воккхастаг. Поцца лергина мажош, мекхаш. Шерра дІаяьшна чІенигийн кІелош. Шинна а тІехь кхузаманан костюмаш, когахь туфлеш. Цѳаьинан коьртахь шляпа, вукхуьнан — тјобитейка. Хьалха лѳьцна Іасанаш, керахь суьлхьанаш.

— Нѳхѳ а, ѳьздангаллин чо а бац хІинцалерчу зударийн, — хсэра суна. — Оцу йѳѳдучу йоле хьажахѳа цкѳа. ХьетІехь бина куж, гоьллец йогІу коч, дерзина пхѳаьрсах.

— Эхартан зама тлехочуш йоллу-кх! — корта лестабора вукхо.

Цара и хабарш дуьйцу дуьххъара ца хезна со, собар кхачий-на, юха а йирзина, цаьршинна тлехлоьттира.

— Аш тхоьга хлун де боху, нах? — хаьттира ас.

— Дера боху; вайн ворхлий дайша лелийна, хаза хьорканаш хьулъеш, куьйгийн плелгаш тле пхьуйшаш хлуьттуш коч а, месах хьулъеш коьрта туьлларг а лелае.

— Шуьга терра лела-кх тхо а, — боху ас. — Хлунда дац шуна тлехь вайн дайн хилла кхекхийн куйнаш, машин чоинш, гловталш, вертанаш? Аш хлунда ца дуьту мажош, мекхаш?

— Церан зама длаяьлла, йол. Тлехула тле, божаршна хлуьу лелийча а мега, зударшкахь тац.

— Чухтанийн зама а яьлла дла.

Царна мега, ткъа зударшна магац. Шайш лелориг гац, ткъа зударшна йиттарш йо. И ловзарш шайн некъа тлера довлар ма бу царан бехк. Хьалха ловзаре хьуйсуш, шурул-клайн мажош йолуш, баккхий нах хуьлу бохура. Наггахь шайш хелха а бовлуш. Хьенех ваккха, цуьнца милех яккха бохуш цлараш етташ. Ловзаргахь йедал латтош. Оьздангаллех воьхнарг юьстах а вохуйтуш. Ткъа хинца? Баккхий нах ловзарна аьттехьа а ца боглу. Ловзарга хьажар кьилахь ду, боху.

— Хинцалерчу молланаша даьккхина-кх!.. — ле ца велла, юкъавуьйтира со. — Къанбаллалц курхалш деш, муьйлуш, тамбоцуш лелла, хинца молланаш хилла царех. Кисана блокноташ йоьхкина, оцу тле лаьрба маттахь цхьацца глучла а язбина, нах ле-хош... Хлара хьовр-зовр хир ма дацара оцу баккхийчара ловзаргахь йедал латтийча.

— Хлаь, ловзаре хьажар кьилахь ду бохуш, баккхий нах а, шираллех диснарг и деш, йедалан куьйгалхой а ца боглу цига. Церан а, вукхеран а луналла тлехь доцу кегийрхой шайна ма луьу лела. Цара а, вукхара а тесна дитина ловзар, синкьерам шайн кепак а, чулацамах а доьхна, зуламе доьрзуш лавтта.

Ойла йо ас. Ванах, кху тлаьххьарчу цхьана бле шарахь бух-хенца хийцадели-кх нохчийн халкъан дахар. Вайн дайшна, ден-белла глевттича, евзар а яцара шайш лелла меттигаш, баьхна ярташ. Хьогамна хьажа а ца йисна царан лаппаглаш, чорда бедарш, кхийра а, дечиган а пхьеглаш. Говрахь а, я ворданахь а лула юьрта ваха ца веша цхьа а. Хьалха вайн дай ишта-вуйшта балехь баьхна аьлла цхьаь дийца воьлча, хлокхо дуьйцург туьйра ду-те олий хетало. Амма, ва дела аьлла, вайн ловзаран кеп яц-кх та-луш. Мегар дацара, глентийн метта йохкучу дукъойн меттана стоь-лаш а хинтийна, йоьлан а, клентан а гергарнашший, доттаглий, безаршший гуьлбелла, и зуда ялийна де цхьаьний дитча? Юкъа-раллин и уггар мехала, жоьпаллин глулакх йедало а, юкъаралло а шайн тергаме лавцча?

...И ас лакхахь дийцина кьематде дладелира. Амма гена дара соьгара лазап кхачо.

Ловзар дладаьллачул тлаьхьа тхешан кертахь суна хьалха хлоьттина лаламат ма хлуттийла-кх сан да виьначу мостагичун керта. Хелхарш деш йохийна цленкьеш. Бешан массо маьлхехь йеттораш. Кегийина керташ, цхьа а шен меттехь ца юьтуш, яржийна кертира хлуманаш. Дуьззина кIиранах ши куьг ваьшта ца дуьллуш, и лалагIожанаш дIалистира ас.

Ловзар чекхдаьллачу шоллагIачу дийнахь дуьйна дладоладелира ас мотт бастар. Мардега, марнене, Султанан хьожамодане мел волчуьнга. Алахьа, Анас, стенна оьшу и мотт, цIераш кхабар? Марден а, марненан а, церан йижарийн, вежарийн а, сайл бакхийчу марийижарийн-вежарийн а цIе яккхар гIиллакхехь а дац. Нехан хIусаме воьссича юьхьанца маттана шерам ца тов. И хаьа суна. Амма адамийн цIераш стенна кхобу? ХIун пайда, хIун ял хуьлу царна ас шайн цIераш ца яхарх? Ас и яккхича тишло я варкь дужу церан?

Со-м тхаьшшинан бахамах лаьцна дийца гIерташ йоллурий. Керла хIумма а дацара. Султана дуьххьара зуда чу ялийна жима цIа. Баьрчче, оцу десачу цIийнан цхьана пенах, гIуданна оьллича санна, жима куз. Дуьххехь, цленкьа хIоттийна ши чийлик, кора тIехь наштаран зокий. И дерриг «кьагийна» куза тIехула кхозуш сан, Султанан портрет.

Иза бара тхойшиннан бахам. Хьуна-м дагадан там бу: дай-наноша кхин хIума ца деллера шуьшинна, наха кхехьна совгIаташ мица дахара, аьлла, кIант бев воккхуш хIума луш ма хуьлу. Тхойшиннан ишта хилира. Ас санна, ойла ца йинчара олу, томах дас-нанас шайн йол юькку. Хьалха заманыхь малхбалехьарчу бусулба кьаьминаша иза делийна. Амма, вайнаха, шайн йол маре яхча цунах беана там шайн дезаре ца хьовзабо. Султана дуьххьара зуда ялийча, иза бев воккхуш цунна елла шинарин цIовллик, шолгIаниг цо ялийча, томана яхара. Ткьа со йогIучу хенахь Султанан шен, и шен шуьйра когаш болчу шарбалал сов хIума дацара. Султанан да, кIанта зударий кхуьйлуш чIапаваккхкина хиларна, дадас диканна вуьтучуха, цхьа кхузткьа туьма там а баьккхина, витира. Хьанна пайда хилира оцу ахчаных? Тхаьшшинна ца хилирий-м хаьа суна. Беанчу томах массара дийриг дира, нахал иза ца луучу тхан нанас Еана кучамаш, пухан бой, кхин кIалкIовсарш тхан гергарчу зудаберашна дIайийкьира. Суна еанчу чамди чу йцIала кисет-бохчий, мерах хьокху йовлакхаш, цигаьрка-наш, марзошна кхин цхьацца совгIаташ, со ден цIа юьгIаш деллачу зударшна кучамаш офцуш хIур-цIур динна дайира тамана деана ткьа туьма. Балийна уьстагI бийча даьлла жижиг, ткьех кийла шекар тхан гергарчу нахалахь воккха-воккхачуниа дIасадийкьира.

Ткьа сан ловзарга богIучар тхойшинна кхехьна совгIаташ,

цигахъ тесна ахчий, дладелира, мича даха ца хууш. Ловзаран ла-
лаглажа вовсахъетта хьал дацара Султанан. Тамана а, ловзарна
а, кхин ышучунна а ахча хьалххе нахера духалург даьккхинера.
Тхо цхьанне пайда ца хуьлуш, амма сой, сан Султанний вота ту-
хучу тле а доккхуш, дладирзира тхан дика.

Ткъа мел дика хир дара, и тамана делла ахча керла даха хуу-
чу тхойшиннан хьаште хьовзийнехъ? Сох деанчу ахчанах ца йича
тлеюха коч яцара сан гергарчийн? Сох беана уьстаг! баьал якх-
белла бара тхан цийнан тхьамданаш? Мел дика хир дара, сан
а, Султанан а дайнанаша, йиша-вашас, керла даха хуучу тхойшин-
на шайн ницкъ кхоччу гло динехъ? Мел гиллакхе хир дара сан
ловзарга боглурш тхойшинна совлат дохьуш баьхкинехъ. Тлаккха
хир дацара тхойшиннан цла, яьлла топ санна, деса.

Цул а дика хир дара шен цла меттахъ латто, доьзал кхаба
шен ницкъ хиллалц стага зуда ца ялийча, йол цуьнга маре ца ях-
ча. Цаьршиммо, хьанал къа а хьобгуш, гулдан деза шайна
ышург. Уьш хийса ца беза цхьаммо а шайна совлатаний, сарли-
ний хлума яларе. Уьш-м дерриш иийса дара. Ас-м, там-мам бо-
хуш, эрна дойу ахча, шаьш дайанза ца лахъ, оцу керла даха хуучу
шинна пайде хьовзийча дика хир дара аьлла, бохура.

VI

Оцу хенахъ хилларш дуьйцучул ца хьехор глоти ю. Цундела,
цхьа доккха-доккханиг аьр ас. Со оцу керта еана бутт кхачале
суна лен юьйлира марнана. Кхача кечбан а, етт оза а суна ца
хаьа. Доцца аьлча, вуьрхлитта шо долчу суна хуург хи кхехьар,
горгамаш хьакхар, бежана дладаллар, сарахъ цла деьча и чудол-
лар, кхош дахар дара. Цундела, кертахъ уггар хала глудлакхаш
дерриш сан кочахъ ду: чоьнаш цланъяр, кираш тохар, поппарш
бар, керт, беданаш цландар. Дечиг а ас доккхура. Бакьду, полпар
ца хьохура ас. Цкъа ас хьаьхначуна реза ца хиллачу марнана,
со дуьнеентле яьллачу денна нелат а кхайкхош, метиг хьобкхуш
лаххийна охьабаккхира иза.

Доллучул со нахала яккххиннарг луьйранна хьалххе хьалаглатта
сан карах ца далар дара. Глатта ца лора со луьйре. Марнана
йолчуна я хиллачуна дика хаьа, де даллалц нус йижина йисча
цуна мел моха йоглу. Малх лакха баьллачу хенахъ глаеттина со
араяьлча, хьераьлча санна, шен йоларшина луьйш карайора суна
иза. Юьхьенца цкъа «ала — йоле, хаза — несе» хуьлуш дланхира
денош. Ша царна лерах со ца инслойла хььначул тлаьхьа, тлаккха
и шен бежа мотт суна бетта болиьра цо. Тлаккха дуьйна суна
денна хезарг цхьаь дара:

- «Делккъалц луьллу-кх хлара къанделла кхез!»
- «Яар... бен кхин хлума дац хлокхунна дан хууш!»
- «Хлорш схьа мел еанарг ас гехь лело езаш хили-кх!»

— «Ишта хуьлу зуда? ХIара мекъал!»

— «ХIара, соргIаш!»

— «ХIара токхи».

Кхин маса маьттаза яппарш хезара. Уьш йийца а нэхь хета суна. Цхьана агIор ас бехк а ца буьллур цуина. Кьона со йинжина а Иллош, кьеначу цо дан-х ца дезарий гIуллакхаш. Амма со а яцара-кх хIуманна а бехке.

ХIунда марзйира нанас со синкьерамашка, ловзаршка? Деша-м ца йитира. Суна тIе н безчу механ бедарш а оьхкина, со тIаьхьа а хIоттийна ловзаршкахула лелачул, пайдехьчу гIуллакхана Iамийнехь. Сан бехк бара ткъа, со Iуьйранина хьала ца гIаттаялар? Со-м хIетахь юьхьа тIера беран бос банза, дегIан гIожанаш а чIагIъялаза, берийн амалех къастаза ярий. Сан ницкъ ца кхочура, цийнан мукъ буйна а боьллина оьхьахаа. «Догдахар», синкьераман гIуллакхаш бен нанас суна Iамийна хIума дацара. Я марнана а ца доьра соьга бакъ. Иза сол ткъе нтI шо йоккха яра. ХIетте, шена санна, массо хIума суна хаа деза моьттура цуина. Цуьнан кIант вацара пеханаш санна. Султанан хенаринш я балхахь, я доьшуш бара. ХIара, гIорсиэ, чолакх я Iовдал хилча а ша ма дара. Олуш ма хиллара, ког тоьлначохь хи а оьккхуьитур долуш, жима стаг. Хьекъал ду, могаш-таза а ву. Хьалха санна, хIинца а бIаьстенан юьххехь, волний цхьана агIор дIавоьдур, дIакхоьссина цийг санна, гурахь хьаьвзний цIа воьлур, есса чамда а йохуш. ТIаккха оцу бисничу ялх беттан хIор дийнахь сарралц вуьжий Iуьллур, тIаккха воьдий хийнсте хIуттура. Буса сахиллалц я тхан цIахь, я РуслангIаьргахь кехатех ловзур.

Еана дукха хан ялале цунах безам белира сан. Тамаша бара цуьнга иза сан хила а хиллехь. Тхан захало хилале, иштта, нахана цхьацца моттийта, тхан дай-нанойн мотт-эшарца, цкъашозза синкьерамехь хилла тхойша, цхьана-шина буса вовшашка «дог» дехира. Iехаяла кийчча со, безаман кхин кIорге ца йохуш, цуина тIаьхьахIоьттира.

Ас Султанна дов дора н канцIарш хIусаме ма листаяхьара ахь, бохуш. Вуьшта а со кочара яккха бахьана лъху нзий, цуьнан наний оцу бахьанех тасаделира. ХIун дан воллу хьо, Анас, цIа хьовзий хьуна цара со! Марнана гергахь хIетталц яар, йнжар бен хIума дан ца хуу со хIинца чувогIу стаг ца везарг хили. Дийнахь а, буса а хаддаза Иттарш. Дов долиь со ден цIа йогIуш, дадас юха хьажош. Къаьхьа бIаьрхишца со дIаьоьдуш, къаьхьа денна цара юхаяхьеш. Иштта лелара хан. Нанас дог ца дуьллур тхойшинна юккъехь безам гIоттург хиларх.

— Хьада, дIагIуо, йоI, — олура цо, данма. — Сатоха жимма. Юккъе доьзалхо воьлча, дерриге хийцалур ду. Майра хIусамна тIе воьрзур ву, хьуна хьайн беран да а везалур ву. Иштта ма хуьлу юьхьанца. ТIаккха ТотарIар, шайн бахамах ах а луш, шуьшиг бев доккхур ду...

Ас садеттара. Бер а хилира. Хинца сан цлахь йолу йол. Тхойша бев а даьккхира. Амма, ас хьалха ма-аллара, мардас-нанас тхойшинна хлума ца делира. Ша етта йорт ца йитира Султана. Тлаккха кхийтира сан нана. Ша бохург ца хилла даьллийла хьначу цо цкъа хьажа-хлотта цла еъча, цлахь сацыйра со.

— Хьан бертахь-бертазий оцу керта телийра оха хьо, — долийра цо. — Цунах тхуна хетарг ца хуьлуш доллу. Хьо хьоу а яра цлахь саца лууш. Хьада, яха а глой, и йол йолчъарга дла а лой, хьоу йнта а йитийте, хьайн чамда а йохуш цла йола. Сайн йолехь и кьиза лазан кхин далладойтур дац ас...

Йол дла а лой! Кхо бутт кхачаза долу сан жима клорни! Хлетта елакьежа йовлла сан Белита!

Кийра ша боьллича санна, дог шелделла, дегла тлера массо чо ира а хлоьттина, настарш егош, йол мара а кьевлина, суо йолчу лаьтта охьалахьелира со. Меттах ца хьовш лацаделла, хинттина сан бляьргаш нанна тле догладелла дара.

— Акхарошна, олхазаршна, массо садолчу хлуманна ма дезашен клорни. Суна а сайн йол сезий ца хаьа хьуна? Я хьуна ца дезара хьайн бераш? Хлан-хла, дезаш хиллехь ахь тхо, ойла а ца еш, иштта дласа лур дацара, хьайн йоле, бер дла тасий, цла йола бохур дацара. Хлан-хла, ас тосур яц сайн йол нехан кара. Цуьнан ирсан дуьхьа яла а реза ю со!

Ас иштта элира моятту хьуна? Ала гиртира-кх. Ас мотт меттахъебора, амма багара дош ца долура.

— Лур яц! Лур яц! — цлехъана, мотт хецабелла, мохь белира сан. Ас члорла маракьовларна дара а хаац я сан цлорланах кхераелла, тхойшинна тле кхозабеллачу кхерамах кхеттера а хаац, сан жимчу Белитин мохь белира. Оцу маьхьаро кхетаме ялийнчу суна, шена хуу ца хуу аяташ доьшуш, сайн юьхьах, логах шийла хиш хьовкхуш, докъа баса а яхана гонах хьийзаш на-на гира.

— Ахь хлун дора, йол... Вай елла яла со... Суна чохь са ца дити-кх ахь... Бер, долчу дега дла а лой, неханаши цла борлу дела, эларий ас-м.

Амма суна сайн йол бен хлумма а ца гора.

— Ма елха хьо, Белита, — бохура ас цуьнга сайн некхс а телош, — мамас длакхуссур яц хьуна хьо. Элитий, цуьнан ши беррий санна, вовших хьовгуш инйр яц хьуна вайша. Хьан ден цла бохург вайшиннан дладаьлла. Сан ден цла а духуш лаьтта. Цла-це доцуш байлахь йиса йоллу хир ю вайша. Амма шек ма яла хьо. Хьан нана хьекъале еана хинца. Кху сайн дийне хьо ца хлоттийта, хьо ирсе хилийтаран дуьхьа ехар ю со тахана дуйна дла...

Ткъа сан нана, тхойша мара а кьевлина, ахлин-декъе яхана, елха хиира.

Кхеттера иза шен глалатах. Кхеттера аьлча а, ша шен ши йол

нийса ца кхинийнийла хинра цунна, амма шен глалаташ мичхъа девлла-м ца хаа хинца а. Хуна ма мотталахъ, цунна шен беш ца дезара. Шен бер ца дезаш да-нана хуьлу олу, амма со тешац цунах. Хлораннан а безам ша-ша башха бу. Хлора а глерта шен хьекъало ма хьохху и безам доьзална бала. Хуьлу-кх глалаташ. Хлун дийр ду. Адамийн шайн хьекъалш ма дац цхъатера.

Доцца аьлча, оцу дийнахъ ярах, цлахъ сешира со. Дукха хан ялале Султана йнтира. Загсехъ хлоттийна тоьшалла тхойшиннан дацара.

VII

Кемисин дийцаре ладобглуш лечу сан тидам а ца хилира лаламан хийцамийн. Юьртан йнстехула доглуцу хи чу диссичий бен тхаьш оццул некъ бинийла ца хинра суна. Оцу ерриг хенахъ сан бляьргашна хьалха лаьттара цо дуйцучун сурташ. Ткъа Кемиса, шен дийцар чекх а даьккхина длатийча, цлеххъана сайн ойланех самаваьллачу суна стигалара охьабоглу цхъа а тладам ца гира. Комаьрша тледицхинчу доглане лийчийна, цланина дитташ шайна тлехъ дисина тлаьххъара тладамаш а ледош, самадевллера. Малхбузехъа цлнфеллачу стигалахъ, и шен де чекхдалале лаламан лодика ян санна, гучубаьлла малх, еха зляьнарш яржийна, лаьмнийн баххъаш къагош, регла тлехъа къайлабала глерташ боллура.

Цхъа ткьех минот яьлча тхойша юьртан юккьехъ хир ду.

— Ткъа, хьан шинна доттагичух хлун хилира, Кемиса? — хаьттира, дерриг чекхдаллац хаа луучу ас. — Хьан хьайн дахар а муха хийцаделира? Бехк ма биллалахъ суна, ас нштта хеттарш даларна. Данма суна гонах лаьтта, амма суна гуш ца хилла дукха хлуманаши гайти ахъ суна.

— Хаац. Жимма а ахъ цунах найдаэцарга догдохуш, нэхъ-бехк а ца лоьруш, дийца-м дийци ас уьш. Розех, Залпаах хилларг хоьтту ахъ? И шнъ шаьшшиъ яханчохъ хаза длатарьелла. Залнаъ дикачу доьзале нисъелла. Боккха къинхетам хилла, марнаина тайна иза. Марда а, марнаана а къона ду. Цуьнан виъ клант ву, цхъа а йол яц. Цундела цара, нус ю аьлла доцуш, хьоме лелайо иза. Цуьнан даьлла глалат когаш клел таладой дуьту. Доцца аьлча, марнапас зуда йинна цунах. Амма Залпаана, везац шен Рамзан. И суна шера хаа, цо лечкъадаахъ а. Шен наха динчу захалонна дуьхъало ян а ца яьхъна яхара, цигахъ ца лан хенаш етташ лаччохъ доьзалш юкъя яха. Хинца шен кхолламна, къера а хилла, клел сеина. Марзой дика бу цунна, майра а тоуйту цо хинца, башха ца везахъ а, берийн дуьхъа, церан ирсан дуьхъа шен ирсах ели иза. Ткъа, Роза жима йолуш дуьйна а цхъа шен амалш йолуш къестара тхо кхааннех. Сой, Залпаъ тхешан наха тхаьш длаеллачу яхара, ткъа иза, шена хьехо захало а дитина, шена везачуьнга яхара. Лаламат бакъахъара, безамехъ жимстаг ву цуьнан майра. Амма Розин наана реза яцара

захалонна. Яхча схъаяккха а, тлаьхъа цлахь сацо а глртира. Иза шен невцана реза хлунда яцара хаттахъа. Сий доцчу тайпанах схъаваллачу, хъакхарша вуьзначу Мохьмадехь юьтур яц ша бохура шен йол. Тракторист ма ву иза. Ткъа Келимата данма сатуьйсуре шен Роза, цхъа хъаькамашхачу стаге маре инсъяларе. Цунна бен а ца хетара и стаг воккха хилча а, ирча хилча а, Розина ца везча а, дуьххалдла иза хъаькам хилчахъана. Амма Розас сацийра шен нана: шена Мохьмад а веза, цунна ша а еза, шавьшинна оьшуш хлума а дац, шавьшинь даха дита, аьлла. Дика сацийра.

Кемисас, шен балетка схъа а яьстина, цу чурьа схъанэцца ах-ботинкаш кога а юьйхина, шен когахь хилла туфлеш балетки чу ехкира. Цуьнан леларехь, охъаюьссича хотталхула некъ бан дезара цуьнан.

— Ткъа ас члогла члагло йиннера сайн дахар буххера хийцина длахоттош, иийсачу новкъа а яьлла, хьалха длаяха, — элира цо балетка дла а къовлуш. — Юха а даг чохь глаеттира, мацах цкъа, Белита Халадовнах тера хиларе айса сатийсар. И санна ца хилалахь а сайн иницкъ ма-кхочча адамашна пайдехь хуьлийла лаьара. Лаьара юха а со дахаре леха ца яйта, сайн йол прсе кхио, кхечарна хьехар дала. И ойла кхочушъярхъама уггар хьалха деша дезара ас. Хинца, тхешан юьртан библиотекехь болх а беш, заочно доьшуш ю со. Суна сайн йол еза, сайн болх беза. Со езарг а, сайна везарг а карийна. Цхъа шо ду тхойшинна юккъехь безам кхоллабелла. Амма хинца со сикхур яц. Хенаца зуьйр бу ас и безам. Хьуна ма хаьара, ларлуш хила сан хинца бахьанаш ду шортта.

— Бакълов хьо, Кемиса. И тайпа бахьанаш ца хилийта, деша, лама деза вай. Тлаккха хир дац вайн догмашна и ахь дийциний, дийцанза дисаний даьлнаш. Амма, бархI класс яьккхина массо йол хьо санна маре йодахь, клентий Калмыке я Казахстане «шабашке» эхахь, вай цкъа а цланлур дац ледарлонех.

Балетка схъайиллина, цуьнан иеларан чухуларчу аглонна тлерачу жимчу кисанара даьккхина кхо сом кховдийра соьга Кемисас.

— Ца оьшу, Кемиса, — аьттехъа а ца дитира ас. — Хлара-м такси яций, мах боккхуш адам дласалелош. Гена юй хьан юрт?

— Кхузара дла бархI километр. — Кемисас регла хьала куьг хъажийра. — Оцу догарчу борза тлехъа.

— Хьо муха глур ю цига.

— Тховса-м цхъавнахъа а глертар яц со. Садайна. Кхузахь шортта гергара нах бу сан. Буьйса а яьккхина, луйьре глур ю-кх. Ткъа хьо?

— Со тховссехь вухавоьрзур ву, Кемиса... Цлахь сагатдийр ду суна.

Ша суна хлун там бийр бу ца хууш, дласахъавьзира Кемиса.

— Хинца-м тхо долчу машина а ялур яц, амма, цхъа некъаш дешко долуш хьуо кхузахъа инслахь, волахъа, Анас, — элира цо эх-

хар а. — Суна чlogla хазахетар ду хьо веъча. Тlехула тlе, соьца долчу тlехь цхьацца гlалаташ дийлийтинехь а, тхан да-наи вон дац хьуна.

— Дахар чолхе хlума ю, Кемиса. Гlалаташ оьгу. Хьуо гlала еъча, хьешан цlеношка, юкъярlойле ца гlерташ вайн цига йола. Паргlат lен меттиг бу вайн. Хlа, хlара сан адрес ду хьуна, — тlе адрес а яздица, кехатан цуьрг кховдийра ас цуьнга.

— Баркалла, Анас! Гlоза-декъала лелайойла хьан машина. Хьан некъ дика хуьлда! Хlусамнене а, берашка а ца евзачу соьгара маршалла луо!

— Марша гойла вайна!..

КИАНТ ВЕЛЛАЧУ ДИЙНАХЬ

Хlун дийр дара-те адамаша, кхана шайх хиндерг хнъча?

И ца хаарна, шайш абаде кхаччалц дехар долуш санна, гуттар тlаьхьало ловхуш, детталуш, хаьхкина тlела-кх.

Иттех де дац-кх тlехь морхин lаьцик йоцуш санна, дог аьлча а, хlара къена жlормаг, паргlат еттаелла. Иттех де хьалха ду-кх по-жан хьокхий тухуш, пхонан серашца кхолха берд хьош, кож тухуш, ас хlара керт йнна. Хlара йнна а ваьлла, гуттар резахилла кхунна туйнаш а тийсина со чу вoьдучу суьйранна, хьанна моьттура, кхана lуьйранна, наха уггар дикачуьра хlара йоха а еш, бугlанийн ворда яллал ков доккхур ду? Хьанна моттара, оцу дийнахь сан йоккхастага юьхьар йoьлла тlехь асар даьккхина и саьрамсекхийна хас хьешна, датийна, цlенкъа санна, шардий ду?

Хlаь, оцу дийнахь а декхна дара сан дог, тlехь цуьрриг марха йоцуш. Къеналла ца хьехийча. Бакъду, снх-снха цо-м хоуьйту ша соьца юйла, кханенан мукъ шен буйнахь буйла. Куьзгана хьажам, дер, ца ваьхьа. Корта ма бу, детица варкъ даьккхича санна, къегана. Мацах цкъа, сой, сан йоккхастаг хlинначул цхьа шовзткъе итт шо къона долчу хенахь, хийла йoьлан хьежар шайна тlехь сецийна сан жуьлурa бlаьргаш кхоьлина. Гуттар таьйна деана тогlи чу доьжна гуьйренан дохк санна. Царна тlехула лаба еш куьг лоций бен ца хьажадо дуьхьал хlоьттинчуьнга. Юххьан бос а бац цуьрриг да воккхавевеш. Хан мел ели хебаш, яхлуш, прлуш ю иза а. Цуьнан дерташ-м юьккъа, сирачу можо дlахьулдора. Амма сан дахаран хlора де ду-кх, цхьа хьаьрк гал доцуш, кху сан лекхачу хьаьжа тlехь дlаяздица. Иза ду-кх гуттар лерана кечдеш яздинчу гlайракхан чуртах тера.

Гена яц lожалла. Дерриге а хlор денна теш хlуьтту цуина. Амма ас иза цкъа а аьттехьа ца дуьту. Кханенга, ламенга хьовх, иттеш шаре дlатоьттура. Сайн къеналла а хеназа сана лорура. Къежвала, къанвала а, вала а бахьанаш сайн дукха хилла дела. Вадела аьлла, со хаал хилчахьана дуьйна цхьаь вукхунна тlе боьлхуш, баланаш бара суна тlе lенаш.

Хіара вайн Советан Іедал доккхучу шерашкахь Цоинн-юбр-тахь Деникинан эскарх леташ цхьана дийнахь вийра сан дай, ва-ший.

Кіезиг хіума дац цхьана дийнахь да а, цхьаь бен воцу ваша а велла, глаж санна, цхьалха висар? Вуьшта, метта охьа а вижиша, делан уьнах кхалхар ма ду ша. Ткьа и шнъ а-х вийнерий. Поп санна, зьорталчу шина стеган декъий бугланнийн вордана а дехкина цигара суо цла глртина де цкьа а дицлур дац моьттура. Амма хе-нал воккха лор вац, ду олуш. Ша йиша чевнаш хено ша ерзош ца хилча, адам хьердер ма дара. Цхьаццаерг ерзайо цо иза, йицъеш дикане а кхачавой, цхьаццаерг — кхин а клорга, кхин чов а йой, хьалхарчух глан деш.

Суна хилларг а иза дара. Тлаьхь-тлаьхьа хуьлчу бохамийн бо-заллаша кийрара длашарбора хьалхарнаш. Кхузткъе пхийтта шаро хлун гойтур дац? Царех пхиъ дара пхийтта эзарнал деха, балане. Гитлар боху и чагІалкх вайн махкана тІелетча тІаме вахана ший а клант вийра сан. Цхьаь Идалан йистехь, Сталинграда уллохь, шол-гІаниг — Япох леташ дІога, гена малхбалехь, мацах, паччахьан за-малахь сан ден-ваша вийначу Гларбал ю, Харбар ю хаац суна, и цхьа цІе йолчу шахьарна уллохь.

ХІаь, тІехІотта барз бац цаьршиниан. Шиниан а сурташ ду, бел-шаш тІехь эпсарийн погонаш а, хьалха ордалш, мидалш йолуш.

Воккханийн вийча церан командирера деана кехат хІинца а ду. Яьллачу хено маждина, шалха диттинчухула кегделла. Шун клант, Іалханов Іелаха, Даймохк ларбеш леташ турпала вуьйжи, аьлла.

ШолгІацух лаьцна дац ишта кехат. Хьанна хаьа, цуьнан накъо-сташа я командиро хІетахь ишта кехат хьажийна хила а мега. Ам-ма тхьогьа ца кхечира иза.

Оцу пІеа шарацохь кхелхира сан ши йол а. Цхьаь цІера араьаь-лий, важа — яланзий. Церан даьІахкаш а йохку генарчу лаьттах, лекхачу лаьмнех.

ГІаж санна, цхьа волчу цхьана клантаца дисира сой, йоккха-стагий.

Кіезиг вара. Шнъ волчун цхьаь висина, цхьаь хиллачун цхьа а вац, олуш ду вайнехан. Амма охашиммо, иза тхьаьшинина витинчу далла хастам бора. Важа виъ вихьначу цуьнан ницкъ ма бара цу-нах тхойша даккха.

ХІаь, хан а ма ца Іай шениг дитина. Кіез-кіезиг ерзош цо ер-зийра тхойшиниан дегиашна хилла чевнаш. Бакъду, жимма хьакха-велча а, цхьа лазаме ов тухуш, тидаме моьнаш а дуьтуш. Масех шарахь дикка бала бихи́ра йоккхастага кьайІллах мелчу біаьрхиш-ца йоьлхуш. ТІаккха, тІаьхь-тІаьхьа нІлхаделира иза а. Дийна ви-синичуна, хан мел ели, кіезиг дагавогІу велларг. ХІор делан догІу-чу депо, уьш вовнашна гена тоттуш, цхьацца зайл туху царна юк-къе. Амма, вукху агІор дІаоьхучу оцу деноша, дийна бисинарш буьг-буьгуш хьалхарчарна тІаьхьа буьгу.

Дийна висинчо дийрриг дира ас а. Сайн аьтту ма-белли, уггар хьалха ден а, вешин а кешнийн баьрзнаш тодира, раздевлла чарташ нисдира, боглучу керла хюллам хюлтийра. Юьртан кешнашка кхачале, некъан йистте, деа беран безамна чарташ а дуьйгира. Ас сайн куьйга, цемантах доьттира, ткъа лумхас яздира уьш.

Иштачу чартийн бежа мога бу цигахь. Новкъа тлехбуьйлучу наха, хуучара, уллохь совций, дола до, ца хуучара дала гечдойла, олу. Бакъду, шо шаре мел дели лаглуш клезиг хуьлу царна дола-наш дийриш а, важа кхо дош эриш а. Валаран а, веллачуи а оила клезга йо тлаьхь-тлаьхьа. Кху дуьненан цюга лаца глерташ хьаьд-дий-веддий лела массо а. Хинца хлара дуьйчуш воллу со уггар хьалха а волуш. Суо хаал хилчахьана гуттар ца мацвала, ца шел-вала, дуьххьал дла аьлча, ца вала глерташ схьаоху со. Вала ца лаьа цкъа а, цхьа де а ваха бахьана ловху. Цкъа сатийсира ас клант воккха а хилла, цунна зуда а ялийна, йовш лаьтта сайн тлаьхье стамъелла де гаре. Тлаккха — винчу а вирзинна, бераллехь левзинчу меттигашка, дайн кешнашка цкъа бляьрг тоьхначул тлаьхьа велча а дацара-кх хлумма а, бохуш. Дела дика ма ву, сан лесалле ца хьовжу иза. Ас са мел тийсинарг хилийтира цо, амма суна хлетте а вала ца лаьара. Воккхаволчу волана зуда а ялийна, цуьнан лов-заре хьажжалц, цуьнан бер хьастталц виса лаьара.

Иштта ю-кх адаман амал. Ша мел вон хьегахь а, вала ца лаьа, цхьа де а ваха деза. Дера лаьа, ша вала охавинжина велахь а, ца вала кадетта, мотт сецца велахь а, бляьргашца орца кхойкху. Амма цхьаммо а, уггар хьалха ас тлехь, оила ца йо, ванах, ас сайна тле йовхучу оцу хено суна хлун дохьур-те, хлун гойтур-те, воккхаве-вер-те со я велхор-те, олий. Тлаккха, оцу деноша ша гатте хьов-зийча, дохковуйлу, хлара де гале велла кху дуьненара длавели-велира-кх ша, бохуш. Цхьа масех дийнахь. Жимма йийча и чов йоврзу оха а дуьнене марзо глотту, юха а дуьненна тлаьхьа хюду.

Мел вонаш гинехь а, резавара со сайн дахарна. Сан дагна чев-наш-м дер йина цо. Цкъацкъа суна лаламат тера хетара суо генаш тедда, прахь дакълалчу попан зюьрталчу гюдах. Генаш хедийнчохь мортдовлла шеддаш долуш. Цхьа долчу цхьана гено чу ницкъ уьй-зуш лаьтташ. Суна ницкъ лун и га — лумха вара. Ткъа лумхин пхи клант, цхьа йол оцу попан орамаша хьалатийсинчу керлачу маргала-лийх тера хетара. Сайл тлаьхьа вуьсуш ялх боьрша стаг хиларо глехьчул дог кура доккхура. «Клант а, пхи вол а! Оцу пхеа воьлан тлаьхье кхуьур ю! Лалха-м хьаха вовр вац, клур боцуш!» — дог доккхадеш хьовжура со цаьрга. Амма цкъачунна ерриге а дегайов-хо лумха яра. Кху кьеначу дуьнене тлаьхьхьара хьаьжна сан бляьрса дладовш, цо тлехьабдийр ду сан бляьргийн негларш. Сан кьена да-къа лийчош цо дуттур ду сирла хи, цо хьарчор ду кисин клант мар-чо. Тлаьхьхьарчу новкъа воккхуш цо лоур бу барма, вуьлтур ву со готтачу лахьти чу. Цо догтур ду сан глевланга глайракхан чурт, иза лаьттар ву сан кадам оьчуш тезетахь. Шен бераш тлаьхьа а хлун-

тийна, хlor плерасканан дийнахъ иза ворlур ву сан коша тle хlотта, суна тle боглу некъ баl бала буьтур бац цо.

Тlаккха, мацца а цкъа, цхъана дийнахъ, шен кlенташа иза а вахъар ву сан лула.

Хlаъ, массо ву оцу боцачу, амма юха ца бохъучу повкъа айба везаш.

Цхъа а вуьсур вац. Цхъа а.

Дерриг дика дара, со цец а вуьйлуш.

Дала рицкъа а деллера шортта. Хlокху адамийн сутараллин цхъа доза хилча, тоийта, кхин ца оьшу а эр долуш. Амма, кху къеначу лаьтта тlехъ хlиницалц схъа ког баьккхинчу адамех муьлхачо аьлла и дош? Я хъан эр ду? Дикано вузийча, хlиница суна товар ду аьлла велларг вац. Хъалха сан галдийллачу гlуллакхашца дуьстича элан бахам бара сан. lумхас ши цленош дина. Суний, йоккхастаганин, гlутакхаш санна, хаза кегийнаш, шена — даккхийнаш. Кертахъ масех бежана, иттех уьстагl. Ялдухкургачуьра маситта гали ялта ца хеда цкъа а. Дийнахъ кхузза хуьйцуш, цкъа дуьйхинарг кlирнах юха ца духуш, лело бес-бесара духарш.

Дуьненан ялсамане ю-кх, оццул тоделла-кх адамийн дaхар.

Амма деккъа цхъа хъал, дуьненан даьхний ма ца тоьу адам ирс дап. Цхъана ханна lеха-м во цо. Вуза а во, кху дуьненахъ ша бен хlумма а дуй-те олий хоьтуьйтуш, кура а воккху. Тахана — кхиъна доьзалш а, йиш-ваша а меттахъ ду хъан. Хъал а ду. Токх ву хъо. Ирс ду хъан кертахъ кога-буьхъар хъийзаш. Оцу дерригенах lехавеллачу хъуна гац хъайн лулара да-нана делла байлахъ бисина доьзал я доьзал лаьттах боьल्लीна, каш санна, шийлачу, маьждиг санна, есачу хlусамехъ йисина жоьра зуда а, ахъ санна, дуьнено lехийна цхъа мур бихъна, амма lожалло кадетташ да-нана, йижарий-вежарий дlа а бихъна, lаддаргlа санна, букъ хъаьвзина висина воккхастаг а. Ва амма латтац-кх и де данна цхъаьнгахъ. Иштта, роgl-роglана лехан керта хlуьттуш лела-кх. Тахана вийлинарг, кхана велхош. Оцу дийнан ойла ян лаац-кх, уггар хъалха суна а.

Хlара таханлера де сайна гур ду ца мoьттyра суна.

Доллучул со воккхавевийринг lумхин гlиллакхаш дара. Денанна, доьзална цуьнан мутlахъалла. Ас хъаькхначу сизал тlех ца ваьллера иза цкъа а. Кура вацара, коча вацара. Дена-нанна дика кlант а, доьзална дика да а вара. Ша пхийттара ваьлчахъана ламат-марха ца дитинера. Хъарам рицкъех дезар ца нэцнера. lуьйранна хъалххе гlоттий, шен ламаз дой, гатана юкъа хох-сискал а хъарча-дой, тарахътар тle балха воьдуш, маьркlажан бода булучу хенахъ цlа а ворlуш даьккхира цо хlара тlаьхъара ткъех шо. Юьхъанца гlаш лийлира. Тlаккха — вилсенадахъ. Пхи шо хъалха матцик ийцира, уггар тоьлларг. Хъаргlа санна, lаьржа. Гуттар биьза дин санна, хъоме делайора цо иза. Ша мел тlаьхъа, мел кlадпелла цlа варах, иза юьлий, массо маьlле екъа горгам хъаькхна бен чу ца ворlура.

Іуьйранна ламаз динчул тІаьхьа, юха а цунна гонах хьаьвзара, винташ кьуьйлуш, даьтта детташ.

Итт де хьалха тІаьхьара а хиіра iza цунна тІе.

Дийнахь сарралц хІара керт еш хьийзина, кладвелла со, йоккхастаге и асар дитий, пхьор кечде а аьлла, тІалла доьду малхбузан ламаз дан чу вахара. Дайма санна, перзан а, сунт а ламазаш дина, сайн бІе суьлхьа кера а лавцна, маьнги тІе охьаххира со. Йоккхастаг, сикха шен ламаз дина, арахь, пеша хьалха юург кечьян юьйліра.

Дагара ца йолу и суьйре.

Дийнахь тийна лавттина юрт клез-клезиг самаяла юьйліра. Хезара сарахь цІа оьхучу бежанийн Іехар. Лохха Іаьхна, кетІа хІоьттира тхан тайша етт. РагІун тхов тІехь гай яьтІча санна, мохь хьоькхура ццигго. Схьахетарехь, цунна оьгІазьохуш, цигахь летара, бераша дукха хан йоццуш цьанхьара-м далийна кІайн кьорза жима клеза. Цьадника, хІетта эснІ далош цІа кхаьчначу вола, цциг пэккхийна кех а даьккхина, дІатедира и дов.

Шовзткье итт суьлхьа а даккхале наб гІоьртира суна. Іза мелла а тІетелайора диллинчу корехула хьоькхучу блаьстенан суьйренан тамехьчу хІоно а, шур-шур деш корехь дегочу бІаран гІаша а. ГІенах долуш санна, хезара, арахь йоккхастага далланашна кечбеш уьн тІехь уьрсаца хохаш отуш а, цаца техкош а. ТІаьхьара суьлхьа доккхуш-цадоккхуш охьанггира сан кера ра суьлхьанаш.

Наб озийначу оцу масех минотехь гІенах суна дуьхьал ца хІутуш сурт ца дисира. Амма уьш цхьа а вовшашца зІе йолуш дацара. Цкьа гира суна, делан цхьана талзарна санна, сайн багахь йисина цхьа кхэл дІаььлла. Кхин хилларг хІума а доцуш, туйнаца кхоссаелла охьаюьйжира iza. ХІун дара а хаац, и кхэл мел гинчун мохь болура. Йоьлхура йоккхастаг а, нус а, маьхьарий хьоькхура клентан бераша а. Уьш теба гІертара со. Цкьа вулий хьоьстуш, цунах гІуллакх ца хилча, чехош. Новкьа елахь бен хІуманна а кхин пайденна йоцу и кхэл багара охьайожарх шуна хІун хуьлу, бохуш барт беттара ас. Клез-клезиг гуллуш, адамаш гулделира. Тезет ала тезет доцуш, ловзар олийла а доцуш, цхьа изелла ІалагІожа яра тхьоггахь.

ХІун дара а хаац, оцу ІалагІожи юккьехь Іумха ца гора суна. ДІалехчин а, схьалехчи а вацара. Эххар а, марчо тІекьовлале наха вита а ца витина, чу ваханчу суна, цу юккьехь Іуьллаш Іумха гира. Стенна делахь а, кагбина корта, юьхьа тІехь детта цІий, кьарззина соьга хьоьжуш, ангали санна, хІиттина сийна бІаьргаш.

— Іумха! — мохь аьлла, цунна тІе хьаьддачохь самаваьлла со, ши кьуг тІехьа а тухуш, вагІийча санна, хьалаиккхира. Чохь бодаш бара сан гІийлачу бІаьрсине хІумма а ца кьасталуш. Сайна гиннарш гІан-набарш хиларна паргІатваьлла со, доккха садала гІоьртира. Амма ас чуоьзна са юккье кхаьчча, цІехьвана деган Іайга клел иккхинчу лазаро, Іад санна, вуьйліра со. Клезиг мукьана

а садаа глерташ некха тле куьг диллина, хе юьстах тесначу члеро санна, бага а глаттийна, хьалхахьа кхевдина «хьиб-хьиб» деш висирасо цхьана ханна. Тлаккха, клеэ-клеэиг маллуш, лазар дла а даьлла, садаа меттиг белира, сецча санна хетаделла кьена дог, хаа а луш, тохаделира. Амма, стениа делахь а, бала бара-кх сан кийра хьийзаш, иштта, ведда цхьана аглор глур вара-кх аьлла хьотуьйтуш.

Араваьлча мукъана а жимма маслалат хир дацара-те аьлла, ши кларх туьйдина, пен лоцуш, неларе а вахана, нуьйда таййна, чиркх а латийна, уча велира со.

Клентан жимах долу бер охьа а ханийна, далланаш йохаш йоллура йоккхастаг. Царна тлехула тховх кхозучу сирла богучу чиркхана гонах хьийзара боккха полла а, кегийн мозий а. Шена хлума тасарга догдохуш, нелсагн тле муцлар йиллина, бага глаттийна, беа цлен мотт ара а баьккхина, цлога а лестош йуьллаура Вахин жима клеэа а.

— Хьо схьавоглу я юург чу йохьу хьуна? — хьаттира йоккхастага со гучаваьлча.

Со жоп дала ца кхира. Тата доцуш сана тхан кетлахь сецначу сийначу «Волги» чуьра охьавоьссина глонан неларх чохьавелира тхан юьртахь соьга глорьттиш воккхастаг Билал а, цуьнца кхин цхьаь а.

— Ассалам лалайкум, делан кьинхетам ма хедийла шун хлусамера, — салам луш, суна хьалха сецира Билал. — Шун глза юург хуьлда, Хелинат.

— Ва лалайкум салам, марша доглуьйла шу а, Билал. — учара чувосса тохавелира со. — Дела реза а хуьлда шуна. Ма дика болх бу шуьшиь веана. Цхьа нисьелла далланаш йнна йоккхастага!

— Охьа ма воссалахь, лалха! — сацийра со Билала, — юуш тен йиш яц. Чуглур ду вай. Тлаккха, Хелинат, хьо муха йоллу? Цамгарш ца лехьош лай? Кертара бераш дуй могуш?

— Далла бу хастам, дика йоллу со-м. Бераш а ду могаш. Шу а деца дика? Зерент хлун деш ю?

— Дала дика кхобу. Хлан, Хелинат, тхо чудовлий цкьа?

— Чуглорша, ас юург длайохьу шуна.

«Диканиг дохьуш-м ца баькхина хьуна хлорш», — бохура ас сайга, хиницца сайна гина глан а, тлаьххье схьакхьачча хлара шиь а деза ца делла. Сан шеко кхин а члагъелира данма хабаре во-лу Билал, и мотт легахь бисча санна, тховса, ва дела аьлла, кьамел ца доладуш, хьийза воьлча.

— Лалха, тхойшиннан тен йиш яц, — кьорра вистхилира Билал. тлаккха, жимма ойла а йнна, тлетуьйхира: — Кхечуина хьекъал лун стаг цул тлех хьекъале хила веза. Кхиверг собаре воьхург, лам санна, ша собаре хила веза. Тхуначул дукха дуьне гинчу, мерза а, кьаьхьа а йийшинчу, дикано ца вохийнчу, данм тхо пра-кера хит-

тош кху хене ваьллачу хьуна маслалаташ дан тхо дукха клезиг нах ду...

«Делхьа, хIара долор а ма тера дац-кх аш диканиг деанчух. ХIун ду-те хилларг, дан мукъане а...» — ойла йора ас.

— Iумха жимма лазийна. Духьал йогIу машина кхетта цунна тIе. Районерчу больницехь ву иза. Хаза Iеш ву. ИншааллахI, да-ламукъатахь цхьана кIирнах хаза гIолий а хилла, аравер ву. Наха хIара тайпа хIума дукха дестадой дохьу дела, ма-дарра дийца, хьалххе хьо волчу веана тхойша. ХIинца, Хелинате, хилларг дукха хIума доий а хайте, тхойшинца дIаван кечлохьа. ХIокху Хьамидан машинца гIой, цунна тIехIоттий вола вайша.

КIант лазийна боху дош хезчахьана можа бIагор хьаьвзира сан бIаьргашна. Билала кхин дIа дечу кьамслах цхьа дош ца хезара суна. ДухьалхIуьттура цхьа ткъех минот хьалха сайна гина гIан. Охьайоьжна тIаьххьара кхэл. Кертахь IалагIожа. Поьлху йоккхастаг, нус. Маьхьарий хьоькху бераш. Корта кагбина, цIеша вуьзна марчо юккъехь Iуьлла Iумха...

«ХIан-хIа, аш хIуьу дийцахь а, Iумха дийна вац. — кьурдаш деш, логан шад мосуьйттаза а хьала-охьа теттира ас, — дийна вац иза».

— Лазор ву, лиьр ву, — ала делира соьга, айса муха олу а ца хууш. — Массарна а тIехIотта езаш киртиг ю-кх иза. Рожехь а вер вац цунах кIелхьара. Амма со дIаваххалц висн велира иза. ХIара ца хилча а, кхул хьалха ас лайнарш тоьар ма дара. Далла дика хаьа хир ду-кх...

— Иштта дац и, иштта дац, Iалха, — бохура Билала, ши бIаьрг цIекъа а боьгIна. — Ас ма боху хьоьга, хIинца цкъа Iумха хаза Iеш ву. Цхьа а тайпа кхераме хIума дац. ХIара Хьамид хIинца ма веана цигара. Сигаттам болуш хьал хилча, ас лечкьор ма дацара. ХIун дийр ду ткъа. Вонаш ган а, баланах Iийша а кхоьल्लीна-кх вай. ХIорангехь бу шеначулла бала. Цхьангахь клезиг, вукхуьнгахь дукха...

Билал луйьчохь витина, сайна тIе бедарш юха вуьйлира со.

Уггар хьалха, Iаьржачу тIаьрсаканан кIеда маьхьсеш кога а оьзна, баьрчерчу пенах тоьхначу кьорзачу истанга тIехула, тIе кIайн шаршу хьарчийна кхоэу Iаьржачу исхарин чонй, кIайчу лаьстиган гIовталлий тIе а юьйхина, детица кхелина доьхкий, шаьлтий юкъах а дихкина, чухула бIаьрг туьйхира ас. Сийна сир хьаькхначу аьчган маьнгин тIехь ира хIоттийнчу гIайби тIехь харихьа баьккхна Iуьллара, цхьа бутт хьалха Iумхас суна байтина IаьнтIакан холхазан куй.

Схьанэцна иза бакъахьа а баккхкина, чу ши куьг доьल्लीна дIа-са а тоьхна, дашо бос бетталучу кIедачу холхазана тIехула дайн куьг хьоькхуш, коьрта ца туьллуш, вехха хьийжира со цуьнга. Со цхьана ойланийн кIорге ваханийла хуу важа шиь вист ца хуьлтура.

«Соьга-м баьккхира хIара шийла кхаь, — ойла йора ас, — ам-

ма йоккхастаге муха хайнта деза. Цуьнан-х дац чуовъзча длахеца са а. Миска, иза-х, бохамаша хуьйдина кхачийна...»

Поккхастаг чу а ялийна, хIара шиъ волччохъ цуьнга вистхила дагахъ, ара мохъ тоьхна, цуьнга кхайкхира со. Юха а ойла хийца-елира сан: «Шена и кхаъ хезча кхерайлаза, мохъ хьакханза Ийр ма яц иза. ТIаккха, хIара нехан ши стаг а волуш, цунна маслалаташ деш, и хьовстийла а хир дац. ТIехула тIе, оцу дашца тоьхна цуьнан дагна чов а йина, иза кху чохъ цхьа а йитина ваьлла гIойла а ма дац. Цул, ара а ваьлла, цуьнга шегга дайн къадор ас»...

— Зуда, матцпко Iумха жимма лазийна аьлла ма веана и шиъ, — элира ас, ма хуьллу паргIат, бен доцуш ала а гIоьртиш. — Ност ехкийта, больнице хьала вигна боху иза...

Амма хала ду ненан дог Iехо. Иза-х гуш доцчу пхенашца доза-делла ду шен берийн дегнех. Берапа хилла лазам ненан дагах ма кхета. Иза мел генахъ делахъ а. Цхьаммо ца хайитиныхъ а, хаало-кх и цуьнан дагна.

Поккхастеган кийрара мохъ ца белира я бIаьргех хи а ца хьаь-дира. ЦIеххьана кийра цIе хьаьвзича, цо дакъа ма до бIаьрхини.

— Ма шера... хьаьара-кх суна... цхьаь хиллий, — элира цо дегочу озаца, — хьовга ала... ца яьхьаш... Ийра-кх...

Хьалха сьхакхевдина цуьнан ира чIенг, хорша хьаьдча санна, «каррехъ» егайора. ТIепаза яйра балдаш тIера цIелла а. ХIума юу-чуьра сецна ши бер а, кхераделла, къаьрззина соьга а хьаьжна, дисира.

— Цунна хилларг-м кхераме хIума дацара, — маслалат дан гIертара со. — Хьо йоха ма йохал хьо. Хеде а хайитий, шина а кертахъ цIано елаш. И цIа веъча, хьовса нах гIертаза Ийр бац. Леда-ра ма хила. Цунна хилларг-м хIумма а дац, хIуьу тIе деъча а. Доха йиш ю вайшиннан?

* * *

ХIаъ, дерриге дика дара оцу дийнналц.

Оцу суьйранна кхузара цIа чу воьдуш суна дагахъ а дацара, дуь-ненахъ айса яккха йисинчу хенахъ (дукха елахъ а, иттех шо хир яра-кх иза) сайн дагна кхин а цхьа чов хир ю бохург.

И буйьса шина декъе екъаеллачу хенахъ дIакхелхира Iумха. Маларо хьерваьккхинчу цхьана шопаро тIе машина а тоьхна, аьр-ташха лазийна...

* * *

Гор Iожалла яI! Цо дитац-кх шениг. Ша тоьхначу мишотехъ йогIий тIекхетий, куьйрано кIорни санна, оьций стаг дIахьо-кх цо. Хьоле хиларх а, къен хиларх а, миска хиларх а ца вуьсу. Тайпа-тукхма доккха хиларх а, цхьалха хиларх а ца вуьту. ДегIехъ тур-пал ницкъ берг а, я гIорсизинг а ца вуьту. CarIадохург а, я дуьне-

нан паччахъаш а ца буьту. Ца хьовжу иза ша тлеса стеган аьтто хиларе а, ца хиларе а. Ехарх тле а ца йоглу, ца нешарх йоглий а кхочу.

Тхан цийнан тхевнан глортор хилла лаьтташ блорлам бара лумха.

Хинца тлехийти-кх иза. Тлаьхъара а, лен чов хили-кх суна. Хинца а длаелалаз а бларг мосазза кхийти дерриге а карладохуш, сан дог огу тезетана тойина хлара меттиг. Амма и чов блозза кларгийннар, блозза язйиннар, суна маслалатана ойла йолуш кхуза гулделла адам дара. Керла божал дан дагахь лумхас даьхна тлеш цуьнан тезетахь нахана тле охьаховша дехкина. Клел гоьргаш йохкуш, тлехула алан чкъор дуьллуш, ахго беш, кадам бан боглчу нахана тле бахка цхьа агло хецна а юьтуш. Дуьхьал долчу дукъош тле хевшина баккхий нах, вукху шина аглонца охьадехкинчарна тлехь — баккхий хила глертарш.

Тезетана тле кхаччале, цхьа бле глулч генахь совцура машенаш, мотоциклаш, говраш. Цигахь охьа а буьссий, аттала, тлаьхьа висинарг тле кхиаре а ца хьуьйсуш, беа могла бой, схьаьолхура адамаш: боьрша нах — кхуза, зударий — лумхин керта.

Итт де хьалха, суна тлаьхъара а екхна еанчу оцу суьйранна, клажар еш санна, хаза юцуш ас йинчу кертах доккха даьккхинчу оцу кевнах чохьа а буьйлуш, йоккхачу стеган саьрамсекхийн хас а хьовшуш, схьа тле оьхура нах.

Цхьана хенахь-м, кадам бан баьккинчу нахана хьалха ваьлла стаг цхьаь велахь а, шиь велахь а — уьш, кадам длаьоьцунна хьалха а хлуттий дола а дой, кадам беш дара гинллакх. Цунна уллохь моглара длахлуттий лаьтташ хуьлара веллачун вежарий, клентий, ден-вежарий, шичой, доцца аьлча, герггара йиша-ваша. Тхамдига хьалха а беш, цаьрга массаьрга а кадам беш, чекхбовлура нах. Тлаккха, виса везарг вуьсура, вуйш, шайн декхар чекхдаьллачул тлаьхьа, нагахь велларг длавоьल्लीна глуллакх чекхдаьлехь, цигара длабовлура.

Иштта дара цхьана хенахь гинллакх. Хинца кхин ду. Данма лаьтташ цхьа а хлума ма дац, деккъа ша цхьа вониг беп. Хлара гинллакхаш а йолучу хенаца къанло, зарзло, артло, тлаккха даьржий дов.

Длогахь лаьттара, ловзаргахь пондарчина санна, суна хлуттийна жлай-глант. Охьахаа хан а, аьтто а хьенан бара. Хилча а, дог хьенан доглура. Сайн доьчу глорнца ирахь текхира ас юьззина и цхьа клира хан.

Оцу кевнехула чохьайолура нехан тоба. Царна хьекъале ву аьлла хьалха ваькккина воккхастаг, шена тлаьхъара и тоба а оьций, воглий гонна юккъехь, къеначу нахана хьалха соцу.

— Ассалам лалайкум! Дола делаш.

Массар куйгаш хьалалоцу. Моллас я воккхачо дола доьшу. Юкь-юкъара хеза:

- Амин!
- Аллах!у амин!
- Гечделахь дела!
- Пат!ихьа!

До!ийна лецна куьйгаш юьхьах а хьокхий, д!асахьожу тхьамда. Кадам д!аоьцург лобху цо б!аьргашца. Цхьамма-шимма ласанаш хьажайо:

— Д!огарниг ву шуна!

Кхечо д!акхойкху:

— Схьанехьа дуййла!

Бевзачарна-м билгал варий со. Амма кадаме бор!ура сан гергарнаш а, гергарчийн гергарнаш а, керташкарчу зударийн гергарнаш а, лумхина бевза-безарш, церан гергарнаш а. Царна хьалха ваьллачуина ма ца девза тхо. Наха ласанаш, п!елгаш т!е хьийсош гойтучу суна хьалха х!уьттурса уьш:

— Дала гечдойла цунна...

— Дала декъала волда иза...

— Вайга хоьттуш дац-кх ложалца дерг...

— Ша схьавелларг д!а а вуьгу-кх цо...

— Иштта, цхьацца бахьанашца ложалла инелуш, ваьш кхача-даллалц д!аоьхур ду-кх вай.

— Массо цхьана дийнахь дала ца кхоьल्लीна-кх вай.

— Декъазниг т!аьхьа вуьсу-кх, х!ара кхьахьонан кад мала.

Цул т!аьхьа х!утту кхузахь хьавр-з!авр. До!а а, кадам а чекх-баьлча, ххалаг!уьтту хевшана лийраш. Т!ебаьхкинчаьрга маршалла хатта. Ткьа х!ара т!ебаьхкинарш, шайн тхьамда хьалха а волуш, цхьана маь!лера дуййна д!а, цаьрга маршалла хетта буьйла-ло. Куьйгаш лецна а л!ай ткьа. Вовшийн маралелха, накха некхах тухуш, беснеш т!ет!а телош, аьтту а, аьрру а аг!ор буьйлуш.

— Марша, могаш хуьлда!

— Дела маршалла а, могаш а хуьлда!

— Ох! Хьамзат, хьо вац х!ара?

— Делор ву!

— Ассалам л!алайкум!

— Ва л!алайкум салам!

— До!а весет ду хьоьга

— Юкьара ду вайшинине!

— Ва, дела ва хьо марша!..

— Хьал-де?

— Шу а деца могаш?

— Дала дика кхобу!

— Хьанк!аш!ар муха бохку?

— Кьосам ма вац шуьца?

— Хьо-м х!иницца пхийттара ваьлча санна ма ву!

— Валлах!, делор ву хьо-м т!аьхь-т!аьхьа кьонлуш!

— Х!ан схьадуьйла, охьаховшал!

- Хлан-хла, хевшина Ийр дац тхо.
- Дукха дуьтур дац, жимма ял ел!
- Жунид, хьо кхуза хаа!
- Дера, хуур вац! Газим хайнта!
- Хлан-хла, хьо хаа!

Базарахь санина, лавтта и гловганаш, эххар а длатоь. Куьйгаш лелна, маршаллаш а хиттина, бевлча шайна певз-певзачунна влло дласатарло баккхийнаш, ткъа кегийрхой юьстах бовлий длахуьтий, бист ца хуьлуш совцу. Кадам бинчул тлаьхьа со м гуш а ма вац. Я совца гуллакх дац цхьаьннан а гадда вовшашна тле а тий-жаш, кера суьлхьанаш лелна, ласанийн юьхьнгаш лавтта а луьтуш, юкь-юкьа бизларш а лелаш, цхьацца къамелаш дан буьйладо. Ца дуьйцуш а, ца хьахош а хлуи дуьсу! Мацах цкъа, къона долуш шаьш лелийна синкьерамаш а, динна къолаш а. Кхузахь дийцаре до юьртан юкьараллин гуллакхаш а: бежан рагI, сарлаш дехар, зударий балор, там баккхар, тлэш-некъаш тодар, цхьацца нехан гуллакхаш а. Тлаккха цхьацца вирдашина лен хлуьтту. Эххар а, оцу тлехула вовшашца доьдолу. Клант велла лачу суна ца оьшу гуллакхаш ду хьехораш дерриш а. Амма массарначул дукха кегийрхошина ловь. Кегийчу нехан никлапаш, гаттий когаш болу хечеш, мехкарийн йоций кучамаш, коьртара месаш, цара юьхьах хьоькху басарш а. Доцца аьлча, цаьрца гуллакхан чо бац, боху.

— Гуллакхах доьхна тле кхуьу чкъор, — кортош хьийзадо баккхийчара. — Коьртта-луьйра, хIоккхул яккхий кхесаш йитина, пхьуйшаш доцу кучамаш юьйхина, деш ламаз а, кхобуш марха а доцуна лела кегийрнаш. Цигаьрка, малар дац воккхачух лачкъош.

— Ткъа зудабераш? — юкьаволу кхин. — Дерзана пхьаьрсаш, настарш оьхьуш, коьрта тлехь, хола санина, куж бой, цуинна гонах цхьа бехчалг хьарчайой! Подаюкь хуьлеш тле юьйхина коч а ю, цаца санина, чекх хьаьжча дерзана дегI гуш.

— Эхарта зама тлехочуш лавтта кх.

И сов хабарш ца дийцийта глерташ, цхьа хьекьалехь волчо олу:

— Нах, хIара гловганаш совцаьй, цул, цхьацца бIе къулха а, салават деший, вайн веллачунаь мел кхайкхабе вай?

Амма цхьа масех минот яьлча юха а хьалхалерра хьал хIутту. Нах схьаоьху, дIаоьху. Схьабоглуш а маршаллаш ховтту, дIабовьлуш а маршаллаш ховтту. Куьйгаш ловцуш, мар-мара а лелаш.

Ловзаргахь дело а гуллакхе доцуруш леладо-кх.

Кегийрхошина бехк билла бакъо ю, ткъа, хIокху нехан? Хинца кху юьртара, уггар бу бохуриш, ша-ша эвлаяь вац аьлча летар а болуш, кхуэзткъа-дезткъа шераш долуш нах бу тезета гуллуруш. Амма тле хьаьжча царех шовзткъе итт шо дерг а вовшийх къасталац. Къена стаг ша къена пуйла а хууш, шен хенаца йогIу бедар а, ара-хьара куц а делаш хила ца веза? Массо а мажош, логан кIелош а яьшна, меххаш лергана. Тле юьйхина, макентошаш, когахь туфлеш. Коьрта техкина шляпанаш, тубетейкаш, къорзий песаш.

Со жима волуш кхин бара баккий нах. ХІай дьядисарг я!, ма кІентий бара уьш! Пепиаш санна, зьортала, гІаргІанаш санна, ний-са догІамаш долуш, ло санна, кІайн пакха дІалаьцна шуьйра, еха мажош йолуш, хаза хийзинна, бІоржамаш санна, мекхаш а, Іежаш санна, беснаш а долуш. Шийтта ветанца кьовлуш тІе юьйхинна гІовталш, машин чоиш, тІехула дихкина шаьлтий, доьхкий, бІаьш-тига тІе таллош техкина чолан куйнаш. Церан оьзда кьамел хезча, ванах, хІорш санна, со воккха маца хир ву-те олий, сатосура жима-стага.

Соьга санна, вон деанчохь стеган дог лаха хаара царна. Лаьм-наш санна, сира, собаре уьш тезетахь гича дагна маслалат хуьлтура. Зуда ялийнчохь, ловзаргахь, юкь-юкьа шаьш хелха а бовлуш, хьенех ваккха, цуьнца минех яккха бохуш, вовшашка маьхьарий детташ, юьстах я божалийн тхевнаш тІехь, кІел гІодмийн цІевнаш дехкина уьш хевшина Іаш малар мала а, гІиллакх доцург далий-та а дага ца догІура кегийрхошна.

ХІокху хІинца лелочух кхеташ вац-кх со. Ловзарна аьтІехьа вьвдуш вац цхьа а воккхастаг. Цига вахча кьа хуьлу бохуш. Маж-мекх дитар а кьилахь ду боху. Хьалха, хІара бусалба дин вайна юккьехь гуттар чІагІделла мІаькдаьллачу хенахь, Маккахь а, Ме-диннахь а, Уьстмалахь а цІе йоккхуш вайнехан молланаш болчу хенахь ца хилла кьа, хІинца мичара даьлла?

Делхьа хаац, хІара уггаре хьекьале, кхетаме хила беа баккий нах тІаьхь-тІаьхьа галбевлла боьлху-кх. Миччахьа цхьанхьа хьо тезета вахча, цигахь хьуна ца гуш хІун дубьсу. Цхьа ехий гІожмаш керахь, коьрта техкина кІайн куйнаш долуш цхьаберш, цІен-баьц-цара, асанийх йинна, месала кІужалшца песаш техкина вуьш, гоьл-лец йогІуш кІайн кучамаш юьйхина, йоций мажош йолуш кхоал-гІанаш. Кху Нохчийчохь а, ГІалгІайчохь а ца кхуллуш вирд ца дисна-кх! Хьийза зуькар дийраш, жиргІанаш тухурш, Іадхьокху пондарш локкхурш, кхин маса ду уьш. ХІокху дуьненарчу цхьана а бусалба халкьа юккьехь доцург, Іовдал мел дерг — кхечара тох-хар кхоьссина юьстах дахийтанарг дерриг схьагулдина леладо-кх. Шаьш Іовдал лелла Іай ткьа. Кьона нах а юкьанйзабо. Ткье пхизь-итт шо долу жимстаг а хир ву хьуна и кьорза пес я кІайн куй тиллина, шел лекха Іаса я, жиргІа, я Іадхьокху пондар ке-рахь, кІарул-Іаьржа еха маж йиттина, царна тІаьхьа хІоьттина ле-лаш. Шаьш цхьаьнакхеттачохь водий лелий, кхиссалой, яьІна дІа-сакхиссина, мажвелла, ши бІаьрг хьех чу а боьжна. Сонта хІума, хІара стенга сатуьйсуш лела?

Ахь дІа оьла йнча, вуй ткьа царалахь бІенна юккьехь итт а дика стаг? Вац дера-кх! ХІинца тІаьхьалц кьолаш деш, маларш муьйлуш, кехатех ловзуш лелла нах бу-кх. Кьанбеллачу хенахь, дика нах ду шаьш, бохуш. Шайгахь ницкь хилча хІинца а мел зуламе дерг дийр долуш.

Оцу сурто сайгара бала а бицбина, кийра це яьлла, настарш егош, цхъана маьПехь хлоьттина лаеттара со.

Де делкъанга долуш тевеанчу Билала, марчо тлехъовлале, лумхе хъажа чувола элира соьга.

Иницкъ ма кхоччу дласа ца хъажа глерташ, цунна тлаьххье кев-нехъа длаовьдура со. Ас сайна бохуш латтийна кетлара комарийн къена дитт дладаьллера хинца. Цунах даьхна уппагинаш дара буха дечиг йиллина, нийса хъажош охьадеккина. Церан можачу дил-хи юкктера цен дог, доьлхуш санна, Ийдалу хиш лепара малхехь. Царна уллохъа лаьрба йозанца тле цлераш, терахь диллина луйл-лура цхъанхъара-м лехна беана, чуртана кечбина шога тлулг. Цлехъана, дагахь доцуш хлара де тлехлоттахь а аьлла, чарташ дечу пхьерашка сайний, йоккхастаганий хьалххе ши чурт дайтинера ас. Миска, хлетяхь охашиммо и глуллакх хьахийча, цаьрца шена а тлулг кечбайта лinya хьавзира лумха. Клант пшта хьалхе ца валийта ойла йолчу охашиммо, хьеха а ца дайтира. Хинца, цунна кхачнарг'и цхъа а кеп йоцу шога тлулг бара-кх.

Юккхехула аьлча, хинца бевллачу молланаша-м, дера, велла-чунна чурт догла а ца оьшу ма боху. Веллачунна куц оьшуш дац, кошан глевланга хлотто тлулг жима мел хили, ирча мел хили мел-лехь ду боху. Чурт оьцуш дойучу итт-ткъа туьманах цхъа бежана а иэций, баккхий пах чу а кхайкхий, цаьрга дела а хьахавойтуш, сагла даккха боху. Ткъа, глуллакх аш ма дуьйцура хилча, хьалх-халха беллачийн гевлешка доьлна глайракхан тлулгех гуттар ха-за кечдина даккхий чарташ а, эвланийн кошнаш тлехь, глаланаш санна, хаза динна зсарташ а хлунда ду, и шуна хуург царна хууш ца хилла-те, аьлла, шайга хьаттича олу:

— Шайх жоп цара шаьш лур ду.

Лумхин бешахь, доккхачу блара клел церан етт бийна, моглара жижигийн кегиьра дакъош охъа а дехкина, бохкура цхъаберш. Дакъа кертара арадаккхале и саглин дакъош юьртарчу хлор доьза-лан керта длакхачо дезара. Велларг кешнашка длакхачале сагла бухахь карадайта.

Важа дисина шинара а дуьйр ду тледорлучу плерасканан дий-нахь. Баккхий пах чу а кхайкхина, цаьрга суьлхъанаш а хьовза-дойтуш, сагла даккха.

Хлун дара а хаац, лумха велла, иза кхин гур вац бохучух дог ца тешара сан, Билалина тлаьхъа лумхин керта вулуш а. Хлара тезет а, хлара зударийн белхарш а, дерриш хлорш цхъа гленах до-луш санна хетара. Ой, муха мага деза ткъа, къеначу тхойшиннан тлаьххъара глортор кагъелла, къанделла дакъаделла, мортдоьлла-чу сан дегла тлехь дисина и цхьалха га хьадда, охьадоьжна бо-хург? Теша ца туьгура дог. Хетара, со неларх чоьхъа ваьлча, дан-ма санна, «Схъавовлахь, дада!» — аьлла, иза, хъала а глаеттина, дуьхе вер волуш. Юха а бакъ дерг схъахлуттура. Сийсара, ложал-ло кьнза кадетташ и хийзош, дакъаделла, лилхинчу цуьнан бал-

днийх, шийлачу хица тладош, бамба хьекхнарг со ма ву. Ас сайн пелгашца тле ма кьевлина цуьнан блаьргнегларш, сайн йовлакхца ма йихкина ас цуьнан члениг.

Велла иза машенахь цла валош, тле цлийн хьовкхиаш йийлла, клайчу хин киснца длахьерчийна цуьнан корта сайн кера а биллина веанарг со ма ву. Сийсара, хадийна поп санна, баьрчерчу аннийн маьнгин тле вахвина охьавиллинчу цунна цхьацца аглор хиьна, хезаш аз ца долуш, кийрахь мохь хьокхуш, доьлхуш н еха буьйса теххнарг сой, йоккхастаг ма ду.

Бакъ ду хлара. Бакъ ду.

Кертан аре юьзна охьахевшина зударий бара. Къена а, къона а. Корталийн тлаьмгаш охьахецна а, йовлакхаш членгаш клел дихкина а. Хевшина а, ирахь лаьтташ а. Вовшашка лохха къамелаш деш.

Цара хлуи дуьйцу-м суна дика хаьара. Цлераш кхин хилар бен, массанхьа дуьйцург хлара цхьаь ду-кх:

— Мисканийн, тлера да велла, кхораш санна, кегий дисинчу берийн къа ду-кх...

— Цул, Хеда алийша. Уггар цлийнда веззачу хенахь йисина...

— И бераш цо муха кхобур-те...

— Денда а, нана а къена ду. Ден вежарий а бац...

— Дера, хили цаьршинна а боккха бохам. Къанделлачу меттехь, клелдисинчу меттехь, кхетта тлаьххьара клант велла...

— Ма мегаш стаг вара-кх лумха. Эвлаяь санна...

Тлаккха, цо шайна а, пахана а динна глудлакхаш а, цуьнан гиллакхаш а, тлаьххьара шайна иза муха, мичхьа гинера а, цуьнца доьзна шайна гина гленаш а дуьйцу. Уьш дийцина бевлича, эладитанаш тле бовлу. Маре яханарг а, жеро яьлла цла санарг а буххенца йийцаре йо. Кхузахь хаьа массо доьзалан а, лулахойн а юкъаметтигаш, хьенан маса котам ю а, цара маса хлоа до а, хлораннан атто мел шура ло а, цунах мел даьтта долу а, тлаьххьарчу базарахь хлуманийн хлуи мехаш бара а. Йийцаре йо зударийн бедарш а, цла чуьра йийбар а.

Со кертал арахь гучуваьлча, длатийра зударша лохха ден къамелаш. Массеран а блаьргаш, суна тле а къаьрзина, севцира. Юкъ юкъа белхарш лилхира. Ткъа, лумхин йол, «Дада!» — аьлла, шийла мохь а хьаькхна, еана сан маракхетча, гуобаьккхинна белхар делира. Миска Маьлхаш я! Оцу цхьана буса хьаьвзина, худаелла, хелаг хиллера цунах. Тлепаза дайнера цуьнан самукъане, зевнен аз. Йишхаьлла мохь хьовкхура цо. Амма блаьргийх хи ца долура. Йийдаделла кхачийнера блаьрхипш. Цуьнан ладийна юьхь, гло лоху лаьржа блаьргаш гича дог хебира сан. Важа божабераш-м цул даккхий а, кегий а дара. Хлетте а, хлокхунах къахетара-кх. Божаберашка-м шайна некъ баккхалора. Зудабер ю декъаза хлума. Йиша-вешина са ма доу цо.

Корашка кирхьанаш ийзина, ах бодаш бинчу чохь, сийсара

охъавиллинчу маьнги тlехъ, цlенчу кисна корта а бихкина, чlен-
ги клел хlотталц тlе юьргlа а оьзна, набаран тар тесча санна,
lуьллурa lумха. Беснеш тlехъ цlен бос богура. Кортални тlемаг
чlенги клел тaийна, ши гола мере а оьзна, клентан юьхъа тlе
ши бlаьрг а боьгlна сийсаралеррачохъ хlъна lара йоккхастаг а.
Худаделла хъела даханчу бlаьргийх шен бертаза lийдалу хиш
кортални тlемагца дlа а хьокхуш. Цкъа кланте, тlаккха цуьнга
хьожура со.

Гора, Хелпат яl, тахана а ца дилхина вайша маца делха де-
за-те! Нохчийн боьрша стаг вилхича пэхъ ду. Иза-м велха а ца
воьлху, мел боккха бохам, бала тlебарах. Мацах цкъа кху буьрса-
чу лаьмнаша, бlешерийн баланаша бахчийнчу кьонахошка, вайн
дайшка тохаделла сатоха-м кьонаха вацара со! Хlетте а, ас-м са
ма детта. Ткъа хьо? Хьо-х ярий ткъа зуда. Хlусамда, доьзалхо вел-
лачу дийнахъ хьо йилхича, ледара стаг хили иза, хьуна мукъана а
хlунда олу? Суна гуш ма ю хьо, йолчу тlе а букар хъавзина, ху-
даелла, горгам хилла горгъелла...

Хъайн цlийх кхоллавелла, айхъа исс баттахъ дага клел кийрахъ
лелийна, цунна там лобхуш хийла буьйсанах наб йоцуш сема яийн-
на, доьзал болуш воккха хилча а, аганахъ лобруш чу са а дилли-
на лелийна тlаьхъара доьзалхо кхелхинчу дийнахъ ца йилхина
хьо маца елха еза?..

Къеналло клелвитина, сайн тlаьхъара денош дагардеш lеш,
тlаьхъара клант велла, орца ала стаг воцуш, цхьалха висинчу
дийнахъ ца вилхина, со маца велха веза?

Хlун дийр ду ткъа. Хlара адам шай-шайн цlа доьрзур ду.
Шайн берашна тlе. Нел чlаьгlча арахъ дуьсург лало. Вайша цхьа-
на дуьсур ду ваьшшинан шийлачу хlусамехъ. Тlаккха доьлхур
вайша, дегнашна маршо елла.

Тlаьхъара а.

Тlаккха, вайшинна боьлхур. Дегаза. Доггах велха вайшнинан
висина а вац.

* * *

Кешнашка дахъа клентан дакъа арадаккха нах lумхин керта
боьлхуш, цаьрца дlаволавелла сан болар, цхьаммо сецош, вуха-
уйзуш санна, дlа мел боккхучу когаца тlеллора. Эххар а, кетlа
кхачале саца а сецна, лаьттан бlаьра а волавелла, цхьана юкъа-
на хlобттина а лаьттина, вухавирзира со.

Цкъадолчунна, цуьнан лазийна корта айса а лаьцна, айбина
араваккха лаьара суна иза. Амма, къеначу, беран лортlе даханчу
дагна, зарзбеллачу кийранан ницкъ кхочур буй-техъа тlаьхъарчу
зсрийх чекхвала, олий хетара.

Баьсса барма а керахъ сихвелла суна уллохула тlехвелира ши
жимстаг. Дукха ца lеш, тlе кьорза истанг а тесна, клайн назбар

биллина кечсинчу оцу барман бархI га а лавина, иза учига инсса дIа а лавина, дIахIутгур ву бархI жимстаг. Дерриг адам инга дIа-гулделла. Зударий а, божарий а. Когаш хьалха арадаьккхнна да-кха барма ма диллинехь, зударийн белхар дер ду. Хаза олуш а, чехош а уьш дIа а тебнна, Билала хеттарш дийр ду:

— ХIара Iумха муха стаг вара, нах?

— Дера вара дика стаг, — жон лур ду массар а.

— ХIара дика стаг хиларна тоьшалла дой аш массар а?

— Дера до, даламукъалахь!

— Нагахь хIокхуьнгара халахетар хилларг велахь, кьинтIера валалаш.

— Дера ца динна цо-м цхьанна а халахетар!

— Дерриш кьинтIера девли-кх тхо, даламукъалахь.

Барма дIаайбича хIутту хьал ду, нехан кертыхь хилча а суна Iаткъам бийринг. Маьхьарий хьоькхуш, новкъа тIаьхьа гIерта зуда-рийн, уьш бухачехош нах. Ша-шена етташ, я дог малделла зударша айбана веллачун йиша, йоI гуш бIаьрхиш совцо, гIулг санна, чо-гIа дог я доккха доьналла оьшу боьршачу стагана. Тийжаш бел-ха йижарий, ден йижарий-м бацара Iумхин. Амма, оцунна тIаьхьа доьлху бераш, къаьсттана жима Маьлхаш гича, собар кхачийна суо велхарна кхоьрура со.

И тIаьхьара миноташ сайна ца гайта, ца хазийта цигара ву-ха а вирзина, кешнашка боьдучу новкъа хьалаволавелла со, сайн пицкъ ма кхоччу чехка дIагIертарх кьеначу когашка гена ца вак-кхавелира. Хезара Билала ден хеттарш а, сан дог доруш даьлла зударийн белхар а, Iумхин берийн Iадийна маьхьарий а. Ткъа цар-на юккъера хезачу Маьлхашан йишхаьллачу маьхьаро тIаьхьара тIадам тIебожийна тIехбеана сан кийрара бала, ира шад хилла легашка хьала а гIоьртина, садукъдеш сецира Ца велха гIерташ кьийсира ас. Къурдаш деш и шад юханехьа кийра тоьттура, бIаьргнегIарш тIе къуьйлуш, бIаьрхиш сецо гIертара. Стаг шозза воьлху боху: беран хенахь а, къанвелча а. Оцу шина а хенахь цуь-нан пицкъ бац бIаьрхишца кьийса. Ванах, велха-м воллура со, ам-ма хIокху хьолехь цхьанна а гур вуй-те со, аьлла, дIасахьаьжира со. Амма горий ткъа хIумма а. Вуьшта а бIаьрса дайна кхоьлличу бIаьргашна дуьхьал Iаьржа мархаш хIиттийнера бIаьрхиша.

ХIай везан дела, мичахула доладелла-те и зударий кадаме оьхуш белхар хIиттор! Чоь а, аре а юзий охьа а ховший, и маь-хьарий хьоькхуш цара йо IалагIожа. Цара лелочух масIаIат-м муххале а ца хуьлура, мелхо а уьш тийжаш маьхьарий хьеккха боьлча, долчу тIе а дог духу-кх. Веллачун а, висанчун а бала кхаьчча лелаш а белара ткъа. Ша-ша ца яхча гIиллакхехь дIа бохуш, богIу-кх уьш кхуза. Юх-юха а оьхуш. Уьш цига богIуш, цаьрга хьаьжначуина, церан къамеле ладоьгIначуина дага а до-гIур дац-кх стаг веллачу кадаме уьш боьлху, аьлла. Шайн элади-танаш а дуьйцуш, яхар-яр хьехош, бизла а боьлуш богIу, ткъа

кетла кхочуш, корталеш, йовлакхаш бляьргаш тле а узий, тлаьм-
гаш мера клел талайой, боьлху сурт хиттош, дегаза-догах а «хлинь-
хлинь-хлинь» деш, чубоьлху.

Кадамехь-м, цабевллачу денна совцало уьш хабар тлех ца
доккхуш. Амма цигахь шайш дийцинарг нисса юханехьа дуьйцу
цла боьлхуш новкъахь я цла кхаьчча, цханхьа вовшахкхетча:

— Берий-м цуьрриг къа дацара. Уьш-м, хиница даккхий хил-
ла, дуьненах самукъа а даьлла, дла лелар дара...

— Дера ю хьенех а, цхьа шо а далале, маре яха тохалур...

— Веллачун ду-кх къа...

— Хьенех хаза ехаш ю, олура массар а...

— Эс...

— Церан чохь-м дацара, хlara ду ала, хlума...

— Пенах тоьхна цхьа жима куз...

— Чуьра пеш яра, глабарчакхаш иийлла...

— Пенаш ткъа? Кlуьро ларжина!

— Цул, тховх кхозу гезган машеш алахьа!

— Длахьош тле тесна юргla ма дара! Лаьстиган!

— Глайба ткъа? Чкьуйриг модаша а юьзна!

Тlаккха, шайна дуьхьал боцчийх глийбаташ даха хlуьтту.

Цхьа хьекъал долчара-м, шайш белча, зударий керта а оьхуш,
белхар ма хlоттадайтa, олий, весет бакъ до-кхи. Даламукъалахь,
сайн весатан кехата тle ас дуьллур ду-кх иза.

Барма айбина богlу нах цлenna гена бевлча, длатийра зударийн
маьхьарий. Цлехьана хlоьттинчу оцу тийналлехь тlаьхь-тlаьхьа
герга глертара вист ца хуьлуш воьлчу ши бле сов стеган когийн
къора татанаш.

Амма и глайглане тийналла йохийра пондарца чехкаяьккхина
хелхаран эшар а локкхуш, вота, тlараш а детташ, самукъане
маьхьарий хьоккхуш, тlехь йоьттина адамаш долуш, лакхахула
охьа юьрта йоьллачу машено.

Яьллачу тоьпан декъа тата делира лаха чохь а.

Тамашийна кхоьллина-кх хlara дуьне!

Кхузахула хьала дакъа а айбана цхьаберж богlу, ткъа дехьа
новкъа охьа хьерабевлла ловзар дадийна вуьш богlу. Таханлера
де суна доьхна деана, ткъа кхечарна — уггар ирсе, самукъане доь-
лу. Сан дог, балано луйьдуш, эккха доллу, ткъа церан дегнаш,
ирсо дахийна, хелхадуьйлу. Хlокху бляьстенан хазчу lаламо а
уьш хьоьсту, и дашо малх а царна боьлу. Ткъа сан даг чохь ший-
ла la ду. Хьеран тlулга клел висча санна, безчу балано талийна,
ведвина со а вицвина, охьа чохь топ кхуьссеуш воллу цал. Хазц-те
царна, оцу ловзаро сан дог дорийла, цханхьа хьажийна кхоьссин-
чу оцу тоьпан дlаьндарг сан дог морцуш, сох чекхъяьллийла?

Вайнехан уггар дикачу гиллакхех цхьаь ду веллачун сий дар.
Оцу гиллакхо нахана доьхкура стаг веллачу юкъана юьртахь лов-
зар дар, синкьерам вовшахтохар, герзаш кхиссар, веллачун доьзал

бехачу кетлахула говрахь дласавалар. Бохам хиллачу доьзалан инцкъ ма кхоччу дог нэцар, цуьнгара бала байбан глертар нахана гле дуьллура цо.

Гиллакхо цхьаь доьхкура, важа тледуьллура аьлча-м нийса а дера дац. Гиллакх массарна а лело тледожош, цхьана а пачча-хьо, цхьана а ледало кхайкхийна закон ма дац. Гиллакхаш ледало, паччахьаш арахьцуш дац. Дика гиллакхаш халкъо ша кхулу. Тлаьхь-тлаьхарчу тлаьхьенаша длаьцуш эзарнаш шерашкахь деха уьш. Царел диканаш халкъо кхоллалц я цхьана йьхьначу тлаьхьено диндина длатиссалц. Ткъа хинца йоккха йоцчу юьртахь цхьана маьлхь тезет, вукху маьлхь — ловзар! Делхьа, ма товш хлума дац иза шайга аьлча, клоршаме жоп ло:

— Цхьаь веллера, бохуш, массо доркъана вьожна длахлотта-м ца веза? — олий.

Ас дера ца боху, цхьаь велча, цуьнан члр кхобу бохуш, кортош, мажош, млараш йитий, акха адамаш санна, лела. Амма, шена санна, доьзал а, йиша-ваша а, лалам а, кьинхьегам а, доцца аьлча, хлара дуьне а дезаш длакхелхинчун цхьа клеззиг ханна мукъана а хьурмат дича, дийна бисинчу доьзалан чевнаш ловжорах, уьш кларгъярх лардала мегар дацара-те, олий хета-кх. И ловзар, и синкьерам цхьа иттех денна тлаьхьатеттича галдала хлума дац. Веллачуи хьурмат дар, цуьнан доьзалан деган чевнашна дарба лархар, цунна хиллачу бохаман дакъа кхачар адамийн адамалла, оьздангалла ма ю.

Хинца гой хьуна, тлаьхьара клант велла висина со а, тлерз да велла дисина бераш а хлокху бохамо кийра цле йиллина хийза, ткъа и нах ловзар деш, ченан клур глаттийна, юьрта баьхки. Кхузахь хлоьттина хьал шайна хитча уьш-м ишта ца бахка а мегара. Оцу глалатах ларбалархьама бовлурий вайн дай-м хьалха говрашкара охьа а буьссий, церан урх лоций, глэш буьйлалой нехан юьртахула чекх.

Мегар дацара ткъа, и хинца бахана кхечу юьртара нах, шайн ловзар а, хьовкху маьхьарий а совцийна, нехан юьрта юккьехула тийна чекхбевлла бахча?

Ткъа хлара суна тлаьхьа кхаьчна боглу нах а, цунна даьккхинчу коша улло сан клентаи дакъа охьа а диллина, кешнашкахула кхерста буьйлалур бу. Шайн беллачийн кешнаш тле хлуьттуш. Царна доланаш деш. Оцул шайна уьш дагахь лаьтташ хилча, тахханаьлц хлун деш лара хлорш кхуза ца боглуш? Я цхьацца берш, кешнашкара бухабирзича, я тезетара длабевлча къаьркъа мала боьлху. Хинца соьга кадам бина, соьгарчу бохаман шег а дакъа кхаьчна бохуш, къамел дина сан кертара длавахана стаг цхьа сахьт даьлча ши блаьрг мустбина, халла ирахь лаьтташ хир пу.

Сийсара тлаьхьара а дладирзина кхуза тезета листалу адам.

Сийсара, суьлхьанаш хьовзош, сагла а доккхуш, динна тумха-глеран божалахь тлаьхьара дисина шинна а.

Хаа далла дика хуур ду иза, амма со реза воцуш хлума ду, тлера да велла бисинчу доьзалан кертара даьхний, сагла доккху бохуш, дойуш даар.

Оцу тлаьхьарчу шинарин жижиг шайш дууш, наха ойла а ца йора, кертахь кхин йиь берг яьтла бежана а доцуш, кхораш санна, кегийчу ялх бераца юьсучу Хедин. Мел хала хир ду цунна шиь хьовха, уьш ца! юхаметтахлотто. Хинца цхьа етт неца глерташ, масех шарахь доьзалан рицкьа хедо деза-кх цо.

Цхьаьннан клантана зуда ялийча ловзар до. Цига боьлху вайнах безчу механ даккхий совглаташ оьций. Арахьара йиша-ваша а, бевза-безарш а борлу. Массара шайн декхар лору керла даха хуучу шинна адамана гловнна пхи сом, туьма далар. Ца делча, нэхь ду, олу. Хаза гиллакх ду иза. Ткьа цхьаммо glo ца лаьлча а дахарехь шайна некь баккха ницкь болчу оцу кьоначу шинна адаманачул ишта glo мел члогла оьшу, тахана сан клентаниг санна, кхетта тлера да велла бисинчу доьзална, я со а, йоккхастаг а санна, клант велла глорсиз дисинчу дена-нанна. Амма ишта бисинчу доьзална клеьга кховдайо сом-ком.

Зударний — боьлхий, божарний — доланаш дой шайн-шайн хлу-самашка длабоьрзу. Сан клант-м вицвелла царна, иза дла а воьल्लीна, кешнашкара ара ма бевлли. Хлаь, nel члаьглча арахь дуьсург вон дац.

Ма нийса аьлла-кх вайн дайша н дешнаш!

Мексика, 1970 шо.

ТХАН ЭВЛАХЬ

I

Асламбек, данма самукъане хуьлуш воу Асламбек. тховса суьйранна, дохк санна, кхоьлина воьгура юьртсовете.

Ши бутт хан ю юьртара кегийрхой исбаьхьаллин самодестельностан районин хьовсаршна кечбала глерта. Денош длаоьху, ткьа хинца а, хлара ду аьлла, длагайта кийча хлума а дац. Хлор буса цо шен сатедо, кхана дерриге а дика хир ду, олий. Сийсара а вижина иза оцу ойланца. Моьттара тахана мукьа н гуьллакх цхьана хорша доьрзур ду. Амма таханлера де а дладаха. Ткьа клубе йорлуш данмлера итт йол бен яц. Кхин тле уьш пхиь яло ницкь а ца кхаьчна клелвисина иза а, Махьмуд а, Ахьъяд а. Ванах, хинца а районехь шолгачу меттехь буьсур бу те уьш? Хлор шарахь царца кьуьйсус бу царца цхьаьна колхозехь болу дехьа юьртара кегийрхой. Амма Кьосам, нал варша яханчул башха, шек а вац.

И ойланаш коьртехь воьгу Асламбек юьртсоветан неlare кхечира.

Чоьта тlехъ цхъа терахъаш тlеклел детташ lачу Къосамна хаа а ца хнира секретарь арахъарчу неларх чоьхъаволуш.

— Шовзткъе итт... Раз. Цхъа бле десткъа... два. Кхузткъе пхихъ... Три. Итого: ши бле десткъе пхийтта. Жижиг дохкаран план кхочушхилла!

Къосама мерах мукъам болийра:

Раппlара-ра-ра,
Раппlара-ра-ра,
Раппlара-ра-ра-ра.

Чlогlа сапаргlат lачу Къосаме а хъаьжна, резавоцуш корта а хъовзийна, шен метта охъахиира Асламбек. Амма цунна хезира дехъа чоьхъ юьртдас ша-шега ден къамел:

— Хlинца шура, — чоьтан тlуьскаш цхъана арlor а ерзийна, юха а дагардан вуьйлlира иза. — Бле ткъа... бархl бле... Бархl эзар. Точка! Дийцина хlун до кхуьнан? Пачхъалкхана дохнан сурсаташ дохкаран план, кхочушхилла ца lаш, чкъарашт аьлла тlех-м нккхина! Соьга ца кхочуьйтуш шен гlуллакх до самодетельносто а. Амма Сийлаллин Грамота-м Къуддусан клентан кланта Къосама оьцур ю. Коьртаниг хlара ду, — шена хъалха lуьллучу тетрада тlе куьг туьйхара цо. — Ткъа куржокaш-муржокaш берийн гlуллакх ду. Клубехъ куржок ца хиларх со балхара дlавоккхур вац, амма план кхочуш ца хилахъ бохий ахъ! Чуьйна кхетта цинг саина, цlога а лаьцна, ластийна ара-м вохуьйтур ву.

«Боккха болх бу-кх оцул партал хилар, — ойлa йора Асламбека цуьнга ла а доьгlуш. — Бахархоша пачхъалкхана духкучу дохнан сурсатийн а, страховоьй сборан а, самообложенин а хъесап лелийчхъана, кхин шен болх бац моьттуш lа-кх иза. Кхин хlуммана а бала а бац».

...Маржа яl хьо, сирла блaьрса,
Хан ца хууш догу догl
Ма лехийша lаьржа блaьргаш,
Цо шу чехош ца лало...

Къосаман эшаран мукъам а, байн шаршийначу хелхаран коган тата а хезна, хъалагlаьттина, шина цlийна юккъерчу неларе оьллийнарг дlаса а оьзна, дехъа чу хъаьжна Асламбек шена гиничу суртах цецваьлла, бага а гlаттийна, акъваьлла сецира. Цец муха ца волу, черма санна волу Къосам, ша-шена йиш а локкхуш, каде ког шершош, хелхаран го туьйсуш гича!

Аш ма лехд, аш ма къийса
Гена яхана къона хан,
Цул цlа дерзий, вайн ийсарган
Сира корта хъаста вай...

Гладдайна вела а велла, шен метте юха а охъахиъна Асламбек, зорбатуху машиника хъалха а оъзна, цхъана книги тIера стихотворени зорботоха вуьйлира. Цо клавишашна тIе пIеллаш ма туьххинехъ сецира Къосаман йиш а, хелхар а. Сихха сехъа чу а ваьлла, ца тошаш Асламбеке хъаьжира иза. «Ас лелориг гирий те хIокхуна?» — бохура, оцу хъажаро. Амма, хIара чувеача, цкъа хъала а гIаьттина, юха а, шек а воцуш, секретара шен болх дIаболнича, жимма синтем хилира цунна.

— Кхана райисполкомехъ заседани ю, боху. Культуран учрежденийн вопрос ду цигахъ хIоттош. Суна хетарехъ, оцу самодетельностан гIуллакх дукха дийца там бу цигахъ. Муха дIадоьду сайн иза?

— Муха а, — балхах юкъах а ца волуш жоп делира Асламбека. — Дуккха а мехкарий дай-наноша цига ца бохкуьйтуш цIахъ сецабо. Хьох дог а диллина, кхин хIун дийр ду а ца хIъна, Решеде орца деха сацам бина оха.

— Вайн гIуллакх ледара ду ала йиш ма яц цигахъ. Дохнан сурсаташ пачхьалкхана дохарна а, ахчанан сбораш гульярна а массарал хъалха волу со, клуб, библиотека, медпункт санначу кегамерсачу гIуллакхашна тIаьхъа хила ца веза. Цигахъ цхъанна итт-пхийтта минотехъ дан цхъа чIогIа къамел кечдехъа суна, Асламбек. Районан хъаькамашна хъалха, кхечу яртийн дайшна юккъехъ деш долу къамел, кхетий хьо, ишта, цхъа Башлам санна лекха хила деза. Хеца аьшпаш ботта а мегаш ду хьуна. Оцу тIехъ-м цхъаммо а доьхур дацара вайга загаскоте даьхний, маслопроме даьттий, госбанке ахчий дIаделла киптанциш. Кхийтин хьо? Клубера схъахезаш Iаьп-схъаьп а ма дац?

— Тховса комсомольски собрани ю тхан.

— Ткъа, и смотр боху хIума маца ю шун?

— Тхан аьлча а, вайн юьртахъ хьовсарш итталгIачу апрелехъ ду, районни — пхуьйтталгIачу апрелехъ.

— ХIета, нисса цхъа кIира хан йисина-кх. Варийлахъ, Асламбек, и гIуллакх ледара ма диталахъ. Жижиг, даьтта а, налог-малог а ас, ткъа дисина гIуллакхаш дерриге а ахъ. Ас-м кулуб-мулуб а, куржок-муржок а, коммунальни гIуллакхаш а, и хилча дика а долуш, ца хилча а хIумма а доцуш долу гIуллакхаш дохкий хьуна тIе. ХIара хIун ю ахъ зорбаеттарш?

ТIехIоттинчуьра Къосам дIавериг цахиларх дог а диллина, шен болх сацийра Асламбека.

— ХIара-м хорехъ дакъалоцучарна дагахъ Iамо кечдеш илди дара. Амма, харц дерг дуьйцуш ас шпаргалка кечийир ю хьуна моттахъ, иза бакъ дац хьуна. ТIехула тIе ахъ дийцинчех цхъа а гIуллакх а дац кху юьртахъ коьрта доцуш. Дерриге а хила дезаш, ца хилча ца торуш ду.

Кхин дIа ладерIа а ца оьшура. Къосамна шера хавара Асламбек хIун долу воллу. Кху шина баттахъ лаххара а кхуэткъазза

хеззера цунна секретаран хъехамаш. Некъаш доьхна хиларх, молу хиш, урамаш боьха хиларх, школана, медпунктана, библиотекана оьшучунна кхуьнан бала ца кхочу, бохуш.

Къосамал хьалха юьртсоветан председатель хиллачу Зараа йолийна, чекхъяла герга яхханчу хенахь, иза балхара дла а яьлла, сецначохь лаьтта юьртан клуб а. Тхов хьала ца къевлина. Охьа чаш а кхозаделла лаьтта. Чохь пеш, сцена яц. Исбаьхьаллин самодеятельностан коллектив, цхьа кIира даьлча, районни хьовсаршкахь дакъалаца дезаш ю, амма цхьаболчу дай-наноша шайн мехкарий цига цабахийтар бахъана долуш цуьнан гIуллакх а, ма луьу, дла ца доьду.

Уьш доцуруш а шен дуккха а гIуллакхаш ду, олий, бехказавала гIуртура Къосам. Амма Асламбека и бехказлонаш хьоккхий дла-шарйора. Ю дера-кх, пачхьалкхана дохнан сурсаташ дожкаран план а кхочушъян езаш ю. Амма бахархойн хьашт-дезарш тергал ца деш дита а яц йиш. Иза а, важа а Къосаман бала кхача безаш гIуллакхаш ма ду. ХIунда вац Къосам гонахарчу ярташкара юьртсоветийн председателъш санна? Церан хIунда ю дика клубаш а, цIена урамаш а, молу хиш а, дика некъаш а, яккхий баниш а? Цара колхозан куьйгалхошца бертахь, вовших дага а буьйлуш, вовшийн гIо а деш болх бо. Ткъа Къосам, шен блокнот кегш, телефонна чухула гонахарчу ярташкий, районан учрежденший хабарш а дуьйцуш, кху чу а хойй Iа. Бахархой, къаьсттана кегийрхой, реза бац Къосама юьртана тIехь дечу куьйгаллина.

Куьг а ластийна, Асламбек луьйчохь а витина, шен кабинета чу вахара Къосам. Данма санна, хIинца а гIайгIа хилира цуинна шена тIехь лаьттачу даккхийчу декхарийн а, цаьрца ларо шеггахь боцчу ницкъан а. Хьалха ша туькканахь йохкархо волуш цунна моьттура юьртана тIехь куьйгалла дар атта гIуллакх ду. Ох-хIай, ма аьттехь а ца хиллера иза. Атта дара дера-кх, гIопастанал чохь а хIоттина, ахча схьа а оьцуш, товар дла а луш Iен. Шен туькканах жоп делчхьана волура. Ткъа хIинца? Кху юьртахь хуьлчу дерриге гIуллакхех жоп дала деза. Цхьа иттех минот хьалха иза дог тешна вара, ша шен дуккха а декхарех коьртаха долу и масех кхочушдича, балхара дIаваккхург цахиларх. Амма цуьнан тешна хилар хIинца леста дуьйлира.

«Юха харжамаш хила хIинца а дуьззана цхьа шо а ца дисина, — ша шена синтем бан гIертара иза. — ХIетталц дла а воккхур вац, цул тIаьхьа вуьтур а вац, витича а, со Iийр а вац. Ца хаьа болх коча а боьллина кху сайн коьртапа бала бан сан хIун гIуллакх ду? Юха туькана вохуьтур велара...»

«Зараь дукха тоьлура-кх хIокхул, — ойлайора ша висинчу Асламбека. — Хьехар дича а, бехк баьккхича а ца хаьа. Дуьххьал дла кхетам лахара бу. ХIун эр ду цуьнга? Къинхьегамна тIера а ву, ша ма кхеттора болх бан а гIерта. Iаламат дика йохкархо вара, туькканахь Iадда витинехьара. Амма хIинца бохий ахь, шен бои-

чу дина хиъна. Дависарг, хIара хьалхалерчу туьканахь йохкархо а волуш, хIокхуьнан метта Решед я Махьмуд велара. Клуб йина мукъане а йоккхур яра-кх...»

Асламбекан кхоьллина юьхь цIеххьана екхаелира. Юьртара адамаш цхьаьна а кхетта, тIе тIулг а буттуш, ворхI километр бе-ха некъ ма биллина. Хиш ма тодина. И дерриге а гIуллакхаш деш хьалха юьртара кегийрхой ма бара. Клуб хIунда латтайо йина ца йоккхуш?

II

Сарралц балхахь хуьлу бахархой, шайн гIуллакхана суьйран-на борIу юьртсовете. Цундела дийнахь десо хуьлу кхузахь.

Амма ЧIоккамар оцу нахах вац. Шеран ялх баттахь болх бо, йисина хан вижина Iеш, синкьерамашкахь, ловзаршкахь токху. Оцу ялх баттахь цо болх бо ца бо хууш стаг а вац. Юьртара дIа а волий, цхьана агIор воьдний, цхьа хан яьллачу хенахь вуха а юьрта воьрзу иза.

БIаьста яьллера. Цуьнца цхьаьна тIекхаьчнера ЧIоккамар новкъавала веза хан а. Масех де дара цо оцу белхан ойла ен. Дуьххьарлера гIулч юьртасоветера дIатаса езара, ткъа иза кхоь-рура цигахь ша вухаозорна. ХIун дийр ду ткъа. Вуьсу воцчу дар-хочо буйса ма йоккхийла, бохуш, кица а ма ду. Ца воьдуш иза-х Iийр вац. Тахана ца тохахь — кхана, кхана ца тохахь — лама, мацца тоьхна а, цкъа Къосаман кера куйн тоха безаш ма ву иза. Учетера дIа ца ваьккхича ялх-ворхI баттана цIера волийла ма дац. Ца ваккхяхь? Амма ца ваккха ваьхий хаац. Церан керташкара, Къосаман шен шить а ву ЧIоккамар воьддучу агIор ваха кечлуш. Дуьххьара а, тIаьххьара а вац. Къосам-м ЧIоккамаран керахь вариш-ца. И Солтин Асламбек ма хилахьара чохь. Забар ечуха цо ша ма-варра гучувоккху ЧIоккамар.

И ойланаш а еш, кхин гIуллакх доцуш чу вахана библиотекан заведующи йолчу Зараэ бIаьрг а бетташ, иттех минотехь цу чу а хийзинна, шен аьрха забар ян а ца ваьхьна, араваьлла ЧIоккамар юьртсоветан неIаре хIоьттира.

«БисмиллахIи-рохьмани-рохьим! Дела хуьлда хьо, нехан ма-хиллара».

Шен юьхь цIеххьана кхала а йина, къажа а къежна, иеларх чохьваваьллачу цунна ша кхийрина Асламбек бухахь карийра. ГIуллакх забарна тIера долиьча, дика хир долуш санна хийтира цунна.

— Ассалам Iалайкум! Де дика хуьлда хьан, дог майра Аслам-бек!

— ХIа-хIа, Шабашкин! Ва Iалайкум солом. Лаа? Тара?

Шега а ца хьожуш, ша волччохь, халла хаалуш меттах а хьовш, Асламбека кхоьссинчу хьалхарчу шинна дашо шен хилла сацам хий-

цийтира Чюккамаре. Забарш ярх, шен глудлакх хир доцийла хира цунна. Леткъамаш бан беза, къахетийта деза. Чюккамар, вархI велча санна, цеххъана кхоьлира.

— ТIаккха, Асламбек, цахь могаш дуй шу? Керташкахь сингаттам боцуш Iай? — долийра цо церан доьзалера хьал шена дика хуьшухь.

— Дика Iа тхо-м, Чюккамар. Ткъа хьан глудлакхаш муха ду?

— Делхъа, Асламбек, глудлакхаш дика ма дац. Хьо сайна хийра ца хета дела ма дарра дуйцур ду ас. Цахь аьтту бац сан. Кхузахь, колхозе Iиттаваларх доьзал хене ца баккхало. Диъ бер, зуда...

— Кхеташ ду, Чюккамар! Паспорт а, военни билет а учетера дIадаккха бохий ахь? Шабашка? Дехъа чу а валий Къосамца дийца, — иза шен кочара дIаваьккхира Асламбека.

Вуьшта а и глудлакх Асламбеке хьехо реза воцу Чюккамар синха дехъа чу велира.

— Делхъа, Къосам, глудлакхаш дика ма дац сан... — хезира Асламбекана Чюккамар дехъа чу ваьлла а валале.

— Тонийта. Кхин дIа дийца а ца оьшу. Ширъелла зурма. Шабашке ваха учетера дIавала веана хир ву хьо? Хьайн кIесаркIаг гур бара хьуна и ца хуьлуш-м. Диъ бер! БархI бер долу Ахьмад ца го хьуна? Колхозан даьхнин кхобуш ву иза. Ялтий, хьелий-м хьехор а дацара вай ТIехууш дика «Москвич», баьрчче хIоттийна телевизор, чохь безчу механ ийибар. Итт класс чекх а яккхийтина цхьа йоI а, цхьа кIант а институте деша дахийтина, кхоь кхузахь школахь ду. Кхин бархI хилча а кхабалур дара цуьнга. Цо болх бо, иза шен доьзалан да ву. Хьайчул дукха бераш а долуш, колхозехь болх беш, хIумма а ца оьшуш бехаш бац ткъа кхузара пхи бIе доьзал?

Чюккамар, гуттар ша бехкала ваханчух, охьатаьлира.

— Делхъа хаац суна-м, Къосам, ва дела аьлла, и нах санна цо цIинлац-кх. Декхарша кIуцIара волнийна. Цхъана агIор а ваьлла, шинна-кхаа баттахь болх бича-м жимма чу са догIур дара суна. Кхин доьхур дацара, хIинца цкъа...

— Хьо атомни бомба хилла дабб аьлла иккхича-м хир дац! Хьайн доьзална тIехь а саций, наха санна болх бе.

— Чюккамара дуйцучух хьо дика ца кхета, Къосам, — ша волччуьра дIа мохь туйхира Асламбека. — Иза-м доьзал дукха хилла, и совбаьлла ца лелий. Мелхо а, шен зуда а, диъ бер а кIезиг хеташ, царна тIе Сету яло гIерташ, жIаьла санна мотт баьккхина хьаьдда дела. Суна-м къа а хета кху мисканых...

— ТIехула тIе малар а дита! — тIаьхь-тIаьхьа чхьагвуйлура Къосам.

— Хьашт доцург ма дийцахъа, Къосам, — иза кIамвора Асламбека. — ТIаккха-м хIара вала охьавижа ма веза. Оццул нисъеллачу жерочух волийла ду ткъа? Хьуна гина вац хIара ши бIе грамм

а мелла, хьоза диъначу гIиргIано санна, ши бIаьрг горгбина, Сетуна хьалха хиъна Iаш. Гор кьонахалла яI! Езарна яхь ца яла гIерташ цийнах-цIарах ваьлла лела, миска. ЧIегIардиг санна, бIаьсте-нан юьххехь волний, кьилбаседехьа воьду, гурахь цIа а вогIий Сетуна хьалха охьаоу.

— Малар дита йиш яц сан, Къосам.

— ХIунда?

— Тхайн да-нана дуьненахь долуш цара аьлча а, малар дитина дац ас. Со кестта лиьр ву. ХIинца малар а дитина со шайна дуьхьал веача, шайш дуьненахь долчу хенахь дита аьлча-м ма ца дитира ахь иза, бохуш, бехкаш дохур ду цара.

Къосам аравала дагахь хьалагIаьттира.

— Цигаша дIавахча болх мукъане а бой ахь, цIа хIума а йохьий ахь? — хаьттира цо ЧIоккамарна уллохь саца а сецна.

— Ша дIайнххьинарш юха-м йохьу, цхьаннахьа а изга а ца еш! — шениг долиьра Асламбека.

Ша бохург ца хила доллийла хиъначу ЧIоккамара шен йоллу юьхь тIенийцIара.

— Асламбек, хьо сан берийн хенара кIант ву. Ахь соьца ян там болуш забарш яц уьш. Цхьа жимма гIиллакх хила ма деза воккхачуьнца. ТIехула тIе, Къосам, хьан учотера дIавала дезарг со цхьаь хилла ца Iа а мега. Хьан шина шичас хIун дер хьовсур вай!

— Сан шина шичас и хIучIа кхин бийр бац. Я и шигь балха гIур ву, я хьовца цхьаьна высылке гIур ву. ХIай-хIай! Ткьа хьо, Асламбек, со вухаваллац чохь сацалахь. Оцу самаблаженин хьокхехь цхьа масех керта хIотта со, — элира цо, аравала Асламбек волчу чу а волуш.

— Хьо тIаьхьаваьлла ца леларх наха-м шайн декхар сха ма лора, Къосам, — шен болх а сацийна доккха садаьккхира Асламбека. — Амма хьуна и жижиг, даьттий, хIоашший доцург кхин хIумма а ца го-кх. Цхьа жимма вайн клубан ойла а ехьа.

Къосам араваялча, сехьа чу а ваьлла, Асламбекана тIе хIоьттира ЧIоккамар.

— Клуб элира ахь? Дера ю, Асламбек, шуьниг а шийла клуб. Кино хьовса баьхкинчарна тIе дехкий ду тховх охьа коча а оьгуш. Iай цу чохь цхьана сохьтехь Iечул тоьла хьуна холодильник чохь буйьса яккхар. ХIан, Асламбек? Со шабашке ца вахийта-м хьабара шуна. Ткьа, клуб йина хьан йоккхур ю? Маьждигаша шайш йина Iамал кханалерчу дийнахь далла дуьхьал хIиттича дIалур ю, бохуш, молла хьехам бан воьлча Бешал Ирзерчу КхорбIелига эли бахара-кх: «Делхьа, молла, нехан маьждигаша шайш йина Iамал деле дIаюьйцучу хенахь, хIара тхайниг ма Iийр ду-кх бага пIелг а боьллина», — аьлла. Цунний а дайна, йовха клубаш кьасто боьлча, хIара вайниг ма Iийр яра-кх юьстах а иккхина, бага пIелг а боьллина, чIениг а етташ, каррехь ешош.

Хьуэна чуэра араболучу готтачу новкъа схьанккхина Махьмуд, сийначу бай тлехула дла а хьавззина, лекхачу гу тле а ваьлла, мотоцикл дла а яйина, бердан йнстте вахана дла хьоттира.

Кхузара, бге шо сов хьалха Шемалан глап лаьттинчуэра дласа гонах бляьрг тоьхча, кера юккъехь санна, Махьмудана хьалха яьржара цуьнан юрт, хьалхахьуттура вничу юьртан дладахнарг а, тахане а, кхане а.

Мацах цкъа шен масех мурдаца схьавеана, кху гу тле а хьоттина, церан юьрта а хьежна, оцу юьртана тлера дладолийна Ташу-Хьаьжас Нохч-Махкахь шарилат кхайкхор. Оцу юьртара шена тле ца боьрзучу нахах уггар карзахе волу Борза схьа а лаьцна, дло Яьссин дехьа берда тлехь, шовданан коьртехь хиллачу цхьана кхуран гаьиннах ирх оллийтина цо. Борза мунепакъ ву, бохура цо. Шен южалца вала вिताхь, эхарт декъаза хир ду, эхарт декъала хилийта вое ша иза. Шен дегло оцу кхуран кхин цхьа га сетторна кхеравелла Мицлин Иса цунах ведда шен доьзалца цхьаьна Таш-Гече, паччахьан эскаран глоче а вахана, цигара схьа Ташу-Хьаьжица кьийса воьлла. Цо некъ буьйцуш далийна инарла Фезин эскарш а, дло экъанна тлехь оцу инарло йоьгна глап а йохаш Нохч-Махка паччахьан эскарех цланьо Ташу-Хьаьжас. Шен мостагичун, Исин, махка тлехь, Ахьмат-Таллехь глап а югьу цо. Амма дукха хан ялалале кхуза экспедици йинчу инарла Граббес йохайо Ташу-Хьаьжас йоьгна глап. Кхузахь луьра чов хилла, хлетахь гвардейски генеральни штабан поручик волчу, цул тлаьхьа ткьех шо даьлча Российски империн тлеман министр хиллачу Милютинна.

Эвлан лакха йнсттехь кешнаш ду. Некъо шина декъе доькбу уьш. Ширанаш — клел аглор, керланаш — тлехула аглор. Мацах цкъа хьолламин хьун хилла оцу ширчу кешнашна тлехь. Хинца цу чохь хьун ю. Наха сих-сиха шарьеш длахьокху иза, амма цхьаши мо хьовзале юха а, юкъа члу глур боцуш, юкъа тлейолу. Оцу чохь, лаха маьлехь длавоьллина ву, боху, нохчийн халкъан турпалхо Таймин Биболат. Паччахьан ледало а, чирхоша а лар толлуш лурвоьлла лелаш, бехк чирхошна тле а тоттуш, паччахьан ледало тешха вийначу Биболатан дакъа цуьнан доттагичо Акхтас кхуза, шен юьрта а деана дладоьллина, бохуш дуйцу. Оцу кешнашкахь луьллу царна а цле яхана Мохьмад а, Акхболат а, лаба а.

Цара кьийсира, цара сатийсира тахана церан тлаьхьене кхачначу ирсечу дийне.

Хийцаделла адам. Лалам а хийцаделла. Мацах цкъа оцу заманхь стратегически хьесапашца хьаннаш юккъехула, хьун хьокхуш шуйьра некъаш даьхначула дла хинца шоссейни некъаш ду.

Ткъа, мацах цкъа хилла бохуш дуйцу хьаннашкара ирзош?

Царна тлехула текхийна дечиган шога нахарш? Къизчу лзапо телочу нохочун гийла иллеш? Дац уьш цхьа а. Лар а яц!

Баьцарчу холхазах хьаьрчина ла еха раьгнаш. Хиница заза хецначу хьаьрсачу хьсчаша, хьаннашна юкь-юкьа клац йиллина моттуьйту. И сийна раьгнаш хедош, массо аглор ярташка дласанй-зина высоковольтни линеш. Реглаца дла, хьаннашна юккьехь лаккха ирх кхевдина лаьтта мехкадаьттанан вышканаш.

Аренаш тлелел йохуш хехкало тракторш. Сийначу бошмашла а хьирчина, тогли чу когаш хецна а, лаккха бердашна тле хевшинна а, луьстта йохку ярташ. Царна юккьехула охьа, шена чохь электрически серлонаш лийчош, дато сара санна лепаш, члуг етташ охьадоглу чехка Яьсси. Аренга мел дели лаглуш, го а кхачна юьстах озийнчу говрах тарло иза. Хьанна хаьа, кхана-лама оцу тлехь гидроэлектростанци хлотто а ма мега. Я иза аренга доллучохь дла а кьевлина кху тогли чохь хлорд а хлоттийна, и аьрхи хи тогли чуьра хьаладаьккхина Глачалкхан-дукьана клелхула аренга дладига а ма мега.

Деккьа ша цхьа тлулгах дуттуш динна маьждиг доцург ширал-лех дисина хлумма а ца го юьртахь. Дукха хенахь дуййна схьа далла глуллакхана цхьа а чу ца воьдуш, эххар а юкьарчу амбаре дирзина иза, шен горга момсар лаккха хьала а кховдийна лаьтта. Дац цхьа а шира цла а. Дерриг а керла ду. И кешнаш а, и маьждиг а доцург дерриг а шовзткье итт шарал къона ду. Тле клаьин эчиг, я шифер, я цлен гериг юьллуш динна сирла цленош. Тхевнашна тлехула ирх ихна радион, я телевизоран антеннаш.

Юьрта хьаьжначун блаьрг уггар хьалха тлехь соцу, гонах яьржина ши гектар алссам стоьмийн беш а йолуш, оцу юккьехь шозза тле-клел динчу клайчу цленошна. Иза пхи бле дешархочунна меттиг болу юкьера школа ю. Цунна лахохьа дехий, лекха цленош го. Иза юьртан керла клуб ю, амма хиница а хаза йина ялаза.

Мацах цкьа Махьмудаглеран дедай, наной, тлулган экьанна тлехь еттина екьа сискал а, клон хохаш а, хи нэца члуьжарг а чохь а йолуш чорда таьлсаш белшашна тле а тийсина глаш, я дечиган семанна тлехь чкьургаш цинзош стерчийн ворданашкахь кху дукьа, шайн ирзошна тле балха лелла. Хиница? Ворданна тле а хиньа дласаваха а ца веша стаг. Машинаш ю шортта.

Ойланаша длаьаьна лаьттаху Мохьмадана тоса а ца луш, реглал тлехьа кьайлабелтира малх. Малхбузехьа кьайладолучу денни тлаьххье малхбалехьара схьаглертара буьйса.

Тахана дегл дайделла Махьмудан. Дог-ойла а дика ю. Цо куьйгалла дечу комсомольско-кегийрхойн бригадо тахана кхиамца чекхдаьккхина блаьстенина ялташ дладеран глуллакх. Еьрриге тракторш а, машинаш а Решедан бригаде дла а хьовсийна, цла воьлуш ву иза. Амма Махьмуд синтем байна ву. Цуьнан сатедан цхьа хлума оьшу. И шена оьшург, кьахьегча, хуьлуш хилча, дийнахь-буса а ца вуьжуш, болх бийр бара цо. Амма иза цуьнан ницкьах а, ла-

амах а доьзна дац. Оцу дло лаха эвлан йистехьо гуш долчу, еттинчу кибирчигех динчу ценошкахь ехачу Асхьабан Маликас са лавьна цуьнан.

Махьмуд шен дагара дуьйцуш цкъа а вист ца хилла цуьнга. ХIун ду а хаац, мехкарех чlogla кхоьру иза. Дуьхьал дла а хIовттина ша дийца а ца ваьхьна, хьостагla, Асетехула дIакхетийра цо шена иза езар. ТIаккха, дуккха а ша-шеца кьийсинчул тIавхьа кехат а яздира...

Цхьа хIума ду оцу тIехь Махьмуд вогуш. Маликина тIе хийзаш ву Янарсин Рохьмад. Зударшна веза тамехь хаза жима стаг. ИовIан а, кIентан а дай-наноша йоле а ца ховттуш захало тардина. Гуьйрайна юьгу барт а хилла. Ткъа, Рохьмад, шен стигал басахь сийна «Волга» а ховхкуш, синкъерамашкахула, ловзаршкахула ваьлла лела. Кьинхьегамна тIера, хьекъале, хаза Малика гIур ю те оцу жуккаре? Цунна Рохьмад ца везийла-м хаьа Махьмудана. Нагахь Iехалахь? Зударийн ойла атта хийцало, ма боху. ИовIан бертаза Асхьаба иза цхьанхьа а лур йоцийла-м хаьа Махьмудана. Ткъа, захалу йовIан дагара а ца хууш дина Асхьаба. Махьмуд а Iа ледара. Эхь а ца хеташ, йоIаца къамел хIунда ца до?

ТогIнца йолчу ярташкахь седарчех тера кьегаш гучуюьлтура электрически чиркхийн серлонаш. Хил дехьарчу юьртан клубера схьа нохчийн самукъане эшарш хезара.

ЦIа верза дагахь хьала а гIавттина, тIавххьара а охьа чу бIаьрг тоьхначу Махьмудана гира лакха, шурин-товарин фермера схьа юьрта богIучу повкъа ченан кIур тасийтина, говр хаьхкина вогу бере.

«Асет, ю-кх, — велахъежира иза, хьаргla санна, Iаьржачу днахь жима кIайн бере гича. — Нохчийн амазонка!»

Цунна дагадеара хIинница дIадаханчу Iаьнан цхьа де. Иза дара Асет ферман заведуюши яхана дукха хан яллале. Цхьана кIирандийнахь, Iуьйранна, данма санна, адам гулделира юьртан базаран майдана. Царна юккъехь бара кегийрхой, мехкарий, кортош а, мажох а кьежьелла бакхий нах а, зударий а. Кегийрхошца юьстах хIовттина лавттара Махьмуд а. Къамелийн а, беларийн а гIовгIано дуьзнера хIаваь. Амма де делкъанга долучу хенахь, базаран гIовгIа цIеххьана тийра, массеран а хьажар лакхара охьа, майданин тIебогIучу, кхузахула чекхболучу урамиекъана тIедирзира. Цеьваьлла дIахьажавеллачу Махьмудана гира, хьаргla санна Iаьржачу, аьрхачу говрахь адабийн тобанин юкьайогIу Асет. Байн хьовкхучу махо халла хаалуш егайора, коьрта тиллинчу пухан бойна бухара аракедда хийзина Iаьржа месаш. Шелоно ягийна цIий-ийна йогура беснеш. Цуьнан горга юьхь, жуьгIара-бIаьргаш декхаделла дара. Урх юха уьйзуш аьрха говр а сецош, шега хьуьйсучу адамашка эсала елакъажарца маршалла а ховттуш, уьш дIа-схьа а хуьлуш шена дитинчу кевиехула, паргIатчу боларахь

базара юккѣхула чекх а яьлла, шед тоьхна говр а човхнийна, Яьссин тогін чу буссучу новкѣа кѣайласлира иза. Цуина тѣавхѣа хуьйсуш длатийначу адамийн, иза кѣайлаяьлча, юха а гловгланаш свлира. Амма хинца адамийн яххѣаш а, дешнаш а шина тайпана дара: цхѣаболчийн — оьглазе, вукхеран — самукѣане. Маьлмаьлнехѣара схѣахезара:

— Кхин эхъ а ца хетий-ца, сила долчу адамашна юккѣхула говрахъ чекхѣяла!

— Сан десара ю кѣонаха!

— Шайтла ду-кх, шайтла! И сийна стигла, тѣе ца кхеташ, хлунда лаьтта хаац!

— Эссей, ма элира-кх ахъ! Дуьме ца кхѣачначу цициго шен марха ду, аьлла, боху. И ду ахъ дуьйцург а. Вайна, цхѣадолчарна-м тѣекхетта хуьна и стигла, тѣера дла а ер яц иштта таьлна йахъ.

— Бакѣду иза. Эхъ ду, бохуш, вай халбатахъ санна чудоьлла лаш ду. Асет санначара-м, хѣаха, вайна некъ ма гойтура, царна тѣавхѣахитта вай цхѣадолчийн кѣонахчалла тоахѣара.

Зударша дуьйцучуьнга ла а доьглуш, вист ца хуьлуш хлѣьттина лаьттара Махьмуд. Іададо хѣалхѣхлѣоттийна дуьхѣало харцош, цунах кхѣорш тийна лачу зударшна некъ гойтуш, уьш шена тѣавхѣахѣохуш санна, майрра корта а айбнна, оцу адамашна юккѣхула чекх а яьлла яханчу Асета, оцу дийнахъ Махьмудана ханитира нохчийн йола дахарехъ шена некъ боккхург хилар.

«Сонтачу нехан хабар ду нохчийн зударий хлумаина а найденна боцуш, глорасиз, хѣекѣална аьрта адамаш ду, бохург, — ойла йора Махьмуд. — Уьш бац ткѣа дладаханчу блешарахъ иттаниаш шерашкахъ шайн дайшна, марошна, кленташна вежаршна улло а хлѣттина, шайн хуьнаршца мостагний а цецбохуш, герз буйнахъ паччахьан ескарехъ леттарш? Уьш бацара ткѣа оцу халчу шерашкахъ кѣонахийн дегнаш ойуш, царна хуьнаршна ницкъ лурш? Мас-со а заманахъ а, массо меттѣхъ а боьршачу нехан тешаме, хуьнаре накѣост хилла нохчийн зударий... Кху тѣавхѣарчу шерашкахъ кѣонахийн дегнаш ойуш, царна хуьнаршна ницкъ лурш? Мастахъ-м хѣовха, ткѣа ерриг а нохчмахкахъ а цхѣа а зуда яцара атталла шен цѣе йилла хууш а. Ткѣа тахана?»

Тховса шен хила еза комсомольски собрании дагаеара Махьмудана. Цигахъ дийцаре хлѣттош ши глѣллахъ ду. Комсомольско-кегийрхойн бригадан болх а, юьртахъ культуран дахар а.

«Хѣалхарниг-м доцца чекхдер дара. Кхузахъ кхачамбацарш дац. Амма шолгланиг дахлур ду-кх», — шен мотоцикл а латийна охѣа юьрта хѣахкира Махьмуда.

IV

Гоьла тѣе баьккхнна ког а ловзош, айра а иккхнна кѣежначу шен эткан буьхьнге а хѣѣжущ, вист ца хуьлуш, хиьна лара Члѣк-

камар. Хун дара а хаац, шен гуллакх а доцуш цхьа стаг чу хиъна Iаш, гатлой, са легашка кхача дулур Асламбекан. Амма, Чоккамар аравала дагахь а вацара. Мелхо а, ша тIе хиъна Iен гIант а дитина, диваниа тIе, дIа а тевжаш, кIедачу охьа а хиъна, махоркех цигаьрка хьарчо вуьйлира иза. Чоккамар цкъа ша хецавелча, луйчур а соцу дела, тIаккха кIордорна хьоьруш, цуьнга вист Асламбек а ца хуьлур а.

Чоккамаран леларан ойл ачу Асламбекана цуьнан йол, Сану, дагаеара. Миска, дестечуина хьалха йисина, иза, дуьнена са-мукъанак хаьдда. Чоккамара шиъ зуда ялийна. Дуьххьара ялий-нарг шиша йоIах а йоккхуш дIаяхийтина. ХIетталц райфинотде-лан налоговой инспектор вара Чоккамар. Балха тIехь дукха льрз-наш хуьлур а цуина. Цхьацца нах Iехош, цаьргара пайда боцу кхаьнаш оьцуш, малар мийла волавелла иза, эххар а шиша берах а йоккхуш, зуда дIа а яхийтина, кхи зуда ялийначул тIахьа балхах вохийра. ХIетахь дуьйна схьа колхозан балха ваха ца луш (эхье лорура цо, хIетталц Iедалан балхах лаьттина ша, колхозе балха вахар) бIаьста, цхьана агIор вьдий, болх беш, шена мала хIума а йоккхуш, дIалелара иза.

Цуьнан бала бацара шен бераш кхетош-кхиоран. Майрачун шиша йоIана вон ю, бохуш, юьртахь а цIе яханера Шумистан а. Ша жимма а адамалле ерзо гIоьртина лулахой а юха шег а бист ца хуьллучу баьхнера цо. Ткъа, маре йьддур хилла йоккхаха йолу йол, Сану, церан кертахь гIарбашан хьолехь яра.

Ма дика хир дара Сану оцу Iазапах хьалхаяккхаелча. Амма иза хала гуллакх ду. Школехь доьшуш йолчу хенахь а Чоккама-ра цкъа а дакъа ца лацийтира цуьнга школеан юкьарчу дахарехь. Цуьнан нийсархой комсомоле бовлуш, шига ялар а дикхира, бархI класс чекхьяьккхича, цIахь сацийра. Чоккамарна шера хаьа ши-на йоIа дестечуина хьалха хьогург. Амма цо иза хаьттича аьтте-хьа а ца дуьту. Бакъ дац, боху. «Данма уьш хьогьстуш Iийна ер юй иза? Нанас а човхад а бер. тоха а туху, пене а ца латтало шен берана оьш-оьшург. ХIай-хIай, шайна ца хуург ма дийцал аш», — доцца хададо цо.

«Хьанна хаьа, шег а хаза дехча, тхьоца яийта а ма мегара цо иза, — дагаеара Асламбекана, — жимма мукъе а самалха дер дара-кх шен нийсархошна юккъе инсIелча».

Асламбек цуьнга дIахьаьжира. Буткъа, бехачу мера кIел «пол-ла» а буьтуш цIена яьшна сха юьхь. Хи санна лелаш сутара, сий-на бIаьргаш. Туьлуш, боккха мор эцна бовду хьаьрса корта.

— Чоккамар, и Сану чу а йьоллина хIунда кхобу ахь, — до-лийра Асламбека. — Цуьнан хенара мехкарий доьшуш, цхьаццан-хьа юкьараллин белхаш беш бу. Ткъа, иза, дуьненах а хаьдда, чуйьолла Iа. Тхан небаьхьаллин самодеятельностан кружок а яийта-хьа иза, Чоккамар. Ма товш хир яра иза мехкаршна юкьахь. Цкъа гина суна иза ловзаргахь хелхайолуш. Iаламат дика слира!

Лечкыйна хлун до цунах, хуна хьайна а ма хаа иза, хьан зудчуина хьалха цуьрриг а дика хьобгуш яц Сану. Духхьалдла балха яхар, ца яр бен кхин дуьне ган ца юьту ахь иза. Шун доьзал хене боккхург-х цуьнан кьнихьегам бу. Мехкаршна юкъя а кхетта длайолаелча, самалха дера дара-кх цуьнан...

Стоьла тлехь лаьттаху чимчутосургана чу а ца кхуссуш, овьиз яьллачу цигаьркнан юьхьиг неларехьа йолчу нохчийн пешан бертигна тле а хьажийна дла а ластийна, Асламбеке хьаьжира Чокмар

— Цкъя-делахь, сан йол чуйобьллина кхобуш а яц. Иза чуйола сан цлехь набахте а яц. Шолгла-делахь, йол а шен ден баьрччехь дика ю. Маре яхча, майрачо лоблуьйтур иза шена луьучухула. Вайн мехкаршна оьшу хлума дац ахь хьехориг. Эзар шарахь дешарх царех адамаш а хир дац. «Зударийн хьекъял пхьидан цлогганал бен дац», — бохуш, ца хезна хуна? Иштга и тайпа кичанаш ду массо а кьоман. Амма цхьана а кьоман цхьа а кича дац зударий хастош, уьш адамаш ду, бохуш. Ткъя хуна боккъяла а дерг ала лаахь, зударий бен со кхобруш хлума кху дуьненахь а дац хуна.

— Кичанаш, кичанаш. Цхьа, хьо санначу наха, маццах цкъя шайн аьтонна, зударий шайн кога клел боккархьама аьлла дешнаш ду уьш. Амма и хан длаяхана. Хено гайтина, зударий, вай, боьрша нах санна, вайл тлех хуьнаре адамаш хилар.

— Цуина а кьера ву со! Зударша бераш до, ткъя хиницали схьа суна цкъя а ца хезна боьршачу стага бер динна, бохуш. Боккъялла а дан а ду уьш хуьнаре адамаш. «Дела», «дела» олий дла-хлуьтту нах. Дела ву-кх зуда. Цул воккха, цул нуьцкъяла дела ми-чахь ву? Хьостагла Жалпар-моллица кьовсам хилла сан. «Ванах, Жалпар-молла, бусалба стаг цхьана а хлуманал кхобруш хила йиш юй те?» — ховтту ас, «Яц, — боху хлокхо, — ша дела воцчух иза кхера йиш яц». Хлеста сан зуда ву-кх сан дела, боху ас. Иза доцург со шех кхобруш хлума дац-кх кху стигалиний, лаьттаний юккьехь. Мел члогла кеп хилла со ца ворлуш хилча, неларх човхьа ма веллинехь, Шумист сайга хьаьжча, «чхамм» олий коьртара кеп дла-м йолу. Цкъя клубехь динна дуьхьал лекци сша веанчу цхьаммо дийпар-кх, мацах-мацах, цкъя цхьана заманахь, хлор доьзалан шен-шен цлийнан дела хилла, бохуш. Суна хетарехь, цара лобруш хилла дела зуда хилла. Керста нах а бу бакъволчу далла гергахь. Гиний хуна, делан нана ю, бохуш, цара лело цхьана зудчуи сург? Хлай-хлай! Зуда ву-кх дела. Сан дела — Шумист ю. Хьо хиница а дела воцуш, мунепикъ ву. Амма дукха хан ялале хьан а хир ву. Сайнинг-м ас, сайн лаамехь, моллица мах а бина, йолчарна там а бина, валийна баьрчче охьаханйна, ткъя, ахь кху чохь загс а хлоттийна валор ву.

— Хьо атенст вуйла ца хиньна-кх суна хиниций бен, — вела-велира Асламбек.

— Этенет? Мунепикъ бохург дуй иза? Делах-м теша-кхи со. Хьуна боккъалла а дерг ала лаахь, иза бен со тешаш хлума а дац. Цо суна дан хлумма а ма дац. Делах — теша со, зудчух — кхоору.

«Хлан, хлинца лувйчуьра сокур а вац хьуна хлара, — ойла йора Асламбека, — Кхуьнан хабаршка ладегла ма ца долиьра ас йиса долиьна къамел».

— Зудчух кхера ца веза, Чоккамар, иза лоруш хила веза. Амма хьовца иза дац. Наха хьайна хлун олу хьий хьуна? Санун иза на елхьара аш иза иштта чу а йовллина кхобур яцара, олу-кх. Шина берах а йоккхуш церап нана длаяхийтина ахь. Шолгла ялийнчун а ши бер ду. Хетте а хлинца Сетуна тлаьхьахьаьда а дела хьо.

— Иза-м дувхьалдла сайн самукъанна лелош хлума дай сан. Ма кхералахь ас кхозлагла а зуда ялорна. Шумист лаламат дика а, каде а зуда ю. Дика яра иза со, кера хлума а доглуш, балхахь волчу хенахь. Хетахь бохий ахь, со цла воглу тергалвеш, коре юйлуш, уча юйлуш, кетла юйлуш лелара. Геннахь со гучувалча цхьа елалой, екхалой, качлой лана а яхана хлуттий лавташ парайора. Бераш цлахь ца хилча, ян а йоглий, мара а кхетий, хьостура. Ткъа, буьйсанна цла ван со хьевелча, коре а хий, тергалвеш лара. Мичча хена, буьйсанна юккхехь, я сатосеуш со цла парак цкъа а ийжинна ца карайойтура. Ша со хьаьстина яьлча суна тлера сов бедар дла а йоккхий, суна хьалха бопха, мерза кхача а хлоттабой, сан бедаршина чотка хьекха, иту тоха хлуттура. Буьйранна со самаваьлча, тас, глуммагла а, гата а кердахь тлехлуттий карайора. Тлаккха мерза кхача а баабора. Наггахь, шен кера жимма алсам шай-кай кхавчча, берана санна, шен куьйга суна кхача бао глертара. Юххе охьаехкина хуьлтура чкъарх аьлла иту тухуш шарйинна бедарш, крем а хьаькхна ланпъаьлла къийина эткаш. Мел со сикха хилча а, вохуйтур вацара бедаршина тле летта цхьа чо болуш. «Хьо-м хьаькам вай, товш хир ма дац, тлехь бопха а волуш пахала аьлча. Хьан пускална бехк буьллур бу», — олура. Тхан кертан ринжех со араваллалц суна тлаьхьа длайоглура иза, гуттар суна тле ка хьовкхуш, гонах хийина. Хадла аш тле-кереш хир яра: «Варийлахь, ларлуш лелалахь, меца ма лелахь, суьйранна хьалххе цла ван хьажалахь», — бохуш. Ринжех со араваьлча, тлаьхьара а олура: «Наха хьайга ахча-хлума кховдийча, нэхь ду алий, схьа ца оьцуш, ма лелахь. Хьуна доглуш бархл туьманах доьзал хене баккхалур бац вайга. Хьайна хуур хьуна...»

Чоккамар юха а цигаьрка хьарчо хловттира. Боккха инцкъ оьшура хлинца цуьнан бага сацо.

— Иштта дладахара и цхьа шо. Амма со балхара длаваьккхича, цуьнан соьца йолу юкъаметтиг цлехьхана хийцаелира. Дикалла тлепаза яйра, амма каделла хлинца а йолуш ю. Хлинца хьаь суна, сан Шумист, хлумма а пахана юкхьахь со цлена хилийтаран дувхьа лелаш ца хиллийла. Тлехьчул тлака мака кера кхочучу сан кис-

нашкахъ, юхъар теййна лавтташ, туьманийн, ткъе пхеа соьмнийн кехаташ хуьлур. Амма шолгачу дийнахъ, ахча хьашт хилла, кисанашка куьг юьттича, халла сом, кхо сом карадора суна. Бедарш-м доггах цанйора. Тлехула а, чухула а, кисанаш а. Хинца бохий ахъ, гьуллакх башхо ду. Буйсанна со цла веача, цхьана сохьтехъ ла веза, нел етташ, тлаккха, коре а вьдний, кор детташ, зуда самаяккха гьертташ. Эххар а цла чохъ дур хеза. Цо догла дла-хьовзар а, ас нел едлар а цхьаъ хуьлу. Амма со неларх чохъаваьлла валале Шумист юргланна клел карайо. Каде зуда яц иза? Цхьа ткъесан хьесапехъ чкъарх аьлла-м ю. Тлаккха чухула дласа-хьавьза со. Ас юург юьху. «Длога, буфета чу хьажа», — цхьа бур-бур хеза юргланна клелхьара. Муьста берам чохъ даша а деш, декъа бениг а доий, тлера схьаяхна бедарш уллорчу гланта тле дла а туьсий, охъавуьжу со. Уьш айса охъатийссинчохъ карайо суна. Юьйранна со хьалаглаьттича. «Хлорш, тле чьотка а хьокхуш цан а йина, нту хьаькхна шарийча ца мега ахъ?» — бехк боккху ас цхьацкъа. «Уьш-м сов яра хьуна», — доцца хададо цо. «Ас хлун юур яра те?» — хотту ас тлаккха. «Айхьа сийсара юуш йисси-нарг» — жоп ло цо. Хьалха сан гьуллакх меттахъ долчу хенахъ, зударий цхьанакхеттахохъ майранаш хьахьабелча, массарна а тле клажа хьовзабора Шумиста. «Майранаш мичхьа ю шун? И пал-саш! Майра сан Чоккамар ву-кх. Майранин а майра ву сан Чоккамар!» — тлехула тлам хийзабора цо. Ткъа хинца, зударша шегъ майра хьаттича, доцца жоп ло: «Майра хилла лавттара и палс!» — олий. Иштта ву-кх сан дела. Амма каде ю-кх. Ойла ехьа, со нел длаелла кхилале шен юрглана клел-м карайо!

— Цо-м дан деззарг дора хьуна, Чоккамар. Хьо шена хиларе терра ю-кх иза хьуна а. Сникъерамаш а, ловзарш а, кхерсташ лелар а дитий, хьайн доьзална тлеверза. Дерриге а дика хир ду.

— Сан гьуллакхаш-м, хьаха, хинца а ма дац вон. Охлойт, даь-диса, Асламбек, оцу дехъа чу хьина лечу юьйган! Ма шат стаг а ю-кх иза ян ткъа. Ас-м вайн завбиблиотекаръ Зараъ юьйций. Цу чу а вахана айса яьккхинчу нтт минотехъ сайна хаа а хууш, нтт герка ийши-кх со. Хьо-м дика а мега денна иза а гуш. Хлан, Асламбек? Цундела вакъавелла хир ву хьо хьорзам саниа?

— Со сайн доцчу гьуллакхе ца кхийда, Чоккамар. Хьуна а иза чьехар ло ас.

Чоккамара доккха садаьккхира.

— Доцца аьлча, со бен кийрахъ дилхан дог долуш стаг кара-вац-кх суна.

— Дог-м мичхьа дара хьан. Кийра баьсса ца бита, чукхьессина цхьа мерцхиг хир ю-кх. Хьан хабаре ладегла хьоттинчу ас, масийтта глалат а далийтина кехаташ хийцина. Хьо длавахча, муха хир дара те, Чоккамар? Тлаккха ас а сайн болх бийр бара.

— Болх-м бийр бара. Бинарг а велла, цабинарг а велла. Хлара дуьне хлун ю моьтту хьуна, Асламбек? Тлаьхьало йолуш хлумма

а дац. Вели — дладели. Ахь вала хлотталц кѣа а хьогуш гулдинарг хьол глахьа наха байттамална доькѣур ду. «Я иби Адам — хлай Адаман бер, алмовта-валар, бохург, каѣсун — кад бу иза, ва куллинаси — массо а стага, шарибухла — ша дламер болуш», — боху жайно. Тлаккха а боху жайно: «Я иби Адам — хлай Адаман бер, алмовта — валар, бохург, бабун — не! ю иза, ва куллинаси — массо а стаг, дахилахлу — шех чекхвер волуш». Шена йоглург схаяккха еза кху дуьненах, Асламбек. Хьуна а тоьлара ктона кѣанлучул, соьца тоба а днна, суна глахьахлогттича. Ас дуьненах чам оьцуьйтур бара хьогга. Охлогт, дависийла дика ерстинчу жерочун а, клайн корта болчу шишанан а!

Члоккамара хьала а глаьттина, схьаэцна шен фуражка лергашна тле таллош коьрта тиллира.

— Хинна, нехъана цигарка а хьарчийна, со длавоьду хьуна.

— Дла-м глур ма вара хьо, Члоккамар, амма ахь дуьххьал дла аьшпаш буьтту-кх.

— Уьш аьшпаш белахь, Жалпар-моллин аьшпаш бу-кх уьш. Моллас дийцинарг ас члагидийр дац хьуна. Моллас мовлад дика дийширий, аьлла, шегга хьаттича, мовлдера воглучо жоп дели бохура, и цхьа нана доккха жайна схьа а диллина, оцу тле а хьогжуш, цкѣа тарбех, тлаккха нохчех дуьйцуш дикка бага-м йиттира цо. Моллас дуьйцург оцу жайнин тлехь дара, дацара тхуна а ца хаьара. Доцца аьлча, дешнарг молла вара, хуург дела вара». Цунний дайна, суна и дийцинарг Жалапар-молла ву, бакѣду-дац далла а бен ца хаьа.

— Суна-м хаьа уьш шаберш аьшпаш хилар. Цхьа хьо санначу, шен гайн тингаран дуьхьа вехачунна нийса доглу и ахь аьлла дешнаш. Амма ишта, хьайбанах тера адам дукха ца инсло. Ткѣа, стаг цкѣа а леш вац. И бохург хлуи ду аьлча, стаг ле, ткѣа цуьнан глудлакхаш эзарнаш шерашкахь деха. Кѣонаха вицлац халкѣана цкѣа а. Ткѣа хьо саннарг дийна воллуш вицло. Хьо велла дукха хан ю, Члоккамар. Кхетий хьо, адам ле, амма адамийн глудлакхаш деха. Иштта ца хилча, дуьне тоххара доьхна хир дара.

— Цунах-м цхьаь хир дара, Асланбек, оцу Кѣосамца соьгара хьал далхош дийций, со учотера длаваккхяхьа. Цхьа жимма шабашка йина воглур вара со.

— Лойла дац Члоккамар. Кху вайн цлахь а ма бу шортта болх.

— И йовмалкъематде маьхьшере долуш ваккхяхьара аш! Моьттур дац иза, шун учотера дла ца ваьлча, новкѣахь суна билет духкур дац? Марша гайла хьо, Асламбек!

Хьалаглаттийра, дов-дов-дов.

Глаттийча елхийра, дов-дов-дов,

Ма яха ала клоринга

Хан йоцчу хенахь набарха...

Комсомольски-кегийрхойн бригадехь ялташ дладеран глудлакхаш шен хенахь а, дика а чекхдевлла хиларна, оцу хьокъехь къамелаш клезга дира собранехь. Амма клубан балхах дерг дийцаре давккхича, и глудлакх цхьана-шина сохьтехь дахделира. Массарел а тлех карзахьобылтура Асет.

— Хлара хлун ду ша дан ткъа? — шен жуглара-блалргаш массарна а тлехула кхарстабой хаттар луш Ахьъядана тлехь совцабора цо, — самостоятельность вовшахтохар бен кху дехачу лай кхин болх бац-кх цу чохь. Ткъа кхин тайпа самукъане ловзарш? Дан а дац-кх. Муха хуьлу ерриге музыкални инструменташ, шахматаш, шашканах, биллиардаш шен кабинета чу а йоьттина, тлехула ворхI пунт узур долуш догла а тоьхна, Муслимов лаш хилча? Пенах луьрг давккхича, цигашха туьникалг ара а йоккхуш хлоттийна цхьа эчиган пеш аьлча а, и цхьа глутах ду. Кино хьажа, я лекцига ладогла клубе воглург оцу пеша уллохьа инсвала цхьа сахьт хьалха воглу. Моьттур ду хьуна цига бахка арабевларш кьилбседа полюсе баха кечбелла. Шуна хлуна ца хаьа культура вайн юьртан куьзга хилар? Оцу чохь го вайн юьртан юьхь. Ткъа юьртан культуран дахаран дог хилла длахлотта еза клуб, кху дехачу лай болх ца беш, сец-ца лавтта. Хьенан бехкена? Юьртсоветан куьйгални! И чекхьяккха оьшург а делара ткъа дукха хлума а. Хьала уй тоха деза ши бле квадратни метр тхов а, ян еза сцена а, ши пеш а. Шун ледарлонна, накъост Солтаханов, кху лай мелла а мукъа болунах культурно садаа меттиг боцуш бус-буса буьлабелла дийли. Цкъа а синкьераме глур воцург а, шен цлахь зуда а, бераш а дерш а, синкьерамашкахь гора, цкъа а малар мер дац аьлла хетарг а молий тле юттало-ра. Роглехь вовшашка хьошалгла а оьхуш кехатех ловзуш, пешна-чарна юьхьах клормодаш хьоькхуш, я коьртах хлуманаш хьерчош, жухургаш санна, ховший лара буьйсанна юккъалц...

«Гор Асет яI, ма суй бу-кх хьо, бан ткъа! — шена тлехьйзачу Асламбекана критика ечу Асетах воккхавера Махьмуд. — Амма цкъа хьо Асламбеке а еана, ахь цуьнан коьртах дуьрста а йоьлли-на, кера урх лавцна де ганза ма лойла-кх со. Цийвеллий-ца! Амма Асет-м шек яц. Кхоа ма велахь иза. Хьо фермин заведующи йохуьйтуху хенахь-м цхьа а ца вашара хьох. Хинца хьал хинна!».

Хан тлаьхьаххалц кьийсира кегийрхоша. Клубан заведующие Муслимов Ахьъяда дерриге а юьртсоветана тлетоьттура. Ткъа Асламбек шайна тлера и бехк длабаккха глертара. Клуб чекхьяккха дукха глудлакх ца диснилла цуна а ма хаьа. Лаламат клезинг глудлакх ду.

— Пачхьалкх хьехо хлума а дац иза. — Кхин дIа а бохура Асета. — Амма, хлун дийр ду, мел клезинг белахь а, ахча дезаш болх бу-кх цу тлехь бисинарг. Ткъа, юьртсоветан дац кху шарахь оцу глудлакхана лерина хьажийна ахча. Самообложени ахча дойнийла

а яц. Иза хъажийна а масийтта глутлакх ду юъртахъ. Цул дика хир дацара клуба тлехъ бисина и клез-мезиг болх Муслимовс кху чохъ болу кегирхой цхъаьна а тоьхна, лама, клирандийнахъ чекхбаьккхича? Кленташа, тховх хъала уй а тухуш, пешаш а юттуш, сцена а еш болх бийр бу. Ткъа, мехкарша чу кираш тухуш, хъакха дезачу сир хьокхуш, ютта безачу поппар а юттуш, олла езачу занавес а, што-ра а уллуш хлума дича? Цигахъ вай иза дахъ хьовсарш цленчу, йина яьлладу клуба чохъ длахьопла хир ду, ткъа юртсоветан аьтто-не хьуйсуш лахъ, дехха иийр ду! Белхи вовшахтоха беза.

— Ткъа, коьчалийн глирс буй? — хьаттира Аьрзус. — Болх-м буса бан а хала ца хета-кхи тхуна.

— Аннаш а, бухатуьйсу дечигаш а ю. Йоцург хлун ю — еттина кибарчиг. Колхозан председателяца Гериевца а, Решедаца а дий-цира ас и глутлакх. Шаьш ши эзар кибарчиг а, шиь машина а ло боху вайга. Ткъа, сир-кир, хьостам, кхин ерг а оха тхаьш ден-ийийр ю.

Мехкарий вовшахтохар Асетана, клентий вовшахтохар Ахь-ядана тле, ткъа белхина тлехъ юкъара куьйгалла дар комсомольски организацин секретарана Махьмудана тле дилларца Асламбека хьалхах юттийнарг тлеовцуш сацам а бина, тлаьххьа длабуьйхира кегийрхой.

VI

Шолгладу дийнахъ юьйрре балха веанчу Къосамна Асламбек чохъ ца карийра. Цо шена кечдина къамел лобхуш, цуьнан стоьлан глутакхаш а, кегийна, и ца карийча, цунна байн барт а тоьхна, охъа а хигъна, юьйранна араваьлла ша гулдина ахча банке дладала кеч-дан хьоттира иза. Амма лерга потт хлоттош бекиначу телефонан горгалис и болх битийтира цуьнга.

— Да. Къуддусов ладуглуш ву. Диканца дукха вехийла. Дика ла тхо-м. Шу а дуй могаш? Арз ду? Стенна? Редакце яздина? Дел-хъа ма нэхъ ца хета-кх хлокху нахана, хета ткъа! Нехан йоллу клуб ю-кх тхан, цуьрриг а нехачул оьшуш а яц. Самодеятельностан болх ледара бу? И бохург хлун ду? Мехкарий-м ма бара тхан, амма жим-ма клезиг бу-кх. Со муха ца хьожу? Дерриге а дла а тесна, денна царна таьхъаваьлла лелаш ма ву со. Болчара ца бахкийтича, ас хлун дан деза царна? Сайинг хлор суьйранна цигахъ ю, неханаш пуьшкьах бало бакъо сан а яц. Дика ду, хьожур ву со. Амма и арз хари ду. Клуба тлехъ дан дезарг дина а даьлла, массанхъа ягориг-ца кхачо а йина, юдика хуьлда.

— Мила вара иза? — хьаттира, цо и къамел деш чу а веана, ладоглуш лаьттачу парторга Решеда.

— Райисполкоман председателъ. Охъахаахъа, Решед.

Къосама шена гайтинчу гланца тле охъа а хигъна, шен дуькъа, лаьржачу мекхех куьг а хъаькхна, Къосамна тле шен лаьржа ши

блярг а боьгйна, цлена яьшначу горгачу беснешна тле кляьгнаш а хлуттуш, велякьежира Решед.

— Арз динна вайна? — хьаттира цо.

— Хлаь, юртар цхьаь айкхвалла.

— Айкх ца вавлла, ткъа вайн кхачамбацарех лаьнна нисса яз-дина. Ткъа ахь дуьххьал дла а хлөвттinna аьшнаш боьтти. Дика дац иза. Къосам, шен балха тлехь кхачамбацарш гайтича, цунна кьера а хилла, сихха уьш дладаха хьажа веза. Ткъа хьо, кьера хила кхевели.

— Сан дош харц хир ма дац, — шек а вадара Къосам. — Ас дийциннар талла тахана уьш схьа а борлур бац, ткъа клуба тлехь дан дисинна глудлакхаш кхана вовшахкхетачу кегийрхоша чекхдохур ду. Хинна цкъа пешаш ца яйта ойла ю сан-м? Стенна оьшу уьш? Ia гена ма ду. Эцца, тховх хьала фанера а лаьнна, сцена дла а хлөттийна, кир-хлума а тухуш, пенаш кьагийчхана чекхдолуш глудлакх дара иза-м. Дуьххьалдла ца кхуьуш кху дийне схьадеа-кх. Тахана а райисполкоме ваха веза. Заседане...

— Ца кхинна хьо хлун деш ву? Хьажал хьо, Къосам, хьо кхуза хаьржина ши шо кхоччуш доллу. Хлун динна ахь оцу хенахь? Хлум-ма а. Еш йолу клуб а шо хьалха сецнахохь лаьтта. Некъаш, хиш тодарца а хьан бала бац. Хьо-х дог а диллнна, тхьаш юкъяралла вовшах а тоьхна, уьш а оха тоди. Хинна юртан урамашкахь цла-но йойтуш, дитташ доьглуш, шаьш вовших дага а буьйлуш, дукхах дерг Асламбека вовшахбетташ леларш а хьан депутаташ бу. Дладаханчу Iай ягоригца кхачо ца хилира библиотекана а, медиункта-на а, клубана а. Клубехь-м цле лато шен а яцара.

— Ас хлун дан деза, кхиац-кх со массанхьа а. Глудлакхаш дук-кха ду, со цхьаь бен вац, — ши куьг дласатесира Къосама. — Оцу кега-мерса глудлакхашна со тлаьхьававлла лелча, коьрта дерг ма дуьсу. Тлаккха пачхьалкхан план кхочуш хьан йийр ю?

— Ахь кхочушъеш-м яц иза? Бахархоша шайн бахамехь сов-давлла бежана а, шура а, хлоаш а, вайга а ца хьежош, пачхьалкха-на длаюкху. Хьо церан хьесап а деш, кху чу а хонй Ia. Коьрта доцу глудлакх цхьа а ма дац. Бахархойн хьашт-дезарш тергал ца деш дита бакъо ма яц вайн. Хьажал хьо, жимма хьо меттаххьайнехь и вайн небасьхьаллин самостоятельность дика болх беш хир яра. Иза а дац, важа а дац. Я хьо хьоу дага а вавлла, парторганизацига гло а дехна, ахь вовшахтоьхна глудлакх а дац. Жимма жигара хила ма веза. Ас дуьххьалдла боху хьоьга, шаьш хьо юртсоветан пред-седатель харжарх бахархой члогла дохко бевлла. Нехан тошам барал доккха вон дац стагана тледан.

Къосам хьала а глөвттinna, ши куьг тлехьа чучча а тесна, дласа-волавелира. Тлаккха корехь вехха арахоьжуш а лаьттinna, юха шен метта охьа а хьйна, шинна куьйга корта а лаьнна, вист ца хуь-луш длатийра иза. Цунна хьалха, стоьла тле диллинчу ангалина клел луьллуш ЦСУ-и райотделан сводки тлехь хьалхарчу меттехь

язийнна ю юртсоветан а, Къосаман а це. Бакъ лоъ Решед. Бахар-хоша шавш духку шайна совдаьлла жижиг а, даьтта а, хюаш а. Шен хенна схьало налог а, самообложени а. Пачхьалкхана хьалха шайн декхар кхочушдо бахархоша. Ткъа, церан хьашт-дезаршка хьажар Къосаман гюллакх ду. Иза — кхузахь советски Iедал ду. Амма цо кху шинна шарахь динарг кIезиг ду.

— Теший хьо, Решед, сайна хуург дан гIерта со. Амма ца хуург ца хууш ду. Куьйгаллин корматалла яц-кх соьгахь. Со кьера ву сайн балхана. Ас-м хIетахь а элира со ларор вац, кхин харжа. Амма цхьаммо а соьга ла ца дуьйгIира. Хинца масса а, со Iовдал хеташ, Иттарш йо. Хинца а дац тIаьхьа сан метта кхин стаг харжа. Асламбек а ларор ву. Асламбек ша волччохь а витина, Махьмуд председатель хаьржича а тарло. Къона, каде нах бу уьш. Ткъа ас муьлхха а аш сайга кховддийна болх бийр бу.

— Ларор вара, Къосам, хьуна лаахьара. Хьуна лаац. Дан дезарг хаац, куьйгаллин корматалла яц бохург цхьа халонах кIелхьаравала лууш дуьйцу хабар ду. Хьо вуй ткъа цахуург хаа гIерташ? Накъостех дага а хьо ца волу, кингаш, газеташ а ахь ца доьшу. Кинс а хьо ца вьоду. Пачхьалкхана дохнан сурсаташ дохкаран план кхочушийнчхьана хьайн дерриге декхарш кхочушхилла моьштуш, и чот дIаса а етташ, блокнот кегош, дIаса телефон етташ кху чу хигна Iа хьо. Замане терра кхуьуш хила ма веза стаг. Партийн, пачхьалкхан коьрта Iалашо — халкъан хьашт-дезарш кхочушдар юйла хаа деза хьуна. Ткъа ахь цхьана а хьесапе ца лору юьртарчу бахархойн Iер-бахам, культуран-серлонан учрежденеш, медпункт. Цигара дIа ма долало дерриге а.

Къосам вист а ца хилира. Ткъа Решеда кхин дIа а бохура:

— Кхин-м хьехор дацара вай, вайна гонахарчу ярташка ца хьаьжна хьо? Кху вайн колхозехь йолчу шинна юьртсоветехь а бац-кх болх цхьатерра. Дехьа юьртахь дерриге а дика ду. Цигара юьртсоветан председатело Берсункаевс колхозан куьйгалхошца, парторганизацица дага а вуьйлуш, ерриге а таронех пайда а оьцуш, болх дIахьо. Ткъа хьо, хинца а воллу аьшпаница кIелхьаравала гIерташ.

Къосам эхь хетта цIнийвелира.

— Бехке ву со, Решед. Иза дуьххьара а, тIаьххьара а далий-тина ас. Суьйранна суо цIа ма-кхеччи Асхьаб а, Адам а, Iусман а схьа а кхайкхийтина, цаьрца къамел дийр ду ас...

— ХIунда? Цаьргара хIун бехк баьлла?

— Церан кхо йол оьшу шайна элир-кха соьга Асламбека а, Махьмуда а. Тховссехь уьш кхоъ клубе ийита ала воллу-кх.

— Гой хьуна, иштта долуйту хьуна ахь гIалат, — корта хьовзийра Решеда. — Цкъа-делахь, ахь юьртсовете кхайкха цаьргара баьлла бехк а бац. ШолгIа-делахь, церан гIуллакх дац хьовца, ткъа хьан ду цаьрца гIуллакх. Цундела уьш хьайна тIе а ца кхойкхуш, хьо церан цIа ваха веза. КхозлагIа-делахь, вай юьртсовете а кхой-

кхуш, бехкаш дохуш, барт бетташ цаьрга мехкарий клубе бахкий-та бахарх цара уьш бохкуьтур а бац, бахийтича а иза дош а дац. Вай вовшахдетта глудлакх юьртана а, халкъана а пайдена, ледало лаккхара мах хадийна вовшахдетташ хиларх и дай-наной кхето беза. Хьо хьалххе ваха везара цаьрга.

— Хлаь, дийча ахь, Решед. Делхьа ма атта ду-кх кхечуьнан кхачамбацарш гайта а, кхечунна хьехар дала а. Уьш дерриге а ас дан дезаш хилча, шу-м, дийшинна лен ма деза. Ахь кечдайтина ца даийтича школана, учрежденешна дечиг хьан доуьйтур ду? Хьо-м парторг хилла ца лаш бригадир а вай. Оха колхозана ахча делла, хинна аш дечиг даийтийша. Клуб йина яккха хецца ахча хиллехь иза ас чекхъяьккхина хир яра. Дац-кх цунна лерана хьажийна ахча. Ткъа, белхи вовшахтохар а, куржок-муржок а, уьш хьан а, Махьмудан а бала кхача безаш глудлакхаш ду моьтту суна.

— Бала а кхочуш хьовсуш дац тхо? Кху юьртахь бахархойн кхиамаш берриге а парторганизацин куьйгаллица баьхна. Массо глудлакхана хьалха бу коммунисташ а, комсомольцаш а. Хьайна глo эшча, и оьшу алахьа. Хьо ледара ву, Къосам, ву аьлча хьуна иштта новкъа догьу.

Урамехь сецначу машино сигнал елира.

— Хлан, дигал уьш, — шен кехаташ лаххьийна кисана доьхкира Къосама. — Цхьаь хир дара цунах-м. Со районе глo? Цига йoьду машина ю араьх сецнар. Кхана оцу белхина хлун оьшу а хьажий иза нисдехьа. Хлан, со глoй вола?

И клнранде цхьа ша тайпа башхо хилира.

Суьйранна-м даим а хезара клубехь лоькху пондар а, етта вo-та а. Амма массо а цецваьллера оцу дийнахь и эшарш, самукъане бизларш луйьранна хезча. Юьртахь хир ду бохуш хьехош ловзар а ма дац, я календараца билгалдина дезде а ма дац. Ткъа юьрта юккъера схьахезаш доккха ловзар дара.

И де ша а дара адамийн дог-ойла оьцуш декхна, маьлхе, самукъане. Базара гуллучу нахана гора, майданна гена йoццуш болчу клубехь, хлайт аьлла хийза кегийрхой. Школаи пхьал-гарчу станокашна тlехь вoттaнeх дохуш, шардеш, чучча кепаш йохуш схьакхоьхьу аннаш цlенкъа дlахьажош, сцена дlахlоттош шийтта стагах бригада яра шен коьртехь. Аьрзу а волуш. Тхов хьалактовларна тlехь куьйгалла дора Асламбека. Школехь Май-син куьйгалина лозунгаш, диаграммаш, фотовитринаш кечъеш боькура кьона хьехархой. Массарел жигара а, самукъане а хий-зара киро а басарша а, поппарша кьарзбина. Асетан мехкарий. Бlаьрг ма кхийтти хаьара царех муьлха мичхьа болх беш ю. Бел-хина оьшучунна кхачо ян гlерташ хьаьлда лелара Махьмуд а, Ахьяд а.

Урамехула дlасалелачу адамех наггахь стаг а тlех ца волура чу а вирзина, цара дечу глудлакхана юкъа а лoттавелла, жимма лаьнна а дакъа ца лоцуш, я глo оьший ца олуш. Ткъа, миччахьа

а цхьанхьа пондаро чинкъ аьлча, цига ца вахча ца Iело Чоккамар, ша Iуьйранина хьала ма глоттура, юьхь-куьг а дилина, схьаваррах кхузара дIа ца налалуш, цхьацца гIуллакхана юкьаIитталуш, амма дукхахдерг мехкаршна юкьа хьийзаш лелара.

Iуьйранина цкъа аннаш шардан вуьйлира Къосам а. Амма цо дIатоьтту воттана, цхьаннахьа а дуьхьало йоцуш, анна тIехула хехкалора. Шен пхьоланах гIуллакх ца хуьлий хиньа, иза, тап аьлла болх беш Iачу Решедах а кхетта, аннашна буха туьйсудечигаш нисъян хIоьттира. И болх чекхбаьлча, кхин шен говзаллин вицкъаца богIуш болх ца карош, цхьаьнца дечиг ойуш, вукхуьнга у кховдош, кхечуьнга хаза дош олуш, юкьахьийзара иза.

— Гор Асет яI! Ма дика мехкарий ду-кх шу дан ткьа! ХIай машаллахI, и хаза тоьхна куьг! Кхуза кир жимма тIетохалаш. Оцу дIога, цхьа карчолг попнар Iотталахь, Аза. И пондар белха а ца беш, цхьа чехка, дуй хьуна, цхьа вай тIома доху долу йиш лакхахьа, Зараь!

— Хьохьойт, гор Зараь яI! — Чоккамаран мохь хезара сиксика: — Озабай, букьа тIехьахула дIабигахьа иза! Вай делча а юьсур ю хIара дуьненан кердаг! Я иби Адам!

Суьйранина болх тIаьххьара а чекхбаьлча, кегийрхой хелхаран бал баккха гулбелча, уггар хьалха гонна юккье иккхира Къосам.

— Тох тIараш, кIентий! Хелха вериг мила ву ца хаьа шуна? Дазде! Таь, таь! — тIараш а детташ гонна чухула кегийрхошина хьалхахула дIасаьудура Чоккамар — ХьовIае, хьовIае Къосам! Гор юьртда яI!

Ткъа, оцу дийнахь шен дог реза доллуш дика чекхдаьлалачу оцу гIуллакхах воккхаве Къосам. «Ледара кIант ву со?» — бохуш хьоттуш санна, шен самукьадаьлла боьлуш болу ши бIаьрг Решедана тIе а боьгIна, деза дегI дегош хелхахьийзара.

Асламбекана а, Махьмудана а ша дела дош кхочушдан гIертташ, Решед шайн йоIарий клубе ца бохкуьйтучу дай-нанойн шинна-кхааннен керта вахара суьйранина.

Iусмана шег дукха а ца дийцийтира. Шен Айзина тIе а гIоьртина, галдаьлла гIуллакх делахь, иза дIа а йигий, нисде, аьлла, доцца хадийра цо. Адам цIахь ца карийра Решедана. МаьркIажан хан а хилале, ша стенга воьду а ца олуш, араваьлла ваханера иза. Амма, Решедана шена атта хир ду моьттучу Асхьабаца дахделира цо тIе даьхьна гIуллакх. И цхьа йоI йоцург шен кхин бер а дац, иза буьйсанна клубе а, тIаккха районе, гIала а дIахьежош цунна тIаьхьа ладьогIийла яц шен, бохура цо.

Решеда дехарш а ца дира, и санначу нехан мехкарий масална балош, иза кхето а ца гIиртира. ХIун дийр дара цунна? Ша делориг кIезиг хIума дуйла хиньча, дохковер ву. Башха, Асхьабан цхьана йоIах галдала хIумма а дац. Бакьду, Решедана чIогIа халахийтира, оцул цо а, наха а лоруш волчу Асхьаба, леррана шена тIе дехаре веача, иза ца луш, ша юяхьажийча.

Решед длавоьдуш, цуьнца аравалла Асхьаб, эвла юккье схьавсара. Луйш-олуш воьлчу Решедана дагадсара иза клубе а вигина цуина цигара кегийрхой а, цераи болх а гайта.

— Ас хлуи дийр ду цу чохь? — вухагьорттира Асхьаб.

— Селхана кегийрхоша бинчу балхе а, тховса уьш хлуи деш бу а хьожур ву-кх. Цкъа чувсача аравала дог догьур дац хьан. Ас забар ца йо хьуна, — пхьарс а лавьца, чуозийра иза Решеда.

Деггаза Решедана тлаьхьа а хьосттина, чохьаваьлла Асхьаб, ийзалуш неларехь а сецна, цесе чухула дласахьаьжира. Боккьалла а ма тера а яц хлара цхьа клара хьалха кху чохь собрани йолуш Асхьабана гинчух. Хьетахь тховх гуш, пьендарш санна, чийш, царна юккьехула охьакхийзаделла чаш. И сцена а, дло ши пеш а яцара. Кир тохаза пенаш дара макхделла. Ткъа хлиница? Хьала фанера а тухуш, длакьевлинера тхов. Кир тоьхна, басарш хьаькхна къагийнчу пенах кхозура портретах, плакатах, диаграммах. Сцена кечийна члогла хаза! Бавьцарчу бархатан кирхьанаш. Ценкьа йоцчу массанхьа а сир хьаькхна.

— Хлара болх маца бица кху чохь? — цеввелира Асхьаб.

— Селхана бица ма элира ас хьоьга.

— Цхьана дийнаххьий?

— Хлай-хлай. Комсомольцийи дладолорца вовшахкхетта белхи бара кхузахь. Малика яцара цаьрца? Хлаь, иза-м берийи бешахь ярий. Хлиница а кечийна ца яьлла хлара. Тьедогьлчу клирандийнахь хьожур хьо. Волол хьалхахьа а глой охьаханй вайша. Дехьа чохь тье бедарш юхуш бу уьш. Хлиница сцени тье арабевр бу.

Хлара шиь охьахиьна дукха хан яьлале, сцени тьехула длаьлчу неларехула гучубевлира цкъа хьалха мехкарий, тлаккха клентий. Мехкаршна тье юьйхина дайчу дарех йина клайи полшанаш, коьрта техкина еха шипонаш. Некха тьехь къегаш, дашо варкь даьккхина, чарпаш, юкьахдихкина дуткьий, кхелина, доьхкарш. Хлораннан букьа тьехула охьахецна еха, стомма шишша клажар.

Репетици длайолибра. Асхьаба лерана ладогьлура хоран иллешка. Къаьсттина хазахийтира Асламбека дечиган-пондар тлаьхьа а балош, аьлла нохчийи шира илли, божарийи хоро аьлла харачойи Зеламакина даьккхина илли а.

Пхьоьхьа длаюххучу хенахь майдана ваьлла воккха стаг Адам, цигара тлаьхьхьара стаг длаваххалц а Иийна, дог ца догьлуш, цьехьа вирзира. Хлиница дуьйна, цла а вахана, цлахь лен а еха ю буьйса. Шен доттаг! Лусман волчу а сийсара вахана иза. Кхин лула-кулахь сакьера тьеваха и санна воккхастаг а вац. Цла а вирзина йоккхачу стеган туьйранашка а, леткъамашка а, омрашка а ла а доьгьлуш лен дезар ду-кх. Оцу ойланашца воьлчу цуина, клуба хьалха кхьаьчча, назманан мукьам хезира. «Ох! оцу кружокехь долу бераш ду-кх и назма эраш, — саца а сецна ладуйгьлира цо. — Хьаха олу хаза-м. Цла а вахана, чу хийна тьечул,

цаьрга хьаьжча ца тоьла сунa? Дукха тоьла». Нeл йиллина чу а хьаьжна, нeларexьa стаг ца гича, чoьхьa а вaьллa, ceциpa Aдaм. Тхoвca хуур ду-кх цунна кхуза йo! яийта магахь а, ца магахь а.

Асет хьалха а йолуш, байн ког шаршош, полларчий санна хиййзара итт йo!. Дуткий, элдара догlмаш, кьона, самукъане яхъаш. Ткьa хелхарш хийцалуш, керла-керла юкъадуй.лурa. Чoьийн тlемаш доьхкарех доьхкина, пхуьйшаш хьала а карчийна, дlаьндаргаш санна, хиййзара клeнтий. Царна тlера бlаьрг дlа ца боккхуш, меллаша вахана, Адам глантийн тlехьарчу мoгlape oxьaхниpa. Оцу минотехь цунна дицделлера ша кьена хилар. Ойла дlаяхара гeнна, кьоначу хене. Хlетaxь иза а вилийра иштта хелха, амма и кхин зама яра. Иза ловзаршкахь хелхавийлиpa. Амма цуьнан шен-м муххале а дацара и тайпа духар, ткьa нахана тlехь а ца гинера цунна иза. Адаман чоа машин дара, некха тlехь дeчиган тlассаш чу диттина бустамаш а долуш. Когахь нeлар-мачаш, коьрта тиллина, чорха тlе лaьццa санна, йнстош а яшаелла, кхакханан куй. Хlан-хlа, уьш дерриш а дагалеца ца oьшу. Цо дог дохaдо. Цул хьалха дlахьажa хьo, кьeна Aдaм, oцу самукъанечу, ирсечу кьоначу адамашка. Хlораннен а бакьo ю царна юкъакхета. Ой, лeдалo доьху-кх, царна юкьa а кхетта, шен а, нeхан а самукъадаккхар, шен хуьнар, корматалла, говзалла гайтар, лaкхаяккхар. Оцу тlехь цунна oьшург дерриге а схьало пачхьалкxo. Пондарш, бедарш, ерриге а таронаш eлла. Хьo а lама, нах а lамабе, хьайн кьоман культура лакхаяккха, адамийн сакъерадaлийта боху лeдалo. Амма, вa Aдaм, хlунда яц oцу мeхкаршцa хьан кьона Кемисa? Иза-х царел а хаза, царна санна дуьне дезаш, уьш санна ирсе хила лууш йo! ю. Ткьa axь иза дийнахь балха йохуьйту, наггахь синкъераме, ловзарга яхийтар доцург суьйранна цlера ара а ца йолуьйтуш чохь сецайo. Хьанна хаьa, Кемисeх хила а ма мeгa лlараяьлла артистка, дика лор, хьeхaрxo, aгpoнoм?

Адам шен ойланех юкъахвaьккхиpa кегийрxoшa рeпeтницa чeкx-йолуш oцу буса тlаьххьара дeчу гoвpбepийн хeлxapo. Иза чeкx-дaьлчa, цapa кхин хlумма а ца дойла а хиьна, ша цхьанна гaлe aрaвaлa сихвeллa, нeларexьa хьaьддa вoьду изa, цхьaь шeгa кxoй-кхуш а хeзнa, ceциpa.

— Ассалам lалайкум! — салам луш тlе а вeзнa, цуьнан куьг лeциpa Рeшeдa. — Хьo мичхьaхулa кхaьччa кхуза? Co-м цхьa гlул-лaкx хилла мaьpклaжaл тlаьххьa шуьгa а вaхaнa, хьo цlахь а ца кapийиnа схьaвeapa.

— Са а гaтдeллa эвлa юккьe вaьллepa co. Пхьoьxанapa нaх дlа а бoьхнa, цlа вoгlу co, кху чoxь гlовгlанaш а хeзнa, вaпax, хlорш хlун дeш бу тe, aьллa, чувирззинчoxь хlокxapeх lexaвeллa висира-кх. Хьo хlун гlуллaкx долуш вeанepa co вoлчу?

— Тlаьхьa дуьйцур ду вайша. Цкьa apaдoвлий вай? Хlетa

хьуна-м кху чохь лелийнарг дерриге а гина хир ду? Хелхаршна реза вуй хьо?

Адама реза воцуш корта хьовзийра.

— Тхан заманахь оцу кленташа лелориг леладора шена хел-хавала ца хуьушехь, амма хелха ца ваьлча, ца лелучо. Пондаран эшарца ца доглу церан болар. Доглмаш деза леладо. Моьттур, ду цариа тлехьа тийсина цхьацца пунт йоглу герканаш ю. Хелхарш-м дуьххьалда цхьана синкьерамана хлнттийна ца лай. Хелхарца шен каделла, хьуьнар, деглан куц, хазалла гойту кланта а, йола а. Царех и Гезини Аьрзу жимма тера лела. Цо дерл дай леладо, ког хаза шаршабо, бухь каде буглу, велалой-векхалой йоле хьожу. Ткьа важа бисничех цхьаберш, ворхл велча санна, охкалой лела, цхьаберш, нуьйра керчина говр санна, цингаш кхуьйсус, ирх кхиссалус, го туьйсус бовдин лела. Бакьдерг аьлча, мехкарш-на-м реза ву со. Ала хлума дац царна. Дог тешна Грозне бахийта а мегар ду. Тлаккха Асхьаб, хьо а веана хир ву-кх кхуза, со санна сагатделла. Шу цлахь могаш дуй? Амниата чаппаглнаш дукха-м ца етта?

— Дика ла тхо-м, Адам. Суьйранна урамехь дуьхьал кхеттачу Кемисе шу хоьттуш Инйра со.

— Дала дика кхобу.

— Ткьа, клентийн хелхаршна реза ца хили боху ахь? — юха а хаьттира Решеда.

Адам жоп ца луш дикка Инйра.

— Хлун эр дара хьобга. Длаяханчу аьхка Грознера баьхкинчу артистел хлорш глелехь хийтира суна-м. Хlетахь, сайн йоккха стаг а нэцна, леррана цаьрга хьажа вахара со. Уьш хлокхарел а баш-бетлара лелара. Тлехула тле, вайн кьоман бедаран шира хорма ю, бохуш, кегийрхошна а, мехкаршна а тле Инттина хлуманаш яра. Ткьа цара иллеш, эшарш олуш йоккхачу стага сих-сиха соьга хоттура: «Цара хлун дуьйцу, Воккха?» Хьанна хаьа цара хлун дуьйцу? Схьаволий цхьамма кхайкхадо, хлннца нохчийн цхьа хлуь-нех динна илли эр ду, олий. Дла ладоьглча, кьаьстий ткьа, цхьа а дош. Хlара вайнаш а царех тера лела глертий те моьтту суна. Хелхарш, эшарш а халкьа юккьехь кхуьуш ду, кхузера дладахьа деза уьш оцу Грознерчу театре.

— Иштта ярташкахула хуььйсус лелла, эшарш а, мукьамаш а дла а язбинна, тлаккха оцу глутлакхийн говзаллаш йолчу наха кху заманан эшарца тодина ма ду и хелхарш а, иллеш а, — Адам кхето глортира Решед. — Хlара зама кхин ма ю, Адам. Вай кьона долус хилларш тоххар ширделла. Тахана керла дерг цхьа-ши шо даьлча ширлур ду. Зама сиха едда хьалха дла-йовду.

Адама доккха садаьккхира.

— И ца хаьал сонта-м со а ма вац. — Решедана тлевирзира иза. — Дуьххьарлера нохчий шаьш ненан кийрара схьа ма-бовлла-

ра иллеш, эшарш, дечиган-пондарш а локхуш, хелха а буйлуш
дла ца буйлабеллийла-м суна а ма хаба. Цхана тлаьхено кхоьл-
линалг тлейоглчу тлаьхено шег а сха а оьций лалашдо. Нагахь
иза дика делахь ша ма-дарра хье ца деш дуьту, вон делахь тодо.
Иштта тодеш, хаздеш блешерашкахь кхолладелла вайн хелхарш
а, иллеш а. Тлехула тле, кьамнаша вовшашка а оьцу вовшийн
диканиг. Ладуглург а, хьожург а кхетар волуш, тояхьара цара
шавш тоийриг. Боккха болх бу-кх хлара хаза буйса! — Блэр-
гашна тлехула хьабжа тле куьг а лавца, гонах бларг тоьхна,
воккхавеш, вистхилира Адам цлеххана. Тлаккха доккха са а
даьккхнна, шен карара ласа а луйзуш, букар а хьавьзна хьал-
хахьа длаволавелира.

Цхьа масех минот ялийтира цо, вист ца хуьлуш. Хьанна хаба,
седарчаша кьарзийнчу стиглара охьа, блаьстенна кечделла лалам
хьобстуш тлехьожучу сирлачу батто а, лакхо басара, цхана
кертара схаьхезачу нондаран эшаро а, хиница шена хьалха хний-
зинчу кегийрхоша а, мехкарша а шен кьона хан карлаяьккхнна
хила а тарлора цунна. Церачух тера яцара Адаман а, цуьнан ний-
сархойн а кьоналла. Хала дара. Дийина ца валлал хала. Кьелла,
стеган и уггар луьра мостаг, и яра берахь дуьйна сха иза ткье
итт шаре валлалц йиллина дла цунна юхке иккхнна лелаш. Де-
лахь а, иза цуьнан кьоналла яра. Из а кьен хиллехь а, дахар мел
хала хиллехь а, цуьнан кийрахь а кьона дог а, оцу даг чохь бе-
зам а бара. Ткьа безам — безам бу. Итт эзар шо хьалха а, таха-
на а иза безам. Амма юха йоглург яц даяхана кьона хан. Блаьсте
йоглу, блаьсте тле еана олу. Хлаь, шовзткьа шаре валлалц ерниге
а блаьсте ю, амма цул тлех тилча гуьйре, шийла ла... «Хлан-хла,
цлахь сецо ца еза йол, — ойлайо Адама, — шен самукьадолу
агло лелайта еза. Ткьа, цхьа юьхьлаьржо яхь?»...

— Тлаккха, клентий, муха хийти шуна вайн мехкарша, кегийр-
хоша вовшахдетта глудлакх? — хьаттира Решеда длатийначу шен
накьосташка.

— Делхьа бокху уьш лаламат хаза глудлакх дан глерташ, —
шен ойланех мукьавалазчу Адама шовкье воцуш жоп делира.
Тлаккха жимма йийна тлестуйхира цо: — Тховса хни суна оцу
цхьаболчу наха юьйцу хабарш харц хилар. Цара дийцарехь, оцу
клубехь ца дуьйцуш а, ца лелош а маьттаза хлума дан а да-
цара.

Тховса бехке хиллачу Асхьабана ца дезаделира Адаман деш-
наш. Дладаханчу шарахь данма а Асхьаба шен Малика лелийти-
ра оцу кружоке. Царца районни а, республикански а хьажаршка
а яхийтира. Республикера дла Москох концерт яла кьастийнчарна
юкьа шозза нисъелира оцу юьртара кхо йол: Решедан Асет, Тов-
солтин Зараь, цуьнан Малика а. Шоззе цига а яхийтира иза Ас-
хьаба. Хлстахь Малика доьшуш яра. Ткьа школа, ишттачу юкьа-
раллин глудлакхашна тлехь башха дай-нанойн барте а ца хьоб-

жура. Хъайн бер дешийта, кхетийта доуьйтуш дац ахь школе? Делахь, Iамо дита. Доцца хададора. Ткъа хIинца Малика доьшуш яц. Итт класс чекхъяьккхича, цIахь сацийна иза Асхъаба. Иза лаба цуьнан хинболчу захалшна Янарсаларна. Синкьераме а, ловзарга а яхийта бакъо сIла, амма клубе, кружоке-муржоке бо-хний ахь? ХIан-хIа. Иза тарлур дац.

— Вай чохь долуш озабелла Iийна хир бу. Хъанна хаба, чохь арахъара стаг воцуш цара хIун леладо, — элира цо Адаме.

— Делхъа мз башха стаг ву-кх хьо, Асхъаб, ван-м ткъа! — реза воцуш корта хъовзийра Решеда. — Цара хIун лелор дара? Суна ма хаба цара цу чохь дIа мел боккху ког. Шавш кхузахь лелориг дерриге а Асета шен нене дуййцу, ткъа цуьнан нанас соьга дуййцу. Шуна шайн бIаьргашна гира-кх уьш. Царех масеханна тIе хьийза йол ю оцу мехкаршна юкъахь. И ца хуучу аш-м терго йина а хир яц церан. Цхъа а жимастаг шен тIехьийзачу йолана улло вьодуш, цуьнца хелха волуш-м дера ца гIна суна цкъа а. Ахь дуййцург хьехочохь а дац хьуна. Асхъаб. Вуьшта, уьш цхъаьна хилар мел пайдехъа ду царна. Вайн кIентийн а, мехкарийн а синкьерамехь, я ловзаргахь бен вовшийн ган меттиг ца нисло, цхъа балхахь, урамехь, вьоду-вогIуш тIенисвалар ца лерича. Ткъа цигахь аьтту ца хуьлу герггара вовшийн довза. Цхъана ханна тIе а хьийзий, кIанта йол юьгу, тIаккха, вовшацца амалш а ца йогIий, дIасакъаьста. Йол шен дегIаца цхъалха цIа сача а, гIад-дайча, тардолуьйтур дара. Амма уггар доьхнарг хуьлу, царна юк-къехь бераш нисделча. Дукха хьолахь бехкениг — царна герггара вовшийн довза а, деза а аьтту цахилар ду. Ткъа оцу гIуллакхана мел боккха аьтту бу школа? ВорхI шарера вуьрхIитта-берхIитта шаре кхаччалц цхъаьна кхуьу уьш. Вовшийн гIиллакхаш, амалш а свза. Оцу хенахь-м церан и ойIанаш ца хила а тарло, амма, баккхий хилча, царна атта хуьлу шайн дахаран накъост харжа. Ткъа, хIара санна йолчу меттехь царна шозлагIа зе ло вов-шийн.

Хъалха вьоду Адам ши некъ къаьсттачохь сецира.

— Бакъ лоб хьо, Решед. Бакъ луййш хилча, ала хIумма а дац сан. ХIинца цкъа-шозза синкьерамехь шайна вовшийн гича, ши бIаьрг а хъаббой йол маре а йьоду, кIанта а юьгу. Шу кегий де-лахь а олу ас, со-м оцу тхайгарчу йьолан гIайгIанна леш воллу. Хъанна хаба Iехаелла цхъана марцаре нислахь, тIаккха хуьлу доьхнарг.

— Шуна санна иштта ала а ца хууш, и ала ма гIертара со-м, — бехказавала гIоьртира Асхъаб. — Решед сох харцахъа кхетта-кх. Ас буьйцурш оцу клубехь вайн гIина кIентий ма бац. ГIуллакх доцург маса ворIу хир ву чу. Малар а молний, тIуртIаз йовлий, минча хенахь а урамехула юьйIалой лелаш цхъа писаш хуьлу. Цара цхъа юьхIаьржо ярна кхоьру-кх.

— Шек ма вала хьо, Асхъаб, — Асхъабан белсах дайн куьг

туыйхира Решеда, — оцу мехкаршна тле доглу эхь, уьш тлаьхьа а хлнттийна арабевллачу нахана тле доглу вайн дайн гиллакхехь. Оьздангалла а, гиллакх а вай хьеха ца оьшуш, дерриге а шаьш хууш бу хьуна уьш. Шаьш клубера дладохча, цла а балабой, болчу дайнаношка хаза д'ало.

— Хла, схьадерза Решед, тхобга г'ю вай?

— Баркалла, Адам. Чудахана тен хан яц вайна. Цла а г'юй, садаа. Хлаь, Адам, маьлларгонна вицлора-кх со! Тледоглчу клиранчохь районни хьовсаршкахь концерт яла дезаш бу и кегийрхой. Мехкарий клезиг бу оцу юккьехь. Кемиса цига йоуьйтур яцара те, аьлла, веанера со тховса шуьга, хьо цлахь ца хилира. Ахь и цига яийтича, доккха гуллакх а, юьхьклам а хуьлур-кх тхуна а, вайн юьртана. Мухха делахь а, кхечу ярташца яхь яра вайн. Ерриге ярташа шайн хьуьнарш, корматалла, исбаьхьалла гойтуш, кьуьйсучу дийнахь, вай нэша а ма ца лаьара суна-м...

— Дахдеш хала дийцина х'ун до ахь цуьнан? — юкьахваьккхира иза Адама. — Ю дера-кх вайн-м кхечу ярташца яхь. Ахь-м йол хьехайо, нахал ца эша-м, вай ерриге а юьртаца д'арглур дара цига. Тлехула тле, оццул гиллакхе, оьздачу оцу кегийрхошна юкьа а ца яхийтина йол, мича йохуьйтур ю? Селхана цара оцу чохь хаза дина гуллакх хьажахьа. Клубана ремонт ян дохкура шаьш, хьайн дечиган-пхолан г'ирс лохьа тхобга цхьана денна, аьлла, со волчу ма веанера Берсин Махьмуд. Дала дукха бахабойла уьш, дала ирс ма доийила церан. Ткьа, Кемиса шайна оьшшучу хенахь д'айнга. Х'ан, шу соьца ца даглахь, со д'авоьду. Йодика хуьлда шун.

— Марша йойла.

Шен шина накьостан и кьамел хуьлуш дехьо юьстахваьлла х'юьттина лаьттара Асхьаб. Бакьдерг аьлча, иза валлал дохковаьллера Малика цига яхийта, аьлла, шен керта веана Решед гуллакх ца деш вухаверзорах. Ткьа, Асхьабан хенарчу Iусмана а, цул воккхачу Адама а шайга дукха а ца дийцийти. Д'абига, эли-кх. Асхьаб х'унда кхоьру Малика цига яхийта? Духьхьалд'ла, цуьнан а цхьаь бен бер дац, цунна юххеваьлла лела клант вац. Синкьераме, ловзарга-м ма йохуьйту цо иза. Цигахь хьан до цуьнан дола?

— Х'ан, воло Асхьаб.

— Стенга? — хаьттира цо, ойланаш юкьах а йитина.

— Цхьанхьа сакьера воьду вайша. Кьайсараг'аьргахь синкьерам бу. Суна синкьерам ганза лаххара а ткьа шо ду. Хьо вахаза а хир ю кхин а дукха хан. Цигахь х'ун до хьажий вайша? Еана хьаша а ю, боху.

«Делхьа ца вуьгу ахь со цига х'умма а синкьераман бала бо-луш-х» — даг чу иккхира Асхьабана.

Шаьш лелочух шек а волуш, цунна тлаьхьах'юьттира иза...

Белхи. Синкъерам.

Тайпанан юкъараллин дlахlоттам бухуш, адам керлачу юкъараллин дlахlоттамна тlедолучу юккъехъ, лулахойн-юкъараллех дисина шира гlиллакх ду белхи. Шен къоначу заманахъ и гlиллакх шеца хилаза халкъ дац цъа а. Амма тайпанан юкъараллина тlаьххъе, юкъараллин кхиран исторически законашца, тlе богlучу, — лайдолаллин а, феодальн а, капиталистически а — клас-сашка бекъалучу юкъараллин дlахlоттамаша кынза хlаллакдо адамаллин юьхъанцара шен чулацам демократически болу дерри-ге а гlиллакхаш.

Нагахъ санна хьалха заманчохъ Къилбаседа Кавказерчу дук-кха а халкъашлахъ кхиъна яьлла феодализм хиллехъ, ткъа нохчийн халкъ, тайпанан юкъаралла йохарца доьзна, вовшашлахъ галморзахаллаш, lотта-баккхамаш, тайпанийн девнаш долуш, лулахойн-юкъаралла кхоллаелла, лайдолаллин юкъараллина тlеху-ла чекх а даьлла, цунна тlаьхъа тlебогlучу юкъараллин дlахlот-тамна — феодализмана тlе дала гlерташ, тайпанан юкъараллина чуьра феодализман зlийдигаш гучуюьйлучу хьолехъ дара. Кху-захъ чlогlа лаьттара lадатан законаш, цундела исламана а, цуь-нан шарlан законашна а шайна хlусам оцу кхуьуш йолчу фео-дальн лакхенийн чкъураций бен ца карайора.

Шена чохъ капитализм чехка кхуьучу помещичьи-купческии Россис Нохчийчуьра хьаьшна дlаехира кхузахъ хьалакъеда йьолла и феодализман зlийдигаш. Оцу тlамехъ толам баьккхинчу капи-талистически Россис «дуьненан бахамана-м хьовха, историна а юьстах лаьттина» кхиарца массо а арlор тlаьхъайисина Нохчий-чохъ шена тlе а хьоттина, иза «нефтепромышленникийн, чагlарца махлелорхойн, клен а, тонкийн а фабрикантийн махке» берзийра, «ткъа господина Купона, курачу ламаьхочунна тlера цуьнан къо-ман поэтични костюм дlа а йоккхуш, цунна тlе европейски ла-кейн костюм юьйхира». Амма, цlеххъана, шинна юкъараллин дlа-хlоттамна — лайдолаллин а, феодальн а — тlехула а даьлла капиталистически дуьнен чу доьссинчу нохчийн къомана юккъехъ чlогlа ларделира тайпанан юкъараллах дисина гlиллакхаш. Цар-на юккъехъ дара ширделларш а, зуламенаш а, цкъа а ширлур до-цуш лаьде, озданаха а.

...Блешерийн дохалла нохчочун хьолан цъаъ бен доцу хьоста хилла лаьттира латта. Долахъ ши-кхо урд, шуьста, иттех уьстагl болу доьзал хьалдолуш лорура. Яа сискал а, даго дечиг а, тlеюха чордачу машин бедарш а хилчъана тоам бора стага. Амма, мел къен велахъ а тlе хууш дика дин а, юкъах доьхкуш тоьлла герз а хила дезара боьршачу стеган. Уьш цунна оьшура шен маршо, сий, са, чохъарчу а, арахъарчу а мостагlех лардан.

Замано, церан синкхетам кхин хьашт-дезарш ца льохуьйтура

цаьрга. Амма хала дара и ши-кхо урд латта, шуьста, иттех уьстагI доьзална нисбан. Масех шо хан езара кьеначу, юькьачу хьуьнах цхьа урд латта мукьадаккха. Доьзал кхуьура. Зуда а ялийна бев мел воккхучу кIантана а дезара латта. Цундела цхьана а шарахь ца соцура хьуьнах деттачу дагарийн тата, ца йовра туьйсучу кIуьран марха.

Вайн дайша хьацарца цIандина, хьандина и жима, амма пайдечу маьданашца, исбаьхьчу Iаламца хьалдолу латта шайн дола а даьккхина, оцу лаьттан дайн коча Iазапан дукъ долла, шен колониальни политикана кхузахь плацдарм йилла Iалашо йолуш паччахьан Россие низаре ирча халонаш сара.

Цхьана стеган, я цхьана доьзалан а ницкъ ца кхочура юькьачу хьаннашкахь ирзош даха, уьш ахка, аха.

Мукъа ца хуьлура зударий а. Хаддаза тIамехь лаьттачу вежаршна, дайшна, кIенташна бедарш, говран гIирсаш, кхача лат-табора цара. Оцу гIуллакхана а оьшура вовшашкара гIо. Атта ма дацара тIедуьхучу човина, гIовтална, коч-хечина гIирс кечбан. ТIаргIа битта, кьажбан, тай дала, цунах маша бан. ХьаьжкIашна асар даккха, хьакха, цIа ян, тило, яха. И берриге а болх цIениа куьйгийн ницкъаца кхочушбан безара.

Оцу халчу замано юха чIагIдо вайнехан уггар оьздачу гIиллакхех цхьаь хилла дIахIоьттина долу гIиллакх — белхи. Амма цо дуйхьалдIа адамашна балха тIехь гIо дарал совнаха кхочуш-деш кхин дуккха а гIуллакхаш а дара. Цо аьтто бора нахана цхьаьнакхетта кьахьега, кхетош-кхио. Кхузахь аьтту хуьлура вовшашкара диканиг схьацарца кьинхьегаман эвсаралла лакхаяк-кха. Кхузахь кьаьстара балхана кадениг, куьйгана говзаниг, хьекьална ираниг, гIиллакхашца оьзданиг.

Цул сов, кхузахь кхоллалора кьоначу адамашна юькьехь безам а. Кхаш тIехь асарна белхи цхьаьнакхеттачохь делкъанна са-доIуш, хьаьжкIаш тилош, тIаргIа кьажбеш, тай доIуш, маша бу-зуш мехкарий цхьаьнакхеттачу гуллора кегийрхой а. Кхузахь девзора йоIана а, кIантана а, кхузахь дуйцура цаьршимма вовшийн дагара. Кхузахь, белхех, синкьерамехь кхуьура халкъан ис-сбаьхьалла а: барта дийцарш, туьйранаш, иллеш, эшарш, кицанаш, кьамелан говзалла, хелхарш, хьуьнаре ловзарш, кьийсарш.

ХIетахь белхина, синкьерамна, ловзарна юькьаралло хIиттийна, хIор а члено лара езаш этически бакьонаш ю. Оцу бакьонаша локхучех коьртаниг цхьаь ду: оьздангалла. Цундела, шен кертахь синкьерам, белхи, ловзар вовшахтоьхначу хIусамдас жоп ло шен дикане веанчу хIор стагах, цунна тIедужу кхузахь чIогIа низам латтор а, хIоранна а там бар а, цхьанне а цхьангара новкьарло, вас, цз хилийтар а.

Амма ишттачу меттигашкахь оьздангалла, гIиллакх ца лорург а нисло. Маларо бIаьргаш а мустбой, цхьа зулам даккхаза ца Iа. Ишттацаьрца кьийсам латтор юькьараллин декхар ду.

Къайсаргларга длакхаъчча, Асхаб кетлахъ а витина, керта вахара Решед.

Уйтлахъ цхъа а вацара. Адамех тланк аьлла дуьзначу лахарчу цла чохъ локкхуш ладуглу йиш а, амма цуьнга ладобглуш стаг а воцуш, еш гловганаш а яра. Хлусамнана ган лиъна неларе хъавзира Решед. Амма нел еллар хъехочохъ а дацара. Ший а кор длаалаьцна хевшина лачу адамаша ца гойтура чохъ дерг. Ткъа, Решедана къайлах, цхъанне а ца хууш, ган дезара хлусамнана. Нел, я кор тоьхна чуьра цхъаъ ара а ваьккхина, цуьнга Курсам ара кхайкхийтича, Решеда лелориг нахала долу. Хлун дан деза ца хууш, хлара таро йоьхна хыйзаш, раглу клелхъара схъа а ваьлла, шена тле воглуш мезалчу деглара стаг гира цунна. Къайсар ву-кх. Кхин хуьлийла а дац. Миска, бен боьхна лела-кх. Кхана луьйрре тракторна тле а хийна, шен сменехъ охана дан дезаш во-лу, иза, тховса набарна охавижа йиш а йоцуш хыйза.

— Ох! Решед, хьо вац хлара? — цецвелира Къайсар, уча хыйза Решед гича.

— Дер ву. Тамашийна-м ца хета хьуна? — хаьттира Решеда.

— Муха ца хета! Хьо синкъераме воедийла ца хийна-кх суна. Цундела, цлехъана хьо гича, цхъа тамашийна хийтира-кх.

Решед меллаша велавелира.

— Делхъа, соьца волу накъост хъайна мила ву хийча, ма цец а вер вара хьо! Сан-м кетлахъ лаьтташ Асхаб а вай.

— Ох!

— Хьо ма цецваьлла? Тхуна ца лаъа моьтту хьуна пондаре ладогла, нах хелхабовлуш хьовса? Хлан хабарш дуьтур вай, Къайсар, цхъаъ аравалале тхаьшшинен глудлакх дийца ас. Ахъ пурба лахъ оцу юккьерчу цла чу а вахана, охъа а хийна, цхъана сохьтехъ пондаре ла а доьглна, хелхабовлачаьрга а хъаьжна, хийна синкъерам муха хуьлу а хъаьжна, длаглур вара тхойша. Шина цленна юккьехъ рама ю моьтту суна?

— Ю те.

— Делахъ, тхойша оцу чу вахийтахъа. Тхойша цу чохъ вуйла а ма хаййта. Хийча, тхох ийзалуш синкъерам бухур бу церап. Чохъ чиркх ма латабе, ца оьшу хьуна.

Къайсара, цла чу а вахана, хъешашна охъаховша беглийла меттиг нисъешшихъ, кетла а вахана, Асхаб валош вуха веана Решед меллаша юккьерчу цла чу велира. Иза яра Решеда ма-лоьхху меттиг. Шина цленна юккьера ога ах длаалаьцна хлоттийначу ангали дилличу рамано церап таро хуьлуьтура дехъа чохъ дийриг дерриге а ган а, хаза а, ткъа боданехъ болу уьш гойла дацара цхъаннен а. Кху чохъ казахета а ийир вара. Цленкъа тийсна а, пенах кхозуш а безчу механ кузаш, куьзганан неларш йолуш

Гаържа лак хъаьхна шифоньер, книжин шкаф, тле баьццара бархат тоьхна кледа диван, стоьла тле хлоттийна телевизор.

— Делхъа яцара хIара IалагIожа суна оьшуш хIума, — бохура хIинцале а синкьерам кIордийнчу Къайсара. — Лакха ЖагIан-бердара хъаша ю еана. Курсаман шича. Цунна там бан гIерташ зударша вовшахтоьхна.

Кху тIаьххьарчу ткъа шарахь цкъа а синкьерам газачу Асхъаба леррана тергалдора дехьарчу цIа чохь лелорнг.

Кхузара дIахъаьжча, дуьхьал долчу оганца бинчу поппаран маьиги йнстехула дIа охъахсвшина мехкарий. Баьрчехьо, шена улло охъахлоттийнчу шен пондарна тле пхъаьрсан гола а товжийна, куйгIа корта а лаьцна, ЧIоккамарна къекаш хIъна Iа ГIирмин йоI Сету. Цунна юххе хIъна Iийирг Асхъабана ца евза. Биснариш берриге а бевза. Царех кхоь жеро ю, шигъ йоI ю. Оцу могланна тIехъахула кхин а цхъа моглIа бу. Уьш — хIинца а сакьера Iаманза, амма цуьнан гIиллакхаш довзар совнаха ца хеташ даьхкина, лулара дейтта-пхийтта шераш долуш кегий зудабераш ду.

Пеша уллохь лахъелла хIъна Iа бераш керахь масех мерзуда. Вукху, бисинчу шина пенан бохалла а, цIенкъа дIалаьцна а, кера мел еанарг — гIанташ хIиттийна, тIулгаш, кибарчингаш, гоьргаш екхина, царна тле а хевшина мехкаршна мера кIел бохург санна дIатарбелла Iа божарий. Царна юкъахь бу ялхийтта шерера шовзткъа шаре кхаччалц нах. Уггар воккханиг ЧIоккамар ву. Ма товш а ву шинаршна юккъехь вир санна! ТIера барзакъ а дац цхъатера. Нохчийн куйнаш, шляпанаш, кепканаш а; костюмаш, кительш, гимнастеркаш а. Буканаш йолуш а, озийча ворхIанга а тIера яхалур йоцуш готтий а хечеш. Эткаш, туфлеш, ботникаш. Гаържа а, хъаьрса а никIапаш. Яьшна, йоьза тас санна, чиркха кIел лепа тузлукхаш. Ткъа, ЧIоккамарна уллорниг? ВаллахI ву, АсхъабагIеран хинволу нуц, Янарсни Рохьмад. Ваша ватIа хьо белхан!

Дехъа чуьрчийн хIораниан а сурт хлоттийна ваьлча, ладогIа хIутту Асхъаб. БIаьстенан екхначу буса уьшалахь пхьндаша хIотто хьал хлоттийна цара цу чохь. Массо а лубийш ву, цхъа а ладу-гIуш вац.

— Молла-Несарта аьлла боху, ша дийна волуш-м и гечо кхузешха дIа ма дара...

— Роза, цкъа соьга хъажахъа...

— Алпату хьо йист ма ца хуьлу...

— Сан деда ТIуьска-Хъаьжа вогIийла хьо хъажале...

— ОшхIоду шен биллахI...

— Махкахь мел дешначу къорIанара...

— ХIа-хIа, кIентий!

— ХIа-хIа!

— Соьца Кхара-НагIай шабашке мила вогIу? — мохь хьовкхура ЧIоккамара.

— Цхьа а ца вогу-кх. Цигашиха дла а дахана, нахана йолах чухинта ялхой бац кхузахь. Болх шен да велла, шорта бу цлахь а.

— Со хьобга ца луй, Рохьмад. Вуй цхьа а?

— Вац, Чюккамар, вац Вай-м белхалойн набор ечу пунктех даций, синкьерамехь дай. Цул теталий хьайн жерочуьнга догдаха.

— Хинца а стенга ваха глерта хьо, Чюкка? — хаьттира Сетус ела а кьежна, багара дашо ши церг а кьагош.

— Суо ваха йемнинчу салойн элийн аренашка.

— Ца вахча тоьла хьуна, Чюкка, гуьйранна цла вирзича, со маре яханчу кхочур ву хьо.

— Кхьоруш меттинг-м бац! Хлетале-м кхузза маре а яхана, кхузза жеро а яьлла карор яра суна хьо. Хьо-х дехачу дийнахь кхузза йобду маре! Цул сов, сох а яьлла хьо цхьаннахь а яхалур яц.

— Бакь ду-кх иза а, Чюкка. Хьо воцчу кланте маре ца яха делах биьна дуй бу-кх сан.

— Хлаа, хьо-м йовзара суна! Ас йиггалц лахь хийла Инйр ю хьо Гирмин жеро. Хьайн бага стаканан лаг льцуш беснеш тле цлен басар, клант подар дуйтуш, кьеждедлачу гиччошна лаьржа глин дуьллуш, аьшкалан гложца клужалш хьийзош кеч а лой, хьайх лехалу волу стаг лаха ахь. Чюккамара яло йолу йол хинца а кхььна а яц. Цул, хьаша, хьо йолахьа соьга?

Хьаша ела а кьежна, Чюккамаре хьаьжира.

— Йоглур ю со.

— Маца?

— Дуккха а зударий боглурчу дийнахь.

— Уьш маца боглур бу?

— Хьо веллачу дийнахь.

Сетус шен пондар кера а нэцна йиш йолнийра:

Армех вигария кхерам бац,
Вигича писария кхерам бац,
Мехкарша кийсария кхерам бац
Ва суна висина Чюккамар...

— Хлайт, гор Сету я! — мохь белира гадваханчу Чюккамаран, тлаккха Сетуна мера клел а кхевдина, меллаша элира:

— Оцу хьайн кера ханйтахьа со...

— Чюккамар! Ва Чюккамар!

Неларера схьа цхьаммо мохь бетта Чюккамаре. Амма тлеталийна Сетуга догдохуш воллучу Чюккамарна хазац.

— Ва Чюккамар!

— Лаббай! — эххар а хеза Чюккамарна шен цле йохуш. — Мила ву соьга кхойкхург?

— Хлара-м со вара, Чюккамар.

— Хьо ву иза Таьхьтаг?

— Ву те.

— Хьуна хIун лаьара?

— Хьобгара *разрешени* хилча, вайн хьеше дистхир ма дара тхо-м.

— *Речь* оза воллу хьо, Таьхьтаг? И *разрешени* боху хIума ас ели-кх шуна. Я ибн Адам, хIай Адаман бер, — аьлла цо, — алмовта, валар бохург, каьсун, кад бу хьуна, ва куллиnasi, массо а стага, шарибухIа, ша дIа мер болуш...

ЦIенкьахула ши ког дIа а хецна, шена тIехьарчун кера а тевжина Iечу Чоландара байт йолийра. Чохь евллачу гIовгIанашна юкьа а ийна тIепаза дайра ЧIоккамара жайинни хабар а, Таьхьтага долийнарг а.

— ГIовгIанаш совцийтийша, накьостий! — мохь туьйхира Рохьмада, бIаьргашча, царна юккьехь дукха хьерваьлларг а ловхуш, — Чоландар, сацаехь а хьайн чIов-чIов. Данма, дIа кIар-кIар санна, екаш ю-кх хьаи иза. Глаз санна и лаг дахдина, массо пха тIе а баьккхина Iовхуш...

Бакьала а, лаг тиллачу нIаьнакIорнех тера волу Чоландар, шен байт юкьах а йитина, хIьна Iадохь нис а велла, Рохьмадана тIевирзира.

— ХIун боху ахь, Ромка? Уггар мегаш йолччуьра бат а йохийна леян яьккхина суна хIара чIов-чIов. *Ясна тебе?* ТIехула тIе со мовлде веана а вац шун жайинни хабаршка ладегIа!

— Ирх стенна лелха хьо, туьха тесна пхьнд санна? — хьала а айавелла тIерIовртира Рохьмад.

— Саца, Рохьмад, — вухаозийра иза ЧIоккамара, — кху синкьерамехь тхьамда со ву. Соьгара *разрешени* йоцуш дош а, ког а, куьг! *Тишише, товарищи! Што такой биззабразий?* Зударий, шу ду-кх оцу маьIлехь пхьндаш санна декаш? ДIадийца ахь, Таьхьтаг, вай делча а юьсур ю хIара дуьненан маьIнг...

ГIовгIанаш жимма лагIьелира.

— Сету, хьо юй кху чохь мехкарийн тхьамда? — хаьттира Таьхьтага баьрччехь хIьна Iачу Сетуга. — Оха тхешан дагара дийцарна возражатта-м ца до ахь?

«Дер ю, хийла хир а ма ю» — элира Асхьаба ша шега, гиччош кьеждада а доьлла, беснеш хебаршка эха а йовьлла, дикка хаалуш букь букара хьаьвзничу ГIармини йоле Сетуга а хьобжуш. ЧIоккамарна кьежачуьра а сецна, Таьхьтаге хьаьжира жеро.

— Хетта а хьоттий ахь, Таьхьтаг! И шайн дегнаш схьа а деллий мехкаршна хьалха охьадахкийша.

— Хьохьойт, гор Сету яI, хьо яцахьара нана йоцу бераш санна байлахь хир дара-кх тхо! Дала яхайойла хьо тхуна! — мохь туьйхира тIеххьачул кеп хилла, помидор санна цийвелла Iечу Чоландара.

— Делахь хIета, Сету, хьайна уллорчу вайн хьешан цIе йийца-хьа тхуна.

— Ранса ю хлокхуьнан цле, Таьхьтаг.

— Ошхлода шен биллахl, ю иза-м lаламат хаза цле. Ткъа Ранса ша хаза йол а ма ю, деца хьуна, туй тесний бен бlаьра ца хьажжал, бага шура кхерзина бен цле ца яккхал. Иштта хаза хlара ша ца хилча кхуьнан дас-нанас, деца хьуна, гена махкара хьаржина еана, оццул хаза цле кхунна туьллур а ма яцара. Ранса! — хьеше кхайкхира Таьхьтаг.

Дуьхьал йист ца хуьлуш шозза-кхузза а шегга кхайкхийтира хьешо. Коьртарчу йовлакхан тlам юьхьадуьхьал озо ойла хилла коьртах катуьйхира цо. Амма, коьрта тlехь хола беш гулйинчу месашна гонах а хьарчийна, тlехьа шед бан а ца кхавьчна мlаранаш-ца дlакъевлинчу капронан йовлакхах, юьхьадуьхьал оза-м хьовха, аттала шинна пlелга схьалаца хlума а яцара. Кхин ша хlун дийрду а ца хьйна Сетуна тlехьа лачкъа гlоьртира иза.

— Сету, суна хетарехь, хlара вайн хьаша мотт ца хууш, я кьора ма ю, я со, кху чу кхавьчча, кьар ма велла. Суна хьешера жоп ма ца хеза?

— Йистхила, йол, — хьешана оьглазе муьшка йира Сетус. — Ахь хlун до, лулахойн беша кхоьссина диг санна, бlостанехьа а йирзина! Я хьо эхь хеташ а ца дела. Стенна оьшу хlара моттар-гlанаш!

— Ахь хlун боху?.. — халла йистхилира хьаша, охьа а таьlна, цхьа куьг бlаьргашна дуьхьал а лаьцна, вукху куьйга шен кофтин нуьйда а хьийзош.

— Ас-м дер бохура, кху сайн доттагlчун, Султанан цlарах дувненан синкьерамах, яр-йитарх лаьцна хьобга вистхила мегар дарий те?

— Мегар ду дера-кх, хlунда ца мега...

— *Маладец*, Ранса, — эkkхийтира цаьрга ладоьглуш lечу Чоландара —

Шек ма яла хьо, Райса,
Гlел ма ло хьо, тхан Райса.
Вай хьуна цlена чаида оьцур ю...

— Гlовгlа ма ехьа, Чоландар, — шен лулахочунна чобже буй lоьттира Таьхьтага. — Ахь иштта гlиллакхехь, деца хьуна, *вежлива* жоп даларна, деца хьуна, цхьа беркалла олу хьуна, Ранса. И цхьаь ду. Шолгlа. Уггар хьалха цкъа, деца хьуна, хlара сайн доттагl Султан хьуна, цlоканца цхьаьна дlавовзийта а, кхуьнан гlуллакхана суо орцах валаран бахьана хьуна довзийта а лаьа суна. Вайн баккхийчу наха иллешкахь буйцуш, хезна хир бу хьуна мацах цхьана заманахь цле яххана хилла дика клентий а, тешаме доттагlий а: Таймин Бийболат, Мадин Жаьммирза, Эвтархойн Ахьмад, lахойн Темаркъа, Гихойн Вара, Харачойн Зеламха и так далее, тому подобные. Оцу клентех а, царна юккъехь хиллачу доттагlаллех а, деца хьуна, гlан дийр долуш дика ши клант

а, члогла ши доттагI а ву тхойша. Доцца аьлча, хIара сан доттагI кертыхь межарг хьакхо хIума йоцуш ву...

— Текх доцуш ву те хьан *кирюха*? И тайпа хIуманаш я *хозмагехь*, я *толкучкехь* юккуш хуьлу.

— Теккха-м ма дара сан доттагIчун, Чоландар, ткъа вайна ма хаъара, деца хьуна, текх-цаца вовшахтоха зуда йоцуш ву-кх. Дикачу кIентан зуда, деца хьуна, иза ша санна, дика хила еза. Цундела, хIокхуьнан бIаьра-нуьре хьажа, хазчу хабаре ладегIа, тхайна мега йолу йол лобхуш, тхойша лела дукха хан ю. Доцца аьлча, деца хьуна, полша ерг кхуьнга а ца йогIу, гIабали ерг хIокхо а ца ялайо. Безаман цIаро дагна цамгар йинчу кхунна дарба лаха араваьлла, деца хьуна, стигланний, лаьттанний юккьехь йолу юкь а, *космически парастранства* а теллина, тахана цIа вирзича хIара сайн доттагI хьалхачул а пошма карийра суна. Сан деган доттагI я Султан, *бихьаббика*, хьан элдар дерI ма гIелделла, *ва раббика*, хьан дог ма пошма ду, *ва патIарна*, хьуна хIун хилла, аьлла, ас шег ахьттича, *пакъала* цо элира, я *Таьхьаг*, *хIай Таьхьтаг*, *ва инна анзална*, ма инзаре боккха болх бу кху юьрта еана хаза хьаша, я *рабби дуьне*, кху дуьнен чохь шел хазаниг кхин хир йоцуш. *ЛементIла*, ас доцца боху хьовьга, *рентIра*, сан дегIан цамгарна дарба оцу хьешера бен хир дац, цо и дарба ца лахь со лийр ву, суна кхолха хьарчо кIайн марчо а, разхIитто ножа нуппагIаш а кечде, чу тало цхьа готта лахьта а даккха, аьлла. Вайна ма хаъара, деца хьуна, Ранса, кху сан доттагIчун син пIилдаг хьан пIелташна юккьехь ю, гуш лаьтташ хIара ца вер доьху-кх ас хьовьга. ТIехула тIе, валла воллу Султан а вей, стаг вийна боху цIе хьайна тIе а ма эца, Раечка.

Таьхьтага хьеше хабар дуьйцучу хенахь, важа бисинарш шайн синкьераман гIуллакх тIетаьIпина дIахьош бара. Асхьабана гора божарша мехкаршка ен маьттаза уьшарш, шабарца дуьйцу оьзда доцу хабарш. Цхьа, маларо корта бохбинчо хьонций дора и къамел. Ткъа мехкарша, шек а боцуш, ладоьгIура цаьрга. Шен «везаро» куьйга, маьттазо ишар йнча, шег маьттаза дош аьлча, цуьнан юьхьа дуьхьал туйнаш тохаран меттана, ела а къежаш, корта а телош, цунна там хинболчу агIор жоплаш лора йоIа.

Асхьабана гира чувеанчу цхьана жимхачо шен четара схьа-даьккхина къаьркъанан ши шиша а, бакъийна чIара а, цхьа-ши хох а, бепиган юьхк а Чоландре дIалуш. Оцу юккьехь чубаьхкинчу наха шишанан бертиг йостучух витира иза. Вуьшта а гатте йолчу цIа чохь адам хIинца кеп тоьхча санна дIанисделира.

— ЧIоккамар, мехкаршка дуьйцуш хIума-м дацара шун тхо чу догIуш? — хьаттира чубаьхкинчех коьртачо.

— Таьхьтаг ма вара тхап хьеше дуьйцуш ваззахье валла воллуш. *Пардалжай*, ТаьхьтагI!

— Деца хьуна, кху чохь хIумма а дийца-м вуьтур вац, — элIра шен хабар юкьахдаккхарна оьгIазвахана, вусавелла Iечу

Тахьтага. — Хай-жуй доцуш чу а оху, чохь берш а кърда-кърда деш бека. И *совесть* боху хлума ян а яц нахехь. Тлакха, Ранса, ахь хлун олу тхоьга?

— Суо бахьанехь стаг валийта йиш яц сан-м. Хлун лаьа те хьан доттагичуна?

— Кхунна дера лаьара, шена бовхха кхача а баош, ша кьедачу метта а вижош, кьамвелча шен дегла тле ховхха куьг а хьокхур долущ, деца хьуна, нштта, хьо тайпа цхьа жима нускал шен баьрчехь хуьлийла.

Шена тле ши блаьрг боьгӀна, качьелла хьийза Сету а йицъелла, цхьана хлумано сагатдина меттаххьера Чюккамар. Цо блаьцаш йира Чоландре. Вукхо цхьа пьелг хьалха а лоцуш корта талийра.

— *Айн минут!*

— Ахь дийцарехь, хьан доттагичуна гирзаш девллачух тера ду, Тахьтаг, — элира Чюккамар шегла хьажарх дог а диллина, Тахьтаган хабаре ладогла хьовттинчу Сетус. — Цахь йолчу Неписта букьах цхьа гӀордазе тум ца хьокху те цунна?

Хлетталц Тахьтага дуьйцуьннан бала а боцуш, шена кера тевжниа лечу Чоландарца хабар дуьйцуш леш волу Султан Сетус меттаххьавира.

— Гор Сету я!! Цахь диснарш а, дӀадевлларш а вай хьехо девлча ма йоккха *истори* хуьлу-кх цунах, — корта хьовзйира цо. — Со-м айса ялийнчу цхьана Непистах лаьцна дийничхьана волура, ткъа хьо, айхьа мел дина маре дийца йовлча, иза дӀаязда везткье ткъаясна *писар* кхайкха веза. Цул уьш хьеха, а ца деш дита вай?

— Хийла зудчуьнга блаьрга буйнаш хьийзабайта ойла ю сан-м хӀинца а, — Чюккамаре хьажира Сету.

— ГловгӀанаш!

— Расчка, кху шиммо йийраш забарш ю хьуна. Сан доттагичун зуда ю бохург, деца хьуна, нисса харц ду. Хилча а цхьа зуда бен юй иза? Сету-м шозза шина зудчуна тле а яхана. Сан доттагичун юьхьа тле блаьрг тоьхча, ахь муцлар чӀичкьош санна хета суна. Тховса цкъа-м дукха ирча пхьегла ю хӀара, амма дийнахь-м, деца хьуна, *сансем* кхин адам хуьлу кхунах. ТӀехула тле, оццул хаза юьхь, элдар дегӀ дешна дӀадаьлла хьо гичхьана. Куц хаза вацахь а, амма ша лаламат хаза догдохуш ву. Йоле хаза догдоху бохуш кхойкхий лула а, гена ярташка а вуьгий, деца хьуна, цара цӀа ца хоьцуш кирне-батте а воккху. Кхуьнга маре еача стоьланий, самоварний юккьехь бен некъ бӀий бац ахь, оьглазвахча хӀокхо хьуна туху дерг чӀепалган дакъа ду, тӀавхьа кхуссуберг шекаран бӀелиг бу, хӀокхо дӀатеттича, сеттачу маьнги тле, пухан назбаршла кхетар ю хьо. Ша тайпа-тукхам доккха долуш, кха дехачуьра, кхелли лекхачуьра, урс хьеначуьра ву...

— *Давай, Толик, акругляй!* — элира Чоландара гоьла тле ког

а баьккхина шен когарчу жлаьлин-члеран муцларх терчу туфлешка а хьоьжуш. — Муш бежа дика бу, кьамел доца дика ду. Дита-хьа, бус-буса дуьйцуш хьекхийна, писдоьлла и кичанаш, кьена хабарш.

— Доцца, Раечка, кху Султанца дуьненан самукьа даккха а, *крайни случи*, ца хуьлчу далахь, кхуьнга ян а реза юй хьо?

Хьаша, жоп ца луш, хьеяла йоьлча, цунна муьшка йира Сетус.

— Айса даьккхича долу самукьа-м доккхур ду ас.

— Хлай баркалла, дела яха хьо цигигана маа яллалц! Хьан цена бедарш гюза лелайойла, Султан-аке! Ткьа ахь Сету, деца хьуна, хинца вайна цхьа йоргю хелхаран йиш яхийтал.

— *Паздравляю*, Султанчик! — хьала тлехьа куьг кховдийра Чоландара.

— *Мерси! Благодарствую!*

— Сетус, шега шолгла ца олуьйтуш, пондар кера а эцна, цкьачунна ладуглу йиш йолийра. Оцу юкьах пайда а эцна, Чоландара шен шина шишанах цхьаннан бертиг а яьстина, буьззина чохь кьаьркьа а долуш, тледиллина члеран цюга а, хохан ах а йолуш стага Чоккамаре длакховдийра. Стака дла а эцна, Чоландаре: «Дехийла вай, клентий!» — аьлла, корта а тайийна, юха тлехьа а хьаьвзина, вукхо иза бассийра. Тлаккха тле хох а кхаьллина, цигиганна, члеран цюганах тасавелира иза. Хелхарна меттиг мукьабоккхуш, цхьаберш, шаьш хевшина лачуьра хьала а глевттина, тлехьа хилира. Чехкка яьккхина, юкь-юкьа глезан мохь а болуьйтуш хелхаран йиш лекхира Сетус. Стоьла клелхьара чамда схьа а яьккхина кьинхетамза куьйгаш детташ, оцу тлехь вота туьйхира мерзударех цхьаммо. Цхьа стака кьаьркьа цхьана кьурдаца кьамкьаргехула охьа а даьккхина, оцу тле хума а ца кхоллуш, хьаланкхинчу Чоландара хьешана хьалха бухь буьйгира. Локху пондар а кьарбира еттачу чамданой, хьокхучу маьхьарший.

— Тасса!

— Хлай-вай!

— Хьовзае, Чарли, хьаша ю хьуна!

— *Давай, давай, нажми!*

— Дазз-дазз-дазз!

Хюр а волура ша тайпа башха. Чоландар — шен махуьллу дастам. Чоккамар — ма-хуьллу дика вала глерташ. Рохьмада, ша, юкьаваьлча, лелориг цхьа а доцург дара. Оцул кьасто глертарх Асхьабана ца кьастаделира иза дан глертарг божарийн я зударийн, цаьршиннах муьлха хелхар ду. Гирда санна, гай хьалха дла а яхийтина, зударша санна ши куьг хьала а айбина ша волч-чохь хийзара иза. Боккьала а аьлча, кхин хелхавала меттиг оцу юккьехь бан а бацара. Кьаьркьано глехь корта бохбинарг, бухь bogla а гюьртий, галволий, воьдий хевшина лечу божаршина тлехьетара, я мехкарийн когаш хьошура.

Оцу юккьехула дуттуш, молуш малар а дара.

Хелхаран бал чекх а баьккхина, уьш охьахевшича чохь хІоьт-тинчу ченан дахкаро хІумма а ца гойтура.

— ХІахІани, кІентий! — мохь туьйхира Таьхьтага. — ХІинца Сетус багахь тІаьхьа а ялош, пондарца цхьа йнш а локхуш, деца хьуна, кІенташа дог а дохуш *хІамаш* лелийча муха хир дара те?

— Іаламат дика хир дара-кх!

— Лакхал, Сету, ладугІург!

— Делхьа, Таьхьтаг, тховса ЧІоккамара сайна аьлла цхьа хІума халахетта ю со, — элира Сетус пондаран доьхка белшах а тосуш. — ХІокхуьнан зудчунна локхур ю-кх ас шуна ладогІа лаахь.

— Гуттар а дика ду! ДІаяхийта ахь!

Хьайн зуда ю моьттий хьуна?
Хьуо вехаш ву моьттий хьуна?
Я хьо вахо зуда яц хьан,
Я нах хьсга' нускал дац хьан.

ДІо гуш болу Башлам санна,
Цу ломара зезаг санна,
Со кхуьуш ю, хьо кьанлуш ву,
Хьо кьанвийриг хьан зуда ю.

Цу хьан зудчо олу, боху,
Ша лавьтачохь малх бу кхетта,
ДІаханйта хьайн зудчуьнга,
Малха дуьхьал марха йогІий.

— Хьохьойт, гор Сету я! Бакь боху, бакь!
— *Маладец, Сету!*

...Сардам болла со хууш яц,
Буллучарех со ешаш яц,
Дарба хилар дестар долуш,
Іожал лойла хьан зудчунна.

Кедахь делларг шарна долуш,
Іайгахь делларг баттана долуш,
Ас делларг бен рицкьа доцуш,
Іожал лолда хьан зудчунна.

Дсхьачуьра зуда бохуш,
Берийн дола со дан йоьлча,
Шсга иза лалур дацахь,
ДІагІо ала хьайн зудчуьнга.

Ала цуьнга, хІай ЧІоккамар,
Бохуш ериг со ю, алий,
Йи индлина хан ю, алий,
ЙогІлуш ериг со ю, алий.

— ДІаэца совгІат, ЧІоккамар! Хьан курачу хабарна жоп ду хьуна иза!

— Собарде аш! — бохура воьхначу Чоккамара. — Вай а дац делла лаш а.

Ткъа Сетус кхин дла а локхура.

.. Сийна стигла сийна мел ю,
лаьржа латта лаьржа мел ду,
сан degla чохь ловхо мел ю,
Машио хир яц хьан зудчунна.

Цу хьан зудчо олу, боху,
Шена tle ян со зуда яц,
Ас хоуьйтур дара цунна,
Суо Ieda,лах ца кхийрича.

Шен юргIанах топ е ала,
Шен бехчалгех шад бе ала,
Со неIарах чохьа ялча,
Корах ара шарша ала.

— Ислава Сетуна, ислава! — мохь туьйхира Таьхьтага, кис-нара даьккхина туьманан кехат пондарна tle а тухуш.

Божарша массара а кхоккха а, пхиппа а соьмийн кехаташ кхийсира Сетун кера. Керлачу ткъе пхеа соьман кехат дохалла шалха а тоьхна Сетун пондарна юккъе ира а доьгIна, стоьла tlexь Iуьллу дечиган-пондар схьа а эцна, Чоккамаре дIакховдийра Рохьмада.

— Сетус хьайна аьлларг дла а ца доькхуш хьо кху чуьра ара-валахь сан буфете boglu некъ *строго настрого запрещен* бу-кх хьу-на, Чоккамар...

Гинчух тоам хилла Решед а, Асхьаб а, Чоккамара Сетуна лун-долчу жоьпе а ца хьоьжуш, аравелира.

— Зударшна хьалха а хевшина, уьш бага а хьийсош малар муьйлу, — агIор вирзина туй кхоьссира Асхьаба и шиь ураме вьлча. — Ткъа мехкарий боху и хIуманаш а Ia оцу писашна хьалха а хевшина, цара хIуьу дийцича а, хIуьу делийча а могуьйтуш. И тайпа синкьерам шен кертахь гулбо стаг а ву хьерваьлла. Зуда ялийча, ловзар до олий, цхьанхьа tIанга-tIинга до, цигахь маларш а муьйлий, чучча гIерташ хуьлу и, оцу чу гулбелла тайпа жук-карш. Эхь-бехк, оьздангалла хIун ю а ца хаьа. Шен кертахь хIоьттинчу ловзаран, синкьераман дола дан кьонаха хIусамда а ца хуьлу. Делхьа, ма синкьераме йоьду аьлла ца чуьра ког ара-боккхур бацара-кх Маликас, ша мел дукха яхарх!

«Галдаьлла синкьераман гIуллакх, — ойлайора Решеда Асхьабе ла а доьгIуш. — Хирг хир хьох аьлла дIатесна битина. Цундела иза сийсаз хилла. ХIан-хIа, нийса хир дац иза иштта битича. Оьшучу хенахь шаьш кхоллало кьоман гIиллакхаш, ца оьшучу хенахь шаьш дIа а доьлу. Ца оьшург мел Iиттарх tle а ца лета, мел даккха гIертарх оьшург юккъера дIа а ца долу. Юкьараллин меттиг ма ю синкьерам а. Мацца а цкъа дIабер бу

иза нохчашна юкъара, амма иза цхъана дийнахъ бен ца латтахъ а, цигахъ оьздангалла а, гиллакх а лардарх жоп дала деза юкъаралло. Тлаккха хир дац цигахъ и изъе сурт...»

IX

Репетици чекхъяьллачул тлаьхъа арабевллачу кегийрхошна, мухха делахъ а дласакъаста ца лаьара. И буйьса а яра цхъа ша тайпа хаза. Юккъе баха герга баханчу батто а, стиглахъ лепачу седарчаша а, цаьрца къуйьсуш, ярташкахъ догучу электрически чиркхаша а серлаяккхинера Яьссин тогIи. Чехкачу Яьссин гловгIа къаръеш хезара кхаш тIехъ болх бечу тракторийн моторийн цIена гловгIа. Зазаца къаръелла, гобаьккхина лавтачу бошмашкара цхъа хаза хьожэ тIекхоьхьура бай хьоккхучу махо.

Буха буйьсучийн Iодика а йина, шайн зударий а изъна дIабыхара Аьрзу, Хьусайн, Амхьад. Цаьрга цIа кхетадайта шавш аьлла, дIабыхара важа кхо йол а.

— Азин номерш Iаламат дика ма хилира тахана, амма дуккха а адам долчохъ сцени тIе яьлча, иза йохарна кхоьру-кх со, — элира Махьмуда шайлахъ хIоьттина тийналла йохош. — Тховса и кхо стаг зала чуьра ара ца ваьлча, сцени тIе ца елира иза.

— Ма кхералахъ, юхур яц хьуна иза, — шеко йоцуш элира Асламбека — Аьрзу тешна ву иза юхург ца хиларх. Вуьшта ша, чIогIа лаам болуш стаг а ю иза.

— Со а кхоьру цунах, — Махьмудана тIетайра Ахььяд. — Мухха делахъ а, дуьххъара сцени тIе йолуш ма ю иза. Хелхар деш, эшарш бохуш, пондар локхуш хилча-м юхур а яцара иза. Акробатически этюдаш. Акробатика. Суна хетарехъ, нохчийн зударийн исторехъ Азас дуьххъара тосуш гIулч ю иза.

— Майра гIулч а ю.

— Цкъа дуьххъара доцуш цхъа а хIума а ма ца хуьлу. Собар де аш. Хенан йохалла оха хоуйьтур ду шуна нохчийн зударий муьлххачу а, мел кадечу а гIуллакхана хьуьнаре буйла! Бакъ дуй иза, Майса? — шен доттагIчуна тIе йирзира Асет.

— Вай-м цкъа а ца изъшна божарел, — слаелира важа.

Дехьо юккъера цхъанхъа чуьра схьа хелхаран йиш а, иза къаръеш детта тIараш а, маьхъарий а хезара.

— Дуьлойша, синкьераме гIо вай? — забар йира Асламбека.

— Шуна тIаьхъа а хIиттина, тхавш кхайкхина доцчу синкьераме даха йиш яц тхан-м. Цул тхоьга а гIой, жимма сакъоьруш, ховший Iе вай? — дийхира Зараа. — КIордадаллац телевизоре хьовсур ду, Зураэ пнанино а локкхуйьтур бу вай.

— Цул цкъа мукъане тхоьга дуьйлийша Дайма тхо шуьга оьхуш а ца тов. Заруна а кIордор ду, — юкъагIоьртира Майса.

— Цунна-м Iаламат хазахета, шу тхоьга даьхкича. Ткъа шуьга даха гена ду, Майса.

— Гена хилла, хлун Яьссил дехъахь ду тхо? Я цигаш хъала яла мало ян къангелла хьо?

— Тлаккхахула, Майса, тлаккхахула. Же, ма Iел хIиттий.

— Шун Товсолта цIахь хир вац ткъа, Зараъ? — хьаттира вокхачу стагана шаьш а, шайна иза а новкъа хиларна кхераеллачу Асета.

— Ма кхералахь, Асет, шуьшинна новкъа гIерта стаг вац хьуна тхан кертахь, — Асет хьовзо гIовртира Зараъ. — Дада хехь ву тховса гIотехь. Кху некъехь ницкъ хилла царна жерчий дехкаш. Дехха ктIийсинчул тIаьхъа Зараъ туьйлира Майсел.

Накъостий дIабуйлалаш, Махьмуд тIаьхъасацийра Асета.

— Хьо ма гIийла ву, Махьмуд? Малика ца гина хьуна тахана а?

— Ца гина.

— Ой, иза болх беш йолччу вахча, хьоу лацарна-м ца кхьору хьо?

Махьмуд цIийвелира.

— Со хIун аьлла гIур ву берийн беша? Кхаш тIехь фермехь, школехь цхьанхъа иза хилча-м, цхъа бехказло а йина, гIур вара. Буйсанна чуьра ара иза а ца йолу.

— Суьйранна-луйранна балха йовдуш, йогIуш, хи эца еача, тIекхача хIунда ца гIурту?

— Со балхахь ма хуьлу. Хьуна а гиний иза?

— Дера гина.

— ХIун боху хIокхо?

— Хъайна ша езахь нахехула захалуш а ца дуьйцуш, кехаташ а ца яз деш, хъайн дагахь дерг шегга схъаала боху-кх.

— Бакълоь-кх иза а.

Зараан напас, гIараяьллачу хъаьжIашлелорхочо Зарус даима безаш тIеьцура кегийрхой. Цаьрга маршалла, хъал-де а хоттий, хIоранца цхъацца забар а йой, тлаккха уьш шаьш а буьтий, царна юург кечъян дехъа чу йолура иза. Даима санна цкъа хъалха телевизорна хъалха хевшира уьш. Чекхийоллучу хенахь схъалецира цара Махачкалара схъагойту ДегIастанан пачхьалкхан хелхариин а, эшарийн а ансамблан концерт. Тлаккха Грознер: схъагойтучу «Азина тIехула дарц» кинофильме хъаьвсир.

Зарус шайна хъалха дехкина чомехь чIепалгаш дигначул тIаьхъа, Зараан шинна йишинн корматаллашка хийса бевлира хьеший. УьтталгIачу классехь доьшуш йолчу Зураъ ппаниноца цхъа масех йиш лакхар дийхира Асламбека. Ткъа, Махьмуд, Iаламат говза сурт дилла хууш йолчу Эсетан суртийн альбоме хъежа хIовртира.

Массо а вара, Зураан эшаршка ла а доьгIуш, шен-шен ойланашка ваьлла, тийна Iаш. Сарралц, сахиллалц Iерах кIордор дацара Асламбекана оцу эшаршка ладерIа. Цхъаццаерг меллаша, ойлане воккхуш, важа — сиха, дог ловзадоккхуш. Цкъацкъа даг чу

цхъа мерза безам баържа, цкъацкъа ойланаша оыний бухъ сира лекхачу лаьмнашка, сийначу хьаннашка вуьгу. Моьттура сирлачу шовданаша, бес-бесарчу олхазарша ша ца кхетачу маттахъ къамел деш шегга безам кхийдабо. Ойланашца а ша ца кхерста иза. Цуьнца ирс а, халонаш а нисса йоькьуш юххехлуттий хуьлу цуьнан деган хьомениг, аьрха Асет. Иштта ойла йо Асета а. И шиъ къайллах вовшашка хьожу. Халла хаалуш делакежеа. Амма мел кlorга безам, мел кхачалу йоцу марзо ю йойлан оцу ирсечу бларгашна чохъ, оцу ховхачу балдашца. Лар а яц цуьнца цхъа сахът хьалха собранехъ хиллачу аьрхачу Асетан! Иза кхин ю. Эсала, дог цлена, безамах юьзна, Асламбекан хьоме Асет. Ткъа хьенан дог ца тохало шена езачуина ша везийла хийча? Дависарг я! Зураъ, хелхаран йиш хlунда ца локху те ахъ! Цкъа ког тоьхна хелхавар вара-кх Асетаца!

Асламбек а, Асет а оцу шайн мерзачу ойланех юкъахдаьккхирча чувеначу масех стага. Цхъацанхъа дла а тарбелла бист ца хуьлуш Зураъ ла а доьгlна, тlаккха Асете кехат-пондар лакхар дийхира цара. Эшаршка ла а дегlна, хелхаран цхъа бал а баккхина дlабаха хьалагlевттира уьш.

— Бехк ма биллалаш тхуна, шайн сакъоьрнийла а йохош, чулахкарна, — этира царалахъ воккхакх волчу Товлас, — доьзалш болчу хlокхар а хlун до шайн цlахъ ца lеш, аьлла, хета а тарло шуна. Къеначуина а, къоначуина а оьшуш хlума ю самукъадаккхар. Эшаршка ладогlа а, хелхаршка хьовса а, хелхадовла а лаьа. Цундела наггахъ, иштта шу кегийрхой цхъаьнакхеттачу а даьхкина, цхъа сахът хан шуьца яккха сатосу оха. Амма кху чохъ санна и аьтту кхечухъа хилац тхан. Пондар локкхуш а хезна Къайсаргlаьрга даханера тхо, амма оцу чохъ болчу синкьераме вoьдучул жoьжахата вахар а гlолн ю. Хlан, лодика хуьлда шун!

Уьш дlабахча, кегийрхошна юкъахъ дийцаре дан дисира Товлин дешнаш. Пийцира ловзаран а, синкьераман а тахана зуламе хилла хlиттина агlонаш. Цигахъ цкъацкъа маларш муьйлу, девнаш до, оьзда доцу хlуманаш дуьйлуйту. Ткъа уьш дерриш а кегийчарна а, баккхийчарна а гуш хуьлу.

— Цкъа нисъелла со цига, — бохура Розас чуьраяьлла. — Амма суо мел дуккха яхарх кхин гlур а яц. Оцу цхъаболчара, дозаллаш а деш, дегнаш доху бохуш, ен маьттаза уьшарш. Мехкаршна хьалха а ховший, муьйлу къаьркъа, уьйзу цигаьркаш, кхуьйсу шеташ. Цигахъ цхъана буса лийнчуьнан пехех цамгар кхетар ю-кх. Гиллакх, оьздангалла гойтуш кегийрхой вовшахкхеташ хиллачу тlера талхийна ловзар а, синкьерам а. И ший а, суна хетарехъ, дlадаккха дезара нохчашна юкъара!

— Тlаккха хlун дан йоллу хьо? Адамаша са мичхъа къера де-за? — хаьттира Асета. — Зуда ялийча хlун дан деза?

— Зуда ялийча комсомольски ловзар дан деза. Синкьерам клубе, юкъараллин меттигашка берзо беза!

— Дјаялалахъ гена! — куьг ластийра Асета. — Цкъа делахъ, вешан ловзарш а, синкьермаш а вай дја а дохур дац, шолгја делхъ, уьш дјадовла хъуна лаарх а шайн зама кхаччалц уьш дја а девр дац. Ловзар — юьртахъ массеран а юкъара синкьерам бу. Цунна комсомольски ловзар аьлла, цје тиллича, комсомолехъ боцчара хјуи дан деза? Биснарш лаахъ а, ца лаахъ а юьстахбовла ма беза. Юкъара синкьерам хуьлучуьра дја а болий, юкъараллин цхъана организацин синкьераме боврзу-кх иза!

— Ой, комсомольцаш бен цига баха ца мегаш-х даций иза? Цига-м шена луьург воедний.

— Водахъ, *прилагательниш* хьалха а ца *луйттуш* ловзар алий *ладда* дита! Цуьнан хјуи башхо ю?

— Чулацам хийцало...

— Чулацам шашаха хийцалур бу шен хан тјекхаьчча. Сийна доллуш тјера чкъуьйриг дјаяккхина блар чуьра дахкало. Шен хан кхаччалц ладда дитича, баттара а долиь охьадужу. Шун, ловрийн *хирургически инструменташца* ницкъ бича ца мегаш дукха хјуманаш ду лаламехъ.

Шина йовлан галморзахаллаш къасто юкъяюьйлира Майса.

— Суна хетарехъ, шуьшиь ший а цхъацца аглор бакълов, — элира цо, ела а къежна. — Амма шавьшиниен дагахъ дерг вовшийн кхетош ала ца хаьа. Синкьерам халкъан гиллакхашна юкъара дјабаккха бохург нийса дац, Роза. Иза вай кхоьल्लीна а бац, вайна, ишта ала магахъ, кхетамна лаккхахъ лаьттачу нителлигенцина лаарх, юкъара дја а бер бац Синкьерам а, ловзар а — и шиь мацах цкъа цхъана исторически хьелашкахъ, юкъараллин кхиаран цхъана муьрехъ кхоллаелла, адамаш кхетош-кхиорехъ дуккха а пайдехъа гјуллакхаш а дина, хинца а вайна пайда эца хаахъ а, лаахъ а, дуккха а шерашкахъ найденна а хир йолуш, адам овзда кхиоран юкъараллин форманех шиь ю. Хьалха заманахъ юьртахъ клуб, библиотека, хлор хлусамехъ хлара телевизор, пианино, радиоприемникаш ца хиллийла вайна ма хаьа. Юьртахъ аттала кехат-нондар боцуш ярташ а дукха хилла. Ловзаргахъ, я синкьерамехъ — оцу шинхъа ца даьккхица, самукъадаккха а, тјехийза клант, йол ган а меттиг ма ца хилла адамийн. Юкъаралло оцу шина меттигана тјехъ боккха тергам а латтатора, цигахъ нizam талхийнизчунна, масала, Чюккамар, Чоландар, Таьхьтаг санначарна, луьра талзар а дора. Цундела цигахъ маларш ца муьйлура, девнаш ца дора, зударшца а, я вовшашна а эвхъаза а ца луьлура.

— Хјета, хьалха заманахъ кегийрхой хјинначул овзда хилла-кх? — балдаш саттийра Розас. — Тјаьхъа тјекхуьу чкъор галдаьлла-кх?

— Ас-м ма ца боху вай галдевлла. Кхетамца а, моралаца а царел лакахъ ду вай, амма суна хетарехъ, синкьерамца долчу гјуллакха тјехъ вай вавшкара гјалат долуйту. Ловзар а, синкье-

рам а юкъяраллин меттигаш ю, амма юкъяралло, цунна къера а хилла, оцу шина меттигана тлехъ шен тергам ца латтабо. Хьюо цкъа бен синкъяерамехъ ца хилла, хъайн оьмарехъ кхин цкъа а хир яц элира ахъ, Роза. Ткъа шу, Асет, Зарафъ?

— Со-м наггахъ йоьду.

— Суна тле а йоттало иштта меттиг.

— Шу хуьлий цигахъ? — кленташна тле йирзира Майса.

— Ловзаран дена гучудовла а, лула-кулахъ синкъяерам хилча, цу чохъ дерг хлун ду хьовса а доьлху.

— Амма цигахъ хуьлучун бала болуш-м ца доьлху, — бехк боккхуш, хъаьжира Майса. — Вайна, юьртан интеллигенцина, комсомольцашна, эхъ ду ма моьтту ваьш ловзарга, синкъяераме дахча. Цига воьдург синкхетамна тлаьхъависина ма лору вай. Бакъду, хлиница цкъа бус-буса синкъяераме оьхучех цхъаберш хулигански амалш йолуш кегийрхой бу. Амма, цига боьлху хлумма а вайл синкхетамна лахара а боцуш, оьзда кегийрхой а. Хлор стеган шен-шен амал а, гиллакх а ма ду. Цундела хлор стеган шен самукъадолуш меттиг а, болх а, садолу меттигаш а ю. Хьо — айхъа йоьшу книга ладда а йитий, телевизор хъажа, хьо — пондар ладда а битий, хелхавала, хьо — кино ца воьдуш, синкъяераме гло, бохуш, адамаш шайна езачу занятешна тлера дла а дохуш, кхечунхъа глертор нийса ма дац. Нийса дац, синкъяераме ма гло алар а.

Розас, доккха са а даьккхина, корта хьовзнийра.

— Делхъа, Майса, айса и долорах а дохко яккхи-кх ахъ со. Дийина лекци-м, хьовха, динна истори кхоьлли-кх ахъ оцу ас аьллачу шина дашна тлехъ!

— Кlorда а ца деш ладогла ахъ, Роза, — элира хлетталц вист ца хуьлуш леррана ладоьглуш лачу Махьмуда. — Суна хетарехъ, Майса, сан ойланца цхъаьна ян герга ю хъан ойла.

— Хьюо ала глертарг алий ялахъа делахъ, дукха дах а ца деш.

— Хьюна доцца ала лаахъ, Роза, вешан къоман дика, оьзда гиллакхаш, йолбляьрг санна, лерана лалашдан а деза вай, ткъа зуламе долчунна дубхьал луьра кыйсам латто а беза. Оцу шина а фронтехъ латточу кыйсамехъ вай авангардехъ хила а деза.

Роза еласлира.

— Боккъала а ян а ю хьо, Майса, говза хъехархо. Лаа ца тиллина хьюна республикан школийн Заслуженни хъехархо аьлла сийлахъ цле. Амма изза дешнаш суна хеза дукха хан ю. Пайда клезга бу царех.

Майса цкъа эхъ хетта цийделира, ткъа Розин тлаьхъара а дешнаш хезча, оьглазъяхара.

— Дукха а, клезнг а пайда хиллане а хир бац хъан ойланца вехачу стагера. Ахъ хлун дина синкъяерамашкахъ, ловзаршкахъ юкъяраллин порядок ца талхаяйта?

— Аш массара а диннарг!

— Сацийтал шинмо а! — маслалатана юкъяелира Асет. — Юьртан бахам а, культура а кхнорехъ вай массара а вешан ницкъ кхочуш глудлакх а дина, дийр а ду.

— Со-м оцу синкьераман а, ловзаран а глудлакх юкъяралло шен тергамна клел лаца дезара ала глертара, хлара Роза жимма собаре хилахъара, — хьалха санна паргIат къамел долгийра Майсас. — Юьртахъ юкъяраллини порядок ларъеш халкъан дружинни-каш, комсомольски патруль ю вайн. Клубехъ, майданахъ, урамехъ хьаштдоцург лелаш стаг нисвелча, иза сацаво вай, ткъа нехан кертахъ — ловзаргахъ, синкьерамехъ долчунна ши бIаьрг хьаббой юххехула тIехдовлу. ХIуьу елахъ а шен цIа чуьра цхьа хIума, иза ширъелча а IалашIо стага, цул диканиг, цIенаниг, керланиг шена караяллац. Шен аьтту а, хан а тIекхаьчча иза дIа а кхуссий цуьнан метта кхин хIоттайо. Амма хIетталц цо и шираниг тIе мекха а, мода а, матар а ца лоцуйтуш цIена IалашIо. Ловзаран а, синкьераман а кепаш цхьана, клезигчу наха талхош ю вайн. Иза дуьциййла йоццуш бакъдерг ду. Амма уьш вайн халкъа юккьехъ ехаш ю, ехар йолуш а ю цхьана ханна. ТIехула тIе иза пхьегIа а яц, ширъелларг кхелли тIе а кхоьссина, цуьнан метта туьканара эцна керланиг дIахIотто. Цхьана дийнахъ бен вешан лIусамехъ ца латтахъ а, юкъяраллини тергамна клел а эцна, цIена латто деза вай ловзар а, синкьерам а.

Майса сецча, чохъ тапIаьлла тийналла хIоьттира. Цо дий-цинчо хIоранна а хоуйтура юкъярчу глудлакхана шаьш шайн ницкъ кхочург, дан дезарг деш цахилар.

— ХIета, бус-буса синкьерам мичхьа бу хьуьйсус, нехан керта хIнтта, цигахъ харцахьа лелаш стаг нислахъ цунах лета деза-кх вай, — эхкхийтира Ахъяда.

Махьмуда шена хьалхара альбом ваьшта а тоьхна, книжни шкафа тIе йнлира.

— Хьан боху хьоьга нахах лета? — хаьттира цо Ахъяде. — Майсас дуьйцучух нийса кхета веза. Синкьерам а, ловзар а юкъяраллини тергамна клел лаца деза бохург хIун ду аьлча, цигахъ оьздангаллехъ воьхначу, харцхьарниг далийтинчу, и доцца аьлча, юкъяраллини порядок талхийначу стагана талзар дан деза.

— Муха? Цунна жоп лойша шинмо а.

— Вай арахоьцучу «Нитт» сатирически пена-газета тIе ваккха веза. «Комсомольски прожекторан» штабе а кхайкхина, къамел дан деза. Накъосталлин суьдехъ талзар дан деза, озо везарг уголовие жоьпе озо веза. Амма вай юьртахъ культуран-серлонан болх лакха мел боккху, синкьерамашкахъ, ловзаршкахъ низам дика хир ду. Иза ду уггар а дика дарба. Кхийтин хьо, накъост юьртан культуран министр?

— ХIинца и кыйсар Iадда дита вай? — элира Зараа. — Собранига бььрзуш ма латта хлара вайн синкьерам. Майсас юкъя-даьккхинарг Iаламат пайдехьа глудлакх ду, амма цунах лаьцна

кхечухъа дийца деза. Шуьшиннен дуйцург кхачо ца доллу, Асламбек? Къегана малх хъаьжна деанчу бӀаьстенан дийнахь, суьй-ранна, месалчу ножан генаш юккъехь клур-клур деш вовшийн хьобстуш хитна лачу шинна кхокханах тардели шуьшинь-м. Шуна бен вовшийн дезаш а, девзаш а ца хилла хетий кху чохь. Пондар лакхал Асет, цхьа хелхаран бал баккха вай, — стоьлан маьнгах вота тоха кечъелира Зараъ.

Юьхьанца меллаша йоллийна, тӀаьхь-тӀаьхьа чехка яьккхинчу хелхаран эшаро дог ловзадаьккхира хӀораннан а.

— Гор йиш яӀ, хьо хезча, хелхавала дог ца догӀучу нохчочуч кийрахь деган метта йуьллуш тӀулг хила беза-кхӀ Тоха тӀараш, кӀентий! — хьаланккхина Ахьъяд, Майсина хьалха а вахана, бухь боьгӀна, сецира.

Шен боккха, сийна ши бӀаьрг Ахьъядана тӀе а хьажийна, цунна эсала ела а къежна, бай ког шаршош йолаелира иза.

Х

Арз, ревизи хьахийча а дог керчара Къосаман. Ца дезара цунна иза шена хилча а, нахана хилча а. Машаре, массаьрца бертахь, паргӀат дахар дика ма ду. Къосам иштта дика стаг пуйла ца хууш саниа, цхьаммо дахьа а даьхьна «Ленинан некъ» газете кехат яздина. Редакция иза Културан министерстве дахьийтина, иза талла цигара схьа леррина цхьа стаг веана. Амма Къосаман кхьорush меттиг бац. Инсса кхо де хьалха хӀара веанехьара дара доьхнарг. Хинца-м, и шайн клуб гайта кхайкхина а, вежна а стаг валавалла сакӀамделла ма делара Къосам. Асламбека цунна доклад ца кечийннехь а, селхана заседанехь, Къосама къамел-м хьаькхира. Бакъду, цкъа аьлларг юх-юха а олуш, къамел дахдеш хан ма яйа, аьлла, эххар а охьа-м ханйра иза.

Доцца аьлча, цуьнга жоп доьхур долуш кхачамбацарш дац-кх юьртахь.

— Библиотека-м дика ю шун, — хастийра иза министерствера веанчо. — Дика кечийина. Книгашъешархошна йоккха сирла зал. Дика белхахо ю Зараъ. Техникум чекхъаьллий цуьнан?

— Кху Ӏай диплом а яхьаш сана. Кху шарахь ши хазахетар хилла цунна. Республикан културан заслуженни белхахо аьлла сийлахь цӀе а тиллина цунна.

— Иза-м хаьара суна. Книгаш мел ю библиотекехь?

— Пхийтта эзар сов. Шкоlexь кхин цхьа библиотека а ю тхан. Клубе хьожий вайша?

— Цуьнга хьажа веана со-м. Шун библиотеко дика болх беш хилар тхуна хууш ма дара.

Библиотека чуьра шайшшиь араваьлча, юххехь теш воццучуьра цхьа жимма ша шен хасто лиира Къосамна.

— Хьан цӀе хӀун яра?

— Сан цле Зеламха ю.

— Гой хуна, Зеламха, цха а доцург а яздина шуна хьалха со сийсаз вила арз яздинчо, шуьга къа а хьегийти, — клубан не-
ларх чохъа а волуш, къамел кхечу аглор дерзийра Къосама. Цхьа-
дика, Ахъяд шен кабинета чохъ цхьацца лозунгаш, плакаташ
яздан глерташ воллур. — Клуба чохъ сцена а яц, тхов хъала-
къевлина а бац, цле лато пеш а яц, бохуш яздина. Хуна гуш
ю-кх хлара. Цхьанхъа а цхьа хьостам тоха ца оьшуш дан дезарг
ша дерг дина, вайн пускал саниа, кечийна длахоттийна-м ю.
Вуьшта, вайн цхьаболчу пахана хазахета-кх и аьрзнаш яздеш.

— Тховга и хаам хиллачул тлаьхъа ца би́на аш хлара болх? —
хьаттира Зеламхас.

— Мацца бинехъ а, би́на-кх оха. Хлу́н бен ду иза? Цхьана дий-
нахъ кхочушдалац дерриге глутлакхаш. Хлораниен а шен-шен де
ду. Юкьараллин ицкъаца, тле жагга а буттуш, ворхI километр
беха некъ а биллина оха. Хинца, глалара дийнахъ довазза авто-
бус йоглу тхуна. Иштта, молу хиш тодина. Уьш а ма дара клубал
а члогла оьшуш глутлакхаш. Некъаш дика ца хилча, йочана йолчу
деношкахъ адам глаш дасалела деза. Гихъ мохъ а болуш. Хатт
баьлча, машинаш ма ца лелало. Хиш боьха хилча, цамгарш яьр-
жа. Цундела и ши глутлакх хьалхадаккха дийзира. Уьш чекх ма-
девлли, клубана тле а дирзира. Хинца, дладаханчу базардийнахъ
цхьаьнакхеттачу оха лаппаьлла къага-м йира. Хьажал хьо, хаза
чухула дласа а волалой. Цхьана дийнахъ арадевлла и тхов хъала
а къевлина, сцена а, шиъ пеш а йинач Мехкарша члархI аьлла чу
кираш тоьхна, сир-мир хьаькхна къагийн. Маьхза! Юкьараллин
дладоларца. И воинг яздинчо, иштта диканиг а яздахъара. Схьа-
воьл цкъа суна тлаьххье.

Зеламха шена тлаьхъа а хьехна, «Тхан юьртан сийлахьнаш»,
аьлла, корта а язбина, кхозучу стенда тле вахара Къосам.

— Оха вои болх беш хилча, ишта адамаш хир дарий тхан? —
тле пелсг а хьажийна сурташ гайтира цо хьешана. — Орденашле-
лорхой, хьелнозархо, республикан Лакхарчу Совете депутат Ма-
даева Эружа, бригадир Махьмудов Решед, жалу Мусранлов Са-
ни, Забиблотекарь Зараъ хуна евзаш ю. Ткъа хлара, Хамбола-
това Майса, РСФСР-и школийн заслуженни хьехархо. Тхешан юьр-
тара йиъ хьехархо ю тхан лаккхара образовани йолуш. Кху шарахъ
итт класс чекхийоккхуш... — шен блокнот киснара схьа а яьккхи-
на, цуина тле хьаьжира Къосам, — шовзткъа бер ду, царех бер-
хитта йол ю. Муха хета хуна? Хюкху сурте хьажал хьо. Хлара
медаль йолу, оза жима йол. Вуьрхитта шо долу Тасуева Сану.
Дладаханчу шарахъ кхаа гектар лаьтта тлехъ хьаьжкIаш, лелийна
цо. Хлор гектара тлера шовзткъе итт центнер буьртигахъ ялта даьл-
ла цуина. Хиницалц схьа цхьа а стаг ткъе пхийтта центнере ца
ваьлла. Тхан ламанан лаьтта тлехъ шовзткъе итт центнер бохург
мел доккха хлума ду хьийн хуна? Санус баьккхинарг боккха то-

лам бу. Амма да вац цуьнан хIуманна мегар волуш... Кхин дIа хьажал хьо...

Дикачу экскурсоводо санна, массо суртана комментари луш, зала чухула хьовзийна, хьаша араваьккхира Къосама.

— Ткъа, исбаьхьаллин самодеятельностан кружокан болх муха бу шун?

— Iаламат дика!

— Маса стаг ву дакъа лоцуш?

— Делхьа бу дуккха а!

— ХIоккхул-оццул алалур дарий хьобга? — дIаяздан кечвели-ра Зелама.

— Собарделахь, ас завклуб сьхакхайкха, — Къосам гонах дIа-сахьаьжира. — Сьхавоьл цкъа кIант. Хьада, дIо цIа чуйра Ахььяде сьхакхайкха. ХIинца хаь-кх хьуна тхан юьртахь гIуллакхаш ле-дара доцийла? ТIаккха ткъа! ХIайтъяьлла кегийрхой, жигара ба-хархой. Шайна нисса некъ гайта куйггалхо хилча адамаша-м гIуллакх дийр ду. Цуьнан шеко яц. Хьуна ма-хаьара, Зелама, массо юьртахь бац орденаш, медалаш, йолуш нах, заслуженни хьехархой, культуран белхахой. Амма со бохий ахь, тIехула куьг шаршош, гIум хьаькхначу цIенкъахь, когах кIохцал кхеттал де-къаза стаг ву. Ас динарг гоьдалац. Кху тхан балхах лаций газете цхьа дико заметка язъехьа, Зелама! Сан фамили Къуддусов, цIе Къосам ю хьуна. Ас дийцинарш днц-м лур дац хьуна? Кхин тIе оьшург хIокху воьлчу тхан завклубо Муьслимовс дуьйцур ду хьуна...

XI

Хьовсарш тIекхача диснарг днъ де ду. И сихха тIекхача а лаьара Махьмудана, тIекхачарна а кхоьрура. Исбаьхьаллин само-деятельность хьовсаршна кийча яра. Масех шарахь юьртан сцени тIехь болх бина, районехь а, республикан столицехь а, ткъа цхьа масех Москвахь а тIехь концерташ луш дакъалаьнца профессио-налашка дирзнна довлла доллу шийтта йол а, шийтта кIант а да-ра уьш. Царех-м ца кхоьрура Махьмуд. Иза кхоьрург оцу шарахь дуьххьара царна юкъяеана, цкъа а адамашна хьалха сцени тIе ялаза, ткъа хIинца ша дуьххьар сцени тIе яьлча а, нохчийн зудар-ша цкъа а ца леллийнарг, лело дезаш йолу Аза яра.

Сийсара эвла юккьера цIа а веана, охьавижча, оцу гIуллакхан ойлаеш, наб ца кхеташ вехха Инлтира иза. Мацах цкъа, нохчийн мехкарий-акробаткаш хиллийла хаьара цуина. Цхьа-ши бIе шо хьалха. Амма Махьмуд санна и хууш стаг наггахь бен вац. Къе-начу пахана-м хьовха, кьоначу Махьмудана а цхьа тамашийна хийтира Азас акробатически номерш гойтур ю, аьлла, дуьххьарра шена хезча. Циркашкахь дукха гинера Махьмудана кхечу къаьм-нех низаре хьуьнаре мехкарий-акробаткаш. Азас Махьмуд цец-

ваьккхинарг цуьнан акробатически исбаьхьалла а, чолхе номерш а яцара. Иза цецваьллаларг кхин дара. Акробатика — кхечу къаьмнийн зударийн спортехь дукха хенахь дуьйна хьалха тӀезцна, хӀор къоман гӀиллакхе дирзинарг дара. Амма нохчийн йол... Азас схьалаьцнарг нохчийн халкъан исторехь, кхин дацахь а, кху тӀаьхьарчу шинна бӀе шарахь дуьхьара дара. ГӀалахь, я гӀалина гонахарчу ярташкахь, районашкахь а дацара, ткъа культураца кхинарехь мелла а кхечарел тӀаьхьайсинчу, шираллех диснарш мелла а дукха ларделлачу ламанан районехь, ламанан юьртахь дара. Кхузахь, лам чохь, нохчийн зударшлахь уггар хьалха и майра гӀулч таса хӀуттурий те церан юьртахо, шинна беран нана, къона Аза?

Церан цӀахь паргӀатехь цуьнца къамел а дина, цуьнан догойла а хьӀна, шен сапаргӀат даккха дагахь оцу суьйранна Аза-гӀаьрга веанера иза.

Азин майра Аьрзу беран хенахь дуьйна вевзира Махьмудана, ханна Махьмудал ши-кхо шо воккха хила а мегара иза. Шаьш кегий долуш хийла суьйренаш дӀайнхьира цара бердан басешкахь цӀераш а латайой, царна гонах а ховший, туьйранаш дуйцуш, ловзуш. Хийла де дойура цара аьхка Яьсси чохь луьйчуш, тӀай салазаш хьобхкуш, ша тӀехь даьндаргаш хьийзош. Амма бераллий хан уггар хазьеллачу хенахь, лаамаза вовшахкьаьстина лелла и шиь, винчу юьртахь юха цхьаьннакхетча, Аьрзу зуда а ялийна, ткъа Махьмуд яло хан а йолуш ши стаг вара.

Пхьор кечдан гӀерташ бод хьакхийна йоллуш Азина тӀе кхечира Махьмуд. Цхьа наггахь бен шайга вогӀуш воцу иза, веана цӀехьхана чу кхаьчча, цецъяьлла йисира Аза.

— Суьйре дика хуьлда хьан, Аза!

— Диканца вехийла хьо а! Дела ва хьо марша! Дуьхьал дама тоха дезара хьуна, Махьмуд! Хьуна хӀун дага деана? Охьахаахьа цкъа, — ша цунна хӀун там бийр бу ца хууш хьийзара Аза. — Кхуза дивана тӀе, кӀедачу хаахьа. ХӀара юург дегаза вовшахьеташ йоллура со. ХӀинца ма доггаха йийр ю ас. Дийцал, Махьмуд, хьайна яа хӀун езар ю. Ас кху дела сохьта йолуьйтур ю ахь цӀе тоьххинарг!

— Ма хьеше хьотту хӀума дацара-кх и, — велаьелтира Махьмуд.

— Ой, эхь-м ца хета хьуна?

— Дера ца хета. Ас-м забар йора. Со хӀума йиьна ву, Аза, баркалла хьуна. ДуьхьалдӀа, хьан хӀусаме веача, хьан кхача а ца кхоллуш ара ца вала, чай мер ду аса. Кхин хӀумма а ца оьшу. Аьрзу стенга вахана?

— Тховса цуьнан смена ма ю. Трактора тӀе вахана-кх. ТӀаккха, Махьмуд, дийцахьа керла хӀун ду. Ахь зуда маца ялайо?

— Сайга еача-м тховса а ялор яра ас.

— Діавалахъа делхъа, ца йоглуш-м ца Іара хьо. Цхъа кху мехкан йоцу, ша башхо йол локхуш Іа хир ву-кх.

— ХІан-хІа. Мехкан доцчу эро эха ца лаьцна боху. Ирчаннг суна а ца еза, хазачуниа со а ца веза.

— И а ца бохуш цхъаъ ялае ахъ. Шун нана а къанъелла хІин-ца. Кертахъ гІоьнча веза цуина. Шу диъ бер кхио гІерташ дукха къахъийги цо. ХІинца аттачу яла мегар ду иза а.

Кад а керахъ Аза чуъра араьйлча, чухула дІасахъаьжира Махъмуд. Оганашна юккъе ангали дуьллун, хаза бустамаш дохуш хІиттийна раманаш а йолуш доккха диъ цІа. Дий а хаза кечдина. Пенашца хъалаоьхкина а, цІенкъа даржийна а безчу механ даккхий кузаш. ТІаьхъарчу стилехъ мебель. Книгех тІанкъаьлла юьзна жима книжини шкаф. «Белорусь» телевизор а, «Яуза» магнитофон а.

ЦІа чохъ цхъана маьІпехъ цІелнг а хІоттийна, тайнигех ловзуш таппаьлла Іаш жима Кемиса. Аганыхъ ховха наб еш Іуьллу шо кхачаза Махъди. ХІусамехъ долчу массо а хІумано тоьшалла дора оцу жимчу доьзална юккъехъ безам а, барт а, марзо а, оцу кертахъ беркат а хиларна.

«Дика тарделла хІара шиъ. Дукха хан йоццуш эцна цІена «Москвич» а ю. Хила а мегар ду Аьрзун. Дика къонаха ву иза. Ший а ду дика ши адам. Кху цІахъ санна хабаре-м ца хуьлу Аза эвла юккъехъ».

— Схъайоьл цкъа вашина, — йол шена тІе йнихира Махъмуда.

Шен болх дІа а тесна, бага пІелг а лаьцна, бІаьргашца кІел-дІахула Махъмуде а хьоьжуш, тІеена йол цунна хъалха сецира.

— Хъан цІе хІун ю? — хаьттира Махъмуда айбина иза шен кара а йиллина.

— Кемиса.

— Дера иза-м хаза цІе ю. Шайн Аьрзун хІун олу ахъ? — хаьттира цо йоле.

— Дада, олу-кх.

— Дадех а, нанех а дукха муьлха деза хъуна?

— Ший а.

— Еттий хъуна царшиммо?

— Ца етта.

— ХІан хІара хІуманаш ю хъуна, — шоколадан экъа кховдий-ра цуьнга Махъмуда. — Шайн мамас санна, хъуьнарш лело хавий хъуна?

— Хаьа, — жоп делира йоІа карахъ шоколад а хьийзош.

— Гайтал хІета.

Махъмудан керара охъайоьссина Кемиса, дехъа чохъ цІенкъа баржийначу куза тІе а яьлла, ІуьнцІалгаш баха хІоьттира.

— ДІаяла цхъа меже кагийир ю ахъ! — човхийра иза чусанчу Азас. — Кху тІаьхъарчу хенахъ кху цІахъ ас упражненеш еш Іа гина, ас леллориг лело гІерташ соцуш яц-кх хІара.

— Хьобга терра Iама гIерта, ткъа и гIуллакх хьуна мичахь Iеминна? — хаьттира Махьмуда Азига.

Стоьла тIе бошхепахь алхашций накхармоз а, кIайн бепиг а, чай а хIоттийра Азас.

— СхьатIехилал, Махьмуд. Чай малий вайша. Суна мичахь Iеминна хобтура ахь? Хаац. Цхьанххьа а, цкъа а акробаткаш сайна гина а боцушехь, жима йолуш, цхьацна упражненеш йора ас. Бакъду, ас лелочун цхьа а тайпа нсбаьхьаллин кеп яцара. Сайн ворхI шо кхаьчча, тхешан юьртахь деша яхара со. Хьехархошна дуьххьарлерчу шаррахье хааделира суна спорт езийла. Цара гIо дира суна и говзалла караерзо. Амма ас пхьовалгIа класс чекхъяьккхича, нанас со дешарх юкъяхъяьккхипра. Ткъа, сан шийтта шо кхаьчча, йоккха хила йьолча, и гIуллакх ас гуттарена а дIатосийла лиира цунна. «Нохчийн йоIана эхь ду иштта лелча», — элира цо. Цул тIаьхьа кхин Iемийла ца хилира сан. ХIетахь дуккха а чолхе акробатически упражненеш кхочушъян хаьара суна. ХIинца дицделла. Даниманна тренировка еш ца хилча, дегIо аьлларг ма ца до. Ткъа, со школера дIаьллачул тIаьхьа бархI шо даьлла. ХIинца сан ткъа шо хан ю, шиь бер ду. Дазделла дегI хьалха санна лелац.

АьрзугIаьргахь сакъьоруш хан яйа дагахь а ца веана Махьмуд, Азас дуьйцуцу хабарех Iехавелла дикка хьевелира кхузахь.

— Цкъа а дуккха а адамашна хьалха, сцени тIехь йинний ахь и упражненеш? — шен садуу гIуллакх эххар а юкъядаьккхира Махьмуда.

— Суо школехь доьшуш йолчу хенахь дешархошна хьалха-м йина.

Махьмуда ойла йира:

— Кхана-лама дуккха а адамашна хьалха дуьххьара сцени тIе яьлча юхур-м яц хьо?

Азин юьхь кхоьлира.

— Хаац, Махьмуд. Юхур яц-м моьтту суна. Аьрзус хIор суьй-ранна къамел до соьца, со майраяккха гIерташ. Иза сайна юхехь волуш, цо сайга и дуьйцуш майра хуьлу со, ткъа, иза юххера дIа а ваьлла, со суо йисча, юха а даг чу кхерам буссу...

— Хьан оцу дуьххьарлерчу дийнан бала кхаьчна всана со, Аза, — доккха са а даьккхинна, къамел долиьра Махьмуда. — Цхьа зама яра нохчийн йоIа адамаш долчохь пондар, йиш лекхча эхь долуш. ШарIо дихкинера царна иза. Амма цхьаь дуьххьар гIаьттира цунна дуьхьал. ТIаккха доладелира, йоI сцени тIехь хелхаяьлча, цо пондар, йиш лекхча эхь ду, бохуш. Амма цунах ца кхералуш йоI а елира. ХIинца гой хьуна, гIаларчу театрехь, ансамблехь-м хьовха, хIор юьртахь болх беш нсбаьхьаллин самодетельность ю. И лелийча, эхь ду бохуш стаг наггахь бен ца во-лу. Иза а ву цхьа кхетамна тIаьхьависнарг. Мелхо а вай вовшах-

деттачу глүллакхех самукъадолу, вайна баркалла олу наха. Вайн кхиамех баккхийбе уш. Дукха хан йоццуш вайн зударшна дихкина лаьттинарг, тахана ца хилча ца торучу, вайна оьшучу глүллакхе дирзина. Мацах цкъа, суна хетарехъ, ши бле шо хьалха, нохчийн мехкаршлахъ дуккха а акробаташ хилла. Я вуьшта вайнахах аьлча, лаккхара говзаллаш йолуш мехкарий-пелхьонаш хилла дуккха а ярташкахъ. Доцца аьлча, вайн халкъо ислам тлеэцца зударий лолле берзийна, ша члагдала доьлча, цо зударийн дуккха а бакьонаш хлаллакьярца дуьненан синкьеремах, ирсах хедийна уш. Советски йедало зударшна ерриге а бакьонаш елла вайн махкахъ. Амма ширалло телош, кхера йеминчу зударша, кхоьруш, тле ца лоцу керланиг, бакьонца шайна догтург, шайн ирс. Кхоьру. Олу долчух кхоьру. Амма оцу зударшлахъ цхьа майраниг глотту. Цо длатосу хьалхара глүлч. Майра глүлч. Тлаккха цунна тлаьхьахлүттү биснарш а. И хьалхара глүлч таса кхажбаьлла хьан, Аза.

Азинн ши бляьрг хих буьзира.

— Бехк ма биллалахъ, Махьмуд, — охьатаьйира иза. — Ас айса сайн ницкъах а тешна-м цкъа а тосур яцара и глүлч. Кху тлаьххьарчу шинна баттахъ бус-буса изза къамел до соьга Аьрзус. Цо а боху, со дуьххьара сцени тле ялар нохчийн зударшна оьшуш глүллакх ду. Цунна луьург дан глерта со. И жопаллин минот дагаеача киллолла юссу. Мухха делахъ а, зуда ма ю со а. Шираллех диснарш члогла лаьттачу доьзалехъ кхигна, кхерош кхигийна. Нохчийн зударшна ши бле шо хьалха длакьевлина не! айса схьаелла езар дагаеача, дегле зуз хьоду. Эладитанех кхоьру. Сцени тлехъ гайта хьуьнарш-м клезинг ду сан. Ахъ а, Аьрзус а дийцарехъ, кхузахъ оьшург хьуьнарш дац, ткъа и хьалхара глүлч таса майралла оьшу...

— Хьо нисса кхетта, Аза. Зала чохъ вайн юьртара масех бле стаг хир ву. Кьена а, кьона а, зударий а, божарий а, хьо езарш а, ца езарш а. Амма хьо йоха ца еза, Аза. Хьуна хаа деза нохчийн муьлххачу юьртахъ а доцуш, ткъа кху ламанан юьртахъ хьан сцени тле яларо шираллин глшлонна инзаре доккха тохар дийр дуйла, айхьа цунах даьккхинчу кевнехула чекх а бевлла, хьайн пакьостий, тлеххуьу кьона мехкарий хьалха длагтуринг хилар. Олу долчух ма кхера. Глала деша бахча мехкарий иштта лела, вуьшта лела, бохуш, цлахъ сецийра наха. Цхьаммо дуьххьара шениг яхийтича, кхечернаш а тлаьхьахитти. Хинца глалахъ доьшуш иттех йол ю вайн юьртара а. Асет ца го хьуна? Дуьххьара иза говра тле а хигна, эвла юекъе яьлча, цхьаболу нах лувийш бара цунна. Цхьа кира даьлча севци. Хинца бохий ахъ, дика говрбере санна, и шен дин а, шен ден мотоцикл а хоьхкуш лела! Цкъа дуьххьара доцуш хлума ма ца хуьлу, Аза!

Аза слаелира.

— Аьрзос дуьйцург дуьйцуш хьо а ваьллича, со-м гуттар а

майра ма ели, Махъмуд. Со сцени тѣ яълча, ший а суна гучцохъ хилалаш. Нагахъ сайи ницкъ нѣша болахъ, майралла ца тоахъ, шуышинга хьожур ю со.

XII

Хийист, я шовданан корта.

Кхузахъ юртан пхьобха гулло. Кхузара дласадаържа керла хабарш, эладитанаш. Кхузахъ зударий, хи эца баьхкинарш а, хи эцна бевлларш а, цѣа баха а ца кхеташ, вовшашка хабарш дуьйцуш, бехха хуьттий лавтта.

Амма, гуттар а хьалха заманахъ дуьйна схьа клант, йол цхьаьнакхета меттиг а ю иза. Хинца-м цаьршинна дукха ю вовшийн ган а, вовшашка днстхила а, вовшийн довза а меттигаш. Жима долуш школехъ цхьаьна дешаро а, доккха хилча, коллективни кьинхьегамо а царна аьтту ло денна бохург санна цхьаьнакхета а, вовшийн довза а, деза а. Кхин а маса нисло иштта аьтту. Амма ширчу заманахъ кхин хьал дара. Адаминий юкьараллин кнар лавара хиларо кьоначу адамашна хьалха яккхий а, кегий а дуккха а дуьхьалонаш хиттайора вовшийн довза а, деза а. Церан вовшийн ган аьтту хуьлура цхьанхьа белхехъ, ловзаргахъ, синкьерамехъ, я хи йнстехъ. И йий а меттиг адам гуллуш, юкьараллин меттиг ю. Дагахъ ма-дарра вовшашна дийца-м хьовха, атталла, ала дезачун бюлгѣа дакъа ала а аьтту ца хуьлура цигахъ. Бакьду, цкъацкъа, кхин теш воцуш, хи йнстехъ и шиь шаьш дуьсуш меттиг а нислора. Ткъа йол цхьанхьа чу кхайкхича? Тлаккха а ца хуьлура цхьа теш юххехъ воцуш.

Доцна аьлча, мацах-мацах дуьйна схьа кьоначу адамашна вовшийн дагара дийца аьтту нислуш, билгалбаьлла бара хин корта.

Цхьа-шин сахьт дара Малика яре хьожуш Рохьмада иза генара ларьен. Клудал а керахъ Малика шайн глопан пеларх ара а яьлла шовдансхьа схьайолаелча, цуьнга терра ша цига кхоччург болар эцна длаволавелира иза. Цхьадика хи йнстехъ-м хьовха, оцу аглор а гуш адам дацара.

Маликас, чу хи а кхерзина, клудал цлузамна клел лацар а, Рохьмад цунна тѣхлоттар а цхьаьна нисделира. Геннара дуьйна цуьнан сутара бѣаьргаш тѣдоьгѣна дара доций пхуйишаш а долуш йолчу боьмашчу кучо, кѣпа тоьхча санна, тѣеьзначу йоблан дуткъачу, амма дуьзначу дѣглана, букъ дѣлалаьна охьаецначу ѣаьржачу месашна, дуьзна лелхха дохкучу клайчу пхьаьрсашна. Ша тѣкхаьчча а вист ца хуьлуш, цкъа цуьнан дѣгѣа тѣе, коьртара дуьйна когашка кхаччалц бѣаьрг туьйхира цо. Амма, клудал хи клел а лавцна, охьатаьлна Іен Малика, цуьнга хьала а ца хьожура.

— Со цѣра ваьллачу кхаа баттахъ кху юьртара адмаш дикка хийцаделла моьтту суна, Малика?

— Кхо бутт дуккха а зама ю, — доцца жоп делира иза хлун ала глерта хуучу йола.

— Тахана цкѳа-шозза бохург санна урамехъ тлеттла нисделла вайша, хлетте а, хьо ваха-веа, аьлла, тлечере еш, гиллакхана а соьца сацанц хьо.

Юьзна клудал хи клелхъара схъа а якккхина охъа а хлоттийна, цунна тлера хи ловдадаларе хьожуш, сецира Малика.

— Сан глудлакх дацара хьоьца сеа, — элира цо, кланте дла а ца хьожуш, кьорра.

— Хъан ца хиларх нехан хила а мегий хьоьца глудлакх.

— Масала?

— Суо цла кхаьччахъана хьоьга вистхила, вайша ваьшша долуш меттиг лохуш, хъаьдда лела-кх со.

— Сох хлун дора ахь, Рохьмад?

— Хлун дора бохург хлун ду? Ша тлехьийза йол ган а, цуьнга вистхила а лууш ца хуьлу ткъа?

Маликас балдаш а саттийна корта хьовзийра.

— Хьалхалерниг доло глерта-кх хьо. Цул суна тлаьхъа эрна некъ а ца беш ладда лехъа. Ас блозза аьлла-кх хьоьга, хинца а боху, ас йоглур ю аьлла дош лур дац-кх хьуна.

— Хлунда?

— Хиттина хлун до ахь цуьнан? Маре яхар забар ма яц. Ша яханчу стагаца яллалц яха еза зуда. Цундела, ойла йинний бен, со реза хиллачул тлаьхьий бен стагана дош лур дац ас.

— Тобар дац ткъа хиницалц ойланаш яр? Ас юха а боху хьоьга соьга еача хьуна нэша хлума дац. Нехачул дика ценош а, керт юьззина даьхний а ду, долахь цленъ машина а ю. Хьуна ма хаьбара со суо а вочу балха а ца нисвелла...

Веза-м хьалха а ца везара Маликина Рохьмад. Клант куьцана хаза цахилар а дацара иза. Рохьмад-м юккьерчу, дуьзначу деглара горгга юьхь-марш а йолуш, цленчу чкьурах жима стаг вара. Хаза, эсала, кьона да-нана а дара цуьнан. Шен гайна там лоххучу йолана, Рохьмаде яхча, и там хир бара. Амма Маликин дог ца летара Рохьмадах. Йолана хаьбара дукха хенахь дуьйна схъа цуьнан а, шен а дай-напошна юккьехь дийцина, барт хилла чекхдаьлла ала а мегар долуш, захало хилар. Цундела цо тардолуьйтура ловзаргахь, хийистехь а Рохьмад шега вистхилар. Шен нанна ша халахетийтарна кхоьрура. Амма дуьззинчу оцу шарахь цкъа а Рохьмадан дог оьцуш дош а ца аьллера цо. Цунна хлун хуьлу иза тлехьийзарх? Шена клордийча соцур ву. Цуьнга маре-м иза глур яц. Хлуьу хилча а... Ткъа, цхьаь бен йоцу шайн йол ца везачу стаге маре лур яц цуьнан дас, хлара ерриге Нохчийчоь дехаре сача а. Амма тоьур дац хлара ловзарш? Клордийна-кх цунна Рохьмадан и кура, аьлча а, сонта павьлигар хабарш...

— Рохьмад, зуда-м бахаме ца йовдий маре, ткъа стаге йовду. Цкъа делахь, хъан бахам а бац. Хьайн дас пхийтта шарахь шах-

техъ болх бина Іаіііпчу рицкъана тіехъ, дахка санна, вежаш ву хьо. Шолгіа делахъ, бахам а, стеган арахъара куц а тіаьхъало йолуш ши хлума дац. Тахана — ду, кхана — дац. Суна гергахъ уггар коьртаниг стеган дог-ойла, цуьнан оьздангалла, къонахалла, деган цІано ю. Тіехула тіе, хъан болх а гена болх бац. Буфетчик! Бархі класс чекх а яьккхина, дас эцначу машинна тіе хаарх гена гІур вац хьо!

— Суна оьшшург сан долуш ду-кх. Сан дерг хъан а хир ду, хьо соьга ягІахъ...

— Хъан хлума а дац, Рохъмад. Стага шен куьйгашца, шен къинхъегамца, шен хъекъалца кхуллу шен ирс. Цул хъайн накъосташка хъажа. Церан шайн долахъ машиннаш а, хъан санна даьхний а дац. Церан хъал шайн кортошкахъ, ирс шайн буйнахъ ду...

Маликина гира Рохъмадан юьхъ маххлуш, иза цхъа вон шега хьожуш.

— МахъмудагІар буйцу хир бу ахъ? — муцІар чІачкъийра цо.

— Хъуна лаахъ, МахъмудагІар а бу-кх уьш.

— Дийнахъ бежнийн кхош а дохуш, суьйранна клубехъ хелха а буйлуш, зурманаш а локхуш дела пелхьонаш хъуна безахъ, уьш тайпа со хир вац хъуна. Тіехула тіе, оцу Махъмуд бохучу екхарца йолу хъайн тіекере а йита. Сайна ехна йоІ кхаьч-кхаьч-начуьнца хІуьттийла ца лаьа суна.

ХІинца оьгІазъяха рагІ Маликина тіехІоьттира. ДІаяха дагахъ ша пхъаьрсах тесна кІудал лаьтта охъа а хІоттийна, чІенга кІел дихкина йовлахъ дІа а даьстина, хъаьжа тіе еана Іаьржа кІужал куьг тоьхна хъала а тесна, цІе санна богу шен жугІара ши бІаьрг Рохъмадана тіе буйгІира цо.

— Со хъайн дола яьлча хьоьхур ахъ суна, хъаьнца хІотта еза а, га тесна тіех хъанна яла еза а. Қхийтин хьо?

Малика, шен кІудал юха а пхъаьрсах а тесна, дІаяха кечъелира. Иза дІаяхана ели моьттуш, кхеравелла Рохъмад цІехъхана, хийцавелла, хъаставелира.

— Малика, кхетахъа, хъан да-нана реза ду хьо соьга яийта. Иза вайшиннен наха дийцина тоххар чекхдаьлла. Хъан бертахъ а, бертаза а цара хьо соьга лур ма ю. Цул бертахъ сача тоьла хъуна.

Малика кІоршае елаелира.

— Ой, иштта хьо тешна ваьлла хилча, ахъ хІун до суна тіаьхъахъаьдда делаш?

— Еха а ехна зуда ялийна боху цІе а ца езара суна. Со сан-начаьрца яхъ ма ю сан а...

— Марша йойла хьо, Рохъмад! Ахъ сан сецор тіаьхъара хуьлуьйтур вайша.

— Малика!

Малика юха а ца хьожуш чехкка дІаЙолаелира. Яхъ! Яхъ-мичара яра хъан. Сан бахам, сан даьхний, сан машина. Яьсса

куралла, Іовдал дозалла. Эхь дац ткъа жима стаг сел дастама хилар. Махьмудана ма гена ву-кх хьо, ван ткъа. Цуьнгара ма ца хеза цкъа а сов дош. Нахана дала а хьекъал а, гӀлллакх а, озь-дангалла а ю. Къинхьегемах а, халонах а ца кхоьру. Шайн да а велла, шайн нана шайш ялх бераца йнсча, шайш кхаба цунна гӀо дархьама школера юкъахвелира иза. Амма цо дешар дӀа ца теси-ра. Колхозехь болх а беш, заочно тӀех дика дешарца юьртба-хаман техникум чекх а яьккхина, цхьа кӀира хьалха агрономан диплом кераэциа. Ткъа, цуьнца школахь доьшуш хилла Рохьмад Янарсас эциа «Волга» а хохькуш лийли оцу деа шарахь. Бакъду, кху Ӏай вахана, йохкархой кечбе, кхаа беттан курсаш чекх-м ехи цо. Жимчу стеган болх бу йохкархочуьнниг? Ма дукха бу-кх и ца ешаш нах!

Махьмуд дагаваро дага тӀера оьглазло дӀаайбира цуьнан. Хазалле даьккхинча-м Рохьмад ву хаза. Амма цуьнан дегӀ а, куц а, хазалла а цхьа тайнигачух тера, чохь са доцуш санна хета-кх Маликина. Ткъа, Махьмуд? Цуьнан аз, хьажар, меттаххьар, дӀа-боккху ког а — дерриге а дахарх дуьзна, шех стаг тоьшуьйтуш, шеге безам бохуьйтуш ду. Дукха хан ю Маликас иза тергалвен. Веза ала а хаац. ДуьххьалдӀа хазахета-кх цунна иза гича а, цхьаммо хьахийча а. Ган а лаьа, ша йолчохь наха иза хьахавойла а лаьа. Амма Маликина иза кӀезиг го. Малика наггахь йьодучу синкьераме Махьмуд а ца воьгу, клубе иза а ца йьоду. Наггахь урамехь, хийистехь тӀеттӀа-м нисло и шнӀ. Цкъа мукъане а юх-хехь стаг воцуш цхьаьна нислойла хилахьара. ХӀун эр дара те цо? Хаац, вистхила ваьхьарий а. Асетехула цхьацца хабарш хезийна цо Маликина, Цкъа кехат а данитина. Делхьа, ма эхь хеташ а ву!

Малика халла хаалуш елакьежира. Цуьнан и мерза ойланаш юкъахьехира, гена доцуш, урамо гола туххучуьра схьатӀедеанчу боршачу стага олучу илли лоххачу озано а, тӀаьхьа бекачу де-чиган-пондаро а. Маликас, саца а сецна, ладуьйгӀира.

Махьмудан аз! Маликина иза девзар дара эзарна юккъехь а. КӀеда, дуькъа, дог хьостуш, стаг мерзачу ойланашка вуьгуш. Ткъа, тӀаьхьара пондар балориг Асламбек ву. Кхин хуьлийла а дац.

...Дарба хир дац сан цамгарна
ХьогӀа цӀенна дӀадийшар бен,
КӀира богу хьо эзарна,
Ас хӀун де те, сан хьомениг?..

Сан бехк бац и, со ца кхета,
Ямарт хилла суна сан дог,
Хьо йнцийна, хӀай сан седа,
Баккхалац-кха соьга дӀа ког.

Дагахь мадду дӀадийшинча,
ДоттагӀалла вайн духур ду,
Ткъа ца дуьйцуш Ӏадда йийча,
Безамо со вожор ма ву...

Маликас нисса тиддера. Урам схяхъавъзучохъ, пондар а локхуш. ша илли а олуш, Махъмудана дуьхъал а вирзина, хъал-ха гучувелира Асламбек.

— Кийра богу хьо езарна
Ас хлун де те, сан Малика?..

— Сацаехъа и хъайн ловдал муцлар! — тлетийсалора цунна Махъмуд. — Цхъанне хезча, эхъ ду...

Цехъхъана мотт а сецна, хъалха дла а воглавелла, ладийча сан-на лаьтта Махъмуд а гина, Асламбек, шен пондар а сацийна, схъавирзира.

— Ох! хьо яц и, Малика! — Маликина тлехъаьдира иза. — Тхойша-м, иштта цхъа, урамехъ дуэт кхолла глерташ воллурий. Шайниг дуьтий ма ца ла артисташ. Миччахъа хилча а. Де дика хуьлда хъан, Малика.

— Диканца дехийла шу а, — меттаера Малика а. — Исбаьхъалла бохучу дашо шан шен маьлна до, Асламбек. Со йоккхае шун кхиамех. Ткъа, Махъмудан ламамат хаза аз ду.

— Баркалла, со хасторна, — цийвелира Махъмуд.

— Хьо маца йоглу тхуна юкъа?

— Юха а агитаци йоло воллу хьо, Асламбек? — слаелира Малика. — Со кхето ма ца оьшу. Кхин дла кхетам бацахъ а, аш вовшадеттачу гуллакхан мах хаьал кхетам а, хьекъал а ма ду соьгахъ. Хъуна ма хаьа, цига ян ца лууш со ца лай. Уьш а дитий, кхин дийца вай. Хлун ду шун кружокехъ керла?

— Махъмуде дийцийтахъа. Хинцца цхъа нисбелла нитташ биьна охашиммо. Хи ца малахъ легаш дакъаделла сан.

Юьззина хлоттийна лаьттачу клудалара Малике хи цо а ца дийхира, цу чуьра мала вукха шинма а ца элира. И шиъ дика кхетара, хи бахъана а хлоттийна Асламбек, шайна юххера дла а ваьлла, шаьшшиъ цхъаьна дита глертарх.

— Тлакха, Малика, муха ду хъан гуллакхаш? — хаьттира ша хлун аьлла къамел долор ца хууш, цхъа хан яллалц цхъана кога тлера вукхуина тле вазлуш, ийначу Махъмуда эххар а.

— Иштта дла ду-кх. Балха а йовду, цла еача цлера гуллакхаш а до. Наггахъ синкъерамс-ловзарга а йовду. Дукхажюлу буьйсанаш книгаш йовшуш токху. Ткъа хьо ларавой хъайн балхаца?

— Хлунда ца лараво. Со аьлча а, тхан бригада. Кхо де хъалха тхешан бригадан лаьтта тле ялташ дийна девлла тхо.

— Вай, елла яла со дела! — мохъ белира Маликин ши куьг вовшаш а тухуш. — Махъмуд, ас даггара декъалво хьо техникум чекхъяккхарца. Балха тлехъ а, кхин дла дешарна тлехъ а кхин а бакхийра кхиамаш а, ирсе дахар а хуьлда хъан! Со йоккхае хьох.

— Баркалла хуна, Малика...

— Хиница, агроном маца хуьлу хьох?

Махьмуда корта ластийра.

— Агроном вайн волуш ву. Сайгахь хиница болу болх а беш институт чекхъяккха ойла ю сан. Оххлай, ма дика хир дара вайн колхозера массо бригадир а, звеньевой а агрономан диплом йолуш хилча. Ткъа, хьо? Иштта Iен ойла ю хьан?

Маликин екхаелла юьхь, самукъане бляьргаш цлеххъана кхов-лира. Шен пхьяьрсах тесна клудал лаятта охъа а хлоттийна, доккха са а даьккхина, гло доьхуш санна, Махьмуде хьяьжира иза.

— Хаац, Махьмуд. Хлара цхъа шо-м эрна дладаха сан.

— Иштта Iахь, эрна довр ду итт шарахь дешнарг а.

— Хлан-хла, кхин дIа Iийр яц со.

— Асхьаба йохуьйтур юй ткъа?

— ХIунда ца йохуьйту. Царна шайна а лаъа сох хьехархо, я лор хуьлийла. Лъьран болх-м ца безара суна, амма хьехархочун болх суна мел дукха беза хьайна хаахъара! Къаьсттана а безабел-ла суна и болх кху шарахь, берийн бешахь берашца болх бан йовьлхъана. Амма дена-нанна ца лнпра-кх, марехь а йоцуш, со гIала деша яхийта. Маре яхача майрачуinna хIун луур а хаац. — Маликас къайллаха Махьмудах бляьрг туьйхира. — Белита а ю, хьехархочун болх а беш, институтехь заочно доьшуш. Ахь а ишт-та техникум чекхъяьккха. Ас дан ца мега изза?

«Хлан-хла, хазалле даькккхича а, Рохьмадал цуьрриг а ирча вац хлара, — цлеххъана даг чу иккхира Маликина Махьмуде хьяьжча. — Къинхьегамехь дахчаделла, нуьцкъала элдара дегI. Хьийзина, Iаьржа месаш, сийна, эсала ши бляьрг...»

— Iаламат дика мега. Рохьмад реза хир вуй ткъа?

Маликас, балдаш а саттийна, ши белш хьалатуьйхира.

— Ахь дуьйцучух со-м ца кхета, Махьмуд. Цуьнгара бакьо еза балха, я деша вовдучуinna?

— Хаац суна-м, — дуткъа тодинчу шен мекхех куьг а хьохуш, Малике а хьяьжина, велаькьежира Махьмуд. — Хьо цуьнга маре йовду бохуш эладита ма ду юьртахь.

Махьмуда аьллачух цецйолучу меттана клажъяхана, зевне ела-елира Малика.

— Ванах, со йоцург массо а тешна ву-кх оцу кхолламах! Наха а и дуьйцу, тхойшиннен дай-наной а и захало хилла даьлча санна Iаш бу. Рохьмад а, со шен дола яьлча санна, сапаргIатваьлла!

— Ткъа хьо?

— Со маьрша йол ю-кх и дIо сийначу стиглахь хьийза гIам Iаьржа леча санна, — шен жима, клайн куьг хьала а лаьцна, мар-хашна клел хьийза куьйра гайтира цо. — Цкъа делахь, Рохьмаде яха сан ойла а яц. ШолгIа делахь, майрчун бакьо яц шен зуда лай йнна, дуьненан ирсах а хадийна, беа пенна юккье а йовьллина кхаба.

«Хъаха ю Малика-м шен амал йолуш йоI, — ойла йора Махьмуда, цхъа ах сахът хъалха Рохьмадца шен хилла къамел дага а деана, карзахъяллачу Малике а хьоъжуш. — ХIокхо ша лoъруйтур ю. Хаза ю-кх. Ваьхьар вуй те со кхуьнга даррехъ сайн дагара хайта? Нагахъ ца ясахъ?»

— Нийса боху ахь. Адамийн ирс безамций, къинхъегамций ду, Малика. Муха эр дара иза? Култура — къоман юьхъ ю. Цуьнга хъаьжча го и къам куьзганна чохъ санна. Цунна а, дерригениа а вайна оьшург дешар ду. Цуьнций бен лаххадер дац вайн халкъан сий. Цундела, вай ваьш дешна ца Iаш кхин берш а Iамо беа. Нийса ойла ю ахъ йинарг, Малика, Амма ахъ, юха ца йолуш, иза кхочушйойла а луур ду-кх суна.

Малика шовданехъа дIахъаьжира. Циггахъ толла кIел, нахана тIе охъаховша динчу дехачу гIанта тIехъ пондарх пIелг туьйсуш, ша хIъна Iара Асламбек.

«Цунна хIун ду миччахъа Iийча а, — ойлайора Маликас. — Иза а, Асет а хIора депна цхъаьна ду. Со цхъаьнице а яц...»

ЦIехъана цунна дагадаера ша хитIа еана дикка хан хилар. ХIинца-м пхoъазза хитIа яхана йогIу хан а яра. Хьо хIун деш хьeелIра, аьлла, хаттахъ, нене хIун ала деза?

— ХIан, Махьмуд, со дIайoьду, — шен кIудалах тасаелира иза.

— Цхъана минотана собардехъа, Малика, хьоьга ала масех дош дара сан, — дийхира Махьмуда, хIиницалц ша цо и аларе хьоъжуш Iийча санна. — Ам Асете цхъацца тIе-керсц еш меттигаш а хиллера. ЦЦо хьоьга дийцина ца дийцина-м хаац суна. ТIехула тIе, бeрo санна, кехат а яздира ас хьоьга. Хьoгара жоп дацахъ а, амма хьуна сайн дагара хууш хир моьтту суна.

Махьмудан къамелаца хийцаделира Маликин лелар а. ТIепаза дайра цо эвхъаза деш долу къамел, зевне елар, севцира дIасатуьйсу куьйгаш а. Иза ши бIаьрг лаьтта а боьгIна, когарчу туфлин бухьигца шена хъалхха лаьтта тIехъ сизаш хьоькхуш, сурташ дахка хIоьттира.

— Дийцина соьга Асета а. Хъан кехат а кхъачна соьга. Кхин дIа ахъ дийца ца оьшуш, хъан дагахъ дерг дерриге а со хууш ю-кх.

— Цунах муха кхета веза со?

— Сан хьуна ала хIумма а дац, Махьмуд. Амма иштта сиха соьгара жоп ма деха. Хьо сагатделла а, хан яйа гIерташ а ца лeлий хаьа суна. Хьуна зуда еза, ткъа сан а мацца яхана а маре яха деза. Хьуна ю моьттург со ца хила а, суна ву моьттург хьо ца хила а тарло. И дерриге а хено гойтур ду. Доцца аьлча, тIехиндерг хьох дозуш ду-кх.

Махьмуда ойла йира. Малика-м бакълоь, амма АсхъабaгIар иза цхъанхъа маре лахъ?

— Ткѡа Рохмад, шун дай-нанойн барт? — хавттира цо цлех-хъана.

— Рохмада, шен машине йоглур лохур ю шена, — елаелира
иза хьалха санна зевне. — Ткъа, сан да-нана ювдал дац. Цара лур
ма яц со суна ца везачуьнга. Со ца г1о, Махьмуд, хьан доттаг1 а
хир ву сагатлуш? Дуккха а хан ю цигахь иза, бо санна, хьъна Ia.

— Діаго, Малика. Баркалла хьуна. Ас сецорна бехк ма билла-
лахь. Юха гойла хир дуй вайн?

— Иштта, цхъа аътту баъллачохъ гург хир ду-кх. Марша йой-
ла хьо!

— Марша глойла!

XIII

Юртан исбахъаллин самодетельностан балхе хьовсаран де цкъа бен ца догӀу шарахь. И де юртан дезчу дийне дирзинера. Шо шаре мел дели алсам хуьлура оцу дийне хьовсархой.

Стохкачул дукха дара клубе гулддела адам. Пхи бле стагана лерана йнна клуб, патарма санна, юэзнера. Зала чохь го тайп-тайпана яхьаш. Голашна юккье ласанаш а ледна глантийн хьалхарчу могланашкахула дла хевшина къена нах а, зударий а. Кара лаьцна бераш а долуш, хевшина а бу дуккха а. Глантийн магларшна юккъехула дитинчу некъашца а, пеннийн дохалла а дла-хьовттина адам ду. Массеран а яхьаш малх санна екхаелла ю. Самодетельностан дакьалацархозна юкьахь церан хлораннен а я гергарниг, я доттаг, я тлехьийза йол, клант ду.

Керла номер кхайкхийча а, чекхъяьлча а дехха тIараш детта. Накхармозийн тускарх тарло зал сценина дужьал кпирхъа обозначу юкъана. Хьовсархошна, вовшашна чучча а гIерташ, йийцаре йо хIор номер.

Юьртан артисташа олучу илleshка ладовгӀу хьовсархой шайн ойланащца кхерстара ирсан малха клел заадаьккхинчу хьомечу лаьмнашкахула. БӀаьргашна хьалхахӀуьттура, хӀорд санна тулгӀешха техка, хьийкӀьинчу ялтийн аренаш, стоьмашна язьелла сийна бошмаш, лаьмнийн басешкахь маьрша дежа даьхний, гӀалананна тӀехула стигла мархашка лаккха хьала а ийна клур туйьсу заводийн, фабриккийн туьнкалгаш, космосехь хехкало майра, хьуьнаре советски адамаш. Ткьа, хелхарш! ТӀе клӀичу дарнн яйн полшанаш юьйхина, коьрта клӀайн шипонаш техкина хелхабуьйлу мехкарий мохо айбина лелош санна хеталора. Церан кьона, ирсах юьзна, самукъане яхьаш, эсала доьлу цӀен, ховха балдаш, доьхкарша кьевлана юткӀий, оьзда гӀодаьккӀаш, букъа тӀехула охьахецна дашо бос беттало ехий, стамний клажарш гуш хийла кланта доккха садоккхура зала чохь. Ткьа, клентий! Мокхазх туйьсу суйнаш санна, чӀарххехь юкьалелха уьш цкьа байн ког шаршош буьйлалой, тӀаккха клез-клезиг чхьагбуьйлуш, дӀаьндаргаш санна

хыйзара. Зала чохь деттачу тIараша, гIадбахана хьовкхучу маьхьарша къарIора пондаро локкху йиш а, етта вота а, сцени тIехь детта тIараш а.

— Акробатически этюдаш. Кхочушйо Гезиева Азас!

ТIеобзначу кирхьанал арахьа, авансцени тIе а хIоьттина и ма-сех дош а аьлла къайлавелира концерт дIахьош волу Муслимов.

Хьовсархошна юкъара дIа цуьнга хьажархьама, иза юкъаьлла-ле зала чу воьссина Махьмуд баккхий нах болчохь, гIанташна юк-кьехь хIоьттина лавттар. ТIекхьачна елира, самодеятельностан дакъалацархоша хиндерг ца хууш, ладегIна минот. Ца юхуш чекхъялаурий те Аза? Цо лелочуина хIун эр те юьртахоша? Езаш тIеобцур те, я нажжаз ер те?

Хуур ду-кх хIинца.

Сцени тIехь къайлабаьккхина хIоттийнчу пининно тIехь яйн йиш йолийра Зураа. Сценин цхьана маьIсехула схьа гучуйолу Аза. ДегI ловдуш тIеюьйхина доций пхьуйшаш долу спортивни сийна майка. Iаьржа шаровараш. Охьахецца берриге а букъ дIа лоцуш йолу еха, дашо бос бетталучу юкъачу месех йина стомма ши кIажар, коьрта гонах хьарчош, дIа а къевлиина, уьш ца хец-ялийта тIе тилиина чиллана жима йовлакх. Когань байн, кIеда спортивни кIархаш. Горгачу, безамехьчу юхьа тIера эсала Iаьржа бIаьргаш самукъане богу. Иза халла хаалуш эсала елакъежа, дIа-нехьа, тIехьа а бевлла, дегнаш детталуш лерана шегла хьуйсучу шен накъосташна а, шен дог ирахIотто гIерташ велакъежаш зала чуьра схьахьожучу Махьмудана а.

Клуб юьззина долу адам диет а ца хуьлуш, таппаьлла тийна ладоьгIуш хьовжу шайн юьртахоцуйнга.

Пондаран эшаре терра байн ког шаршош цхьа го а бихьна, то-хара ша гучуьйлачохь саца а сецна зала чу йорзу иза. Цуьнан даима а партала хуьлуш долу, лохо-дуткъа дегI цIеххьана дула-делла, резинкин буьрканах тарлуш кхоссадала кечло. ЦIеххьана кхоссаелла, «флик-фляк» цIе йолу упражнени кхочушъеш, хIава-энь хьавьзина «Iуьнциалг» а боккхуш ирахIутту иза. Зала чохь тIараш детта. Ткъа Азас, секундана а ца соцуш, изаа упражнени еш сценина буьззана го хьо.

Аза сцени юккье а яьлла сецна, тIеваханчу Ахьъяда цуьнга мерах хьокху цIена дарин йовлакх делира. Нисса ира а хIоьттина-шена тIехьа, когийн кIажашна юххе иза охьатесира Азас. ТIаккха шен ший а куьг некхана лахха тIе-кIел а диллина аркъал а сет-тина, цергашца йовлакх схьа а эцна, шен метта, хьалха сапна, дIанисъелира.

Там хиллачу баккхийчу нехан лохха гIовгIанаш евлира.

— ОстопираллахI!

— Дала делла хьуьнар ду-кх!

— Турпала ю-кх и йол!

Ткъа, Азас, цергашца схьалаьцна и йовлакх а долуш, шина а

агlor тлехдика кхочушйира «мост» цле йолу упражнени. Цкѣа-шоз-за бляргашца хаттар деш Махьмуде хьаьжйира Аза. «Реза вуй хьо?» — хьоттура оцу бляргаша. «Лаламат дика! Баркалла хьуна. Аза!» — жоп лора Махьмуда, корта а телош.

— Дуьне доха герга дахана-кх! — хезара Махьмудана шена тлехьа цхьа зуда луййш. — Дерзина пхьаьрсаш, кучана аьлча а, оцу лаламна юккѣхь кепа тоьхна дегл! Боккха болх бу-кх эхь цахатар!

— Эхь мичара хета цунна, — тлестайра юххера кхин цхьаь.

— Лаьхьано санна цо сетточу дегле хьажахьа цкѣа! Иза йолчу юьртахь хир дацара иман-беркат!

— Шу хьанна хлун ала глерта? — оьглазе йистхилира цаьр-шинна тлехьа хитна лен йоккхастаг. — Эхье хлун ду цо лелош? Шаьшшиь глийбаташ даха еанехь, ара а ялий, цла glo!

— Хьобга ца лоь тхо!

— Со-м лоь шуьшинга. Цул оьзда зуда кху эвлахь яц. Я шуь-шиннел эладитане ши стаг а яц.

— Ма ейша, зударий, гловгланаш? — тлехьавирзйира хьалха хитна лен воккха стаг.

Зударий, оьглазе вовшашка а хьаьвсинна, хала сатоьхна, дла-тийра.

Адаман цецдаларан доза дацара Азас, уггар чолхе а, хала а «шпагат» упражнени кхочушйича. И упражнени чекх а яьккхина, лаьтта куьг ца тухуш каде хьала а иккхина, когашна тле ира-хьоттинна иза, ши куьг дласа а тесна, сцени юккѣхь саца а сец-на, дехар деш санна, эсала ела а кѣежна, зала чуьрчу адамашка хьаьжйира.

«Суна го шуна юккѣерчу дуккхама а ас лелочух ца дешаш, со нажжаз еш, сетто муцларш, ен яппарш. Аш суна шайтла а, эхь доцург а, ца олуш хлума а ца дуьту хир ду. Со нажжаз еш йийцар бен кхин кѣамел хир дац шун тахана дуьйна дла еххачу хенахь. Амма со-х цкѣа а ца даьлла оьзда доцург. Дер а дац. И шуна а хаьа. Ткѣа тахана ас шуна хьалха кхочушдинарг сан декхар дара. И лаьара сан хьомечу Аьрзуна а, цуьнан доттаглашна а. Хинна аш кхэл ейша...» — бохура цуьнан тийначу хьажаро.

Хлаь, Аза шек ма-хилара, зала чохь дуккха а бара цо лелий-начунна реза боцурш. Цхьаболчара и шайн резабацар гучу ца доккхуш кѣайлехь сецадора, мотт бехо болуш багахь ца соцуца-ра хоззуйтуш олий дла а дохуьйтий маьл-маьлнехь девнаш ойбу-ра. Резабоццара юкѣ-юкѣа ден бур-бур дайра, Аза чекх а яьлла, сцени юккѣхь сецча, шаьш хевшинна лечуьра хьала а глевттина наха, Аза тлехь йолу сцена а егош, дехха тоьхначу тлараша. Азина гора йоьлуш шег хьобжу бленнаш яхьаш.

И минот шен дахарехь уггар ирсениг хийтира цунна.

— Цу тлехь тхан концерт чекхйолу, накѣостий. Хьовса дахкар-на баркалла шуна. Тхан кхачамбацарш хааделлачо, тлаьхьа а

сецна, тхайга схьааьлча, чlogla хаза а хетар ду тхуна. Iодика хуьлда шун.

Нах, шаьш хевшина Iечуьра хьала а гIевттина, неIарехьа дIа-гIеьртира. Цхьаберш сцени тIе хьалабуьйлура.

— ХIара дош ду шуна! — баккхийчу нахе чlogla кьамел деш воллура Кьосам. — Кхин-м хаац суна, Москох яхийта мегар яра Аза! Районехь-м хьовса, Грознехь а хьалхара меттиг вайн хир ю.

— Цуьнан-м шеко яцара!

— Иштта хуьлу, юьртахь да хилча. Куьйгалхочо вовшахтохаре терра ма хуьлу болх а. Ас декьалво хьо, Кьосам, — хьаставелла Кьосамна юххе а иккхина, цуьнан куьг схьа а лавцна, чlogla ластийра Чоккамара. — Дахь куьйгалла ахь санна дан деза, ца дахь шен цахь Iан веза.

— Юй ткьа Нохчийчохь вайца кьовса, Аза санна, йоI хьалхататта ницкъ болуш юрт? Вайн нсбаьхьалла ю иза! — Чоккамара дуьйцург шена ца хезачуха, амма цунах там хилла, вела а кьежна Адамна Iевирзира Кьосам.

— Нехан ярташкара нах вай санна Iовдал бац, — эkkхийтира цхьаммо. — Кхузахь эхь-ниман а довш лаьтта.

— Делахь хьо, тхо эхь-нимам а доцчу Iовдалшна юккьера дIа а валий, кхечухьа гIохьа! — дIавирзира Адам, амма и Iоттар йина стаг, арабовла неIаре гIертачу нахана юккьехь вайра. — Маккахь мел дешначу кьорIанор, хIара цхьаболу божарий оцу зударел дукха ма оьшу. Оцу берашна зударий луьйш, ткьа араваьлларг санна болчу охьабожарша цара аьлларг кьобалдеш, баганаш етташ цхьанхьа хевшина Iийр бу хьуна уьш. Амма со волчохь бага гIаьттинар-м юьхь-кIайчу хIуттур вац!

— Хабарш-м дуьйцур ду ца Iечо, амма и кегийрхой Iаламат кaде, хьуьнаре адамаш-м ду!

— Дала дукха бахабойла уьш!

— Гуллакх дика чекхдаьлча-м Кьосамна а хета хаза, — Махьмудана муьшка йира уллохь лаьттачу Решеда. — Хьажахьа, цуьнан векхаваларе!

Баккхий нах луьйчохь а битина, шен накьостий болчу, сцени тIе хьалавелира Махьмуд. Кхузахь Азина го а бица бохкура берриге а.

— Вий нана, Аза, хьо эхь хетта, йохарна кхоьруш, чохь са дa-цара-кх суна! — цунах дIахьерчара Майса. — Хьо-х хьогуш дала дохку-кх тхо. Ма майра стаг ю-кх хьо!

— Со яц и майраниг, Майса, ткьа, сан майра ву, — йовлура Аза. — Олучо ша эриг цунна эр ду, суна эр дац. Амма иза ца кхера-велира хIуманнах а!

— Аьрзу санна хIусамда суна а нислур вац те! — забар йора Розас, — Ишттинг караваллац маре гIур йолуш яц-кх со!

— Дер ю хIета хьо ехха Iийр, — сацпйра иза бакьдерг дуьх-

хьалдла аланза ца лалучу Асета. — Аьрзу санначу клантана, Аза санна зуда а езар ю.

Аьрзу вист а ца хуьлуш лаьттара. Амма Махьмудана шера гира иза шен зудчуьнга мел боккхачу безамца хьоьжу, цуьннан бляьргашна чохь йогу ирсе цле.

— Ас даггара декъалво хьо, Аьрзу, — тле а вахана куьг а лаьцна иза маракъевлира Махьмуда.

— Стенца? — велавелира Аьрзу.

— Хьан оццул дикачу, майрачу зудчуьнца.

— Ой, хиницца хьина хьуна сан Аза дика а, майра а юйла?

— Дика юй-м хьалха дуййна а хаьара суна, ткъа майра юйла тахана бен ца хин. Амма маса хир ду вайн зударшлахь, Аза санна долу, жовхларш, Аьрзу? Уьш каро деза вайна, ткъа карийча, ахь санна, иштта нахана гайта а деза.

* * *

Клубера шаьшшиь цла дерззалц хала садиттира Азас, Аьрзуга йисткила йиш йоцуш. Иза шена реза хиллий хаа лаьара цунна. Шаьшшиь цла кхаьчча атталла, шена тлера плащ дла а ца йоккхуш неларх чохьха ма йоллур Аьрзун коча хьаьрчира иза.

— Аьрзу, сан диканиг, реза хилин хьо суна?

— Реза хили бохург дац, Аза, дуьххьалдла дукха реза хилла, хьуна тле а хьаьдда хьо мара йоллаза-м висира!

— Хиницца парглатъелин со? — хойттара цо лахара хьала а хьоьжуш.

— Хлан-хла, Аза. Тахана ахь теснарг хьалхара гилуч ю. Районан а, республикански а хьовсаршкахь шозза сцени тле яьлчахьана, парглатъеьтур ю хьо. Мегар дуй?

— Хьуна луьург дийр ду ас, сан диканиг. Хиницца, нехан безам баьлла хир бу сох. Клуба чуьра араьялча, нехан бляьра хьажа ца яьхьаш, лаьтта а йоглаелла сара со...

— Эрпа еана. Хьо стенах коьбру? Цул иштта хлара хьайн жима корта лаккха хьала а айбина еанехь, — шина пелгаца членг лаьцна, Азин корта хьалаойбуш, тлехьа саттийра Аьрзус. — Хьайга ада-маш мел боккхачу безамца хьийсар ца хаьа хьуна? Хир бу дера-кх мотт вон берш а. Царех кхера ца оьшу. Ялтин хлу таса латта уьшлах цландечу стага садетта деза шена гонаха пхьидаша ечу глов-ланиа.

Азас шен жима корта Аьрзун шуьйрачу некха тле талийра.

XIV

Тле цлен гериг юьллуш, еттинчу кибарчигех дуттуш, даккхий динна Асхьабан ценош оцу куьпахь долчу ценошна юкьахь хазал-лица къестара. Цхьацца болу нах цецбуьйлура Асхьабах. Иза а,

цуьнан зуда Аминат а кхузткъа шаре даьлла ши стаг ду. Цхьа йол бен кхин бер а дац, я хир ду ала меттиг а бац. Хлетте а пенсе ваьлла садоучу меттана, валахлотталц къахьобгуш, денна шен бахам стамбеш ву. Ялх цла. Хаза кхиош стоьмийн беш, узуш гомаш, цуина тлаьхьа дуьхьарг а, клорний а. Оцу ялх цла чохь доцуш хлума дац. Стенна хьобгу цо и къа? Хлара шиъ мел дукха дахахь а иттех шарахь бен дехар дац. Йол маре глур ю. Шовзткъа, шовзткъе итт шарахь цу шиммо гулбина бахам хьанна буюсу? Йолана. Невцана. Зовкх дара и зрна къа ца хьобгийла-м.

Амма наха хлуьу дийцахь а Асхьаб дика вехаш а, ша стенан дуьхьа вежа хууш а стаг ву. Цуьнан дагахь дерг а ца хаьара, аталла Аминатана а.

Ткъех шо хьалха кхо клант а, цхьа йол а — уьш дий бер дара цаьршиннен, амма, цхьана-шина шарахь хьаьвззина уьш дий а дала а делла, цхьалха дисира и шиъ. Мел сатийсарх царел тлаьхьа и цхьа йол бен кхин бер а ца хилра цаьршиннан. Оцу йовлан дуьхьа вехара-кх Асхьаб. Цуьнан дуьхьа хьобгур-кх цо и къа. Ду дера-кх цуьнан-м нехачел а дика цленош, оцу массо цла чохь кузаш, шифоньераш, буфеташ, шкафаш, диванаш. Йола цле тоьххарг ерриге а оьцу. Книгех юьзна уггар тоьлла кхоъ книжни шкаф. Цкъа хьалха радиоприемник, тлаккха «Рубин» телевизор. Тлеюху бедарш-м хьехо а ма ца оьшу. Итт класс чекх а яккхийтина.

Малика члорла шеп деге, нене хьаьжна ю. Къинхьегамна тлера а ю иза. Цунах дозалла до Асхьаба. Хлума а вон йол-м дера яц. Йигинчунна нисъелла зуда хир ю. Амма мич-мичхьа-м йохуьйтур яц. Цуина везачуьнга, ша реза воллучуьнга бен. Тлаккха бохий ахь, там-мам хьеха а бийр бац. Цуина деззарг майрачун хлусаме дладохуьйтур ду. Шайл тлаьхьа и цленош а, и бахам а весет а динна царна а буьтур бу.

И ю-кх Асхьабан дахаран лалашо. Амма цо иза ца хоуьйту аталла Аминатана а. Шен къайле зударшка юьйцучул, момсарна тле а ваьлла кхайкхор глеле ю, олу Асхьаба. Делахь а, майрчо ца дийцарх а, Аминатан шен а ю деган клорггехь изза ойла.

Урамехьа долчу корехь книга а керахь, маьнги тлехь, глайби тле пхьаьрсан гола а глортийна, куьйга тле корта а биллина ах тевжина луьллера Малика. Амма тховса суьйранна цуьнан дог ца доглура книга еша. Цхьа агло йовшура, амма коьртехь цхьа дош а ца соцура. Ца гора корана дуьхьал йолчу жимчу майданехь дехьа йисте шен «Волга» дла а хлоттийна, цуина тле а тевжана, дукха хенахь дуьйна ша тергалъеш лаьтта Рохьмад а.

Ерриге ойла длаьаьцнера тахана делкъехь Махьмудаца хиллачу къамело. Хинца а дуьхьалхуььттара цуьнан лекха хьаж, бехо нийса мара, дуткъий лаьржа мекхаш, хьийзинна лаьржа месаш, эсала ши бляьрг. Цаьршиннен кхоллам цхьана нисбелча... Малика тешна яра тлаккха шаьшшиъ прсе дехарг хиларх. И шиъ ший а дац къинхьегамнах кхоьруш. Къона а, дахаре болчу беамакх дуьзна а ду. Тле-

догӀучу шарахъ ший а деша гӀур дара. Махъмуд — юртбаханан институте, ткъа иза — хъехархойн институте. Цхъаьний кино а доьдуш, книгаш поьшуш, эшаршка ла а доьгӀуш, уьш йийцаре а еш, ма хаза Иийр дара-кх и ший. Доцца аьлча, Аьрзу а, Аза а санна, хаза, бертахъ дехар дара и ший...

Ткъа, Рохъмадан собар кхачош лаетта. Рохъмадна хаьа Малика корехъ хиьна Iаш юйла, амма иза ара ца йолу. Дукха хан йоццуш хийистехъ шавьшинен хиллачу къамело а, ткъа хӀинца цо ша тергал ца варо а карзахьаьккхина иза корана а, гӀопан неIарна а тIера бIаьрг ца боккхуш лаетта. Хьекхийна, хIуманна ца мегачу яккхина фетровн шляпа. Цкъа тIе къовлуш, тIаккха малъеш, ийзийна галстук а, кочахъ бухка санна, кхозуш.

«Амма соьгара яьлла яха меттиг-х ма бац хьан, — боху цо шашега оьгIазе. — Папашас-м гуьйренга тоьтту хьо ялоран гӀуллакх, амма вай иза сихвийр ву. Цхъа бутт балале хьо сан марахъ ца хилахъ со Янарсин кIант Рохъмад вац-кх хьуна...»

Рохъмада туьйсу кхерамаш а, ен чIагIонаш а юкъахъехира ге-на доццуш урамехъ евллачу гIовгIанаша. Иза дIахъаьжна а вала-ле, оцу агIор мехкарийн йиш йолаелира:

Хьайн никIапа тIехъа туьйсуш,
Iаьржа бIаьргаш ткъесах лепош.
Даьсса хабарш соьга дуйцуш,
Сан лар толлуш ма лелахъа.

Наггахъ даккхий синош дохуш,
КIайчу куьйгийн пIелгаш сеттош.
Хьайга ядий йола, бохуш.
Тхан хин коьрте ма хIинтахъа.

Суьйранна клубе боьлхуш мехкарий бара уьш. Циггара схъа-йогӀуш хӀинцалц Асет, Зараь, Залпаь а — уьш кхоь бен ца хуь-лура, ткъа хӀинца.. пхиь ю! Тховса тIекхетта Айза а, Кемиса а. И ший цига ца йохуьйтуш дуьхьалваьлла ма вара Адам а, Iусман а. ХӀинца хIун хилла?

...Сан дсI баьрче дехарийца
Къина нах ма хийшиштахъа.
Сан нийсаршка кхаьнаш кхийдош.
Безам иза ма гIертахъа.

Хьайна лаьхъ соьца ваха,
Латта эрна ма хъешалихъ,
Хийций болар, тийна дахар,
Къинхьегамца хьоу гайталахъ...

«Дела гIо шу тIус-седа дуьхьал! Мицахула нисдели шу схъа, — вала а, вола а меттиг яйна хъаьзира Рохъмад цкъа хьалха мехка-рий а, тIаккха царна тIаьхьавогӀу Асламбек а, Махъмуд а, Ахъьяд а гучуваьлча. — Хьалххе кхузара дIа мукъана а ваха велара со.

Хинца а уьш тлеххачале длаваха веза. Суна локкхуш ю-кх цара 1
йиш. ХIап-хIа, сокур ву со. Со дIаглахь ведда вахана, бохуш, бо-
лур бу. Асхьаб сокур вуй те шен дашна тлехь? Цаьрца цо Малика
яхийтахь?...

...Дайша хьехна оьзда гиллакх
Дани хьайца ахь ларделахь,
Согга кхийдо безам, тешам
Вайи халкъаца бекъий долахь.

Суьйранна малх чу бузале,
Вола тIаккха тхан хин коьрте,
Ала согга: «Йола, Зулай,
Малх теш лавина гур ду вайша...»

Лерга буру хьийзош саниа хезара Рохьмадана эшаран хIор дош.
Хинца уьш кхуьнга инслуш бохку. Асет МаликагIеран керта йирзи.
Асламбек велакъежа. Цхьа забар кхосса йоллу хьуна и пелаг.

Машинан неI схьа а йиллина, сиха чу охьа а хигьна, догIа хьов-
зийра Рохьмада. Цена машина куьг ма хьакхаделла летира. Йоц-
ца кхоъ сигнал а елла, чIогIа тата доккхуш неI тIе а тоьхна, мет-
тахваьлла Рохьмад майданна го а тесна, кегийрхошна тIе чан а
тухуш, юххехула тIех а иккхина, шен стигла басахь цIеначу «Вол-
гица» кьайлавелира.

ХIетта Асетаца цхьаьна кетIа яьллачу Маликина гира и сурт.
Амма цуьнан дага чохь сецнарг цхьаь дара: машинан неIарх долу
ангали охьа а дахийтина, ах ара а кьедда, ца вешаш муцIар а сат-
тийна, тIехваьлла Рохьмад.

Маликина ша иштта гарах дог Iаьбна вахара Рохьмад а.

— ЯгIац хIара, — элира Асета гийIлла. — Асхьаба янийтац ша
боху.

— ДIаялахьа, делхьа, тергал а хIунда до оцу кьанделлачу
шиммо дуьйцург, — прх иккхира, ша олучун ойла а ца еш, дага
деънарг схьаолу Залпаь. — Диканиг а, вониг а кьасто а хууш,
йоккха хилла йоI яц хьо?

— ХIап-хIа, Залпаь, дас, нанас дуьйцучуьнга ладугIуш хила
веза доьзалхо, — элира Маликас, хьешашка маршалла а хаьт-
тина.

— Нагахь цара нийса доцург дийцахь?

— ТIаккха а, — Айзе а, Кемнсе а хьаьжна, доккха са даьккхи-
ра Маликас. — Амма уьш кхето беза цара дуьйцург нийса ца хи-
ларх. Дена, нанна лаьа моьтту хьуна шен берана вониг хуьлийла?
ДуьххьалдIа, шавш лелориг нийса ду моьтту царна. Цхьана дий-
нахь кхетае богу. Адам а, Iусман а кхетта шайн гIалатах.

— ЦIахь дуй Асхьаб а, Аминат а? — хаьттира Ахьъяда Мали-
кин хьокъехь юха а цкъа цаьршинга дехар дан ойла хилла.

— Чохь-м дац и шиь. Бешахь, цхьанхьа хила там бу. Гена ца
даьллий-м хаьа суна. Цул дийцийша, хIун ду шун керла? — хаьт-
тира Маликас мехкаршка, Махьмуде дIа ца хьажа а гIерташ.

— Керла хелхарш, эшарш а ю. Доцца аьлча, тхан ерриге а пертуар кӀирандийнахь хьуна ган ма гина, Малика, — мехкарийн метта жоп делира клубан заведующис Ахъяда. — Ткъа, хьайн доттагӀчо, Асета, ша олу йиш йийциний хьуна?

— ХӀан-хӀа?

— Алахьа, Асет!

— Диadowлийша, ураме а хӀиттина, хаза а хир ма дара иза!

— ТӀаьххьара ши байт мукъана алахьа!

— Вий, нана-кх, юьтур яцара-кх аш! Йовшур ю-кх ерриге а.

— Мегар ду.

Асет, шена гонаха а хьаьжна, кертаца дӀа динчу дехачу гӀанта тӀе а яьлла, ша сцени тӀехь дуккха а барамехь хьовсархошна хьалха йолуш санна дӀа а хӀоьттина, кьостуьйтуш, боккхачу айамца стихотворени еша йолаелира:

...Хьо яц ткъа махкана
Къуонахой белларг,
ТехкӀнарг вайн халкъан
Турпалхойн ага.
Ма кхера! И эхе
Бух бахкабелла
Ӏадатах йисна юьхк
Кога кӀел ата!
Ӏилманан неӀ хьуна
Йиллина лавтта,
Цу хазиний жовхӀаршца
Хьайн хьекъал кхала.
Ирсечу кху дийнахь
ДегӀ мадду гӀаттий,
Хьайн хьуьнар гайтахьа.
Нохчочун нана!

Шен тӀаьххьарчу дешнашца куьг хьалха а тосуш, Малике хьаьжначу Асетана гира шен доттагӀчун Ӏаьржа, боккха ши бӀаьрг хих буьзна тӀехтуьйсуш. Вукхаьрца цхьаьна цкъа чӀогӀа тӀараш а тоьхна, тӀаккха тӀехьаьдда Асет шен мара а кьевлина, гӀанта тӀера охьа а йоссийна, керара дӀа ца ховцуш, хьовзийна ши-кхо го а баккхийтина, тӀаккха лавтта охьахӀоттийра Маликас.

— Ма дика йийшира ахь, Асет. Дагах хьакхалуш, дог ойуш!

— Малика, школехь-м ахь айхьа а ма язйора дика стихаш, хьо ца ягӀахь а, тхуна стихаш мукъана а язъехьа, — дийхира Асланбека.

— И дагахь-м со а яра, — гӀийла слакъежира Малика. — Башха шуна юкъа а кхетта ас гӀуллакх дийр ду бохург ца хуьлуш доллу. Вай хӀун деш лавтта кху кетӀа а хӀиттина? Йовдал-м со а ю шуна! Дуьло чу а гӀой, охьаховша вай. Дуккха ца Ӏаш телевизор гойтур йолуш концерт а, тӀаккха фильм а ю.

— Баркалла, Малика. Дика догӀийла шун чу а. Тховса клубехь кино а яц, хьалхе гулделла жимма болх бан дагахь доьлху тхо.

Районни ховсарш тлеххача дукха хан ца йнзина. Цхьа минот хан а эрна яхийта ца лаьа. Тлехула тле, Айза а, Кемиса а тхуна юкцах керла ю. Хлокхаьрца дикка болх бан дезар ду тхан. Длаглой вай? — Накъосташна тле вирзира Ахъяд. — Делахь, Малика, марша йойла хьо!

— Марша йойла! Кхиамаш хуьлда шун!

— Баркалла!

— Оха хьох дог дуьллур дац хьуна!

Кегирхой длабахара. Шн блаьрг хих а буьзна, уьш гучуьра бовлалц царна тлаьхьахьожуш хлоьттина лаьттира Малика. Шен бертаза иза кьера яра шегарчу хьолана. Хьогьу и царех. — Айзех а хьогьу. Ткьа цара-м боху Малика ирсе йой ю. Хлунда? Йолчу денена цхьаь бен яц иза. Цуина оьшург а, ца оьшург а дерриге а гонах охьадилина ду. Доьзалехь шел кегийчу берашна там хплийта глерташ, шена дезарг юхатетта а ца деза. Оцу кертахь дерг дерриге а цуьнан ду. Ша хаза, хьекъале хаарш долуш йой а ю.

«Оххлай, ма глалат буьйлу уьш, — корта хьийзабо Маликас, юьхьа тлера блаьрхиш йовлакхца дла а хьовкхуш. — Ас хлун до тайп-тайпанчу дезчу кладийнийн ткьех кучан, пхи-ялх пальтонан, костюман, кхаа полшини, кхечу бедарийн, дешини, жовхларийн а клалкловзарех? Со стенга йоьду уьш тле а юьйхина? Цхьаннахьа а. Шифоньерашна, чамданашна чохь эрна юхку-кх уьш. Хлаь, чохь телевизор, радиоприемник, кингаш а ю. Амма, уьш дийна адамаш ма дац. Суна дийна адамаш ма деза. Суна цаьрга йистхила а, уьш сайга бистхуьлийла а, и хиница длабахарш санна, маьрша дела а ма лаьа. Ткьа со йийсарехь санна еха...»

Глопан нел а йиллина цхьа ког чохьхьа баьккхинча, Малика снитарш кходу тукар а керахь, хлоьттина лаьттачу Асхьабана тле йоттаелира.

Вовшашна тлеттла нисделча дуьйхира йой а, да а. Малика а, Асет а кетла яьлчхьана дуьйна уьш кьайллах тергалбеш кхузахь хлоьттина лаьттара Асхьаб. Кьоначу адамаш мел аьлла дош а, мел баьккхина ког а — дерриге а уьш гуш а, хезаш а вара иза. Цигахь ша хилар цхьанна а хаа ца лууш хьалхе длавала глоьртира иза, амма йой глийла гича, жимма сацавелира. Хиница иза гучуьвели. Хаза ма дац нахе кьайлах ладеглар, хьежар.

Дена хьалха нисьелча, эхь хетта корта охьабахара йойлан а. Дукха хан яра цо шен сахьйзар дех-ненах лечкьо. Цуьнан дуьхьа кьахьеггера цаьршиммо шаьш кьандаллалц. Цуьнан дуьхьа дехара и шиь тахана а. И доцург кхин дуьненахь самукъадала хлума да-цара цу шиннан: тлехула а, чудилла а хазниг, даа мерзаниг шаьш цуина латтийчхьана дерриге а дуьне цуьнан ду, кхин цуина оьшуш хлумма а дац моьттура цаьршинна. Цу шиммо шайн йой кхайбора шаьшшиннен кьоначу хенаца дустуш. Цаьршинна ца гора хийца-елла зама, адамийн ойланаш. Ца хаьзара, я церан санна ойла шайн йойлан а юйла, иза ерриге а шен ойланца дагца оцу заманна тлаьх-

хье длаглертний, иза сацо ницкъ шайгахь а, цхьанггехь а боций-ла а.

Шайн синкхетамца езара царна шайн йол. Шайн синкхетамах дуьстина кхочушдора цара шайн йоблан хьашт-дезар а. Йолана оьшучух цленна кхетахьара иза а кхочушдийр дара цара. Хаац-кх царна. И синкхетам бац-кх церан. Царна реза ца хила, царна хам-талла ян бакьо ярий ткъа Маликин? Яцара. Цундела, цара шена лелочух ша мел ца лехалахь а, лехало мотуьйтуш, цаьршинна тов-чу аглор схьайоглора иза кху тлаьхьарчу шарахь. Амма, хинна дена гучубели-кх цуьнгара сингаттам, и шайна реза цахилар. И ду-кх цо шен дуьхьа кьахьогуш кьанделлачу дена-наина аьлла баркалла...

Малика дега хьажа эхь хеташ, лаьтта блаьра а йоглаелла, хлоьттина лаьттара.

— Ахь хлун до, йол, ши блаьрг а цийбина? — вистхилира Асхьаб, — Хьоггу хьо царех? Уьш санна зурманаш локкхуш эвла юккьехула йолаелла лела лаьа хьуна?

— Оцу аглор сан дагара хьина-м дац цхьанне а... — халла хе-заш жоп делира Маликас.

— Хьуна хлун хилла ткъа?

Малика жоп дала а кхнале, бел керахь тлехашха гучуелира Аминат. Асхьабана а ца хууш, и санна, цийнан дехьа маьлехь керта юккьехула, кегийрхой кьайлах тергалбеш лаьттина иза, май-рачун буьрса аз хезча йолана орцах яьлла йоглора.

— Делхьа стаг, ма хьайга ца доглург дуьйцу ахь! — геннара схьа мохь белира цуьнан. — Хлун де боху ахь цуьнга?

— Говгла! Хьада, хьо цла чу гло, йол.

Цаьршинна хьалха ша елхале Малика сикха чужара.

— Халбата йовьлича санна, данм чохь йоллуш! — йолаелира Аминат йол гучуьра яьлча. — Цунна ца лаьа моьтту хьуна шен нийсархошца араяла а, шен самукьадаккха а? Я оцу хиннаца дла-баханчу мехкарел оьшуш ю сан йол! Уьш шайн а, нехан а самукьа а доккхуш, юьртана а юьхьклам бан глерташ лела, ткъа сайнинг, бу-хла санна, кху чу а йовьлла ла...

— Говгла! Цхьа жимма а шайн дог кхонйча ца мегий шу-м!

Членга клел диккина кортали схьа а даьстина цуьнан цхьа тле-миг мерклел баьхьира Амината.

— Со бакьлуй-х ма хаьа хьуна... Хьол воккхачу Адама а, лус-мана а шайн йоларий а бахийти. Царна доцу эхь хьуна мичара даьлла хаац-кх суна... Цхьаь бен йоцу йол?... Ас-м нехачел овзда а, гиллакхе а ма кхийнера иза... Со-м ма ца кхоьру цо юьхьлаьржо ярна...

Асхьабан оьглазвахар хлетталц моттаргла хиллехь а, хинна иза боккьала а оьглазваха вуьйлира. Ша леткъамаш бешшехь сик-сикха цуьнга блаьрг тухучу Амнатана гира майрчун хьаьрса, дуькьа цлоцкъамаш айлуш, хьаьжа юккье шад гуллуш.

— Цловза хьо, цловза хьо. Хьо хьоу яра дуьххьара и клубе ца яхийта дуьхьалъяьлларг. Айхьа цхьаь лела а дой, и галдаьлча, суна цом а олладой дIахIутту хьо.

— Ирсе бу-кх и нехан мехкарий, — майрчуьнга ла а ца дугIуш шениг дуьйцура Аминната. — Цкъа маре а яхана шена цхьа бел лаьцца ялахьара и миска. ТIаккха мукъе а жимма самукъа дер да-цара те цуьнан. Мича нислур те нисъяла мукъа а. Кийрахь ша бу-кх...

Аминнат юха а шен бIаьргех корталин тIемиг хьекха хIоьттира, хин тIадам а боцушехь.

— Мича нислур те! — ца вешаш балдаш саттийра Асхьаба. — Шена ца хууш санна. Иза Янарсин кIанте яхийта гIерташ, бага са а кхаьчча, хьаьдда лелаш яц хьо?

— Сой? Ткъа хьо? — корталин тIемаш охьахецча, бекъа гучу-баьлла Аминнатан ши бIаьрг цIе санна, богура.

— Хьо! Хьо! Соьга хьоттуш тардинера ахь иза? Янарсин баха-мах бIаьрмецнг а яьлла, цуьнан кIант Турпал-лела вина вийцира-кх ахь суна. Дерриг а дийцина, нисдина, кечдина, дан а деана, хIан, буха куьг язде, аьлла, суна хьалха ца диллира ахь? Дика болх а хиллера ас тIетовш дош хьовга а, я цаьрга а ца делла!

Майрчо аьллачу дешнаша Аминнат шекьяьккхира. Оцу захалон-на дуьхьал хила ойла-х яций-тIе кхуьнан?

— Эссей, ма элира-кх ахь и ала-м ткъа! Хьо хьоу вацара, Янарса ша дика стаг ву, дега хьажаза кIант а вуьсур вац, бохуш, соьга хабар дийциннар?

Асхьаба иза алар нисса бакъдара. Ван а ву Янарса хIинца а, тIаккха а дика къонаха. Амма кIант цхьа чо а тера вац цунах.

— ДIаяла, дукха луйь хьо, — куьг ластийра Асхьаба. — Хийла дикачу ден вон кIант кхиьна дуьне ду хIара. Царех цхьаь и Янарсин кIант а ву. ХьастагIа синкъераме вахана со...

— Вай нана, дуьйцу ма хаза хьо дела! — керара хецаелла бел меллаша охьаюьйжира Аминнатап — Ахь хIун элира?

— ХIун элира? ХьастагIа синкъераме ваханера, элира-кх.

— Ой, хьо хьера-х ца ваьлли? И ду хьуна, къанвелча стаг тиларчу воьду, бохург, — корта а хьовзийна, ши куьг вовшахтуьйхи-ра зудчо. — ЧIоккамаре има-м ца диллина хетий ахь? Телхина-кх! ХIара дара сан декъазчу коьрте данза диснар?

— Ма ехьа гIовгIа! Талха дер телхина со, хьо коча еачхьана. Амма хIетахь кхин жимма а оцу Iаламате хьежнехь хьер а вер вара. Решеда вигнера со цига. Цигахь юьйцу маьттаза хабарш, муьйлу къаьркъа, йогIу хьожа! Чугулделла цIармат адамаш! Эхь а, гIиллакх а, озьдангалла а хIун ю а ца хаьа цхьанна а. Таханчул тIаьхьа и йол синкъераме яхана бохуш суна хазахь, ас и хьан сира корта хьовзийна схьабоккхур буйла хаа ду хьуна. Мегар дац. Мегар дац. Мегар дац! Иза синкъераме а, ловзарга а ца йохуьйтуш

Йийна-м девр дац вай, амма хьаьнга а, хьанна хьалха а йоьду хаа деза. Мегар дац, мич-мичхьахула йол лелийта. Кхийтти хьо?

Амината доккха садаьккхира.

— Кхийти дера-кх. И ша ду, стаг. Со-м хьо Сетуна тлаьхьа ваьлла те, аьлла, кхераеллера.

Беша ваха дагахь длаволавелла Асхьаб вухахьавьзира.

— Дера, хьо Сетуна тле, и Сету ма яра суна оьшург! — тлаккха цлехьана цхьаь дага а деана, Аминатана тле вирзира иза. — Дуй-цуш воллурий со-м. И хьан нуц, Рохьмад вара цигахь хьна йаш. Клант воцуш а ву-кх со. Амма и тузлакх сайн ца хилийта бохий ахь, хинца санна клант воцуш йан реза а ву-кх. Кьонахчуьнга тера цхьа васт дац цуьнан!

— Хинца зударша кьонахой ца лоьху стаг, — шен бел схьа-эца охьатаьйира Аминат. — Царна шайна ког хецца баха меттиг еза. Рохьмаде яхана йол хлумма а ца оьшуш элан-сту санна ехар ю. Ценош дан а, бахам гулбан а ца оьшу. Тлехаа цлена конка а ю...

— Дог-пах а сено-кх сан ахь и бахам хьахийча, — хаза неха санна моха еара цунна. — Конка! Рохьмад чу а хайина ги йолла езара хьуна иза. Бахам гулбан а, цуьнан дола дан а стаг веза. Сан хьал нехачул совдаьлла, сан долахь конканаш хилла еара хьо соьга?

— Дера ца еара. Сайн йовдалалла еара-кх. Со йошург йоглуьр а ма яцара... — дегабаам бира Амината.

— Хьо а йнса елнра ца йоглуш. Хьада, гловгла а ца еш чу гло. И хьайн бага етташ, кхузахь маьрклажа хан хилийти ахь суна.

— Со-м адама нуьцкьах ца ялайитинера хьоьга! Хьаь а юьгур йолуш, хаза, наха цле йоккхучу нехан йол яра со-м. Ахь дакьаза яьккхи-кх...

— Соьга ца инсълеллехь-м и Сету санна тахана йоьдуш, кхана юхайоглуш, массо маьйле байш даржийна, кера пондар а лаьцна, лелаш хир яра хьо.

— Хлаь, тхо зударийн глуллакх данма а ду декьаза...

— Хьо хлун ала глерта, доцца дийцахьа? — оьглазе хаьттира зудчуи хабар, члеламаш клордийнчу Асхьаба.

— Дера глерта, нехан мехкарий боьлххучу и хьайн йол а яхийта ала!

— Хьайн дела дуьхьа яла суна гучуьра дла! Цаьрций иза яхийта сан хилла баьлла сацам бохош лаьтта-кх ахь. Ма екахьа сан лерехь бумбари санна. Тлехула тле кхин цкьа а суна Рохьмад а, цуьнан бахам а багах а ма баккха. Бахам бу, аьлла, цхьана марцаре йол яхийта йиш яц сан. Ас хала кхинийна иза. Глаж санна цхьалха, кьен-миска велахь а, яхь а, гилакх а, оьздангалла а йолчу кланте йохуьйтур ю.

— Йохуьйтур ю, нагахь йолана везахь!

— Шегахь хьекьал делахь-м везар ву. Наха-м, томана йохуь кучан тлелхигаш бахьана долуш, миччахьа а длао шайн йол. И

хир дац. Оццул сутара а, миска а вац со. Суна кѳонаха веза, кхий-тин хѳо, йоккхаста! Кѳо-на-ха! Кѳонахчо ша лохур ду шена а, шен доьзална а оьшург. Со реза волчу кланте Малика нисло-кх, оцу вайн ялхи цла чохь долу хлума а, божалара даьхний а дерриге а, цаьршинна дlалур ду!

Данма а ша сатийсинарг, амма цуьнга хѳахо ша кхийринарг, майрчо сацам боллуш, шеггара схѳааьлча, хазаетта Аминат, гонах бlаьрг а тоьхна, шаьш гуш цхѳа а воцнийла хиъча, иза мараволла дагахь, ши куьг а даржийна, тлейолаелира.

— Дlаяла, дlаяла, ловдал! — ши куьг дуьхьалтесира Асхѳаба. — Хѳо хьер-м ца яьлла! Цул, чу а гlой, и йол схѳааянйта.

— Цуьнан хlун до ахь?

— И хѳан гlуллакх дац.

Аминат чу яхача, йол схѳакхаччалц, аьлла, кхин ша хlун дер ца хиъна, шена тle а даьржина лаьттаху лѳжан диттан гlода тle девлла сов снитарш дlатада вуьйлира Асхѳаб. Амма цлехъана ша болнийна болх юкъах а битина, гlопах ара ураме иккхира иза.

«Уьш-х гена бевлла а хир бац, — бохура цо шѳа. — Хlиннца дуй биъча, Селамглеран кетlахь севцца lаш хир бу-кх уьш, церан йол кечъелла араяларе хѳоьжуш...»

— Асламбек! — чlогlа мохь туьйхира цо салават дуьллуш санна, цхѳа куьг лере а, важа горгдеш балдашна гонах а лаьцна, — ва Асламбек!

— Ва вай! — хезира охѳа чуьра хѳала.

— Хала делахь а, цкъа схѳаволахѳа!

Йол исбаьхьаллин самодеятельностан кружоке ца яхийта Асхѳаба хѳалха йина чlагlо сийсара дуьйна схѳа хаддаза лѳсташ, маллуш, эххар а тховса суьйранна хаьрцинна дlаяхара. Боккъалла а аьлча, стенах кхѳору иза? Цкъа делахь, оцу клубе оьхуш болу мехкарий, йоккхачу стагана а дайна, хlумма а цуьнан йолал тоьлуш а, я оьшуш а боцуш, и санна мехкарий бу. Царна ца хирг, цуьнан йолана хlун хир дара? Шолгlа, Решѳада ма аллара, нахана дала а гlиллакх а, оьздангалла а, йолуш кегийрхой ма бу цига гуллурш. Тlехула тle, цхѳана а стаге шѳа ша ца лоруш, сов дош олуьйтур долуш дегала йол ма ю Малика. Миска, ша а йитина уьш дlабуьй-лабелча, цуьнан доьхна дог. Асхѳабана тохара гинчу синкьераме ца яхъхана мичча яхийта а мегар ду. Амма, шѳех кхѳера а велла яхийтина моьттур дуй те йоккхачу стагана? Хlуьу хѳѳа а дац хlумма а. Гlойлда шена. Жима ма ю иза. Дуьненах самукъадолу хан ю цуьнан...

— Ахь хlун бохура, дада? — хезира цунна шена тlехѳа.

Цунна хѳалхара дlаяьлча хlайтѳаьлла, самукъане елаелла, екхаелла хуьлу Малика, дас аьларг хlуьу а дан кийчча хlѳьттина лаьттар.

— Хѳуна яха лаьий цаьрца?

— Хѳаьнца, дада?

— Хиница длабаханчу мехкарша.

— Хуна луьург лаба суна-м, дада.

Асхаб цха хума лыхуш санна, лаьтта оха а хьожуш, иттех гулч дласаволавелира.

— Дика ду, йол, — эххар а цунна хьалха сецира иза. — Ас хуна луьург дийр ду. И мехкарий боьлххучу а йохуьйтур ю. Синкьераме яха а мегар ду, амма хьастагла оцу Къайсарглеран чоха суна гинчу синкьераме яха-м мегар дац. Оьзда йоцуш меттиг яра иза. Педоглучу шарахь деша а йохуьйтур ю. Айха а доьшур ахь, тлаккха вайнехан бераш оьзда кхна а, даха а ламор ду ахь.

Хюрш и къамел деш бохкуш, ирхох чехкка хьалаглоьртина хьацар-кIур хилла веана тIехлоьттира Асламбек.

— ХIун хилла, Асхаб? — хьаттира цо синха.

— ХIумма а ца хилла, — воьхна хьавзира Асхаб. — Со дохковавлла, шуна юкха ца йоуьйтуш, айса йол цлахь сецорна. Эхьах-бехках кхоьруш лийлира со. Амма оцу мехкаршна юххехь шу ду. Ас хьеха ца оьшу шуна вайн дайн оьзда гIиллакх а, къонахчун декхар а. Сайн сий шун кара ло ас, Асламбек. Йоло, йол, дIагIо цуьнца.

— Хьан а, шен а сий лардан ницкъ кхочур бу хьан йоблан мичахь а, — элира Маликас, Асхабана цкъа а ца хезначу озаца. — Иштта вон йол хета хуна со, дада?

Цецавлла дIахьажначу Асхабана шен йол йовза а ца евзира. Мича яхана цуьнан ийзалуш, кхоьруш, эхь хаташ хилла юьхь? Иза ян а яцара оцу минотехь. Шайш тIехьовсабелла хума ягийна чехк еккха санна богура курра арIор саттийначу жимачу, горгачу юьхьа тIера Iаьржа ши бIаьрг. Тап ша да ву-кх. ХIан-ха, кхунах кхера ца оьшу!

— ХIан-хIа, Малика, суна и ца мовьтура. Амма хиница а ада-машна юкхьахь наггахь нисло шина кога тIехь экха. Ишттачу йовсаршна ца хаа йоблан сий а, похчийн оьздангалла а хIун ю. Царех ларвала веза мел майраниг а, мел семаниг а.

— Хьан кхерар эрна ду, Асхаб, — цаьршиннен къамелана юкхавуйлира, Асхаб дан гIертачух тIаьххьара а хиница кхетта Асланбек. — Малика хайна юххехь йолуш санна сапаргIат хила-лахь. Тхайш массарна а тIера ас даггара баркалла олу хуна хIара тешам ахь тхайна баларна. ХIокху хьан йолана нэшначохь ваша хир ву тхox муьлхха а!

Малика меттах а ца йолуш, бIаьрхих буьзначу шен боккхачу шина бIаьргаца хаттар деш дега хьаьжира.

— ДIагIо, дIагIо, Малика, — тIе а вахана, Асламбекана тIаьхьа хьалха дIатеттира иза Асхаба. — Дала хало, сингаттам хIун ю ца хоуьйтуш иштта ирсе дахадойла шу.

Шайшшиг юхадерзорна кхоьруш санна дедда оха чу доьду Малика а, Асламбек а къайлададлалц царна тIаьхьахьожуш а лаьттина, тахана ша тIеэцначу сацамах там хилла, доккха са а

даккхиша, вела а кѣжна, ца чу ваха длаволавеллачу Асхьабна, глопах а тевжина, кортални тлемигца мара а ийзош, хлоьттина лавт-таш шен зуда гира.

Аминат йоьлхура. Амма цуьнан бляьргех схьа а Ийдалуш, хе-баршка пхначу беснешна тлехула охьауьдурш ирсен бляьрхнш дара. Мацах, иштта, Малика санна кьона йолчу хенахь цунна сатнийса а ца хиьна ирсан дакьа дара цуьнан йоле кхаьччарг. Аминатан кьаь-хьа бералла а, кьоналла а йовшур яц я Маликин хенарчара а, тлаьхьа тле кхуьучара а. Кхин цкьа а юха а ца ян, шен боданца длаяхана и зама.

Цунах йоккхаера кьена Аминат.

«ДИКА» НАХ

Тхо «дика» нах ду. Наха кицанна а хьехош.

— Делхьа, ву Чюккамар дика стаг.

— Делхьа, ву Селамсолта далла глутлакх дика деш.

— Делхьа, ву Бетарсолта хаза мукьам болуш...

— Делхьа, ву Хьаьжа-Гела диканехь-вонехь дика хьаьвзаш...

Со ца кхетара оцу хабарийх. Дика нах хила оха байшна хазахе-тар дина, жоьра бисинчу зударшна керт-ковхь гло дина, мискачу стеган аьтту бина меттиг а ма яц. Атталла, некъ тобан, Инна тлай тилла дага а ма ца деана.

Сом дера наха ма-вуйьцу дика а вац. Бакьду, сайца буйьцуцу тхан юьртарчу оцу дикачу нахаца вуйьтича-м, эвлаяь, хьовха, пай-хамар лара а мегар долуш ву. Дала дуьненчу ваьккхичхьана цкьа а, цхьана а бусалба стеган мискьала-зарратал рицкьа ца лачкьий-на ас. Далла клел хиьна, харцдерг дуьйцуьйла яц сан, бакьду, кол-хозан, пачхьалкхан айса лачкьийна рицкьа а ас хьесап а ма ца оьцу. Мел воккхачу моллас а гайтал суна жайни тлехь «колхоз», «совхоз», «юкьара бахам» боху дешнаш. Дан ма дац.

Ас далла глутлакх дика до бохург а дацара аьттехьа а. Мол-ланаша дийцарехь, ламазана хлоьттинчу стеган ойла ерриге а дал-ла тлехь хила еза. Нагахь цуьнан ойла бляьрганеглар тухучу юкьа-на кхечу аглор хийцало-кх — и ламаз *барак* хуьлу. Кьина а ма ло-рийла сан иза, хлун дара а хаац, со ламаза тле хлоьттича и дела воцург массо хлума дага доглу-кх суна! Дуьненан глутлакхийн хье-сап а дика дало далла хьалха хлоьттича. Цхьа масал далор ас. Мархин бутт тлебеача масех дийнахь лийли со, вапах, марха досту-чу дийнахь хехь хила везарг со ву-те, я сан накьост Тлокказ ву-те, бохуш, денонн хьесап деш. Иттех де дагардина а валале галволура. Цкьа пхьуьйра- ламазана длахлоьттича, ламаз дехка нигатана ас ши куьг лере хьошшехь, задач коьрте хьаьвзи суна. Хлун моьтту хьуна, масех дийнахь ас корта кегбарх ца даделла хьесап, кхузахь перза ламаз дина а валале, кхиамца чекхделира-кх! Марха досту-чу дийнахь хехь хила везарг сан Тлокказ а нислуш.

Дика стаг со цхъаъ хилла ца ла тхан юьртахь. Иштта, со санна, цле йоккхуш бу дика нах: Селамсолта, Јеламсолта, Бетарсолта, Отарсолта, Јела-Хъаъжа а, Хъаъжа-Јела а. Цхъаболчара молланаш а олу царех — «блокнотийн молланаш». И бохург хIун ду аьлча, цара кисаныхь лелош цхъаъ-шиъ блокнот ю. Цхъаъ — тIеяздина масех дола, а назма а йолуш, ткъа важа — энциклопедин я фразеологин словарь тайла ю, дешнаш а, дийина предложенеш а лаьрбийн а, нохчийн а меттанашкахь язйина.

ХIун ду а хаац, хIокху тхан юьртахь а, кхечу ярташкахь а дика нах бу, бохуш, цле яхана къена нах, хIара тIаххъара шераш тIе кхаччалц, массо агIор буьйллуш, дуьненах кайиттина берзалой нисло. Масала, и лакхахь ас цIераш яьхна дика нах. Ахь дика хьожа баккхахь, царех хIинца а къаьркъанан хьожа кхетар яра хьуна. Цхъа пхийтта шо хьалха ду-кх меллачу спирто вен хьовзийна Селамсолта кылбехьа а верзийна, вахвина охьа а виллина, тхо, доттагIий, Јеламсолта а, Отарсолта а цунна гонах хьийзйна.

— Весетан кехат дуй хьан, Селамсолта? — хаьттира оха кхайкхина валийнчу моллас.

— Дац... дац, — гIам-гIим дира тхан доттагIчо.

— Весетан кехат ца хилча, хьуна тIехь сагIа даккха бакъо яц-кх.

— За-пи-ши...

— ХIун боху цо? — хаьттира тховга моллас.

— ДIаязде, боху.

Кехат даржийна, къолам кера а лаьцна, яздан кечвелира молла.

— Вехна а волуш цо дина весет законехь хир дуй-те? — хаьттира ас, моллин лере а таьйна.

— «Шун веллачуьнга терра ду тхан дола а», аьлла-кх мацах-лерчо, — доцца хадийра моллас. — Схъаалал, Селамсолта.

— Сан долахь мел долу бежана, котам, цичиг — дерриге а суна тIаьхьа сагIинна даккха!

— Ой, хьан къена нана а, зуда а, кегий бераш а ма дуьсу, Селамсолта, царна хIумма а ца дуьту ахь? — хаьттира моллас.

— Маккахь мел дешначу къорланор, — къобалвира иза Јеламсолтас, — ахь летийнчу кьиношка хъаьжча, хьуна тIехь сагIинна даха хIокху махкахь мел долу даьхни а тоьар ма дац!

Селамсолтас, корта а лестош, цIерга оьхьначу цичиго санна, ши куьг дуьхьал тесира:

— *Ни грамм! Ни грамм* дуьтур дац!

ХIинца гой шуна, оцу Селамсолтел дика стаг вац кху Нохч-махкахь. Диканехь а, вонехь а данма хьалха ву. Гайна там хуьлучохь.

Хъаьжа-Јелас паггахь къайлах молу хIинца а. Шех хьожа ца кхетийта бага ЈагIар а кхоьрзуш. Нагахь иза аьрру бесни тIе йовлакх а талийна, багара ЈагIаран хьожа а йогIуш, кхел лозу, бохуш, балхамаш беш велахь, хаа ду шуна, цуьнан derlax бIе грамм а хана хилар.

Хъажа-Іелас малар дарехъ дитар ишта инсделира. Цхъана Іуьй-
раина гІаьттинчу цо, сиха юьхъ-куьг диллина, тІе бедарш а юьйхина,
кисанара давккхина цхъа тун ахча зудчуьнга кховднийра. ДІаяхан-
чу базарахъ боьхкинчу аттах йисина кІезиг нахарташ яра уьш.

— ХІан, зуда, дІаделн иза. ХІара ахча дІадилла.

Зуда цецъелира.

— ХІун даьлла дІа?

— Малар.

— Вайн туьканарий?

— ХІан-хІа. Вайн туьканара дІадаьлча дула ярташкахъ кІезиг
ду иза? — оьгІазваха вуьйлира Хъаьжа-Іела. — Сох дІадаьлла иза.
Таханчул тІаьхъа дити ас иза. Хьо теш а йолуш.

— ХІинца хІун ду хьо имане валийнарг?

— Сийсара гІенах Сесанара Воккха-Хъаьжа гира суна. Кхин ма-
лар мала бакъо яц сан... — Хъаьжа-Іелас, жимма ойла а йина, тІе-
туьйхира: — Малахъ а, теш волуш мала мегар дац, аьлла цо соьга.

Зуда, ца сшаш, еласелира.

— Со Іовдал а ю, ахъ дуьйцург цхъа хІума ду моьттуш, ладоб-
гІуш! ХІан дІаэца хъайн ахча. Хьуна гІенах гинар Сесанара Вок-
кха-Хъаьжа вац, ткъа лаха чуьра хъан доттаг! Іела-Хъаьжа ву.
Малар дуьту ашшинмо? Шн пелаг!

Иштта биографиш ю тхо массеран а. Тхуна юккъехъ бу цхъана
хенахъ куьйгаллин балхахъ лаьттинарш а, цхъаь «безбожникийн»
билет кисаныхъ лелийнарг а. ХІетахъ ас сайн куьйга ма делира
цуина иза. ХІинца тхо дерриге а «дика» нах ду.

ДогІмаш къеналлехъа лестича, и Іожалла гергагІерта йовлча,
имане дахказа ма ца девлира. Секретаро справка язйича, хІалла
куьг тало бен ца хууш долу тхо хенан йохалла куьйгалхойн балха-
ра а дІадехира. Къолаш, маларш дита а дийзира, синкъерам, лов-
зар бохург-м хьалххе дІадаьллера. Къолаш дарна лавиначохъ хан
яккха дезнарг а хилира.

Доцца аьлча, тІедехъна вон-дика а деш, сакъоьруш дела хан
дІаяьллера тхан. Ницкъ бацара. Хилча-м хъаха, хІинца а хІуьу ле-
лор ма дара. Далла гІуллакх ца дина, кхин хІун дийр ду оха? ТІе-
хула тІе, бус-буса мовладе, сагІа доккхучу кхойкхуш, гай сатталц
даош-малош, кхобуш хилча?

Бакъду, тхан доттагІчун Бетарсолтин имане верзар нуьцкъала
хилира. Суна хетарехъ, керста Іаьрбий бусалба дине берзош Тур-
пал-Іелас царна а бина хир бацара гергарчу наха Бетарсолтина
бина ницкъ.

ХІара а инсделира мархин баттахъ. Тхайн дас ца витина, Іуьйк-
къехъ гІаьттина, дика хІума а йиьна, марха кхаба ингат дина охъа-
вижина со, шолгІачу дийнахъ делкъехъ самавелира. Дуьхъара
лавина марха а ду, амма мацалла дог керча-кх. Цхъадика, Шумист
яцара чохъ. ХъалагІаьттина, буфета чуьра стоммачу сискалан ах
схъа а эзна, терхи тІе а вахана, яй тІера негІар хъалаайбира ас.

Техула буюкѣа тѣо а лацабелла, хаза етта шура яра кхо литар чу йоьду яй буюзна. Охѣа а ца хууш, хѣоьттина лаьттачохъ и ах сис-кал а, етташура а йиъна, боккха боккхуш, кѣур чу тухуш, цигаьрка а оьзна, аравелира со.

Юьртан майданыхъ, бовха хѣаьжначу маьлха кѣел, цигаьркех кѣур туьйсуйтуш хѣоьттина лаьттара Бетарсолта.

— Ва Йовбетар, ахъ хѣун до, хѣокху безчу мархин баттахъ, эвла юккѣе хѣоьттина, томкех кѣур бина воллуш? — мохъ туьйхира ас геннара дуьйна.

— Хѣо йоцуш ву?

— Шорта ю, амма ас марханаш ма кхобу. Ялсамана ваха вол-лу со.

— Хѣаъ, кѣур ву хѣо а. Ялсамане оьцучеран *недабор* хилахъ!

— Хѣо-м вуьтур вац хѣуна цу чу, иза еса йисахъ а.

— Ахъ айхѣа юзур яра иза-м, Чѣоккамар.

— Хѣара пхѣарс а ма бу хѣан коча тесна?

— Бойна.

— Хѣун деш?

— Баккхийчу наха шарпан суд йина суна.

— Иза хѣун суд ю?

— Хѣун ю, хѣун ю! Хѣетте а ву хѣо ялсамана ваха кечлуш? Хѣалха заманыхъ стагана, баьллачу бехке хѣожжий, шовзткѣей итт, бѣе глаж тухуш, пѣелг, куьг, пхѣарс, мара, лерг доккхуш, таѣ-зар деш хилла бохуш, ца хезна хѣуна?

— Хезна, хезна!

— Иза ю-кх и шарпан суд боху хѣума, Хѣинца, адамаш космо-сехула лелачу хѣокху *векехъ*, суна тѣехъ *испитани* йина-кх цара!

— Хѣох хѣун бехк баьллера?

— Керла хѣумма а дац. Данмлера *обвинени* ю-кх: малар, ла-маз цадар. Шаьш йоьшучу лекцийх кѣуллакх ца хуьлий хитъча, сий-сара, тѣе а гулбелла, ѣасанаш йиттина суна.

— Мосазза тоьхна?

— Хѣанна хаъа и! Со-м вацара и хуучу хѣолехъ. Кеп яра хѣан доттагѣчун бѣе градусал и лакхаяьлла, ѣуьйранна меттавеьча, пхѣаьрсан чѣу кагбелла карий.

— Суна моьттара, ахъ нахана кѣуллакх ца дан бехказлонна хѣара коча оьллина. Бекист цѣа-м ца сана?

— Миччара! Баьхкинчу церан несарша пешан туьнкалга биста кхаччалц, массо хѣума дѣа а дихъна, дерзинчу пенаш юккѣехъ вити-на со-м.

— Гор Йовбетар яѣ, ма хѣокха кхетта-кх хѣан дена!

— Сан дена-м цхѣаъ бен ца кхеттера и, Чѣоккамар, амма шуьн-чунна кхетта-кх уьш тѣеда исс: хѣо а, хѣан зуда а, ворхѣ бер а.

— Иза а ду-кх бакъ Хѣинца хѣун дан ойла ю хѣан?

— Шух дѣа ца кхетча вер вац. И нах ишта ѣасанаш етта болахъ,

цара-м сох калека йийр ю. Кхин ду цхьаь, Чокка. Оцу сийсарлерчу баккхийчу нахаца *пирговораи* ян хьо *посол* вахийтича хӀун да-ра-те?

— Ас хӀун ала деза?

— Гой хьуна, уьш бахьанехь *нетрудоспособни* ма хилла со. Шабашке вахча ас, баттахь лахара а ткьей итт — шовзткьа туьма ахча доккху. Цара хӀара дабагӀа ца динехь, кхана Казахстане ваха кечвелла вара со. Сан пхьарс тобаллац, хӀор дийнахь суна цхьацца туьма *пособи* яла еза цара. Гуттар бухагӀортахь, пхеа соьма тӀе ван а мегар ду. Цул лаха хьо валахь, шиша кьаьркьа а догӀур дац суна. Из-важ аьлла карзахбовлахь, ас шаьш суьде лур дуь а ханйта цаьрга. ХӀара хӀун ду, *двадцати векехь* адамашна тӀехь шарпан суд хӀиттош! *Капиталистически странехь* хилча-м цхьа хӀума а дара. Аш шен *пиртензи* кхочушъяхь, малар дитина, доцца аьлча, *святий папа* а хилла, дӀахӀуттур ву ша боху, ала цаьрга.

— ХӀан-хӀак, алахь?

— Ас хӀара некъ дӀахьур буйла ханйта.

— Юха а ласанаш юкьайовлахь?

Бетарсолтас ойла йира.

— Имане ца веъча-м ца волу-кхи со. Хан дӀаяьлла. Шуна тӀаьхьахӀоьттича, кхин ца хилахь а, бус-буса яа йовха жижиган чорпа-х хир яй суна. Амма, хьанна хаьа, кхерабелла, гӀуллакх дан а мегий цара-м, и сан *пиртензиш* дӀакхачаехьа.

Бетарсолтин «пиртензеш» тӀе ца ийцира цуина тӀехь кхиэл йинчу гергарчара. Цул тӀаьхьа цхьа-ши шо даьлча имане веана Повбетар тхан юьртарчу уггар дикачу нахах цхьаь ву.

Отарсолтина гонах тӀехьвачул кьийсамаш хилира шиша вирдан: чӀагаран зукьархойн а, жиргӀанчийн а. ХӀокхуьнан шен пах жиргӀанчийх ма бара.

— Отарсолта, хьо шовзткьей итт шарал а тӀех иккхина. Мел ваьхча а, дукха вехар вац хьо. И кьилахь гӀуллакх дитий, далла гӀуллакх де.

— Далла гӀуллакх деш вац со? Сан пхи ламаз а, ткьей итт марха и шайчел оьшуш-м ца хета шуна?

— Кехатийх ловзар а, малар а ца дитича, эрна ду хьан ламаз-марха.

— Со-м, цара дуьхь-дуьхьал *расчет* йо, бохуш, ма лела, догӀуш а, ца догӀуш а.

— Хьан забарш ца оьшу тхуна, — тӀебирзира цуина вежарий а, гергарнаш а. — Малар, кехатийх ловзар а дитий, устазана вирд даккха водало.

— Муьлхачу устазана?

— Дала кьайле цӀанъярна, Висхьаьжнина.

— Цуьнан ткьех зуда ю аьлла до ас цуьнца тоба?

— Иза цуьнан шен гӀуллакх ду. Пайхамаран а хилла уьш.

— Дер, шарӀо-м ма ца магадо саннал тӀех зуда хила.

— Ца магадо вай санначу делан лешна-м. Пайхамарашца, эвлаяшца вай ма дагардел ахь.

— Тхан вирде вала, — юкъавуьйлира кхин. — Тхан цхьа жиргIа итт мурдан 'метта лела.

— Кхин ницкъ бац цуьнан? — ца вешира Отарсолга. — Тхан кьингийн тIуз а лела цхайттаннан метта!

Циггахь оьгIазбаханчу жиргIанчаша хIума тоьхна, царех гIакх-ваьлла Отарсолта, ша бакъахьа вирзича, тхуна, шен доттагIашна, тIаьхьахIоьттира.

Къанделлачу, дика нах хиллачу тIох хIораннан а шен-шен къай-ле ю. Масала, хIокху Отарсолтин чIогIа сакъерало кехатех ловзучу нахе хьовжуш. Селамсолтин а, Хьаьжа-Иелин а, Иела-Хьаьжин а — кепаш хилла кегийрхой гича. Бетарсолтин — хазо йоI, жеро гича, ткъа сан — базара, туькана хьийзаш. Сайнинг-м къайлах а ма дац, ас-м Хосни-Юьртара оьций йохьий, куй, холхаз, калош, кхин цхьац-ца хIуманийн баккхал лелайо. ХIара кьилахь ма дац.

Царел со дика хиларан кхин а ю цхьа билгало. Суна инзаре дукхаеза сайн Шумист. Нийсса аьлча, цунах кхоьру со.

Суна хетарехь, шен доьзалехь, иза мел жима белахь а, бус-буса ца хилахь а, дедда-юкъа мукъане а, иза нахехь яжо ца мега? Тхов-са цхьаьнхьа, кхана кхечухьа?

Амма, цхьана бахьаница бен ма ца кхойкху наха чу а. Мовладан бутт а, гIурбанан бутт а дIаболу. Нах а ца ле хIор денна. Ткъа, тхо дика нах, дика долчуьра совцур ма ду нехан шуьнехь дежачуьра севцIа! Цундела оха керла законаш юкъадоху. Цкъа а цхьана а эвлаяшна а, шайхашна а, молланашна а дага ца даьхкина, амма хIуьнхдичу шайхо, хьаьжас, моллас аьллера бохуш:

1. Зуда ялийча ловзар, сникъерам хIоттор кьилахь ду. Церан метта мовлад дешийта деза.

2. Веллачу стагана тIера кхузза сагIа даккхар тIедуьллу оха:

а) дакъа кертара арадаккхале, цхьа бежана а дийна, юьртарчу хIор керта жижиг кхачор; б) тезет дIадоьрзуш, суьлхьанаш хьовзор; в) шовзткъа де-буьйса кхаьчча, сагIа даккхар а.

ХIара тIаьхьарнинг-м керстанашкара схьанэцна оха. Мовлад а доьшуьйту:

3. Эскаре вахана жимстаг отпускина цIа веьча — цкъа, гуттаренна а веьча — шолгIа.

4. Керлачу цIенош чу волуш а.

5. Цомгашнинг товелча а.

6. Цхьанхьа авари хуьлчух хьалхавалахь а.

7. Цхьанхьа меха вахча саяьлла цIа верзахь а.

8. Шабашке вахча дика хIума караeanехь а.

9. Нагахь цигара хIумма а йоцуш цIа вагIахь, хьо могаш-дийна цIа кхачарна, и. дI. кх., и. дI. кх. а.

Амма, олуш ма хиллара, бус-буса ца хуьлу циггана баан тIо а. Тхешан цIерачу чай-бепигна тIехь дуьсуш меттинг а нисло тхан.

Иштта мукъа еанчу буса тхешан къона хан карла а йоккхуш, я нийсса аьлча, тхаьш маларш муьйлуш, къолаш деш, зударний кхуьйлуш, кхин вон мел дерг лелийна хан карла а йоккхуш, сакъера дагадечча, Бетарсолта волчу гулло тхо.

Хлара Бетарсолта (оха-м Йовбетар олу цунах), — цо ша ма оллура, коьртехъ глехъвачул Илма долуш, политиках кхеташ стаг ма ву тхан. Хлокхуьнан цахъ шифанера цхьана маьлехъ лалашдеш къорла а, масех книга а ю. Хлара книга ю вайнехан исторех а, пенсих долчу законех а лавцна. Мичара карайоблла а хаац, дукха лерана лелош «Мусульманское право» цле йолуш цхьа жима книжка а ю. Цунна тлехъ ду тхан молланашна ца хууш долу а шарпан законаш.

Йовбетара газета а доьшу, радиого ла а дуглу. И телевизоре а хьожу, лекцешка а воьду. Доцца аьлча, хлара тхан молла а, парписар а ву. Тховса санна, тхаьш дисча, леса хабарш а дуьйцу оха, нахала даьлча, тхо нажжаз а хир долуш.

— Цхьа хлума дагадоглу-кх суна сих-сиха, — дассаделла ппэла Бетарсолтина хьалхатеттира лела-Хьаьжас. — Чай доттахьа суна, Йовбетар. Суна буйцу хезначу эвлаяшна юкъахъ цхьа а зуда яц-кх?

— Хлор кертахъ цхьацца-м ю!

— Хьой, лела-Хьаьжий шайн зударех кхийрича, массо а кхоьру мовтту шуьшнина?

— Маккахъ мел дешначу къорланор, хир вац шен зудчух ца кхоьруш дукха стаг!

— Аш-м забарш йо хир ю. Бетарсолта, боккъял а и зударий ма бац пайхамаршний, эвлаяшний юкъахъ, — юха а шениг долиьра лела-Хьаьжас. — Хьастах мовладехъ молла Жаппара изккхийтира: «Бусалба стаг ша дела воцчух кхоьруш хир вац», — аьлла. Ванах, со хьанах кхоьру те, аьлла, ойла йира ас. Делах кхерац со. Иза-м шена глудлакх дичхьана Инйр вара. Бикату йоцург, со шех кхоьруш хлума дац-кх дуьненахъ. Хлеста, сан дела ву-кх иза. Воккха дела вацахъ а, жиманиг. Жайнаша ма олу, майра зудчуи жима дела ву. Ткъа Бикату хила ца мега сан жима дела?

Тхо дийладеллира. лела-Хьаьжех кхаьрдаш-м ца доьлура тхо. Иштта цо санна, зударийх кхоьру тхо аьлла мукларло дан майралла тхаьшна цатоарх дуьйлура-кх.

— Ас-м вай цхьана а вирдехъ доцу дела, цхьа зуда вешан устаз кхайкхийна, цунна вирд даьккхича хлун дара-те, олий, ойла ма йо.

Юучунна гонах дика хьаьвза Отарсолта, бошхепара шекаран беллагаш морзахца кегий кегдан хлоьттира.

— Ткъа, иштта, лела-Хьаьжа, вай туоба дан мегар долуш дика зуда мила ю?

— Дер ю сан Бикату!

— Хьо кхерор бен, кхин хлун корматалла ю цуьнан? — хьийза-

вора иза доттаглаша. — Тхайчел совъялла? Ирча-м ю иза, хещи ворда яддал.

— Цундела хьекъале а, догдика а, каде а ю, — хастийра Йела-Хьаьжас шен зуда. — Цкъа цхьана юккъехь-м соьца жимма галь-елира иза.

Хлаъ, цхьа хан яра тхойшиннан, бурсанечу дитта тлех. ши кьоркхокха санна, вовшийн хьобуш, бертахъ дехаш.

Со куйгаллин белхашкахъ волчу хенахъ, нахера кхаъ оьций, кхерош я йобхуш йоккхий а, ас цла жимма тлак-мак йохьучу хенахъ, оххлай, суьйранна со цлаверзаре ма члогла сатуьйсуре цо!

Оха, багош а глаттийна, ладоьгтура Йела-Хьаьжига. Цаьршиннан меттехъ ша а, шайн зуда а долуш санна, ойланца шайн зударий хьобуш вара тхох хлора а. Цо дуьйцуcho тхуна карладохура хилларш, леллийнарш. Говл тле диллннчу сайн куйгахъ цхьа клада хлума хьакхаелча, иза сайн Шумнст йолуш санна, ши бляьрг хьаббинна, тлома мархашла хьалавахара со. Клада хлума сан кара хинра. Ши бляьрг биллина длахьаьжча, сан карахъ хьаьрчнина дижина йуьллура, муцлар а тилла, къена, доккха циниг.

— Ванах, Йела-Хьаьжа, ахъ юьйцург сан Шумнст яц? — цецвелира со, — делхьа, алалахъ, и хьан дийцина хьобга?

Йела-Хьаьжас иза аьттехьа а ца дитира.

— Хьажал хьо, Чюкка-м хьаха, зуда устаз хоржучу даьлча, шениг хьалхататта лууш ма ву! Хлан-хла, Чюкка, Шумнст яц ас юьйцург. Сан Бикатул хьуьнарш долуш зуда кху маьлхан дуьне-нахъ кхин хуьлийла а дац. Дуьйцуш воллурий со-м. Йуьйранна сама-ваьлча, уггар хьалха суна гург — малх санна, йоблуш хуьлу Бикатун нуьре юьхъ яра. Ло санна, клайн, бамба санна, клада гата белшах а тесна, глели диллина цлестан глуммагла кера а лочий, эсала сайга а хьобжуш, тлехлуттий карайора суна иза. Деггаза бага а глаттайой, ши куьг дласа а тосий, дегл метта а даладой, хьала-глоттура со...

— Ой, оцул хаза нускал хьайна гонах хьаьвзича а меттах ца волюра хьо? — хьаттира Отарсолтас.

— Нагахъ и «хаза» нускал Бикату хиллехь-м, хлумма а хьаста догдоглу долу нускал ца хилла иза!

— Бикатун ненан Алпатун букъ иза ечу хенахъ кагбелла боху, и длавш шен деглахъ длакъасто глерташ, ницкъ а хилла!

— Дийца аш, дийца аш! — воьлура Йела-Хьаьжа. — Дуьме ца кхаьчначу цинго, шен марха ду, аьлла. Хазалла сарралц, дикалла валлалц олуш ца хезна шуна? Шун зударийн хазаллех ас лур ма дацара сайн Бикатун хьекъал, дикалла, каделла. Дуьйцуш воллурий со-м. Уллехъ глантан глови тлехъ кхозуш хуьлура иту хьаькхна, биъ са боккхуш, ша санна, шарийна хеча а, ло санна, клайн дарин коч а. Соьга схьа чунэккха бохуш санна, бертигаш юьйлина лавтташ хуьлура лаьржа крем хьаькхна, хьарглин басахъ лепаш эткаш. Ткъа, нускал гонах хьийзара, кера щетка а лочий.

Иштта дехира тхойша масех шарахъ. Дитта тлехъ ши кьор-кхокха санна. Суна кара хлума а йоглур. Амма вайнехан кича ду-кх, борз дубхъал кхетталц газа хъаьжа цла ихина, бохуш. Изза хилира сох а. И малар хлетталц наггахъ бен молуш воцу со тлаккха клез-клезиг вулуш, шишанна чувуйлира. Тхойшинна юккье ахлитр хлоьттича, хийцаелира сан Бикатун амалш а. Хъалхалерчу цуьнан дикачу амалех цхъаь длаелира: дог дикалла.

— Доцца аьлча, хьюо тхox схъакхетта хан ю-кх ахъ юьйцург? — хавтира Бетарсолтас.

— Ю дера. Финотделан налогийн агент волчуьра со длаваьк-кхича.

— ВаллахI, ахъ дукха тлех хлуманаш а ма леладора! — Йоттар йира Отарсолтас. — Кху ярташкахъ стеган шен кертан хъаштана жлов тоха а, херх-воттана хъакха а, мачина маха баккха а, бежан-на тлаьхъа эса кхио а йиш яцара-кх, хьо коча ца оьккхуш.

— Иштта кхера а вина, цхъана дашо пхьере тохийтина цергаш ю хьюна хлинца цуьнан багахъ ерш а! — тлетуйхира Селамсолтас.

— Ас кхерош йоккхура, хлинца — лехош йоу. Дуйцуш воллур-ий со-м. Буйсанна тлаьхъалц кад тухуш а йина, цла веьча цкъа, вьдий, неI тухуш, тлаккха, вьдий, кор тухуш, Бикатус зайл ца боккхуш, цхъана-шина сохьтехъ неIарний, кораний юккьсехъ уьдур. со. Амма мел дукха маларх, цкъа а вехий цла ца воглур. Кетларчу ринжица герга глоьртича, Бикатуна хъалха хлотта дезар дагадаьча, мел члогла хилла кеп а, глезана тлера хи санна, длаьолура. Кор-ний, неIарний юккьсехъ дласандда, ши ност хлоьттинчу хенахъ, мохъ биттина, йиш хавьлачу хенахъ самайолура иза. Сама-м хъаха, со ринжих чохъа ма вавлинехъ, ма йолура иза, суна хлуьттаренна хъала ца глоттура. Цуьнан деза дегI меттахъхъайча цлевзинчу маьнгин, юха цо цленкъа беттачу берзанчу когийн тата хезара...

— Когаш хилла а лахъара уьш! Шовзткьей шиь *размер* мачаш еза-кх цунна!

— Хьюна мичара хаьа иза, ЧЮкка?

— Тохара со завмаг волуш.

— Дуйцуш воллурий со-м. Оцу татанца цхъаьна хезара цо до гIам-гIим а. Дарделла, чухъаьдда доглучу жлаьличух тера. Коьрта тлера массо чо ира а хлуттий, дегIах цкъа довха, юха шийла хъацар детташ, вегош лаьттара со. «КъанчI», аьлла, цо зайл хъала ма тес-синехъ, сикха неI дла а йовллий, чуоьккхура со. Амма сан Бикату, хъалха санна, мара ца кхетара.

— ХIан, чай мала хъайна, — пиэла кховдийра цуьнга Бетарсол-тас. — Къамкъарг якъаелла хир ю хъан.

— ХIинца-м стол еса хуьлура тхан, — дуйцура Гела-Хъаьжас, чайнах кьурд а бина. — Ванах, тховса мукъана а баа бовхха кхача ца кечбина-те хлокхо, олий, хьожа а боккхуш, чухула дласахъоьжу-ра со. Миччара. Маьждага чохъ доллу хъал...

Гуйранна самаваьлча, ца карайора суна сайна тлехлоьттина лаьт-

таш Бикату. Буйсанна охъавуъжуш ас охъакхиссинчохъ барз бина Юхкура бедарш. Эткаш а лаътара, якъа а елла, уыншарахълера хатташ а тлехъ.

— Хлара бедарш а, мачаш а цланйича ца мега ахъ? — хоттура ас.

— Болх ца беш, къаъркъа а муьйлуш, ваьлла лелачу хъуна сов ю уьш, — схъа а ца хъожура иза. — Хъайн доттаглийх эхъ хета хир ду хъуна? Уьш ма бу хъан члогла хаза кечбелла, цлена лелаи!

— Тхо хир ду-кх хлогху сорглашо буйцу доттаглий, — члоггла дош элира Селамсолтас.

— Хлетахъ аьлларг гечдийр ду вай цунна, — несехъа гло давккхира Хъаьжа-лелас. — Цхъана бен чуьра эцна клорнеш санна, цхъатера, чаьмза доттаглий дара вай. Тлаккха, лела-Хъаьжа, дийцал ахъ.

— Кхалла хлума юй хъан? — хоттура ас Юьйранна глаеттича.

— Хьо а эцна ресторане глур ю со, — клоршаме елакъежара Бикату. — Сийсара хъайх йнсинарг кхалла, ахъ велла кхалларг!

— Тхо цецдаха хлума дац ахъ дийциннар а, — шен горгачу гай тле куйг хъаькхира Отарсолтас. — Жалпара шен панна дешначу къорланора, хлумма а ахъчул клезиг лазан хъегна хлара йнсинна берзалой а ма яц хъуна. Ткъа, машар муха хилин шун?

— Эххар а, соьга къурд алийтира Бикатус. Цуьнца тоба дан дийзира сан. «Дела, хьо цхъаъ ву, элча, хьо бакъ ву, зуда хьо сан устаз а ю, со хъан глийла лай а ву. Бикату, хъан кара дуьллу-кх ас хлара сайн леса дерг! Кханалерчу эхартан дийнахъ хъайна луьург дер ахъ цунах. Лаахъ — сийначу цлергахъ, чим беш, дагаде. Амма кху харц дуьненахъ ма хийзавехъа со, Бикату, хъалха санна, дика хилахъа суна, мацалла хлаллак ма вехъа со, сан диканиг...»

— Ткъа, устазо хеттарш-м ца дира?

— Пуркроро санна! «Малар мийр дуй ахъ? Болх бийр буй ахъ? Хъайн кедахойн тоба юьтур юй ахъ? Хъайн дашах хьоу вохахъ, хъайна хиндерг хайй хъуна?» Хлор паттарна «хлаъ» я «хлан-хла» — олий, жоп лора ас. Гой шуна, клентий, шуна хлумма а ца хууш, иттех шо хъалха дуьйна устаз ву вайн юьртахъ, шена тлаьхъа цхъаъ бен мурд а воцуш. Хинца аш цуьнца тоба дича, нах цунна тлаьхъа-хлуьттур бара, хуьл-хуьлу-уш вешан вирд кхоллалур ма дара вайн.

— Делхъа, лела-Хъаьжа, хъайнинг санна, цлахъ цхъацца устаз волуш ду хъуна тхо а.

— Лела-Хъаьжини предложени хьовса мегар долуш хета суна-м, — резахилира тхан парписар Бетарсолта. — Божарийн а, зударийн а бакъонаш нис ма йнна. Ткъа бусалба динна *киритика* йо: зударий тайийна латтабо бохуш. Бикату а глараер ю. Газета тле доккха сурт тухур ду. Лахахъ яздина хир ду: «Нохчийн дуьххьарлера зуда-шайх Бикату» — аьлла.

— Лахо сайнинг а тухур ду: «Шайх Бикатун дуьххьарлера мурд Лела-Хъаьжа» — аьлла тлетуьйхира Лела-Хъаьжас.

— Нагахъ со гал вацахъ, Јела-Хъаъжа, хъол хъалха а Бикатун дикка мурдаш хиллий-те, моьтту суна, — хъьттира ас.

— Бикатус динна мареш-м ца дуьйцу ахь, ЧЮккамар? — соьга блаьрг таййра Бетарсолтас, — Јела-Хъаъже йогӀучу хенахъ а мо-ситтаза маре а яхана, цӀе йоккхуш жеро яра иза.

— Ирча ю, йигинчо кхабац, бохуш.

— Эххаг а хӀокху пекъаран кочахъ йисн.

— Шуьнаш а бу шуна цхъацца бахъанашца шун кочахъ бисина, — ца къарлора Јела-Хъаъжа. — Цхъа чо а сан Бикатул тоьлаш боцуш. Амма шуна лаац шайн гӀуллакхана къера хила. Со, кхера а вина, кӀел сацийна сайнчо.

— Зудчух кхоьру бохург-м дош дацара, — ца вешира дегага Селамсолта. — Боьрша стаг — боьрша, зуда — зуда хила еза.

— Эсиматах, хьо ца кхоьру?

— Ца кхоьру, Маккахъ, Меданакх мел дешначу къорланор-кх!

— Иза хьох кхоьрий ткъа?

— Иза сох а ца кхоьру.

Чай а мийлина, вохвелла, наб хьегӀачу Отарсолтас радио латий-ра. Тайп-тайпанчу меттанашкахъ дечу къамелашна, ловкхучу эшаршна, пондаршна тӀехула а лелхаш веана, лахарчу тулгӀеш тӀехъ сецира иза.

— Малар, томка озар санна, бусалба динно диккина олуш дацара н ловзарш, синкъерамаш, пондарш, иллеш, эшарш а?

— Ма де бохург деш бен хаза а ма ца хуьлу!

— Ас-м боккъал хоьтту, Йовбетар, оцу цхъацца вирдашкахъ болу мурдаш ца гина шуна? Цхъана вирдернаш — жиргӀанаш тухуш, шолгӀанниш — ладхьокху пондарш локхуш, кхозлагӀнаш — тӀараш детташ, кхиберш — цхъа ехий гӀожмаш а ойбий, хьолхий лелаш? ХӀинца назманна тӀаьхъа а балабо пондар!

— Дела хъахош хилчахъана, магадо хӀинца.

— Цул сов, устазаш а, вирдаш а вовших къасто цхъа билгало, башхалла хила а ма еза.

— Јела-Хъаъжа, Бикатун вирдехъ болчийн хӀун башхалла хир ю?

— Тилагинн хелхар!

— Ва-хъа-хъа-хъа! Тилагинн хелхар, тов!

— Ва-хъа-хъа-хъа!

Его шайн яккхий, ерстина гайнаш куьйгашца сеца а еш, кӀажба-хана буьйлура массо а.

Бетарсолтас совцийра гӀовгӀанаш:

— Вай дерриге а дика нах ду. И вовшашна киртик яр дуьтур вай. Вовшашна хьовха, нахана а. ДӀадевлларш кего долахъ, кӀен-тий, низаре боьха хьожа гӀоттур ю вайна гонах. Вайна оьшуш хӀумма а ма дац. Цхъацца бахъанашца дала рицкъанаш делла вайна. Болх беш а вай дац. Вайн хенаш а, белхан стаж шекончоь елахъ а, пачхьалкхо пепсеш ло вайна. Хъарам хирг хир дац вайна

иза. Дийнахъ вешан газа-уьстаг! дажош, дохина лаьна докъарш а дохуш, нийс-нийса ург'ал хадош, лаьнна дечиг а кечдеш, дело ка-рах долучо шен баккхал а лелош, хуучо жайнаш а дохуш, бус-буса нехан жижигаш а дууш, д'алелар вай! Наха а, замано а лелиятахъ.
— Амин!

ЭМГАР

Кхузза пхийттара ваьлла Таьхьтаг, тахана дуьххьара пхийтта-ра ваьлча санна, ког лаьтта ца кхочуш воьгура.

Юрт йижнера тоххара. Адамаш хьовха, массо са долу х'ума а дижнера. Ца хезара ж'лаьла лета а. Атталла коьллийн керташна юкк'ехъ дахка меттахъхьов а. Х'етте а цкъацкъа бер санна, кхос-савала, луьнц'алгаш даха, г'лад мадду виэлавала, мохъ тоха ойла хуьлу Таьхьтаг, ша цъанна гарна кхоьруш, шен и доккхадеш ара-эккха доллу дог сецош, хала воьгура.

Бокк'ьал аьлча, цъяна масех минотана даг чу доьссинчу хаза-хетаро дагах гилдигаш дохуш кховсийна иза, ц'еххъана сингатта-мо д'алаьцна бардалаьзин де санна, кхоьлира.

Тховса сахила доллалц блаьрга т'е блаьрг х'оттийна, мерах мара а тоьхна Луизица синк'ерамехъ Ийна воьгура иза. Синк'е-рам аьлча а, и шиъ шаьш дара Лузини шича йолчохъ. Иштта-м тховса дуьххьара ца Ийнера и шиъ, амма тховсалерниг ша дара. Цуьнга ян дош делла Луизас тховса. Х'оккху, оцу буса аьлла хан-м ца йиллина, йог'лу ю аьлла дош делла-кх. Дош делла а ца Ийна. Тешамана куьг а делла. Цуьнга ца ян йиш ма яц цуьнан. И куьг... Жима, к'еда, довха. Таьхьтага д'а ца хьоцуш дехха лаг-тийра иза шен буйнахъ. И хаза минот! Ялсамана даханчу хьозан-на а хилла хир бацара Таьхьтагана хиллачул т'ех там. И минот дагаеьча х'инца а дег'е цъа тамехъ зуз хьоду цунна. Йрх'лелхаш, кхиссалуш, ц'ингаш бетташ вада, ловза догдог'лу. Ницкъ маббу ч'ог'ла мохъ хьакха лаьа. Ткъа балдаш, Лузини балдаш. Хиллачу муттанечу баьлlex т'ера! К'еззиг хаалуш хьалха а кхевдина. Шай-на т'евовху-кх цара, лаьхъано пхьид санна, т'еййзава-кх. Х'умма а дац, сатухур ду Таьхьтага. Дукха хан яц и меъ цуьнан к'ера дан йисанарг...

Ткъа, доьзал? Цуьнан, Таьхьтаган, доьзал?

Иза дара Таьхьтаган к'еж туьйсу дог сецориг, цуьнан дег'лах шийла хьацар деттарг. Ц'ера доьзал дагабеьча кхулура цунна х'а-ра дехна дуьне. Д'абуьзира лаьам серладаьккхинна т'е хьовжу бутт а. Стигла к'ьарзийна лепа седарчий а д'адайра. Б'арийн дит-тийн урамца шина а аг'ор т'екхозучу гений г'лаш а дохуш, цсран к'юп-к'ьаьхъа хьожа чу а уьйзуш, цергашца тоьдуш, кегийра деш, метта буьххьера д'акхуьссура цо уьш. Ша к'ерта вулучу хенахъ, оцу блаьстенан буьйсанан ц'ена х'аваъ кийра буьззана чу а оьзна, татанца д'ахийцира.

«Ма декъаза адам ду-кх со. Хунда ца мега ас Лунза яло? Ца мега-м хумма а дера дацара, дуьхьал дла нехан наьлалтах а, ледалх а кхоьру-кх. Эцца, ши бляьрг хьаббичхьана юьсу йолу хлара дуьне, шен аьтто баьл-баьлчхула кадетташ даа ца вуьту-кх...»

Хлара кех чохьха ваьлча, оьглазе глгг динна, длатийра жляьла. Нахана санна, лата-м ца летира Таьхьтагана шайн жляьла, амма Таьхьтагана шера хаалора цуьнан шеге боцу безам. Хлун ду а ха-ац, кху кертых цхьаннан а бац-кх Таьхьтаге безам. Учыхь мачаш дла а яьхна, меллаша неI а йиллана, бай ког боккхуш, цла чу вел-лира иза. Дийнахь санна дара беттасе серладаьккхачу цла чохь. Цхьана куьйга йол мара а кьевлана, вукху куьйга наггахь ага а ластош сема наб еш йуьллур Азман. Охьаюьжуш цо длахьарчий-на еха, стомма лаьржа клажар схьа а ястаслла, цуьнан дуткьачу клайчу логах хьарчинера, лаьхьа санна. Тлера шаршо юххерчу йола шена тле а озийна, гучуяхьнера белшаш а, пхьаьрсаш а. Азман иштта йуьллуш гича мацах цкьа дог дешара Таьхьтаган. Ткьа хинца, шена хьалха йуьллург тлулг болчул башха ца хетара цун-на. Тохарлерниг ма яц иза. ДегI малделла, беснеш чузгна, бляьргийн клелош хебаршка ихна, гиччош кьеждала доьлла. Къанлуш ю. Цхьа масех шо даьлча хлун хир ду?

Нанна тле жима глгI а тесна, корта сенар а баьккхина, хьий-зинна месаш глайби тле а яржийна йуьллур доьалгачу шарачу яхана Малика. Аьтту куьйга кьевллина шен некха тле талийнера цо оьцуш клайн хилла, амма хьекхийна ларжийна, мара а, бляьргаш а девлла ризаьнкин тайнаг. Аганахь йуьллучу кланта, набарх векахш, балдаш меттахьхьедора.

Уьш дерриге а цхьана секундехь тергалделира Таьхьтагана.

Кога буьхьар дехьа чу а ваьлла, шена тлера сов бедар охьа а тесна, коран рама дла а йиллина, кледачу метта аркъал охьави-жира иза. Амма наб ца кхетара. Цуьнан наб яйпнарг Азманан къанъялар дацара. Хеназа къаньелла зуда-м гора цунна, амма и хлунда къаньелла хаа ца лаьара. Цкьа а дага ца деанера оцу тлехь ойла ян. Цунна наб ца кхоьтуьтург кхин дара. Кхузза ма-ре-м яхана иза. Яхача хлун ду. Цуьна-х хинца а ткьа шо а ца дуьзна. Сург санна, хаза ю, цлечу аьттан шерал а коча ю. Набар-на дазделлачу Таьхьтаган бляьргашна хьалха хуьттура цуьнан лаьржа боккха ши бляьрг, уьш нэцна тлемадовла санна, тламариш яржийна айделла, лаьржачу тушца тодина дуткьийн цкъоцкъамаш. Шерачу хьаьжа тлехь ловзу жима клапа. Мозашна лесто тойича санна, говран цлоганах тера тойина, мацах цкьа дашо басахь хил-ла, амма хинца хлор кхоалгачу баттахь бос хуьйцу коьртан ме-саш. Дуткьа, деха, гурглезачух тера хаза лаг, цунна гонах хьер-чийна бес-бесар серло лун харц жовхларийн кегий туьтеш. Цецах санна, чекх са гучу, юьйцана йинчу кофти чухула гун лаламаший, асанаший тлехьийлина боьдаган дегI...

«Иза ялийнчу шолгачу дийнахь, ракета чу а воьллана, суо

космосе кхуссург хилча а, ялор яра-кх ас иза! — чIагIо йира Таьхьтага. — Суна хIун диър дара Iедало? ТIех тохахь, ши шо хан тухур ю-кх. Луизе цкъа бIаьрг тухург даккха а мегар дара шиъ хьовх, нтI шо а. Делахь а, стенна оьшу гIуллакх оцу хьола тIе даккха? Дерзо некъ хилча? Азманца ас йина закс яц. Зудчунна тIе зуда ялийна ца бахийта, и зокъам кханнехь кех даккха деа ас... Суна зуда хир яц цунах. Кху заманахь стагана шен кертахь хаза коьртехь хьекъал а, Iилма а долуш зуда ма еза. Ткъа, сан йоккхастагана шозза шиъ маса ду а ца хаьа...»

Эххар а наб кхийтира Таьхьтагана. Малик санна, Iуьллур а иза. Хар-хир а ца дора, мерах шок а ца етIара. Цена эвлаян бос богура цуьнан юьхьа тIехь. Маларо Iаржийна цергаш гучу а йохуш, наггахь набарх делакъежара цуьнан стамний цIен балдаш. Цкъацкъа, уьш меттах а хьадой, цхьа там хуьлий, царех мотт хьокхура цо. Хьалха куьг туйсуш, цалла-м лоххура. Эххар гIайбни маьIаг къевллина мара а йовллина, дIатийра иза. Амма дукха хан ялале хийцабелира юьхьан бос. Цкъа чIичкъашка йовдура иза, балдаш делха озадора. ТIаккха цхьа оьглазе дарлора, кегъян санна, хьекхайора цергаш. Юха а, хи чуьра аратесначу чIеро санна, бага гIеттайора, са ца даIалуш. ТIаккха, хьерваьлла стаг санна, тIамарш етташ, цIингаш лестош тохалора. КIез-кIезинг гучу-дуйлучу хьацаро готта хьаьж къагийра, дукха хан, ялале, хи чу йиттича санна, яшийра цунна тIера майка.

Таьхьтагана гIан гора. Хаза а, ирча а. Ша Луиза а ялийна. Чоландар волчу иза йоссо а йигна, цигахь цуьнца буййса а яьккхана, сатоссуш цIа а веана, охьавуьжуш. Оцу тIехь чекхделира цуьнан хаза гIан.

ТIаккха ирчанг доладелира.

ХIокхунна наб озийна дукха хан яллале веанчу Чоландара, хIара сама а ваьккхинна, кхуьнга элира, сийсара зуда ялийнарг хьо вац, ткъа Азман маре яхана хьовгахь йоллушехь я, вуьшта аьлча, Азмана хьуна тIе майра валийна, и хьан эмгар Дауд ву, иза ша волчохь воссийна а ву, аьлла. И кхачь хезначу Таьхьтаган дегIах шийла хьацар туййхир. Чу ала йохкича санна, богу кийра бешаш, бешаш, дегI горгделира цуьнан. Хьала а иккхинна, ЧоландаргIаьрга дIахьада гIоьрттинчу цуьнга ког меттах ца хьабелира. Цунна шена хаа а луш, цIара тIе лаьцча санна, хебба юьхьан чкъор иетIош, цхьана минотехь хьаладийтира можа эндажен човш. Чуьра са дIадаьллачу настарша аьлларг ца дора. Охьаветталуш, гIуьттуш, керчаш ЧоландаргIаьрга дIакхаьчначу цунна кертахь хIетта агрономана дошна а ваьлла, цIа веана шайн юьртахо Дауд гира. Хьалха латийна институтеки ромбик йолуш, Iаьржа костюм белш тIе а кхоьллана, нейлонови кIайчу кучан пхьуйишаш гобIлец хьаладинна, цхьана куьйга диг детташ, дечинг доккхуш волтура иза. Таьхьтаг юьхе мел кхочу, кIез-кIезинг тарлуш, юьхьана Луизех тарвелира Дауд. Мера кIел дуткъа, Iаьржа мекхаш а ца хилча,

коьрта тlехь говран цlога а хилча, — тап ша Лауза яра-кх. Кочехь малййна, коча хьарчийна кьорзачу галстука тlехь бlаьрг ссцира Таьхьтаган. Цунна тlехь бара кхоь бобаннын тlуз а, царна лахуо цхьана кога тlехь хьийзаш ах-ерзана балеринна а. Дика хьаьжча Таьхьтагана девзира шен... Азманан сурт. Дауда шен гlуллакх дора Таьхьтаге схьа а ца хьожуш.

Таьхьтага тlе а вахана, цо дечгах тоха тlехьа дехьна диг, схьа-даккха дагахь, катохна схьалецира. Амма диг схьа мицара дак-кхаделира цуьнга. Цlеххьана жимвелла, гезган сурте а вахана, даганах кхозавелла висира иза.

— Мича деана хьо, кхахьпа? — шен ницкъ маббу мохь туьй-хира цо, амма шен мохь дехкан цlийзарх тарбелира цунна.

Цуьнан мохь хезна Дауд, меллаша диг бlаьргашна хьалха а дихьна, леррана хьежа хlоьттира. Таьхьтагана гора шег хьожу туьйранехь дуьйцу хезна нэрзан кеддал бlаьргаш, маьрсаш санна, цергаш.

— Хьо хlун ю? — хьаттира цо Таьхьтаге.

— Со Азманан майра ву! — цлевзира Таьхьтаг.

— Ахь хlун до кхузахь?

— Сайн зуда дlайнга веана...

— Во-хьо-хьо! — цхьа нызаре ирча велавелира Дауд.

Тlаккха шен боккхачу шинна пlелга Таьхьтаг меллаша гlодаюк-кьера схьа а лаяцна, гезгачух тера Таьхьтаган цхьа гlогl озийна бухдаьккхира цо. Таьхьтаган мохь белира, шена хаа а луш Даудан пlелгаш кочачу, хьожанечу тlуналца маждира цо. Дауда юьхь чlачкьийна, пlелг тоьхна дагарна тlера дlакхьссина иза, юха адаман суьрте а ваьлла, керчана вахана, кертах кхетта ссцира.

Оцу минотехь чуьра араелира Азман. Бlаьрг ма кхийттинехь йовза а ца евзира цунна шен зуда. Элдара-дегl, голашна цхьа куьг лаккахь, йоца, минн-юбка, пхьаьрсаш клелхьара чкьургаш хилла хьийзина чохь гуш, доций пхьуйьшаш долуш чилланан блузка. Месаш чуьчча хьийзош, лерана бухь боккхуш бина лекха хола-кlуж. Когахь хьостамаш санна, ира, лекха кlажаш долу лакиро-ваинн туфлеш, пхьаьрса тlе тесна болоновн юткъа плащ, кера лаяцна lаьржа редикюль. Там хилла делаькьежа цlен басар хьаькх-на балдаш. lаьржачу сурмица тодина бlаьрганегlарш, цlоцкъа-маш. Шен даьккхана гlогl дицделла, цецваьлла зудче хьожура Таьхьтаг.

— Хlара хlун-ду? — хьаттира цо, цле санна, богу ши бlаьрг Таьхьтагна тlе а боьгlна.

— Хьан майра ву ша боху-кх оцу гезго, — терсара Дауд. — Хlара дов дийр долуш иза велакхь, кху делан минотехь тхойшин-нах цаl вуьтур ву ахь! Я ас, тlе кlажа а хьовзийна, вичlа йоккхур ю н хlумаl

Азман Таьхьтагана тlе йогlаселира:

— Нагахь санна таханчул тlаьхьа сан Докке ахь цхьа дош

алахъ, ас, вита а витина, къена, гирзе жлаъла санна, лаъллана кех воккхур ву хьо! И башха а дац, Докка, хьобга а ду хьуна иза. Хаза, цхьана нанас вина ши ваша санна, бертахъ ваха. Вовшашца ца тарвелларг кех вер ву шуьшшиннах. Хьан-сан бохург ма хила. Вовшашна халахетийтича мегар дац. Хаа ду шуна. Со нахала ма яккхалаш! Ткъа ахъ, Таьхьтаг, цлехъа яхийта. Къонаха хила! Собаре хила! Сатоха! Нахана хьайн дагара ма хайта.

Докка... Тиллинчу цлере а... Ша цуьнга яхана а ялале. Таьхьтаге иза сана мел хан ю, хлетте а, дам «хлай стаг» бен кхин цле ца яккхина. Тахана ца иккхина Таьхьтаган дог цкъа а эккхар дац. Таьхьтаг, хьала а глаьттина, цхьана кога тлехъ лелхаш, дехъа детталуш луьллучу шен глогла тле а вахана, схьанэцна иза хенах дла а хьоттина, астаг лелхаш кех велира. Ша генна ваьлча а хезара цунна, шена тлаьхъа а хьобжуш, глад дахана доьлуш лаьтгачу Азманан а, Даудан а — цхьаннан зевне, вукхуьнан — терсаре аьзнаш.

Суьйранна тлаьхъа цла веара иза. Йол йнжаза карийра цунна. Мохъ хьобкхуш, сахаьдда аганахъ луьлуу клант а техкош, глийла маьнгин йисте хгъна лара иза. Цуьнан кегийчу блаьргаш чохъ тлехъ туьйсу бала, сингаттам гира Таьхьтаган.

— Дада, мамас тхуна жима дада валийна боху, ахъ хлун дийр ду хиница? — хаьттира Маликас.

Таьхьтага, вист ца хуьлуш, тле а вахана, улло охьалахвелла дай куьг хьаькхира йоблан кледачу месех.

— Хьо, Луиза йолчохъ къаьркъа молий, цла а вогий, мамех летара...

Таьхьтаг вист ца хуьлура. Кийрахъ уьйриг хилла хьийза бала, ша меттахъхайча, логера шад бастабелла, къаьхьачу маьхьарца арахьадарна кхеравелла иза, дехъа чу а ваьлла, тлера бедарш дла а ца йохуш, бертал охьавуьйжира. Амма наб ца йоглура. Иза тлепаза яйнера. Хеталора, дагах датталуш, хебаш кложама хуьлуш санна. Маж а оцу минотехъ клайелла, яхьелла, цлонги тле хьоттира. Хлун дара а хаац, блаьргаш тлехъаббан а кхоьрура иза. Моьттура и ши блаьрг боцург дерриге шен дег лавьга, хье а лелана кхачабелла, и ши блаьрг хьаббинча ша велла дла вер ву. Цо коьртах куьг хьаькхча, лахьаделла охьайигира коьртан тлехьарчу эха тлехъ дисина чохъш.

Эххар а арахъ когийн тата хезира цунна. Хезира арахьара не лелалуш а. Сени чохъ аннаш тлехъ туфленийи дуткийи клажаш дийкира. Не ларах чохъха яьлла Азман, берашина уллохъ а ца соцуш, сана Таьхьтагна тле хьоттира. Ткъа, Таьхьтаг бертал воьжна луьллур, стенна делахъ а, «каррехъ» вегош, члогла сада ла а кхоьруш.

— Хлун до ахъ, жарг ла санна, кху чу охъа а воьжна? — тлечевхира Азман. — Хьо кху чу воьжна лийча, сан дика дла хьан лувьстур ду? Ловзар-ла лагложна гена тетта йиш яц. Тледоглучу кли-

рандийнахь. Хезий хьуна? Хьалаглаттахьа! Хьо цхьанна виезна-м вац? Кхана суьйранна там алийта нах бахийта, ахча хьайна луьу-чуьра даккха, амма цара цле тоьхна, там, цхьа тилор-тай ца пэшош, кхоччуш длабахьийта. Яхь хила еза нахаца. Суна лаац, Азман, ша-шена жима майра валийча, кьорам хилира олийла. Ткьа клирандийнахь, Докка, ца а валийна, гучуовккхур ву вай. Хезий хьуна? Бус-буса Чоландарглаьрга ихна ер яц со. Суна сайн майра сайна уллохь, цлахь веза!

— Хюкху керта-м валор вац! — велхар нккхира Таьхьтаган. — Хьо глур ю-кх хьайна луьучу, Дауд боху и хьайн зуд а иэцна!

— Гловгла, гловгла!

Таьхьтаг, кьурдаш деш, сауьйзуш, длатийра. Ткьа Азман, туф-лийн клажашца, «кларц-кларццехь» дуткьийн татанаш а ловьхуьй-туш, чухула дласайолаелира.

— Хезий хьуна, стаг? Нагахь хьайна кху кертахь хьайн шина бераца ваха лаахь, суна цлийзар вац хьо. Нагахь ахь сан Доккин километр генахула а некъ хадабахь... кхин дла алац ас!

— Азман хлунда валийна ахь иза, — юкь-юкьа «хьикь-хьикь-кьехь» са а уьйзуш, балхам бан хюьттира Таьхьтаг. — Цхьа май-ра ца тоьара хьуна. Цуьнан хлун дара сайнчул совдаьлла...

Азман, цунна уллохь саца а сечна, хаьн тле ши куйг а хлоттий-на, клоршаме елаелира.

— Ва-хьа-хьа-хьа! Хлун сов даьлла? Хьан хлун ду? Хьуна хлун хаьа? Куьзган чу ца хьаьжна хьо? Кьена кьукьа! Багахь цхьа а церг яц. Маларо пэгийна. Кьеначу стеран ворта санна, хебна жор-маг хилла юьхь. Iаддаргла санна, хьаьвзана дегI. Яллалц хьоьца яха аьлла, хьо векьна кхаьчна-м вац суна? Кьанъедла хьо, борз. Хлетте а, жима зуда езарий хьуна? Суна веза ца мега жиманиг? Хаьштаг санна, вогуш. Иштта, деца хьуна, хьакхавелча сан дегIах цле а латор йолуш. Ткьа хьо, ихьид санна, шийла ву. Тлехула тле «элип-ба» ца хаьа. Бода. Суна кхузаманан стаг ма веза. Институт чекх а яьккхина. Со а, сан доьзал а кхобур болуш. Зама а, гиллакх а девзаш. Кхана луьйранна уггар хьалха томан глуллакх новкьа даккха. ТIаккха, дехьара цIа кечде Доккина. Варийлахь, хамталла йнча мегар дац хьуна.

Шина берах кьаста ца луучу Таьхьтага дерриге кхочушдора, Азмана ма-аллара. Ловзар-Iалагложанна етт бийра цаI бен боцу. Бераш шурин Iайгах а дохуш. Дог доьлхуш, юьхь йовлуш ловзар-га а хьийзара. Хелха а велира. Нахана дог ца ханйта глерташ. Дауд ден цIа иэцна а вахара, иза вуха цIа валош баьхканчу ке-гийрашна комаьршша совгIаташ делира. Керарчу шай-кайнах а, лохнах а хедира.

Амма уггар дагна Iаткьам бийриг хьалха дара.

Хьенехана тIе майра валийна бохучух-м вуьйлира Таьхьтаг. Иза дуьне доладелчахьана дуьхьхьара шена тIехь хиллехь а. Хлун дийр ду ткьа, цкьа дуьхьхьара доцуш хлумма а ца хуьлу. Цхьанна

тлєра ца долиича долурий иза. Бєраш, цїийнан дукъ кочахъ дисар а ловра. Амма са ца тохалург, ца лалург кхин дара. Буьйсанаш. Таьхьтаг шинна бєраца а вуьтий, Дауд волчу дєхъачу йоьдура Азман. Оцу чохъ уьш тап аьлла, тийна Іийча а дара цхьа хлума. Іарий ткъа. Цаьршиннан диэлар, хьовкху маьхьарий, цїийзар, цлогланаш. Бодашкахъ вижана Іуьллучу, амма набарна ши бляьрг ваьшта ца боьдучу Таьхьтагана, и шиъ шєна хьалха долуш санна. шєра гора цаьршимма лелориг.

Азманан еларо, маьхьаро, цаьршиммо оцу чохъ дечу татанаша дог дорура цуьнан. Хеталора уьрсаца хєдош, доруш, цуьргаш деш и охьадуьллуш санна. Ткъа хьє? «Парх-парххєхъ», тлє диллина куьг хьалатуьйсусуш, детталора гиччошкара пхєнаш. Хеталора, хинци-хинций, хьєкъалах телхина, мохъ аьлла, ара а иккхина водур ву-кх ша, олий. Цкъацкъа, чу а иккхина, и шиъ де дагахъ хьалатта тохалора иза. Амма дєглан мєжєнаша аьлларг ца дора.

Кііранах цкъа буьйса яккха Таьхьтаг волчу цла чу йоглұра Азман. Йоглұра, дєхъачохъ шєна клордийча, охьайнжа. Амма, хьалхалєрчу Азманах цхьа а васт дацара цуьнца. Багах схьа мєл долу дош шаьлта санна, ира, дловш санна, кьаьхьа. Буьйсанна цуьнца ша висча а дог ца лєтара цунах. Яцара тохарлєра йовхо, эсєлалла. Таьхьтаг мєл кьєхкха глєртарх карладолұра бус-буса эмгаран, цуьнан дєхъачохъ лїєлар, хьовкху маьхьарий...

Ткъа хан дІайоьдура. Азманан кхин а диъ бєр хилира. Цєран дола юкъахъ дора Таьхьтага а, Дауда а. Цкъа цхьана хлуманна тлєхула-м Дауда Маликина тІара тоьхча, оцу тлєхула вовшахлєтира и шиъ. Ткъа, Даудєхьа яьллачу Азмана, дєвиє гулделла силадолу адам тєш а лаьцна, уьссузза цлє а тєсна, витира Таьхьтаг. Аттала тлє юха бєдарш ца луш, кєх ваьккхира.

Витича — кєх ца ваьлча а ма ца волу. Таьхьтаг, кьаьхьа бляьрхинш Ієнош, дєн цла вахара. Вилхира нанна а, вилхира йнжаршна а. Балхамаш бира доттагІчуьнга Чоландаре а. Массара а бохура Азман, Дауд суьдє лє. Дукха садиттира Таьхьтага оцу повкъа ца волуш. Мухха єлахъ а, цуьнан берийн нана ма яра Азман. Мацца а цкъа, Дауд дІа а вахийтина, ша цла вигарє дог а дохура. Ткъа, хинца иза суьдє єлча, кхана цуьнан юьхьа дуьхьал муха хьожур ву Таьхьтаг. Амма Азмана Дауд дІа а ца вохуьйтұра я Таьхьтинг цла а ца вуьгура. Хинца-м, Таьхьтаг рєзавара. Даудца машар бан. Цхьа а тІаьхьа ца воглұра-кх. Эххар а, кхин гІуллакх ца хуьлий хїйна, юьртсєветє арз дїра цо. Амма юьртсєвето иза тергал а ца вира. Азманца хлєттийна хьан загс яц, кхузахъ хьуна дан гІо дац шайн, єлїра. Айхьа мах бинчу моллїца кьаєтадє. Изза аьлла, цла хьажийра иза прокуроро а. Ткъа, хІара шєна тлє вєъча, молла Жалпара єлїра, шарлєхъ хІор зудчун виь майра хїла бакъо ю. Хьуо рєзавєлахъ, Азманєхъ Іє, вацахъ — бахамах хьайна доглұ дакъа дІа а єний, дІакъаста. ВорхІалгІа дакъа.

Хиун дийр ду ткъа, иза ца дича ца велира Тахьтаг. Бахам боькьуш юха а дов делира. Ах бераш а, ах бахам а шена ло бохура Тахьтага. Кху кертахь къахьеггарг ша ву, ткъа и Дауд боху зуд дац. Шен бераш ша цунна хьалха дуьтур дац.

— Бераш? — ши бӀаьрг къарзийна, Тахьтагана чухьаьдира Азман. — Хьан мичхьа ду бераш? Сан берийн да Докку ву? И ца гинчу хьан и ши бӀаьрг схьабаккха беза!

Тукаран генаш санна, баржийна ши пӀелг Тахьтаган шина бӀаьрга юьттира Азмана...

* * *

Маьхьарца самаваьлла Тахьтаг вагийча санна, хьалаиккхира. Уггар хьалха шен ши бӀаьрг а, гӀогӀ а меттахь дуйла хьаьжира иза. Ткъа царна, хьалха санна, гора чубуза лахбелла сирла бутт а, кӀезиг-кӀезиг довш стиглахь къайладуьйлу седарчий а, малхбузехьара схьагӀерта де а.

Шена гинарг гӀан хиларх ца тешачу Тахьтига, хьала а гӀаьттина, гӀогӀ зуьйш, волавелла дехьа чу а ваьлла, чиркх латийра.

Йол тохара санна, ризаьнкин тайнаг даг тӀе а талийна, ховха наб еш йижана юьллур. Ткъа, Азман, аьтту пхьаьрсаца ага ма-ра а къевлина, хеназа сирбала боьлла корта аганан гӀожа тӀе а биллина, наб яйна ши бӀаьрг цхьана соне а боьгӀна, кӀантана на-кха боаш йоллур...

Москва, октябрь, 1968 ш.

СТАРГӀА

Къеггина хьаьжна бӀаьстенан бовха малх дӀабуза герга бахана, регӀа тӀе охьалахбелира. Хиннца заза даьккхина, гӀа долуш сенлуш йолчу бошмашкарчу дитташна тӀехь декаш, вовшашка кхойкхуш, баннашна «гӀирс» идош, бӀаьстenna кечлуш дара бесбесар олхазарш. Яьси-хил дехьа бӀаьрг тоьхчахь гора юькьа баьццара хьаннаш. Мотталора оцу регӀан баса баьццара, хийзин бархат даржийна. Зазаца кхелина долу хьаьрса-хьечийн дитташ дара массо а маьӀлехь гуш. Сехьара дӀахьаьжчакхь мотталора оцу дитташна тӀехь дерг, заза а доцуш, кӀац ю. Гуш яра цигахь гурахь дийначу кӀаша цхьаццанхьа сенйина а, бӀаьстenna динчу охана-наша Ӏаржийна а йолу колхозан шуьйра аренаш. Цигара схьахезара болх беш йолчу тракторийн хаддаза гӀовгӀа. Суьйранна арабевлла кегийнах а, мехкарий а бара шпшша-кхоккха цхьаьна ураман некъашкахула буьйлабелла лелаш. Хезаш дара спортивни майдан тӀехь дӀа-схьа еттаху волейбольни буьркканан тата а, маьӀ-маӀлехь ловкхучу пондарийн аьзнаш а.

Ирсе а, самукъане а суьйре яра иза.

Оцу сарахъ шайн цийнан маѣле а хьѣна Іаш яра йоккха стаг Хъава. ХІор суьйранна хоура иза цига малхе. Малх тоххара йовхо лучуьра баьллера, амма Хъава, ца чу яхан мало еш шен суьлхьа-наш а хьийзош, ураман новкъахула дла-схьа лелачу адамашка бІаьрг а бетташ, хьѣна Іаш яра.

Хъавана гена йоццуш йолчу лулахойн бешан маѣлехула схьа ураман новкъахъ кегийчу пехан а, мехкарийн а цхьа жима тоба гучуелира. Арахъ хьѣна Іен Хъава гичахъ баккхийбераи маьхьарий девлира церан. Церан гІараш а хезна, оцу агІор дІахьаьжира Хъава. Шен гІийлачу бІаьрсина ца бовззал генахъ уьш хиллехъ а, церан аьзнех бевзира Хъавана уьш.

— Бусалба шен динора бу хІинца а схьабогІуш! — шен ницкъ ма-ббу каде, хьалагІатта тохаелира Хъава.

— Баба! Ва баба! — геннара маьхьарий детташ, хьаьлхина, цунна тІебаьхкира цуьнан кІентан кІентан доттагІа Султан а, уьт-талгІачу классехъ доьшуш йолу церан лулахочун йол Зулай а, цаІ-шиь кІант а, йол а.

— ХІун боху аша, шайтІанаш! — уьш човхо гІоьртира Хъава, амма вукхарна цуьнан бІаргашна чохъ оьгІазаллин меттана, шер-ра гуш эсалалла а, бовха безам а бара.

— Ахьа хІун до? Хьо хьала хІунда гІаьтти?

— ХІун до бохург хІун ду?! Сайн ца чу йовду-кха. Ца го шу-на, — малхбузехьа куьг хьажийра Хъавас, — малх дІабуьзна бели.

— Ма гІохьа, баба, жимма хабарш дийцахьа тхуна, — дехар дира Султана, тІе а вахана, Хъаван пхьарс а лаьзна.

— Вай, дІадовлалаш! ДІахеца, ламаз туьлуш лаятта сан, — Султанан буйнара шен пхьарс схьабаккха гІоьртира Хъава, амма вукхо дІа ца хоьцура.

— Хьо ламаз дина яьлча мукъанс а дуьйцур дуь ахъ? — ву-кху агІорхула тІетасаелира Зулай.

— Дера дан ма дац. Хьада, дало, сакъера клубе гІо.

— ЦаІ мукъанс а дийцахьа, баба, тІаккха тхо кино гІур да-ра, — хьийзайора цара иза.

— ОстогІпираллахІ! КІордийна хьех чекхдевлла-кх суна шу. Ма дог ца догІур-кха сан шуна хабарш дийца. Дуьлойша ловза гІойша, диканаш? — хьаьстира цо уьш, ца дийцинча цара ша юьтур йоцийла шена хуьшухъ.

— Цкъа дийцахьа, цкъа! — массар а цхьатерра дехар дира цуьнга.

— Делахъ, дика ду хІета, — элира дог диллинчу Хъавас — со ламаз дина яьлча чудогІур шу.

Цуьнгара и дош даьлча самукъадаьллачу церан яхьаш екха-елира. Хъава ца чу а яхийтина, иза, ламаз дина ялалц, аьлла, сийначу бай тІе охьахевшира уьш.

Дукха хан ялале Хъава чохъ Іаш йолчу цийнан кор схьадел-ладелира.

— Чудуыйла, чехкка, шайт!анаш! — ара мохъ туыйхира цо. Кегийнах а, мехкарий а, хъаьлхина ца чу а бахана, Хъавана гонах охъахевшира.

— Х!ан, х!ун дийца бах аша соьга?

— Дийцахъа, баба, шаш кьона долуш лелийнарш, — элира Зулайс.

— Э, сан бераш, дер лайна оха шун хенахъ дукха вонаш. Вов-шех тера яц тхан, шун кьона хан. Дера дуура мехкарьша дуьне къаьхъа. Тхешан лаамехъ дацара тхо. Йоь!ан, шен сахъавзинчу хенахъ, эвла юккье яла а, шена везачуьнга маре яха а йиш яцара. Дийцина а х!ун до цуьнан? Шул ирс а долуш кегийра ада-маш хилла дац кху Нохчийчохъ х!ара дуьне кхоьлличъана. Шуна стенна оьшу оха хьегнарш дуьйцуш ладег!ар?

— Баба, стенна оьшу бохуш ма хеттал ахъа. Хъан къамелаш-ка ладег!алц тхуна тхешан ирсан, тхошан дахаран мах ца хаь-ра. Х!ума ма-дарра хаархъама, кхечу х!уманца зен, дуста деза. Иштта къиза дуьне дигначу шух къа а хета тхуна, ткъа тхешан ирсечу дахарх даккхий а де тхо, — жоп делира Зулайс.

— Цундела бохий аса-м, соьга и декъаза хан а юьйцуьйтуш, сан а, шун а дегнаш ма дохаде вай? Тховса, цхъа хаза самукъа-даьлла ду шу, ловза г!ойша.

— Делахъ х!ета, цхъа беламен дерриг дийцахъа, баба. Т!аккха кхин т!е а самукъа а даьлла, д!аг!ур дара тхо, хьо йолчуьра.

— Дика ду х!ета. Ца !ан дохку шу, — элира Хъавас, т!аккха, жимма ойла а йина, дийца йолаелира иза: — делахъ х!ета, аса, кху вайн эвлахъ хилла цхъа х!ума дуьйцуьр ду шуна. Вайн эвлахъ бара Донч!аг!ар олуш цхъа нах. Шинь к!ант а, цхъа йол а яра це-ран. Дуккха а даьхний долуш бара уьш. Керт юьззина хьеллий а, уьстаг!ний а дара, цкъа а ц!а а ца ялош арахъ т!ехъ кхобуш гов-раш яра. Даьхний-м дара Донч!аг!еран, амма я шайна а, я наха-на а пайдenna доцуш эрна д!алелаш дар-кха. Оцу дохнан дайн ц!а чу шаш дадча кхералур дара шу. Т!ера хьахарш охъа а эгна, эт!а а эт!а долчу !аьржачу пенашца маь!-маь!лехъ эшарш а лоб-кхуш цаьпцалгаш хир яра хуна. Тховх машош а доьзна, парна т!ехула ц!енкъа охъаюьссуш, цигара г!уллакх чекх а доккхий, юханехъа хъалаюьйлуш лелаш и яккхий т!аьрзеш йолу гезгаш хуь-лура. Юкъьеллачу туьнкалгехула хъалабаха ца туьгуш к!ур хир бара хуна, пешан бертехула аратуьйсуш. Цо !аржийна пешан бер-тиг а, тхов а хир бара хуна ша селаз хъаькхча санна, лаппехъ къегаш. Чухула йорт етташ хъаьлхина лелаш буьхьигаш а, !ахарий а хуьлура. Поппаран маьнгеш т!е тийсина хуьлура месала кхекхий а, терхешна т!е х!иттийна уьншарахьлера кхийра пхьег!аш а. Пе-нах диттинчу дечиган хьостамех д!аоьхкина кхозуш кхакханан ке-тарш а, куйнга боьзначу машини чорден бедарш а хуьлура. Уьш хир яра хуна церан шина к!анта йиллина лелаш.

— Ой, шайн долахъ оццул даьхний хилча, т!еюха а, чуйнлла

а хлунда ца оьцу кхара? — элира Султана, — Базар а, туька а яцара хlетахь?

— Базар а, туька а муха хуьлу хьуна оцу заманчохь, — элира Зулайс, — юкъах ма яхахьа иза.

— Яра, кьорlана. Базар а ма яра, туька а ма яра. Хlара, аса дуьйцург хилла-м оццул дукха хан а яций. Микли паччахь вохавалле йолчу хенахь дай хlара-м. Хlетахь туька яра вайн эвларчу Эльбин. Дlо, гена, оьрсийн махка а воедий, цигара оьций кладий дахьара цо, ткъа схьакхаччахь, ша цигахь беллачунна tle итт мах а боккхуш, нахана духкура.

— Тlаккха, баба? Дийцал ахьа, — бохуш сикхйора иза бераша.

— Дер дара эца хlума-м. Бакъду, хlинца санна шорттий, до-раххий-м дацара. Шайн блаьрмецгалла Дончlarlar хlумма а ца оьцур-кха. Цхьа бежанан корта, я газа-уьстагl йоьхкича шайш мацалла баларна кхоьруш, lадда lара-кх. Ткъа кура бохий аш? Кура нах бар-кха, нахе dлахьовса а ца бешаш! «Тхан говраш, тхан хьелий, уьстагlий!» — бохуш, кьамелаш деш хир бара хьуна шайш пхьоегlана бевлча. «Хьал гулдан хаац шуна», — олура церан воккхих волчу кланта Дундала, «Болх дукха барх хуьлуш а да-ций иза-м. Коьртехь хьекъал хила деза!» — олий, глабакх санна, боккхачу шен коьртан хьаьж tle куьг тухура цо. Хьекъале даьк-кхича-м Дундалан коьртехь tлера чу доттал а иза доцийла хаара нахана. Сан маьршинчан клант ма вара иза. Бакъду, Дончlа-м ша блаьрмециг хилар бен, дукха сонта стаг а вацара, амма бераш, кьаьсттина Дундал, сонта дара.

Дуккха а беламе хlуманаш дуьйлура Дундалах. Цкъа хьера вахана иза, шен ахьара галеш стерчийн ворданна tle а доьттина, ша tлехула tle а хlъна, цlа вогlуш хилла. Лаха вайн эвла йистехь цхьа йоккха ирхо гиний шуна?

— Гина.

— Оцу ирхох хьала гlоьртича, стерчашка ворда озаелла яц-кх. Тlера охьа а ца вуссуш, «lайт-lуйт» бохуш, стерчашна сара бит-тина Дундала. Гуллакх ца хилла. Ворда а сацийна ойла ян воьл-ла хlара. Тlаккха dлатохавеллачу цо, охьа а воьссина, уггар док-кхачех цхьа гали асанца кьевллина шен ги доьллина. И гали а гехь, юха а ворданна tle а хlъна, стерчий човхийна кхо, ткъа вуьш-м меттах а ца девлла. Юха а tле сара клирбина Дундала. Глад дайна, стерчий цхьацца arlor dла-схьа а хьаьззина, дукъ харцхьа а даьккхина, морзах а девлла dлахlиттина. — «Ва дела дохка шу марчонна! Ва дела даха шу докъа tлаьхьа! Аса цхьа га-ли ги доьллича мукъане а озийша, докъа пхьор шух дарш!» — бохуш мохь бетташ, царна биттина шегара сара кегбина Дундала. Гали ги а доьллина хlара ворданна tлехаарх стерчашна хlун мохь байло?

Аса дийцинарг-м сайна хьалха дагадеанарг ду. Цул доьхнарш мел дукха леладора цо!

Шайн дохнах куралла еш болчу Дончлагларна доллучул а цхъа хлума повкъа дара: Дундал вара церан зуда ца йоглуш. Иза вара хъуна хлетахъ ткъе итт шо хан йолуш, лохачу, стоммачу деглахъ, лаьржа юхъ-сибат а, шуййра мара а, даккхийра цлен балдаш а долуш, жимстаг. Ииллина маж яьлла а, ечу хенахъ цкъа клайн а хилла, амма хенан йохалла ларж а елла, хъакхарша къага а йинна йолу кетар а юьйхина хуьлуш волу Дундал гича, леттон дог доглу шайн олур мекхарша. Мекхарша а аьлла дитича-м дорах дувьсу-кхи иза. Деглах глехъчул хлоз хилла йолчу жерочо а ма олур цунах блярг кхетчахъ:

«Нанас мотт хъакхаза витина хилла-кх, нана яларг!» — олий.

Аса шуйга элир-кха Дончин бераш кура нах бара. Шена хъе-хош болчу (шега терачу) мекхаршна реза Дундал а ца хуьлуш, ткъа цунна реза цхъа а йол а ца хуьлуш, зуда а йоцуш къанлуш лаьттара иза. Доцца аьлча, гловтал ерг Дундала а ца юьгуш, гла-бали ерг цуьнга а ца йоглуш хьал дар-кха.

Вайн эвлахъ бара Байгериглар бохуш цхъа сутара нах. Церан яра Белита цле йолуш цхъа хаза йол. И Белита езаш хьер волуш лаьттара Дундал, амма вукхунна хлара-м ца всзара, блярга ван а. Белитина тлехийзаш-м Мата цле йолуш хазалла вала воллуш клант ма ву, ткъа, ловдалчу Дундале бертахъ яха еша ткъа Белита! Аса элира-кха шуйга Байгериглар сутара нах бара? Дундалан дохно блярг серлабаьккхина болу уьш, шайн инцкъ маббу, и Белита Дундале хийта глерташ бара. Доцца аьлча, йокха глерташ бара-кха. Йолана лааре хьежа а ма ца хьобжура ткъа хлетахъ. Бакъду, йол нуьцкъах маре ялар массара а лелош глуллакх дацара, хлунда аьлча, иза эхьен а, овзда доцуш а глуллакх долу дела. Ирча акха глуллакхаш дара уьш. Хийла йол, дакъаза яьккхина, елхийра оцу глуллакхаша, хийла нахана юкккъе дов до-жийра.

Цхъана дийнахъ и глуллакх хъехош лаш тхойша долуш, Белита Дундале яийта, цуьнан нах реза буй хиничу сан цлийндас боху соьга: «Оцу Белитина ала-м хлумма а ма дацара сан, иза-м Дундална а ялийна йойтийла кхоам болуш йол ма яра. Амма кхоам бу-кх цуьнан кхин нах боцчу Байгериглеран хуьлийла а. Бежана санна шайн йол йокха глерта уьш. Со кхаьрдаш ву царех. И тайпа нах похчашна юкъахъ хилар а эхъ ду!» Белита едда маре яхарна кхобруш цунах Дундале куьйгаш тохийтаран глуллакх чекхдак-кхар суна тледиллара сан майрачо а, Дончлас а.

Цхъа дог дуьйхи сан и глуллакх сайна тледиллича. Хлан-хла, аса иза дийр дац, аьлла, дуьхьало ян а ца яьхъа со. Хиницалер-чу зударийн санна маршо ма яцара хлетахъ тхан. Ойла йин аса оцу буса, ванах, хлун де теша аса, бохуш. Сан гловнца куьйгаш а тохийтийна Дундале иза юьгуьйтийла а ма дац. «Со а ю-кха и санна зуда, суна муха хетар дара, цхъаммо тешнабехк а бина, ца пезачу стаге со маре елча. Шайна луьург дер цара суна тлехъ, амма

аса г1о а деш, Дундала Белитех куьйгаш-м тухур дац», — ч1аг1о йира аса. Юха а ойла йо аса, ванах, дарехь аса дубьхало йича, и г1уллакх цара кхечунна т1едуьллур ду, т1аккха, цхьа акха дог долчо и г1уллакх ийса чекхдаккхяхь, Белита дакъаза йолу, иза клелхъара а ер йолуш, со бехказа а хир йолуш кхин некъ лаха ма беа ас, олий. Т1аккха сацам бин ас: и г1уллакх чекхдаккхар сайна т1ехь ладда дубтур ду аса, ткъа и де т1екхавччахь, х1ара, Дундал боху ловдал, т1еха а вина Белита клелхъара йоккхур ас, аьлла. Амма хьалхе дубйна а со тешна яра Дундал Белитех куьйгаш тоха атта ваьхъарг ца хиларх.

Белита хи т1е оьху некъ тхан кет1ахула чекхболуш бара. Тхан ц1енош, кет1ах аниний йоккха г1ап а йолуш, вайн лакха юккьехь дара. Хинца доцуш ду уьш.

Дийцинарг кхочушдан а ма деза ткъа! Макка яккха вобду Турпал-т1ела санна, кеч а велла, диллинчу дийнахь тхобга ма во-г1у Дундал. Оцу дийнахь хиндерг хууш болу тхан кертара а, Белитаг1еран кертара а нах ц1ерабевлира. Дундал г1опал чобхъа а х1оттийна, Белита йог1у тергал ярхъама, урамехъа долчу тхайн ц1ийнан оганна ца оьшу кл1р тохан йолаелира со.

Делкъа хан а хили тхуна, Белита гуча ца йолуш. Эххар а ураман новкъахь гучуелира иза. Гуттар хаза кечъелла, пхъаьрсах тесна ц1естан клудал а йолуш, г1ург1аз санна техкаш, новкъа хъалайог1ура иза. — Йог1уш ю, кечлой т1елахь!» — со йолчуьра д1а Дундале мохь туьйхира аса. Г1опал чобхъара луш жоп дацара. «Ванах, и саннарг д1авобьдура», — аьлла, яхана, г1опан иел а йиллина, чухъаьжира со. Г1опах букъ а тоьхна, малхехь наб еш хиъна лаш ву сан Дундал. Цхьа хаза хийти суна, кхин хетча ца маггал!

«Вай, ваша волла хьо! По1 ларъян ханийнарг ву, дала ви-тахь!» — аьлла, хъаьдда т1еяхначу аса «Хъалаг1атта дукха ма вахарг, схъакхочуш йоллу иза!» — аьлла меттахъхъавин х1ара. «Х1а? Йог1уш ю бахара ахь?» — керчана, хъалаг1аьттина иза, г1опан аннех йолчу цхъана хералли т1е б1аьрг а биллина, арахъежа х1обтти. «Ма т1е ловдал, дубхъалвала цунна!» — бохуш м1араш кыйизайо ас кхунна. Мичара! Цкъа а шена иза б1аьрга ца гича санна, цо ладийча санна, т1ера б1аьрг а ца боккхуш, цуьнга хьобжучуьра волий хьуна. Аса дубйцург хезаш а дац кхунна. Тхо ишт-та лашшехь, важа-м яьлла яха.

«Иза х1унда яхийти ахъа, хьо велла валарг!» — боху ас. — «Э, Хъава, собарде ахъа, юхайог1уш ас хоуьйтур ду хьуна цунна. Со д1ка набарх ваьлла, саметта веана вацара», — шена т1ера кетар схъа а яккххина, хъарччийна иза клел а йиллина, т1е охъахин х1ара. Кхуьнан юхъа т1е ма хъаьжжнна хин суна х1ара кхеравелла ссций. Т1аккха майра яьлла со. — «Декъаза ву-кх хьо, нагахь ахъа иза юхайог1уш а, цунах куьйгаш а ца тухуш, т1ехъалий-тахь», — бохуш сайн ма хуьллу х1ара ч1аг1авеш ю со.

Тхойша и дов деш Іашшехъ, хи а эчна, юхайирзина Белита дулахойн керта маѣПехула схъа гучуйолу.

— Йоргуш ю! Хъалаглатта, маса! — боху аса Дундале.

— Аса хІинца-м хоуьйтур дара цунна! — хъалаиккхинчу Дундала шен куьйгех туйнаш а тоьхна, дІа катоехна гІопан неларан тІам схъалецира. ХІинца хІун до те хІокхо бохуш дог детталуш хьоьжуш Іа со. Нагахъ хІара тІеводалахъ, «дІогешхула богІуш нах бу, юхавала чехкка», аьлла, сацон ойла ю сан хъалххе дуьйна йина. ТІаккха цІеххъана и тІам дІа а хецна, велха воллуш санна, юьхъ а чІачкьийна соьга схъахъаьжи хІара.

— Ма Іе, хьо велла валарг, ма ялийта иза хІинца а! — аратетти аса Дундал. ЦІерга оьхна циниг санна, шен ницкъ маббу вухагІерта хІара. Елаяла дог хилла хала са детта ас. — «Ма ялийта иза! ХІара аьтту юха нислур бац хъан!» — бохуш, аратоеьтту ас хІара. Мичара! Пуллакх хуьлий хъуна. Аравала-м муххале а ца гІоьрта хІара, ткъа, Белита чуйрна кхоьруш санна, ши ког а гІортийна, неларх букъ а тоьхна, дІахІоьтти-кх.

Тхойша хІара къап-къарс деш Іашшехъ. Белита-м цІа а яхана паргІат яла а кхни.

— Гор кІант яІ, ма йоккха гІайгІа ю-кх хьо! — боху ас гІад а дайна. — Хьо велла дІаваллалц зуда хир яц хъан. Ца хилча а хІумма а дац хъан иза. КІилло хІума! Иза хІунда яхийти ахъа шолгІа а? Ишта хуьлу ткъа боьрша стар? — бохуш, барт бетта ас хІокхуна, гІуллакх ца нисдаларна гуттар сайна чІогІа цатам хІл-лачуха-а юьхъ а кхольина, амма дог-м ду сан иштта дерзарна там хилла, доьлуш. — «Э, Хъава, хъуна и алан бен ца хаьа. ВаллахІ, биллахІ ца Іийра хъуна со цунах кхера велла-м. Цхъа нисъелла кьорза старгІа яра тхан, цунах кхоам а хетта Іийра-кх...» — боху кхо.

— Дела яа иза хьо вала а велла, хъуна тІаьхъа. Белита тховса-кхана маре гІур ю, тІаккха Іийр ву хьо хъайн шамалеш а локхуш. СтаргІех кхоам а хетта Іийра тов! Тьфу, Іовдал! Хъий дела наьІалт хила хьо гІизбина! — иза човха а вина, яьлла чуйха со, — аьлла шен дийцар чекхдаьккхира Хъавас.

— Ой, старгІа дагаеача Іадда хІунда Іа хІара? — хаьттира Зулайс.

— Хезна хилла-кх хІокху Іовдална, йоІах куьйгаш тоьхча старгІа йоккху бохуш, наха забарш еш. Ша Белитех куьйгаш тоьхча цуьнан наха и старгІа йнгарна а кхсравелла, юхаваьллера-кха. Дундалан старгІа ца хиллехъара Белитех куьйгаш ца тохийтарна со бехке хир яра, цхъа дика и старгІа бахъана долуш ший а кІелхъара елира тхойша.

Цо дийциничух самукъадаьлла кегийрхой боьлуш бІаьргех хиш туьйсус бара.

— ТІаккха хІун хилира Белитех? — хаьттира Зулайс.

— Оцу буссехъ едда Матнга маре яхар-кха.

— Ткъа Дундала зуда ялийрий?

— Ялийра дера. Ша боху йол шегә йоглур йоцыйла а хиъна, дог а диллина, эххар а ша санна цхъа йовдал зуда ялийра цо. Хлан, хинца длагло. Дика лейн аша со, — элира Хъавас.

— Хлай, баркалла! Дукха ехийла хьо, баба. Цхъа-ши де дал-лалц юхадоглур дац тхо. Марша йолда хьо, — хъала а глевтина, арабовла кечбелира уьш.

— Марша йолда шу а! Кеста ма дуьйлалаш юха.

Кегийрхой чуьра арабевлча, Хъаван цла дассаделира. Чохь тапъаьлла тийна дара. Арабевллачу кегийрхоша шайш ураме ма бевллинехь йиш лекхира:

Вай ирс я! хъан, можа хьоза.

Хъан ирс хеташ яла йоллу.

Темаш тоьхна, доладелча.

Хъайн дог лавте длакхочий хьо.

— Ма хаза хан ю-кх хьо, — бохуш оцу кегийрхойн ойла йора Хъавас. — Ирс долуш бу-кха кхузаманыхь кхуьуш болу мехкарий. Ткъа, оха тхайн хенахь къаьхъа днир-кха хьо дуьне.

Хъавас кор дладиллира. Арара чу блаьстенан мела мох хъаькхира. Цо тлекхоьхура пондарийн а, эшарийн а аьзнаш а, мехкарийн самукъанен эшарш а, кегийрхойн беларш а. Екхначу стиглахь лепара дашон седарчий.

Самукъадаьлла, екхаелла яра юрт.

ЗАККАМАНИН ПІАН

1

Тахана йуьйранна хиннциалццул хьалхе самавелира Заккамани. Иза самаваьккхира гена дощущ урамехь долийнчу зуйкаран мукъамо. Заккаманис блаьргаш биллира. Амма хлетта Яьссил де-хьарчу perla тlexула хъалаайабеллачу аьхкенан маьлхан йовхачу злаьнарша юха а хъаббайтира цуьнга уьш. И мукъам хезча хаза-хийтира цунна: баккхий нах вовшахкхетта меттиг Мутлелип юкъахь воцуш ца хуьлура.

«Тахана мукъе а чомахь вижна йнлар хир дац техъа», — ха хаьрцира цо. Амма Заккамани, и йоца ойла йнна валале учара схъа когийн татанан «дур» деара. Цлеххана ne! тата дан елира. Иза дара Мутлелипа ne!арна тle кlирбинчу буйнан тата.

— Хлай kлант! — оле юкь-юкъа мохь тухура Мутлелипа. Юха а ека йолалора ne!.

«Дела, ахь собар ца лахь холчохь ву-кх со!» — аьлла, шена tle-ра юrgla dla а тесна, хъалаглаьттина иза ne!арехъа волавелира.

«Маржа не! я! Дика хьал-м хьобгахь а дац хьуна. Хіора Іуьйранна хіара динк-х йой хьуна тІехь».

Зайл дІа а баьккхнна, да не! елла кхнале, сиха метта а ваьлла, одеяла кІелвуйлира иза. Масех тайпа мукъам хуьйцуш цІевзина схьаеллаелира яхьелла не!. Цхьана буйна шога Іаса а, вукха буйна пхи бІе суьлха а лаьцна чохьавелира МутІелип.

— КІант! — кхайкхира иза.

— Хіун боху ахь? — иэккхийтира Заккаманис.

— Хьо хьала хіунда ца гІотту?

— Готтур ву-кх. Дуьне дедда доьдуш-м дац?

— Ой! И хіун ду ахь дуйьцург? Оцу майдана гулделла адам ца го хьуна?

— Чохь вижина Іуьллучу суна муха го, дІо хІучІаьнчІелгарчу майдана гулделла адам?

МутІелип оьІазваха вуьйлира.

— ГІатта хьала, хІай мунепикъ? Деш ламаз дац, беш болх а бац! Дерриг адам догІа деха майдана даьлла, ткъа хьо кху чохь, жаргІа санна, Іуьллу! ГІатта хьала, царна юкъа кхета вайша!

— Со-м ца вогІу...

— Ца вогІу бохург хіун ду? ГІатта хьала, ас хьайн букъ тІехь хіара Іаса кегъяле!

Евза Іаса юххехь хааелла Заккаманин букъа тІера цІока сгийра. Букъ кІел бохуйтуш аркъал а хьавьзина МутІелипе хьавьжира иза.

— Хьайн дела дуьхьа, МутІа, витахьа со чомахь вижа... Цхьа пайда боцу гІуллакх дахьаш вогІий, хІор Іуьйранна суна тІе хІутту-кх хьо...

— Пайда боцу гІуллакх ду ткъа балха гІо алар? Хьо-м ткъа шарчу дахана къанделла божа дай! Тоьур ду ас хьан кхабар. Къанвелла, хІоз хилла лаьттаху соьга кхабалац шу. Цхьана декъарлойн хилча хьайн да-нана кхобу вара хьо, хьайл жимачу шина беран дола дан вара хьо. Хьо санначех эхь ца хета хьуна?

«ХІор денна дуйьцург и ца! ду», — элира Заккаманис шашега.

— Со кхобуш-м къа ца хьобгура ахь. Хьайн кІантана баа кха-ча а ца лун бара ахь. Эхь хета дер суна-м со санначех... carладьхург санна беркъа царна юкъавала. Шн шо ду ахь суна тІеюха бедар ца оьцу...

— Хьай жолам я! Цара санна, болх а беш, эца ахь а. Дешар дІатесн ахь? Балха ца воьдий хьо? Лийр велара хьо ас бедарш ца эцча!

— Ма эцахьа. Со вижа витахьа.

— Ца вуьту ас! ГІатта хьала, догІа деха воьду вайша! Іессачу стеган доІийна жоп ло боху дала. Ткъа хьол Іеса хІума кху лаьттан букъ тІехь яц!

— Со ца vorly!

— Ца vorly бохург хIун ду?

Заккаманин детта са кхачийра.

— Гора МутIа яI! Хьо маца кхетар ву техьа? Цкьа делахь, аш сарралц-сахиллалц дехарх шуна цхьаммо догIа а лур дац, шолгIа делахь, дехна даьккхннчух вайна догIа а хир дац. ХIиннца гуьйре тIекхочур ю, тIаккха ша серсаш лаьттар ду...

МутIелипан керара Iаса кхоссалуш гинчу Заккаманис, шен хьехам юкьах а битина, катюхна гIевлангара гIайба схьа а эйна, дуьхьал лецира. Чохь «бапп» аьлла, тата делира. ГIайбина шинна а агIор тулгIе етташ чухула чан яьржира!

— Хьай хьан ма хила аьллар, гаур! Хьо иштта кхнийнчу сан бехк дер бара хIара бан-м. Хьох кхин стаг хир йоцийла хьинехь ас дуьнентIе вала кхнале вийна хир вара хьо, гIнзби! — дог доьхна аравелира МутIелип.

«Боккха болх бу-кх, кху тIаьхьарчу хенахь цуьнан соьца гам-валар», — ойла йора Заккаманис, да араваьлча.

Цуинна дагаеара ша хьалха яьккхнна хаза хан.

...Заккаманин дуьнен тIе ваьллачу кхоалгIачу дийнахь нанас дукха вахийта лергах чIуг а йоккхуш, кучан белша тIе хьайбанан дечгах дина лаг а тоьгуш хIума лелийра цуинна. Кхойтта-дейтта шо кхаччалц даима нанас «Цока, Цока, Цокамани, Цаккали! Ма-мни гIовла ю хIара! Мама кхобур ю хIокхо!» — бохуш хьоьстура иза. Шкоlexь доьшучу хенахь даима, хаддаза кисанахь кампеташ-ший, ахчий лаьттара жимчу Заккаманин. Ма дукха везара хIетахь иза денний, нанний! Чу стаг веьча шех лаьцна нанас хабар дуьйцуш ма боккха там хуьлура Заккаманина! «Инзаре хьекьал долуш бер ду тхан Заккамани. Муьлхха кинашка, миччахьара а схьалоций, жарра оле, дIайоьшу цо. ХIумма а шен да саинна кха тIехь хьаьж-кIашна цел етташ кьанлур вац! «Парписар» хир ву тхан Заккама-них!» — бохуш дуьйцура нанас чу мел веанчуьнга.

Боккьала а Заккаманина мотта а делира шен нийсаройл ша хьекьале ву. Шеца цхьана классехь доьшуш болу МасIуддий, Махьмуддий, Султанний, Ахьмаддий, Салавддий — массо а, шеца буьстича зингатех тарлора цуинна. Уьш наггахь бен буса кино а ца богIура, аьхкенан каникулашкахь садаIаран меттана колхозан арахь денна белхаш беш хуьлура. Ткьа Заккамани мерзаниг дууш, хазаниг духуш, де дохделча вуьжуш, и шелделча гIоттуш лелара. Шена езарг ло аьлла нене дехар мичхьа дора цо, тIечевххе буьйр дора-кх.

Нанас хьоьстуш кхуьу Заккамани Iуьттуш, туьттуш халла ворхIалгIачу классе велира. Вовдуш а, ца вовдуш а чекхделира и шо. Амма Заккамани классехь висира. Заккаманих изза ца хиллийта дукха гIиртира хьехархой а, цуьнан наькьостий а. Комсомо-ле тIеэца гIоьртича иза аьттехьа а ца дитира цо, шена лун хьехар лере а ца хьокхура.

Заккамани дешарна ледара ву, школехъ шега аьлларг деш вац, аьлла хьехархоша арз дича оьглаздоьдур Закаманин да-нана.

— Сан клант хьекьал долуш бер долу дела, иза шайл толарна кхоьруш, и ца везаш дуйчу аш! Цул эсала бер кху юьртахъ дац. И хабарш а юьций дешарх дог доккху аш цуьнан! — ирх оьккху-ра Хьаьсипат.

— Ас сайн клант ламаве аьлла шуйга длавелла. Даа ца оьшу цунна, духа ца оьшу цунна, балха телюш а вац. Цунна тлаьхьа а хлоьттина, цо хлун леладо хьожуш лелар бен кхин глуллакх до-цуш вацый со-м. Со белхан стаг ву. Пачхьалкхо ахча а луш, и, бераш ламо хлиттийна шу, ламаве, — доцца хададой дуьтура Мут-телипа а.

ШолгIачу шарахъ юха а ворхIалгIачу классе деша вахаран меттана цIахъ сецира Закамани. Ткьа цуьнан накьостий юккьер-чу школе а, техникумашка а кхидIа деша бахара.

— Я деша гIо, я болх бе, — аьлла, цунна хьалха ши некъ хлоттийра Муттелипа.

Амма Закамани и ший а некъ дIа а тесна, ловзаршкахула, синкьерамашкахула кхерста вуйлира.

ТIаккха кхийтира Муттелип шен гIалатах.

ХIетахъ дуйна схьа галделира Закаманин хаза дахар. ХIе-тахъ дуйна схьа хIор денна дов дара цунний, Муттелипаний юккьехъ.

Закаманис доккха садаьккхира.

«ХIара вахар дац. Денна дов. Цхьа зуда а ялийна, юьстах вала веза. Амма мила яло эза... я мила йогIур ю соьга?»

Оцу гIуллакхан ойла Закаманис дукха йора. Шена яло йол цо лехнера ша школехъ доьшучу хенахъ. Иза яра цуьнца цхьаьна классехъ доьшуш хилла Ровза. ХIетахъ, Закаманина хетарехъ, цуьнан зуда хила хьакъ долуш хьекьале а, хаза а йол и цал бен яцара. Амма, Ровза, шена тIаьхвааьлла дела Закамани ша волчу а витина, яьлла медицински техникуме деша яхара. ТIаккха Закаманис чIагIо йира тIейогIу бархI класс дIахецца оцу клас-сехъ доьшуш йолу Зураь йига.

Амма Зураь а Ровзина тIаьхьхе дIаяхара.

Сирла шовда санна мехкарий Закаманина тIех а буйлуш дIа-оьхура, ткьа буха буьсу тIулг — Закамани, — тIе хьнэха а туьй-суш латтара. Йолучу хенаца галделира Закаманин мехкаршца йолу юкьаметтиг а. Оцу тIаьхьхарчу шерашкахъ шен юьртахъ а, гонахарчу ярташкахъ вон цIе яханера цуьнан. «Иза-м сха йолу хIума яцара». Цицганчул башха кьинхьегам ца беза цунна. Ма-лонча!» — цхьаболчара олтура. — «Моз доккху долу моза бац Закамани а. Жуккар», — доцца хададора вукхара. Кхин дуккха а яра Закаманина техкина цIерш. Уьш новкьа яра цунна. «Дави-сарг яI, цкьа зуда ялийна елира», — ха а хаьрцина, зуда ялийча шен хиндолчу дахаран сурт хIитто вуйлира иза: «ХIинца санна

самавълла меттахъ вижна Іуъллуш хир ву со. Ткъа сан къона нускал... хуълуьйтур вай и Нахапу, арахъ етт узуш, даьхний дла-лоьхкуш, ши пхъарс хъала а биша, едда-хъаьдда лелаш хир ю. Нахапу чу еъча ас со набкхетта Іуъллуш ву моьттуьйтур ду. Со самавалале кхача кечбан тохалур ю нза. Кхехкачу чайиника тІера хъалакхиссало негІар, чІажжехъ дека ялгІу, йовхоно цІийинна йогу Нахапун ховха беснеш. Со самаваларна кхоьруш бай ког буьллуш, меллаша кубг тухуш хьийзар ю нза, амма со самавер ву. Таккха бехкала яхана Нахапу суна тІейогІур ю...»

И гІуллакх иштта хилла даьлча сання, хазахетта дагах гилгаш девлира Заккаманина. Амма ойланаш юха а бакъдолчунна тІейирира. ЦаІ вукхунна тІаьххье даг чу лелхара юьртарчу мехкарша шена тейкина цІерш «Жуккар», «Малонча», «Мамин кІант», «Парписар» и. дІ. кх.

«ХІан-хІа, со вевзачохъ соьга атта зуда йогІур яц. Цхьанхъа генна, со ца вевззехъ ца гІортахъ. Ялийна яьлча, эцца кетарш йолчу наха шаьш дІалуьстур ду. ХІинца ша соьца мел вон велахъ а, ас зуда ялийча тхуна цІенош ца деш, цхъа гомаш, чу йилла сал-пала ца душ йийр вац МутІа а. Амма мичхъара ялийча бакъахъа хир дара техъа?».

Дикка ойла йинчул тІаьхъа, шена нускал лаха ваха, Яьссица хъала лаккха, лома кІелхъара шен гергара нах болу цхъа юрт къастийра Заккаманис. Амма хьошалгІа дика кечвелла ваха дезара. Пенах тоьхначу хьостамах кхозучу шен тишъеллачу сирчу костюмей, кач зарзбеллачу штапельни сийначу кучей, тІера мерихалгаш а дийлла духхехъ гІийла, Іохкучу туфлешкий бІаьрг тоьхча дог дуьйхира цуьнан. И барзакъ, мацах цкъа, цунах я Іилманча, я белхало, вуьшта аьлча, Заккаманих стаг хир ву моьтташ МутІелипа эцнера цупна.

Амма керла духар эццалц хьошалгІа вахар дІатовттийла дацара. Заккаманис сацам бира цигара цІа верззали цхъаццаннан бедарш яхъа.

План кийча яра. Хъалхара номер — тІеюха бедарш карор.

Каде хъалаккхкина Заккамани, ши пхъарс дІаса а тосуш, букъ сатторца дегІ метта а далийна, тІаккха иел а йиллина, арахъаьжира — Ризван!

Заккаманис тоьхначу маьхъарх цецъяьллачу, уьйтІахъ лелачу, цІечу йоккхачу нІаьно саца а сециа «къо-къо-къо» — эккхийтира.

Дехъа чуьра схъа цхъа а вист ца хилира.

— Зулпаь! — юха а мохъ туьйхира цо.

— ХІав! — аьлла, зевне аз деара дехъачуьра схъа.

— Схъайоьл цкъа.

Дукха хан ялале Заккаманина хъалха схъаІоьттира Іаьржа бІаьргаш а, хъаьрса корта а, горга юьхъ а йолуш бархІ шо хенера йол.

— Ризван стенга вахана? — хавттира Заккаманис.

— Балха вахна-кх.

— Хьада, гуттар чехка Маслудаглаьрга а глой, хьошалгла вахана валац, ас боху але, цуьнан цена костюм, хечий йохьуш йола. Цигара юхайирзича Султанаглаьргара цуьнан чиллина клайн коч а я. Кхийтин хьо?

— Хлаъ.

— Же, ма тел, со сиха ву.

Юьртан цхьана аглор Зулпаъ а хьажийна, вукху аглор ша вахара Заккамани. Цхьангара шляпа, вукхуьнгара туфлеш, кхозлаглуьнгара галстук йохьуш дукха хан ялале цла вирзира иза. Зулпаъ а, шен декхар кхочушдина а яьлла, цла сана, кертарахь цхьацца глудлакхаш дан глерташ лелаш карийра цунна. Чукхача сикхелачу Заккаманис, чохьха волуш нелсагних буюьхьаг тасабелла туфлин айра охьадаьккхира. Амма глудлакх цуьнга хьожуш лечохь дацара. Кхин хан юкъа ца юлуйтуш, можана тле урс а хьаькхна, юьхь-куьг а диллина, ша сана бедарш тлеюьххира цо. Тлаккха, дехьа, сов цла чу а вахана, доккхачу куьзганна хьалха хлоьттира иза.

Оффай, ма товш яра цунна тлехь и бедарш! Дуьзначу деглан шуьйрачу белшашна, юьстина йича санна, тлейижна шевнотан лаьржа костюм, чухула юьйхина чиллана клайн коч, логах хьарчийна чилланан лаьржа галстук. Шуьйрачу хьаьжан цхьа агло кьайлайоккхуш, борачу блаьргашна тле таллийна тиллина, сирчу басахь фетрови шляпа. «Лаппехь» кьегачу лаьржачу туфлеш тле ира хлоьттича санна лаьтта биъ са боккхуш иту тоьхна шарийнна лаьржа хеча.

«Валлах! яра со кхаьбча хин йолу хлума-м!» — хьаж тле куьг а дихьна, шляпа хьалатеттира цо. Нехан шляпех кьаьхкича санна, хьаьж тлехула охьаяьржира лаьржа клапа. Шен суртах там хилла Заккамани чларх аьлла, шашега блаьрг а талийна, велавелира. Цуьнан севсинчу балдашца цхьаьна доьлуш санна хетара бора блаьргаш а, цлечу басахь йогу беснеш а, жимма ирх хьаьвзина мар а.

«Согьа а ца еьна йол хьаьнга глур яра? — иккхира цуьнан даг чу. — Амма цхьа хлума оьшу! Хьалхарчу кисана йовьллина авторучка а, жимо блокнот а хила еза!»

Дехьа чу а иккхина, шен костюман кисанара и хлумнаш сьха а эцна, юха а куьзганна хьалха хлоьттира иза. «Мила хила техьа со? — хаьттира цо ша-шега. — Агроном? Зоотехник? Хлан-хла, и ши болх сий долуш ца хета суна. Лор? Иза-м хьаха мегаш ма бара, амма цхьаммо цхьаьна лазарх лаьцна хаттар дахь суна х лойрийн балхах тит! а ца хьа! Ватталхьан! Хьехархо! Хьехархо! Со вевзачу меттагийн дозана дехьа ваьлча хьехархо хир ву со!»

Цхьа сахьт даьлча хин волу «хьехархо», шайн лулахо Вацалт волчу а вахна, цуьнгара гурахь тле яьхкича центнер хьаьжклайш лург туьма а даьккхина, Яьссин глудца хьалаполавелира.

Яссин лакхенца хин аьтту аглор реглан басех а летта, жимчу, амма стоьмийн сийначу бошмаша юкъяхьарчийна лавттаху исбаьхьачу юьртан шовданан коьрте хюьтттира Заккамани оцу сарахь. Гелен диллина цлеста клудалш пхьаьрсех а тийссина, хи тле дласа-оьхура мехкарий. Тле оьззина тиллинчу шляинна бухара шен блаьргаш царна юкъя а кхерстош, оьзда хюьтттина лавтгара иза. Цунах къяйла ца делира мехкарех масех йол шозлагла а, кхозлагла а хи тле яр а, шавш накъосташка къямел деш лавтташехь цара сих-сина къяйлах шегла туху блаьрг а.

Шовдана тле оьхучу мехкарех, цхьана йоле безам бахара Заккаманин. Иза яра юккьерчу деглахь, дуткъя, оьзда дегл а долуш, горга юьхь а, лаьржа блаьргаш а, букъ буьззина охьахецна лаьржа месаш а йолуш вуьрхитта — берхитта шо хенара йол.

Заккамани тевовьссинчу хьешо. Лечас, оцу буса и йол охьа а хаййна синкьерам бира цунна. Синкьераме охьахевшина цхьа сахьт ма деллинехь Лечас длахайтира шен хьаша зуда езаш веана хилар. Стамний цигаьркаш уьйзуш, хьекъале кичанаш а долош, ца! кладвелча вукло долош, дехий къямелаш дан волавелира и шиь. Ткъя, Леча хабар дийцарна Заккаманин а тлехвелира.

«Жлаьлин гуйн цлестан ду, кетлара утармаш йовза ю, кха дехачуьра, кхавали лекхачуьра ву, ша хьехархочун болх беш ву, цуьнга яхча ахь бен болу болх стоьланний, самарний гонаха хир бу, оьглазвахча цо хьуна туху дерг члеспалган дакъя ду, тлаьхьа кхусу берг шекаран блелиг бу, хьуна яха меттиг карийна и керара ма ялийта, Марет!» — бохуш дуьйцура Лечас Оффай, дийца ма говна вара-кх и Леча!

Амма Лечас хитто и лаваан глаланаш Марета харцайой тлел йохура:

— Хьанал къя а хьовгуш длахлоттийна бахам хилар а дика ду. Вайн хьаша миска вара аьлла юхаяьлла а соцуьр яцара, вешаш ву аьлла тле а глертар яц. Хьаналчу куьйгаша а, оьздачу дог-ойлан а, бертахьчу шина адамо а атта хлоттор ду шайн прсе дахар. Со маре яхча а, месийн назбаршла а керчаш, я ахь ма аллара «Стоьланний, самарний гонаха болх а беш» лен ойла яц сан-м. Коммунизм длахлотторехь жигара дакъялоцуьчу вайн кегийрхойн хьалхарчу могларехь, уггар халчу меттигехь хир ду вай-м. Хьайн юьртахо оцуьл глорасиза ма ларал ахь, Леча

Синкьерамера шавшшиь цла а веана, охьавижча Лечас Заккаманина дийшира, Марета оцу шарахь итт классе чекхьяьккхина хилар, пединститутехь заочно деша, цигахь луш йолу экзаменан кхнамца дла а елла, дукха хан йоцуш иза цла еана хилар, цо церап юьртарчу школахь хьехархочун болх бийриг хиларх лавина.

Оцу хабаро кхин тле а члагийира Марет йоцуш дла ца ваха Заккаманин йина члагло. «Иза ю-кх суна еза тайпа! Институтехь»

доыуш а йолуш, хьехархочун балхахь а йолуш. Ровзийна а, Зураинна а тле цкъарг дуьллур долуш, эла санна, со кхобур а во-луш!» — бохуш оила йора цо.

ШолгIачу буса а, кхоалгIачу буса а дийцира царшиммо, амма Марета юха а доцца хадийра:

— Тхуна вовшийн гар бен девзаш дац, Леча. Тховса ас йогIур ю аьлла дош а делча. Заккамани вухавеча со кхунна тIаьха а хIоьттина дIа а яхча, тIаккха хиндерг хьанна хаь? ХIара сан амалшна, я со кхуьнан амалшна реза цахир? Вевзаш воцчу стаг-ца я евзаш йоцчу йолца нштта цIеххьана шен дахар муха дузур ду? Аш суна хьалхахIоттийнарг шена тIехь чIогIа оила ян дезаш гIул-лакх ду. Цхьана шарахь ладугIур ду ас. ХIетале Заккамани дохко ца валахь, тIаккха дуьйцур ду вай.

Дан хIума дацара. Заккаманина ма моьтту Iовдал а ца хилле-ра генарчу ярташкара мехкарий. Амма Заккаманис ша-шена мас-лаIат дора: «ДIа ма дуьйццура реза ю ша-м цхьаммо а ца олий, шайш лууш леш бахкахь а. Юха а цкъа атака йича ши куьг а айбина ша керайогIур ю».

ДоьалгIачу дийнахь Iуьйранна де шеллах цIа ван новкъа ваьл-лачу Заккаманина урамехь дуьхьалкхийтира шовданна тIера хи дохьуш йогIу Марет.

— Iуьйре дика хуьлда хьан, Марет! — маршалла а хоттуш, сецира Заккамани, ша цунна юххе нисвелча.

— Диканца вехийла хьо а.

— Хьо ма хьалхе гIаьттина лела?

— Балха яхале бохуш лелара со-м. Ахь хIун до, хьо лаа лелий?

— ДIаваха новкъа ваьлла со-м.

— Хьуна ма сиха кIордий тхо долчохь?

— КIордадаллац Iаш хилча-м со цкъа а дIаргIур вацара. Кхо де-буьйса даьлча хьаша хьешарала волу, ткъа и хан сан сийсара чекхъьлла.

— ХIумма а дацара нза-м. Цхьа-ши де даьлча кхузахь хуьлуш ловзар ду, хьоу веьанчуьра жимма сакъоьруш а Iай гIо.

— ХIан-хIа, Марет, кхин Iайла хир дац сан, — шен костюман кисанарчу авторучке а, блокноте а хьаьжна, тIетуьйхира цо. — *Занятина* тIаьхьавуьсу со. Суна елла мукъа хан тахана чекхийолу.

— Иза а нийса ду. Дешаран керлачу шарна кечам беш хир ду шу? — хаьттира Марета. Заккамани воьхна хьаьвзира. Цунна дага а ца деанера бераш аьхкенан каникулашкахь хилар. Иза вист а ца хуьлуш сецча кхин а дийца дагахь цхьацца хIуманан оила еш сецна моьттуш, цуьнан къамел дахдаларна кхераеллачу Марета сиха тIетуьйхира: — Делахь дIагIо хIета, некъ дика хуьл-да хьан.

— Марша Iайла.

«МаьIаргонна гучуволур-кх со, — оила йора Заккаманис, ша Маретах къаьстича. — Амма ас занятина со тIаьхьавуьсу алар-м

харц хир дацара хуона сан, кюрланна тлехь дуи биъча а. Хлара сайна тлехь йолу нехан бедарш длаекъа-х дезий сан. Цул йоккха *заняти* мичхъа ю ткъа! Амма йол бохий ахь, диканиг а карнийна-кх суна. Иза карара йолуыйтийла дац, мел доккха зен динна. Нахала а давлла, цунна со вовзале сихо ца яхь...»

Дерриге а Заккаманис хлоттийнчу планаца нисса дладодура. Дог доккхадеш детталуш, дегл ловза дуыйлуш цла воглура иза. Амма, цхъа кича ду-кх вайн халкъан: «Борз дуьхъал кхетталц яхана газа хъажин цла», — бохуш. И борз дуьхъалкхийтира Заккаманина...

Марет ехачу юьртана дукха гена валале дуьхъал схъа мотоциклан тата хезира цунна. Иза новкъара вала а кхнале цунна тле чан а тухуш, юххехула тлехъиккхира тлехъа шен кюона зуда Малика а ханийна мотоциклахь воглу церан юьртара, цуьнца цхъана клас-сехь доьшуш хилла Ахьмад. Юьртахоцух блаьрг кхетча газ лах а йинна, дехьо ваьлча мотоцикл а сацийна, Заккаманина тле веара Ахьмад!

— Ох! Ахь хлуи леладо, Заккамани? — хьяттира цо.

— Цхъа гуллакх хилла кху клотара вахана воглура со-м, — дохийна жоп делира вукхо? — Ткъа аш хлуи до?

— Тхо а ду-кх кху клотара доглуш.

— Лаа?

— Стунхой болчу воьду-кх.

Заккаманин ши блаьрг цлехъана къаьрзира. Цунна хиници бен дага ца деара кюначу механикан Ахьмадан зуда, Малика, ша хьошалгla ваханчу юьртара хилар.

— Хla, хlaъ; хиница кхета со...

— Хиница ас хлуи гlo де хуона? Хьо лахо ваккхий воллий со?

— Ца оьшу. Баркалла.

— Ас-м забар ца йо хуона? Маликас кхузахь садо!лушехь цхъана эха сохьтехь со вухаворзур ма ву ткъа.

— Ца оьшу Ахьмад, баркалла. Иштта, хъаннашка блаьрг а тухуш, юкъ-кара са а долуш, меллаша охьарлур ву со. Дларгю шу.

Оцул самукъадаьлла воглучу Заккаманин дог дохийра оцу цхъаьнакхетаро. Ца дезаделира Заккаманина Малика шена дуьхъалкхетар. Тахана и шена дуьхъалкхетта ца хилийта эзар яьсса клудал, эзар вир дуьхъалкхетта хуьлуьйтур яра цо. Иза-м клезга хетарийца цунна, Малика дийна хъалайоглуш ца хилийта, цлера жима ши бер а дуьсуш, елла, бармахь айбина ялайойтуш хуьлуьйтур яра цо и дерриге а шега хьюттуш хилча.

«Ахлай, дела хила хъан хъайн ворх! эзар дена нелат! Хиница цо ву хуона со цигахь ма варра длавуьйтур. Оцул гена тхан юьрта маре а вуха нислур яра, седа дуьхъал яри!» — тлаьхь-тлаьхъа гена долучу мотоциклан татане ла а доьглуш, Маликина лера иза.

Цкъацкъа маслалат хуьлура цуина. «Хъанна хъа, Маликеран ден ца-м Маретагларна генахъ хила а мегий. Вовшийн ца свзаш, я вовшашна тле ца кхочуш дна а мегий иза-м».

«Нагахъ санна Марет Маликин гергара хилахъ?» — юха а сагатлора Заккаманин. — Ах!ай, дела хила хъан хъаин исс эзар дена неалт!»

Оцу ойланаша синтем байина, ша Маликина оьглаз мосазза воьду, эзарнашца дай тле бетташ, царна неалт кхайкхош, шена гонах долчу лаламан тидам боцуш воьгура иза. Малх чу буза перла тле лахбеллачу хенахъ, иза шайн эвлан йисте кхаьчча, цо неалт кхайкхо Маликин дай бле эзарнал а тлех лилхира.

Суьйранна адам арадолучу хенахъ эвла юккъехула охьаваха товш а ца хетта, некъана юьстаха, бай тлехъ лавтлачу боккхачу кхора клеа а вахана охьавижира иза. Бехачу некъо а, ечу ойланаша а кладвинчу Заккаманина кестта пакхийтира. Амма набаро а парглат ца ваьккхира иза шен сингаттамах. Гленах цуина гира Маликин ден цлахъ гулбелла дуккха а мехкарий. Царна юккъехъ яра Марет а. «Хъехархо» хуьлу Заккаманин! Иза-х дешар да а тесна, балха а ца воьдуш, кьеначу денйи, иаиний коьшкалахъ лаш ву! «Жуккар» олий бен цле ца йоккху цуьнан тхан юьртахъ!» — дуьйцура Маликас. Цхьа тамашийна белабелира мехкарий, Марете а хъавсина. Маретан юьхъ цийбелира. Заккаманина тле боьглна цуьнан блаьргаш, алу санна, богура. Цуьнан хъажарна клеа клеизг-клеизг хебаш пакхармоза хилира Заккаманин. Цлехъана хъаланккхина Марет, длакатоьхна стоьла тлера цхьа метар хиллал еха авторучка схьа а нэцна, топ санна, иза хьалха а лаьцна Заккаманина тле йолаелира. Марет герга мел глорти шаьлтанах тарлуш хьлора ручка. Вада ойна хилла тлемаш ластийра Заккаманин, амма дегл меттах ца долура. «Хъехархо тов! Жуккар!» — бохуш, Заккаманина тле пелгаш а хийсош, «хи-хи-хи, хъа-хъа хъа», — деш, буьйлура мехкарий. «Эхъ ца хетара хьуна тхо лехо? Пуьчийн лежиг!» — шаьлтанан юьхьинг санна йоду шен керарчу авторучкин перо Заккаманин блаьрга lotта глертара Марет. Амма Заккаманин шен жима корта дласахьийзош блаьрга ца письолуьйтора. Оьглазъяханчу Марета, эххар а, тле ластийна цуьнан хъе юккъе юьйгира иза. Оцу юккъехъ мехкарийн беларан аз Заккаманин кхерош низаре делира: «Кха-кха-кха, тхьа-тхьа-тхьа», — бохуш.

Бай мохъ а хьокхуш, набарха ваьлла Заккаманин шен хъаьж тле ка а тухуш, вагийча санна, хъаланккхира.

Лаккха баьлла, дуьне серладаьккхина тлехъоьжура сирла бутт. Куьйгашца кхуьйсун даржийча санна, стигла длаьаьцна седарчий гора. Заккаманин дегл хъацаран клуьрлахъ дара.

Заккаманин ладуьйгира. Геннахъ «кха-кха-кха» бохуш санна тата хезара, «цламмехъ» цуьнан мерна тлехула хийзарна масех чуьрк. Хъаьж зийза доьвлачу Заккаманин тле млараш а хъаькхна

буьччалг хлоттийра. Цунна хиира шен хьаж кьовзийнарг чубрк хилар.

Заккаманина хеза тата тлаьхь-тлаьхьа герга глертара. Дукха хан ялале, цхьа «бляьрг» а кьарзийна, цунна юххехула тлех иккхина, юьрта юьйлира Ахьмадан мотоцикл.

— Хый, шуьша эьккха йоккха топ хилла! — элира Заккаманис, царна тлаьхьа а хьаьжна, — Шайтла хилла дуьхьал дели-кх та-хана шуьша суна. Ашиммо сан кхерор!

Шен хьаьжа тлера хьацар дла а хьаькхина, схьаььккхина цхьа цигаьрка бага а йовллина, дегочу куьйгашца иза лато глерташ масех сирник яйинчул тлаьхьа, эххар а, лата а йинна, боккха баьккхина клур чу а тоьхна, эвла волавелира иза.

Юьрта чу воьлча урамехь дуьхьал доглучу адамашна пе бетташ шайн керта кхаьчна Заккамани, да-нана долчу чу а ца воьдуш, меллаша шен цийнан nel а йиллина, чу а вахана, лампа а латийина охьахира. Иза метта ван а кхнале, веана цунна тле хловттира Маслудан жимах волу ваша.

«Хлан, хлинца длайолалуш лавтта сан *заняти*», — даг чу иккхина цунна. И хлуида веана хууш волу Заккамани, цо шегаш дош а алале, хьала а глаьттина, тлера бедарш длаяха волавелира. Хлораннан бедарш цкьа шавш-шавш кьастош охьа а екхина, тлаккха Маслудан костюм юккье Султанан коч а хьарчийна, уьш кланте длакховдийра цо.

— Валлах! Асхьад, дика клант-м вара хьо! Амма кхин а дика хир ву, ахь хьо длавовдуш чу вирзина кху юккьера коч Султанаглаьрга длалахь, — аьлла, букьах дай куьг а тоьхна, араваьккхина, длаьхьажийра цо иза.

«Шн урок-м длаелира. Хлинца кхааннан хлумаш длаерзийчхьана *заняти* чекхойлу сан. Уьш тлаьхьабахкале-длаяхийтича гиллакхе хир ду. Ризван вац техьа цлахь?» — хьала а глаьттина, nelарх ара а кьедда, дехьа чу мохь туьйхира цо:

— Ризван!

Дехьарчу цийнан nel еллаелира.

— Хлун бах ахь? — схьа вистхилира Ризван.

— Схьавовл цкьа!

Дукха хан ялале Заккамани волчу чувелира цуьичух тера юьхь-сибат долуш, шийтта-кхойтта шо хенара, каде клант. Цунна тлера-чу клайчу кучана тлехула логох хьарчийна пионерски галстук гича, Марет дагасара Заккаманина.

— Ахь хлун до, аькка коча галстук а хьарчийна, — хаьттира цо овглазе.

— Со-м пионер ву. Хлор денна колхозана балха тлехь гло деш ю тхан дружина.

— Ахь хлун гло дийр дара? Эццашха ловзуш лела-кх, — цуьнга длаяла хлуманаш схьаэца дагахь длавирзира Заккамани.

Ризвана дегабаам бира. Воккхах волчу вешех кхоьруш а, гилл-

лакхе ца хетаи а, цкъа а цуьнан дош ца кэгдинера Ризвана. Ам-
ма цунна детта са кхачийна, иза майра вистхилира:

— Со вац ловзуш леларг, хьо ву! Со ловзуш лелаш велхъара
сан кхузткъе кхойтта къинхъегаман де хир дацара кху шина бат-
тахъ. Бугла саина волу хьо вижица Иллича, со ловзуш лелча, вай
кхабалур дац къанделлачу дегий, неней. Юьхъах цле лета суна нах
хьох боьлуш! Эхъ ца хета хьуна...

— Сацийта! Цлормала! Хьо вара хиница соьга бехкаш даханза
виснарг. Ас и ира ши бляьрг юьттина схьабоккхур бу хьан!

Оцул эсалчу Ризванан багара и оьглазен дешнаш довларх,
уш шена дуьхьал цо аларх цецвиьлла а ца волура Заккамани.
Цхьа хан йиьхира цаьриммо вовшашка вист ца хуьлуш.

— Айхьа соьга хлуида кхайкхина дийцахъа, со глуллакх долуш
ву, — хьаттира вист ца хуьлуш Iан клордийнчу Ризвана. Заккама-
ни меттавеара.

— Хлара хлумнаш длаэций глол, — маьгги тлера схьаэцна бе-
дарш длакховдийра Заккаманис: — шляна Салавдига, галстук
Махьмуде, и туфлеш Шамсуддега длаолой вола.

Цо цлараш тоьхна хлумнаш мара а йоьхкина, араэккха кеч-
велла Ризван, ша схьалаьцна неларан тлам дла а хецна пухавир-
зира:

— Хлара кехат делира-кх Маликас хьоьга ло аьлла, — кисана-
ра схьаяьккхина конверт кховдийра цо Заккаманига.

Ризванан керара кехат схьа а эцина леррина цуьнга хьаьжира
Заккамани Чохъ хлумма а йоцуш саина, юткъа а, еса а хетара
конверт. «Хьаьнгара ду техъа хлара? — хьаттира цо шеге. Цунна
дагадаеара цхьа сахът хьалха шена гина глан. Маретера бен хуьлий-
ла а дацара кехат. Цкъа а, цхьанггере а кехат ца доглура цуьнга,
доглуш хилча, Маликехула а доглур дацара.

Кехат Маретера хиларх дог тешна ваьллера Заккамани. Амма
цуьнан цуьрриг самукъа ца делира цунах. Конверт длаелла дагахъ
цуьнан цхьа маьлг ятлийра цо. Амма шеге хьоьжуш юххехъ лаятта
Ризван гича, кехат стоьла тле а кхоьссина, цунна тле вирзира
иза:

— Хьо хлуи деш лаятта ши бляьрг а къарзийна? Хьо хьажийнчу
глю, чехкка!

Ризван араваьлча, меллаша конверт схьа а яьстина, цу чохъ
шалха тоьхна луьллу жима кехат схьа а эцина, даржийра цо Цуь-
нан бляьргашна хьалхалиттира зударийн хазчу хотца кегийрачу
элиашца яздина могланаш:

«Заккамани! Уггар хьалха соьгара а, сан накъосташкара а
мерза маршалла ду хьоьга. Шолгла, длахоуьйту хьоьга, со бахъана
долуш хьалавоглуш къа хьеге оьшуш цахилар. Ас хьайга дуьхъ-
хьалдла аларна суна бехк ца буьллур ахъ: аьшпашца стаг гена ца
вахало. Хьуо хьайн Iехош къона хан эрна дла ма яхийта. Суна
вензи хьо. Марет».

Заккаманин керара кехат шершшана плелгашна юккьера а даьлла, хлаваэх дай техкина, цленкха охьадуьйжира.

«Оффай, ма сикх дувьхал дели суна сайн глан! Малика бохучу оцу шеллано ма варра длавийцина-кх со. Суна хаара цо дувьйцур дуйла. Дела хила хьан а, хьо хлокху аглор ялийнчу Ахьмадан а шайн итт эзар дена нелалт! Мотт биттинийца! Со Тов-лелн зуд ду-кх ас шуна и марх ца даккхах!» — цаьрга длаьхада дагахь шен бедарех тасавелира иза. Амма шен буьххьера айра оьха а даьлла лавтта туфли гича дохко а вавлла, сецира иза. «Тховса цкьа дика ойла а йина, кхана луьйранна гло со, луьйре суьйренал хьекьале ю, бохуш кича а ду».

Цленкхэхь луьллу кехат схьа а эйна, лампа шен маьнгин глов-ли улло стоьла тле а хлоттийна, метта аркьал велира Заккамани. Шозлагла а деша ойла хилла кехата тле хьаьжира иза. Амма оьглазбахана благор хьийзачу блаьргашна хьалха мотланаш шал-ха-кхолха дувьлтура, шен цлеран элпаш «зак-зак-зак» — бохуш, хьалакхиссалуш санна хетара цунна. Коврто болх ца бора. «Хьон-ка-ниьна хилахьара шух! Ша шершана баьлла ког бу!» — ке-гийн кескаш еш этлийна кехат дла а кховссина, лампа чу а хьов-зийна, пенехьа ха а хаьрцина, ши блаьрг хьаббира цо.

Дуккха а дласакирчинчул тлаьхьа эххар а набкхийтира Зак-каманина. Амма, уггар цунна наб марзвеллачу хенахь неларна тле хьабничу буйнан татано самаваьккхира иза. Зайл боллаза йолу нел еллаелира.

— Хлай клант! Чохь вуй хьо? — декара Мутлелипан глоргла аз.

— Йи... — аьлла, самавалаза волчуха узам бира Заккаманис.

— Ох! Бусалба шен диноьр, ву луьллуш! Глатта хьала! — тле а веана, хенан маьлаган ласанан юьхьнг юьттира дас.

Заккамани, ши блаьрг а биллина, хьаьжира.

— Хлун хилла хинца а? Це-м ца яьлла?

— Хлун хилла а ховттий ахь, нблис! Бутт лавцина-кх! Массо адам деле доланаш деш арахь хловттина лавтта, ткьа хьо кхузахь, нал санна, длакхетта луьллу!

— Лавцнехь, ахь соьга хлун де боху! Клордийна-кх суна хьо. Дийнахь-м ца вуьтура ахь со вижа, буса мукье а витахьа. Хлара буьйса набьан а, садаа а еллера-кх адамашна. Бутт лавцина! Ло-цур бацара шен хеннахь длабуьзнехьара...

Заккамани шен дагахь дерг схьаавлла валале, хлаваэх шок ту-хуш, хьавьзина еана ласа цуьнан букьа тле кхийтира. Шолгла го а баьккхина иза юхаерза кхпале, Заккаманис шен леманчу кадечу куьйгашца дувьхал глайба лещира. Амма Мутлелип а вацара клен-тан мекарлонаш ца хууш. Вовшийн ницкье а, таронашка а хьаьж-жина, болар хувьцуш дладоладелира латар. Заккамани маьнги тлехьа клегарволучу хенахь Мутлелипан блаьргаша «Хинца-м сан карахь вариц хьо!» — бохура, юккье доккха ков даьлла цергаш елакьежира. Оцу хенахь Заккаманис сацам бира, маьнги клелхула

а ваьлла, аранэккха. Амма циггахь дагахь доцу орца кхечира цуна: урамехь ца!-м Мутелипе кхойкхура.

Ден букъ неларх ара ма тиллинехь, сикха nel tie а члаьгна, зайл а боьллина охьавижира Заккамани.

III

Заккамани луьйранна самаваьккхира неларх дай тоьхначу куьйган татано. Дегаза ши блаьрг а биллина, чухула дласахьаьжира иза. Дани санна, цунах боьлуш корах чу хьоьжура аьхкенан луьйренан бовха малх. Пенаца кхозу тишъелла сира костюм а, цунна тлехула тлетесна лаба кагелла кепка а шега гийла хьоьжуш хийтира цунна. Буса дас динчу тлелатаро tie-kllel яьхна хлуманаш гора, ког билла меттиг йоцуш чухула яьржина.

Nelарх юха а хлума туьйхира. Тата дай хиларехь хиира Заккаманина, nel еттарш Мутелипан куьйгаш доцийла. Хьалаглаьттинчу Заккаманис, новкъара хлуманаш когащца дласа а тоттуш, вахана зайл дла а баьккхина, nel схьайлила. Учахь хлоьттина лаьттаро Ахмад.

— Луьйре дика хуьлда хьан, Заккамани! Чу вуьтий ахь?

— Диканца вехийла. Схьа чу вала, — элира Заккаманис, цуьнга дла а ца хьоьжуш.

Ахмадах кьайла ца елира Заккаманин блаьргашна чохь йогу оьглазлонан цле.

— Хьаха вахана доттар! суна оьглаз! Амма эриа ду-кх. Ваша ватла кху белхан! Хлара хлун ду кху чохь дерг? Гор клант и! Валлах! ву оьзда вегах! Еша книга, ладогла радиоприемник а яц чохь. Кху кьухлахь-м вотангарш хилча а эхь дац! Мукьалла мархал-велла лаш хилча мегар дац жимма чохь цлано латтийча?

— Дер вон ма ла со кху чу кир ца тухуш, горгам ца хьокхуш!

— Эхь хета хьуна? Хьо а, со а ваха дац, дан-м! Шайн кьеначу нанна хьалхара и глудлакхаш ахь дича нахана хьо сий долуш-м хетар ву.

Иза забарехьа даккха ойла хиллачу Заккаманис куьг ластийра:

— Берахь ца динарг до хинца! Со-м холостяк вай, Ахмад. Хинца цкьа суна бехк билла arlo яц. Хуур ду ве зуда ялийча...

Ахмад глудваххана велавелира. Цунна дагадаинчух кхеттачу Заккаманин кьамел, мотт сецча санна, цлехьана хедира. Ахмадан велаваларо дегле оьглазен зуз хьадиитира цунна.

— Хьо... хьо хьаных ца вешаш воьлу? — Ахмадана тлевегавелира Заккамани. — Хьайн зудчо селхана суна биттина мотт хьайна хуьушехь, кхин эхь а ца хеташ, сан хлусаме а пеана, сох воьлийца хьо? Вай доьшуш долчу хенлахь буса кино даха ахча а доцуш, цлахь яа сискал а ца хуьлуш, каникулашкахь шайш децаш делар хьалхе диделла шуна...

Вовлучуъра а сечна, Заккаманин белша тле куъг диллира Ахмада.

— Хьо дукха марсаваьлла, Заккамани. Ахь юьйцу хан суна лиц ца елла, амма н юьйцуш хьо галвуьйлу. Хлестахь, хьо санна, кино а лелаш, цлахь дийшина а юхкуш тхан беран хан чекхъяьл-лехъара, хьох хилла нах хилла хир дара-кх тдох а. Тхо-м кино да-ха алча а, яа сискал а йоцуш ца леларий. Къинхъегам ца безачу стеган сий дац цхьаннахъа а. Ца дешна ахь, Энгельсан дешнаш: «Къинхъегам дерриге хьолан хьоста ду. Къинхъегамо кхоьллина стаг ша а». Хьекъале дешнаш ду уьш, Заккамани. Ткъа селхан-лерчу гIуллакхана бехке хьо ву.

— Со-х ваций и мотт биттинарг?

— Мотт цхьаммо а ца биттина. Ахь хьо воцург а веш, нехан юьрта а вахана, аьшпаш биттина. Ткъа хьох лаьцна сайга хавтти-ча ас бакъдерг дIадийцина. Цуьрриг хьох эхь а ца хета Уьш, чекхдевлларш дуьтур вайша, Заккамани. Со хIунда веана дувьцур вайша хIинца.

— Цкъа охъахаахъа, тIаккха дувьцур ахь.

— ХIан-хIа, хIъна тIайла дац сан.

— Схьадийцал, хIета.

Ши белш лаьцна Заккамани шена дувхьал а верзийна, цуьнан бIаьргашна тIе бIаьргаш а доьгIна, хаттар дира Ахмада:

— Стаг хила лабий хуна, Заккамани?

Заккамани цкъа цецвелира, юха оьгIазвахара.

— И хIун къамел ду? Со йол ю-м ца мовтту хуна?

— Ас-м оцу агIор ца бохий. Цхьа бакъ ду, массо а боьршачу стагах стаг ву ала мегаш цахилар. Боьрша нах кхо тайпа бу: къо-нах, стаг, божа а, Божа олу, хIинца хьо санна, адаманина а пайден а воцуш, шен гена, шен дегIана там хилчхъана тоуьйтуш, хьайба санна, вежачу стагах. Гой хуна, беш болх а боцуш хьо вььлла лела доьалгIа шо ду. Дас дIатесна хьо. Шуьшинна юккъехь денна дов хилар кху юьртана хаба. Наха юккъехь сий дац хьан. Хьобга ян ешар йолуш йол яц кху юьртахь. И хууш, генина, нехан юьрта а вахана, нах Iехо гIерташ лелла хьо. Хьо муха ваха воллу? ХIинца ахь схьалаьцначу повкъа вььлла стаг малар мийла, аьшпаш битта, къолаш дан волало. Амма гена ца воьду, юкъзаралло дан дезза талзар до цуина. Хьажа хьайна гонах долчу ирсену, самукъанечу дахаре! Адамийн ирс а, самукъа а, безам а къинхъегамца ду. Хьох къона а, могаш а ву, хIунда вац хьо хьайн нийсаройн мога-рехь?

Заккаманиш шен кIесаркIогчу мIараш хьаькхира. Ахмадах лел-тар ву аьлла сийсара сацам бина иза, хIинца цо дувьйчуьнна дувхьал жон дала дош ца карош, малвелла лаьттара.

— Кхетахъа, Заккамани, хIинца мукъа а. ДIатаса н айхъа схьалаьцна зуламен некъ. ХIовттина лаьттачу хих уьшал хуьлу, тIаа уьшал яхкало. Цунах тарлуш ву хьо.

— Ша хирг хилла даьлла. Хинца тлаьхьа ду, Ахьмад. Со батара ваьлла хиййзича а сан яхна яьлла цле южур яц...

— Хлан-хла, и бакъ дац! Эцца ца кхаьчча хьо хинца а. Амма кхин хьелахь тлаьхьа хир ду. Вайн колхозера ши стаг ву механизаторийн курсашка деша вохуйтуш. Царшиннах ца! хьо вахийтар тадинна ас председателя. Хьо дешна валлалц колхозо г!о дийр ду хьуна. Цигара цла веьча тхьоьца болх бийр бу ахь. Реза вуй хьо?

Заккаманис юха а к!есарк!огчу м!араш хьаькхира.

— Хаац... цк!а ойла йийр ю ас...

— Амма ойла еш дукха ма т!елахь. Цига воьдург кхана д!ахьа-жо веца. Сарле цхьа сацам а бай, правлени д!авола. Со цигахь хир ву. Марша йайла хьо!

Ахьмад новк!а а ваьккхина, чувеанчу Заккаманис шен юк!ах-бисна болх д!аболийра. Амма цуьнан ойланаш цу балхана дуккха а генахь яра. «Дас д!атесна хьо. Шуьшпинна юк!ехь денна дов хилар кху юьртана хьаь. Наха юкк!ехь сий дац хьан», — бохуш хинца а цуьнан лерехь декара Ахьмадан дешнаш.

Стоьла т!ера схьаэцна цигаьрка а латийна, иза а багахь маьнгит!е арк!ал велира иза. Ахьмада динчу к!амело ойла яйтира цуьнга. К!ез-к!езга кхеташ кхета вуьйлира иза бера хенахь дуьйна шегара дийлннчу г!алатех. Коьрте лелхара юьртахь мехкарша шена техкина ц!ерш, ша хьошалг!а вахча лелийнарг, сийсарлера г!ан, Ризванан дешнаш, Маретан кехат, деца хилла девнаш, Ахьмадан к!амел.

Уьш дерриге а уьйрг хилла хиййзара цуьнан коьртехь.

Не!аран сонe ши б!аьрг а боьг!на лачу цунна хинца бен ца гира цигахь юхку шен туфлеш. Буьххьера айра дастаделла цхьа туфли цец!ьяьлла бага а г!аттийна шег хьоьжуш санна хийтира цунна.

«Бакъ лоь Ахьмад. Хийца деза ас сайн дахар. Кхана деша д!а-ваха кечам бан беза ас, тахханехь. Цигара веача ас хоуьйтур ду нахана со жуккар йоцийла!» — хьалапккхинчу цо айра д!атега дагахь т!евахана шен туфли схьайцира. Леррина цуьнга хьоьжуш лечу Заккаманина, ша бинчу сацамах йоккхаеш иза шена елак!е-жаш санна хийтира.

ЙОЬХНА МОВЛАД

Дезт!е ялх шо хенара воккхастаг Мохьмад синтем байна хийй-зара тахана шен керта. Цуьнан синтем байннарг т!еeана сира к!е-налла яцара. Довзалехь хилла цхьа а н!шам а бацара.

Юьртахь сингаттам а бацара. Ирсен ду адамийн дахар. Токхе гуьйре, колхозан аренашкара юк!ара рицк!а юьрта уьйзуш юьр-тахой. Уьш цк!а а меца буьсур бац, церап доьзалехь цк!а а н!шам хир бац.

Амма к!еначу Мохьмадан синтем байнера. Мухха делахь а та-

хана цо дагаловцура генна яхна шен бералла, кьоналла. Диканаш а гина, вонаш а лайна. Цунна пинц ца елла хинца шайна тлехула болатан машинаш хехкаду аренаш кьорачу хьаннаша хьулпнна лаьттина, оцу хьаннашна юккьерчу ирзош тлехь наха дечган нох текхийна зама. Хинца а гуш санна хетара шайн цла чуьра чухула стаг хьала а валалуш хилла шуьйра товха, цу чухула охьаяийтанчу стоммачу зленах кхаьзна боккха чуйнан яй, клуьрзо буьзна тхов, пенах тоьхначу дечган хьостамех кхозучу хьакхарша юьзна тлехпгаш йоьхкина стеран кьамкьарг. Иза, массо а юьртахойн санна, церан буса латон чиркх бара. Дагайоглура хьакхарша тлехулара таржийна тлулган члана, йоккха экъа. Оцу тлехь йоттура церан на нас сискал.

Дагадаьхкира ша герз а буйнахь кьинхьегаман халкъан мостаглаша кьийсам латтош нохчийн лаьмнаш хьолахойх, мехкадайх цландина денош, адамиин дегнаш дохдеш, царна ирсе, сирла некъ гойтуш дувхьара нохчийн лаьмнашка советан маьлхан злаьнарш яьржина денош.

Дагадоглура немцойн фашисташа советски халкъан маьрша дахар дохош глом болийна аьхкенан де, шен ца! бен воцу клант — Рухьмад ша эскаре хьажийна иза хьоме даймохк ларбеш турпала повжна аьлла, хаам беш шеге кехат деана денош..

Уьш дерриге а даг тлера длашарделла кьеначу Мохьмадан. Туьйранах тарлора цунна кхин цкъа а юхайоглур йопуш длаякна паччахьан шира, кьиза зама. Яьсси хин тогIн серлаяьккхина электрически серлоно. Хлораннен хлусамехь ека радиош, хлораннен хлусаме глерта телевизорш. Берашна гайта а караяц мацах цкъа Мохьмадан на нас летийна стеран кьамкьарг, тлехь сискалш еттина тлулган экъа, дечган нох.

Юьртахь школа, больница, клуб, туьканаш. Рухьмадан шина клантах ца! — Юсан, хьехархойн институт чекх а яьккхина, юьртарчу школехь болх беш волу дигъ шо ду. Хьехархо ю цуьнан кьона зуда Нуржан а. Иза Юсанца дешна яьлалачул тлаьхьа цуьнан дахарехь накьост хилла еана. Оьрсийн генарчу цхьана шахьарахь лоьрийн дешар доьшуш ву Султан а. Иштта ирсе а, воккхавер а ду юьртахь хлораннен хлусамехь. Ирсе ду дерриг адамаш. Ирсе муха ца хуьлу, и хьал, и токхо, и ирсе а адамаша шайш шайн куьйга кхоьллина хилча, оцу ирсечу мехкан дай уьш шайш хилча!

Мохьмад тахана синтем байна хийза. Цуьнан синтем байнна дугларчу, керла динчу даккхийчу ценошкахь хийизачу адамаша, цигара мохо тлеххоьхьучу чомечу кхачаман хазацу хьожано.

«Гло те со, я ма гло те со? — хойтту цо ша шеге. — Ванах кьанвеллачу меттехь киллолла йовсси-те соьга? Амма и глудлакх ишта чекхдала а дитина лахь, тлаккха а синтем-м хир бац соьгахь».

Нуи дара-те кьеначу Мохьмадна тахана шен дахаран некъ карлабавккхинарг, цуьнан синтем байннарг?

...Пхи-ялх бутт хьалха Мохьмадан лулахь лаьттай деса, тиша ценош дара. И ценош динера маситта шо хьалха, цуьнан лулахочо Мусас. Шел тлаьхьа клант Данчла а вуьсуш, иза тоххара кхелхинера.

Хор денна лакхадовлур керла ечу юкьарчу а, долахьчу а гнш-лойн пенаш, стамлора юкьара бахам. Массарна а моьттурс ялх бер а, зуда а долуш волу Данчла массарел а хьалха вер ву. Амма иза ца хилла. Бакьду, цхьа хап яьхьира цо керлачу колхозан председатель ваха гьерташ. Цунах гьуллакх ца хуьлий хьича, юрт йитина, кхелхина гала вахара иза.

Шира ахча ялх эзар туьма а делла цигахь даккхий ценош а иэцна, кооперации цхьана складе заведующий балха хьоттира Данчла. Дуьйцура, Данчин бахам туьйранахь а буьйцу ца хезначу тайнаша шорта бу, бохуш. Хьестахь дуьйна деса лаьттара Данчин дех дисна ценош. Амма Данчлас юьртахой ца бицбора. Хор баттахь бохург санна стиглан басахьчу «Волги» тлехь юьрта вогура иза. «Волга» цуьнан долахь яра, ткьа и лелош волу шофер цуьнан клант вара.

— Делхьа ву Данчла дика стаг, — олура иза дукхавезачу юьртахоша. — Ламаз-марха леладо, дог цлена, массарна пайдехьа стаг ву, цундела дала цуьнна дуьне дела, лелочух пмаи-беркат до.

Боккьалла а, зьорталчу деглаьхь, партала, хаза хабар долу Данчла юьртахь а, арахьа а массара лоруш вара. Туьканашкахь юкхуш ерг а, йоцург а муьлххачу хенахь карайора цуьнгахула. Бакьду, механа еза-м хуьлура. Уггаре а Данчле нехан безам бахийтишарг, по хор шарахь машишца юьрта а волий, берриге а баккхи нах ша волчу дла а буьгий, комаьршша сагла даккхар дара.

Мохьмад а хуьлура данм цу баккхийчу нахаца. Цундела иза а вара, нах санна, Данчла дика стаг хиларх тешна. Амма кху тлаьхьарчу деношкахь иза шекваьллера пахана а, шена а хетачух.

Шек ца воллийла а дацара.

Пхи бутт хьалха шен «Волгица» цкьа юьрта веанчу Данчлас йолах нах а лэцна шен дех дисна ценош дохийна дладехира. Уьш хиллачохь керла, шийтта цла а долуш, гншло йоллийра цо. Хьестахь дуьйна Мохьмадан лулахь дийнахь-бусий гловгла яра халдаза гьирс тлеуьйзучу автомашинийн.

Ах шо далале и йоккха гншло йнна яьлла, сир хьаькхна, ангалн тоьхна кьагийна длахьоттийра.

Керлачу ценош чу волуш мовлад йоьшуьйтуш сагла даккха дезара Данчин.

Тахана луьйрре дуьйна цу кертахь еш дохуш, сарахь мовлад ешгийта кечлуш бара зударий.

Цига кхайкхинера юьртара берриге а баккхий нах Цига кхайкхинера Мохьмад а.

Аьхкенан каникулашка цавсанчу Султана ши-кхо де хьалха гаета тлера керла закон дешнера Мохьмадна. Хинца а адамашна юкьахь цхьа клеэзиг нах бу хьарам даьхний лаьлош, нехан кьинхье-

гамах бегах. И нах я балхахь ца хуьлу, я бехказлонна, кьайлахчу гьуллакхана хан мукъа хиньоллучу балхахь хуьлу, амма, церан долахь масех ценош, безчу механ хлумнаш, машинаш хуьлу, ишта-чаьрца кьийсам латто беза бохура оцу закону

— Далла бу хастам и тайпа жуккарш вайн юьртахь йоцуш, — элира Мохьмада, Султан газета дешна ваялча.

Султан велявелира.

— Хьайн лулахочун бахаме хьажал хьо, дада, г^алахь ялх эзар туьма а делла иэчна цхьа ценош ду цуьнан. Кхузахь цо ах шо хьовзале динарш гуш ду-кх хьуна. Долахь цена «Волга» ю. Чохь масех эзар туьманна сал-пал ю боху церан, суна-м уьш гина а яц.

Мохьмад оьглазвахара.

— Данч^ла оцу нахах ву ала г^ерга хьо? Дага а ма дапйталахь. Данч^ел хьанал, дика стаг кху аг^ор вац. Х^ор шарахь car^la док-кхуш, ламаз-марха долуш волчу цо до иштаниг!

— Цунна мичара баьлла ткьа и бахам?

— Шен алапех иэчна-кх. Иза-м воккха хьаькам вай. Цул сов, дикачу стагана, дала цо лелочух има-беркат а до.

— Ма ишта дац-кх и, дада. Ахь вуйцу Данч^ла кьу ву. Бакьду, нехан божлара бежана ца дуйгу цо, чуйра х^уманаш ца хьо, нов-к^ахь нах сецош талораш ца йо. Цо кьайлах кьола до. Цо шен складе деана дика товар шена тешаме болчу гергарчу нахе а луш, ши-кхо мах боккхуйтуш кьайлах духкхуйту. Ша шегара д^аюхку-чунна т^ера а сов мехаш боху. Нах ^ехош ^алийна цо шен хьал. Ца-ра керла динчу ценойн мах лахара хьесап дича пхи б^е туьма бу керлачу ахчанца. Цунна баттахь ло алапа пхи туьма бен дац. Шен алапех и ценош дан воьлча цуьнан даа ца дууш, т^е а ца духуш валлалц болх бан дезар дара. Цуьнан долара машина а, йисна сал-пал а хьехор яцара вай. Ойла ел хьайна.

Мохьмад ойла еш а витина аравелира Султан. Х^етахь дуййна ойла пора Мохьмада оцу г^уллакхан. Мохьмадаг^еран доьзалехь ворх^и ву: Мохьмад, йоккхастаг, Султан, Юсуп, Нуржан, царшин-нен ши бер а. Юсупий, Нуржаний х^ор баттахь шиммо а ткьа туьма алапа оьцу. Мохьмадаг^еран беш ю. Цунна колхозо пенси ло. Кер-ла ценош ду, хаза бахам бу. Церан доьзална, оьшуш х^умма а дац. Амма церан доьзалан ицкь кхочур бацара Данч^лар^еран цхьа ценош иэца а. Церан чохь дерг а, машина а хьехочохь дацара. Т^еху-ла т^е, Данч^ини баккхий хилла доьзалш беллахь а, цхьа Данч^ла во-цург болх беш стаг вац.

«Султан бакьлоь, — сацам бира цо. — Данч^лас гулдинарг хьа-рам даьхний ду. Цо саг^ийна даьккхиннарг нехан лачкьийна рикк^а ду. Ткьа, тхо ^овдалш цуьнан ойла ца еш, цуьнан шуьнахь дежаш лелла».

Тахана ^уьйранна ша ц^ера аравалале а элира Султана:

— Дада, шу даккхий нах шайш дика нах ду бохуш лела. Шеко яц шуна юк^ахь дуккха а хьанал, оьзда нах хиларан. Тховса оцу

Данчлаглаьрга гулделла, цунна мэл кхайкхийна, цо пачхьалкхан, хаткьан лечкыййна рицкьа а дигьна цла дерза дохку шу.

Мохьмад вист ца хилира. Хьетахь дуьйна снitem байна хыйзара иза. Тахана цунна чlogla нэшнера Юсан. Амма иза цлахь вацара. Иттех де хьалха иза гена, лаьржачу хlorда йисте садаа ваханера.

Дуккха а ша-шеца кыййсинчул тлаьхьа Моьхмада сацам бира мовлде ваха.

...Шен омрехь дуккха а мовлде хийшинчу Моьхмадна дагаль бо-хург саина, теминера моллас дуьйцу жайнин хабар. Цундела кхуо цкьа а башха ла ца дугlура цо дечу кьамеле. Амма тховса ша бинчу сацамо цуьнан тидам тle ца бохуьтура, оцу буса кьаьсттана адамаша шовкье лелочу гlуллакхана.

Моьхмадна цхьанхьа а ца гинчу тайпана дуккха адам гулдел-лера Данчлин керта. Цхьанна а ца лаьара Данчлас кхайкхича ца воglуш лан. Цкьаделахь, цо кхайкхича ца воglуш лан гиллакхехь дацара, шолгла-делахь, цо дика шун хлоттор дара. Хlorаммо а до-залла дора Данчлас шегачу кхайкхарх.

Буйса юккье яханчу хенахь чекхьелира мовлад. Шенош дак-кий делахь а, гулделлачу адамийн дукхалло гайтинера чов. Масех сохьтехь цара динчу шовкьечу зукьарша чан, буркой хлоттийнера цла чу. Чохь хьацаран хьожачу йогlура. Юьхьа дуьхьал йовлакхаш лестош, некха тlера коч егош деглана даьлла хьацар дакьо глер-таш, юург схьаяре хьуйсуш лара нах. Эххар а чу кхехьа долиьра шаннаш.

Чохь жижиг, плов, кхерзинна хloаш а долуш цхьацца шун хлот-тадора хlor веа стагна хьалха. Чохь болчу нахалахь угтар воккха-чу Моьхмада хьалха схьа ца нэцча шуьна кховда гиллакхехь на хеташ цергех хиш туьйсуш ладоьglуш лара нах. Амма Моьхмад дла а ца хьожура шена хьалха хлнттийнчу дааршка.

— Длаэцахьа Моьхмад, хlара нах хьовга хьовжуш ла, — элира молла Тусмана.

— Ас юур яц. — Доцца жон делира Моьхмада.

— Ой, цкьа-шозза мукьа а ца кхаьллича гиллакхехь хир дац. Хlара рицкьа-м сагlина вовшахтоьхна дай.

— Хлан-хla, ас цунах мотт тухур бац. Данчлас цкьа сайн цхьа-на хаттарна жоп ца лахь.

Ара мохь тоьхначу цхьаммо Данчла кхайкхина чу валиьра.

— Сагlина доккху рицкьа хьанал кьахьегна хила деза. Кху Дан-члас лелочу гlуллакхах со шек ву. Дийцахьа, Данчла, хlара хьайн бахам мича некьаца гулбина ахь.

Данчла шен доккхачу гай тle ши куьг диллина, ши блаьрг а хьаббина, глоддаха велавелира.

— Хьо воццо дуьхьал схьа ца аьлла соьга иштаниг, амма, наха тлаьхьаша дуьйцуш дукха хезна суна, Шек ма пала хьо Моьхмад, сан долахь мел долу хlума ас кьахьегна ду хьуна.

Нах, тапьяьлла, ладоьglina лара.

— Ахь дуьйцучух теша хала ду, Данчла. Ахь баттахь оьцу ала-на хьан доьзал хене баккхал а дац. Доьзалехь болх беш хьо ца! Бен вац, хьан кьанделлачу берех цхьа а байлахь дац. Хьуна баттахь доглучу пхеа туьманах lalalур барий хлара бахам?

— Дер, Мохьмад, lalийна хала, цхьацца сом tle-кел дуьллуш. Кхуза ца веьча суна, ахча-м мичара хир дара, ахь ма аллара. доьзал хене баккха а ца тоьара суна алапа. Вуьшта, ахь дуьйцург глехьа глплакхе доцуш хлума-м ду.

— Дика ду хlета. Ойлаел шайна, нах, цхьанхьара лечкьош ца хилча хlотталур барий цуьнга хлара шупа гун бахам? — Мохьмада чохь цленкьахь loхкучуй, пенех дохкучуй кузашийн, шифонераний, диваний, буфетний tle куьг тесира. — Цул сов, ялх эзар туьма делла лэцца глалахь ценош ду, tle хууш шен долахь машина ю. Нехан хьацарх хlоттийна ахь хлара бахам! Нехан лечкьийна рицкьа ду тховса ахь тхуна хьалха хlоттийнарг а! Ахь lехиничу эзарнийн бlаьргаш бехк боккхуш сайга хьовжуш хеташ хала lийна со кху чу хlйна. Хьо кьу ву, Данчла. Ахь пачхьалкхан, нехан хлума-наш лечкьайо. Ахь нах lехош гулбинчу бахамах беркат де бохуш деле доlийна куьйгаш лобцур дац ас. Хьо тайпа нахана дуьхьал закон даьккхийна lедало кху некъехь. Хастам хуьлда иийсо латто-чу советан lедална. Нах, аш шайна луьург дер, со-м араволу кху чурьа. Бухадуьсчийн lадика хуьлда!

Мохьмад аравелира. lза араволуш хьалаглевттийна нах юха охьа ца ховшуш лавттара. Хlораний юьхьа tлехь нэьхетар гора. Мобттар дара кьола диннарг Данчла а воцуш, уьш бу. Царна нэьхетара оцу глуллакхан, Мохьмада санна, хьалххе шавш ойла ца ярна.

Цхьана ханна воьхна хьавьзина Данчла сикха меттавеара.

— Охьаховшал, lусман, — юкьахьавьзира lза, — Мохьмада дуьйцург хьердаьлла хабар ду. Тховса бен тешна вац со стаг кьан-велча тиларчу воьду бохучух. Же ма lелаш, юург шеллуш лавтта!

Амма нах охьа ца хевшира. Цхьаберш лаамана долчуха ара а буьйлуш, цхьангге бнст а ца хуьлуш, дlаьохура, цхьаберш цхьацца ца тору глуллакхаш ду шайга хьовжуш бохуш, Данчlина хьалха бехказа а буьйлуш оьхура dла.

Кестта оцу керттахь Данчlин гергара масех стаг, зударий, бераш доцург кхайкхийна валийна стаг ца висира.

Цхьаммо а мотт тохаза йисина юург шеллуш лавттара. Дуьй-цура, цул tлаьхьа шина-кхаа дийнахь оцу юккьерчу жlавлеша цlахь шайна доьттийна доьша ца доура бохуш. Данчlас вовшахтоьхначу даарх жlавлешна доьша хиллера.

...Оцу буса Мохьмад цlа кхавьча Султан охьавижаза вара. Мохь-мад tлера бедарш dлайохуш воллуш цо хаьттира:

— Дада, аш хlун дин тховса? Данчlин ценна кьинхетам бий-хин? Амма колхозан парторганизацис шен собранехь-м райкоме

кхин дехар деш сацам бица: Данчина шен бахам мича некаяца карабана таллар а, керлачу законехь цунна dogly talzar дар а доьхуш. Суна хетарехь, кхин дийр дац вайн дулахочо и кьайлах кьола!

Мохьмад маьнги тле а ваьлла, парглат садаа длатевжира. Цо шен дехар кхочушдинера.

— Кхечу аглор хила йиш а яцара, Султан, — элира цо меллаша, — хастам бу адамашна юкьахь нийсо латточу хлокху Советан Иедалина.

ГЕНАРСОЛТИН «ХЬУЬНАРШ»

I

Суо кхаьчначу меттигашкахь наггахь го суна Генарсолта, амма вуьйцуш дукха хеза. Генарсолта тхан аглор цле яххана стаг ву. Тхан Генарсолта, далам санна верстана, зорталчу деглахь, аьрзонап элакарх тера, дукъа тлехь гола тухуш хьавьзина боккха цлен мара а, оцу клел дика, лерана диллинчу цхайттаинах тера мекхан ши мерцхаг а, хьеравала луучо, мах ца кьуьйсуш, оьцур болуш. сьхаэккха санна, кьаьрзина цлен ши блаьрг а болуш, ткъе итт шаре глорьташ хенара, хьийкьана божа ду.

Дукха хьолахь, тлеюьйхина сийначу габардинап кителлий, оцу кладийнан буканаш йолу хечий, когахь цлен ши эткий, коьртахь холхазан лекха куйн а хуьлу цуьнан, ткъа цкьацкьа юккьерчу механ кладийн пиджак (иза а дукха хьолахь тлеххуллий), цунна чухула юьйхина, логера пуьйда а яьккхина, кач баржийна, некхан ваз а оьхьуш, синачу штапелан коч а, когахь босоножках а хуьлу.

Оцу васташкахь, оцу духарца стаг тхан аглор гахь, кхин ойла а ца еш, «Генарсолта!» алий, мохь тоха ахь цуьнга, иза хьуна тле-воглур ву.

Декхна деанчу гуьйренан хьалхарчу беттан цхьана дийнахь, луьйранна малх лакхабаьллачу хенахь, кех ара ваьлла, хаьн тле ши куьг диллина, цхьа ког хьалха а тесна, ураман некъа йистте дла-хлорьтира тхан Генарсолта. Вижиначуьра хьалаглаьттина дикка хан елахь а, набарх ваьлча санна, блаьргаш севсина, мустбелла, охьа-охкабелла гора. Дуккха а хьаьдда леллачул тлаьхьа, халла карадеана, сийсара дламеллачу кьаьркьанан шишано корта локкхаг би-нера цуьнан. Коьртера и лазарш дладаха мел лаххар а цхьа бле грамм кьаьркъа дезара, амма киснахь цхьа кепек а ахча дацара.

Данма санна тахана а, шена молчу хлуманна шай-кай еха стаг лохуш, урамца хьала-охьа блаьрг кхарстийра цо. Амма, маьршла ежаш лела котамаш а, моглара хлиттина, партал техках, шовдане-хьа длайовлуху бедаш а йоцург урамехь гуш са дацара. Генарсолта цец а ца вуьйлура урам баьсса хиларх. Генарсолта дийнахь оцу юьртахь «эла» вара, балхана хьуьнаре мел волу стаг а, зуда а кол-

хозан аренашкахь балхахь хуьлура, ткъа наж санна онда, зорьта-ла Генарсолта юьртара кьеначу зударший, гуттар кьеналла клел-бисинчу божарший цлахь вуьсура. Бакъду, юьртара массо стаг цлахь хилча а, цуьнга ахча лур долуш стаг вацара, хунда аьлча, цо ахча дехаза, духалург даккхаза, лехоза стаг иттех вацара, уьш а цуина деха бакъахьа ца хеташ болу баккий нах бара.

Паргглат ког боккхуш, эвла юккьехула хьалаволавелла иза, муха воьду а ца хууш, ша эха семинчу буфетан неларе хьоьттира. Чуьра схьахезаш лаьп-схьаьп дацара. Чохь адам хиларх глехь шек а волуш чохьавелира иза. Баьрччерчу стоьла тлехь хлума кхоллуш цуина цкъа а ганза, цхьанхьара веана, безамехь жима стаггий, гло-пасти тле а тевжина, книга йовшуш лаьтташ буфетница Алпатуй бен адам дацара чохь.

Лург цхьа бле грамм къаьркъа деха дагахь глопаста йолчухьа во-лавелла Генарсолта, Алпатус, цлехьана хьала а таьйна, шига гомашин блаьрг хьажош, саттийнчу муларх блаьрг а кхетта, сикха дла а хьаьззина, жимачу стагна юххе гланта охьахира.

— Длаэцахьа, цхьаьний яа вайша, — цхьа стака кофе а, цастарш деш хедийна, йохь чуьра жима бошхан а Генарсолтина хьалха теттира жимачу стага.

— Баркалла, ас тлаьхьа юур ю, — уьш цуина хьалха юха а теттина, стоьла тлехь луьллу меню схьа а эцна, цуина тлехьежа хьоьттира Генарсолта. Амма цу меню тлера цо цхьа элп а ца доьшура. Стоьла клел ког а ловзош, наггахь шен хьеше блаьрг а тухуш, тле-таьйна шен глудлакхан план хитто велира иза. Тлаккха, цлехьана цуьнга дла а хьаьжна, хьаттира:

— Хьо мичахьара ву, клант?

— Со дер ву Сесанара.

— Хьенан ву хьо цигара?

— Гойсуркьин.

Генарсолта юха а ойла ян хьоьттира. Ойла еш лаьтташехь жимачу стагана тлехьогначуьра шин блаьрг дла ца боккхура цо. «Мила ву техьа и Гойсуркьа ван мукъана а? Гиний, вевзашший вацахь а, вуьйцу хезна мукъа а велара». Амма кхин дла ойла еш сен хан яцара. Цлехьана юхь кхалийна, эсала вела а кьежна, партъаьлла хьала а кккхина, шин куьг а даржийна жимачу стагана тлеволавелира иза.

— Ой, Гойсуркьин клант веца хьо!? Дела ва хьо марша! — вахана тлехьетта жима стаг мара а кьевлина, тлаккха дла а хецна, шин белш лаьцна леррина цуьнан юхьа тле а хьаьжна:

— Эхлей, дала дукха вахаве хьо, дала унах цлена кьанве хьо дела! — цуьнан белша тле дайн куьг тоьхна, иза охьа а ханйна, шен метта охьахира Генарсолта. — Гойсуркьин ву тов! Волуш нуй ткъа, Гойсуркьа, ша?

— Вац. Иттеш шо ду иза воцу.

— Эх!, дала гечде цуина! Ма дика стаг вара-кх иза ван ткъа!

Дуй хуна, суна-м сайна гина а вац Гойсуркѡа, амма тхан дас (хѡ марша, воцуш ву иза), иза ца хѡахош цхѡа а суѡйре тѡех ца йо-луѡйтура. Вайшинниен дай, дуй хуна, наха масална а балош дотта-гѡий хилла. Гойсуркѡини кѡант... Цѡе хѡун ю хѡан?

— Хѡамид.

— Эхѡ, велла вала со дела! Метта буѡххѡехѡ яра-кх суна и цѡе! Тхан дас оццул дукха яхѡна хѡан цѡе йиц муха лун яра! «Хѡинца воккха хилла хир ву Хѡамид а», — олура цо сѡх-сѡха, ша Гойсур-кѡа хѡахош. Эхѡ, хѡажахѡа делхѡа, хѡанна моѡттура сан ден дуй биѡначу доттагѡчун Гойсуркѡини кѡант гур ву! Хѡо гаро тхан да карлаваѡккхи суна...

Генарсолтас менно схѡа а эцна, юха а цкѡа цунна тѡехула бѡаѡрг кхарстѡйра.

— Алпату, схѡадал тхѡйшинна цхѡа шиша «московски». Дуй хѡу-на, ден доттагѡчун кѡантаца цхѡаѡнакхетча а ца мелла хѡара маца мала деза?

— Кху чохѡ малар молуш дац, — доцца хадѡйра Алпатус, книги тѡе хѡежочуѡра бѡаѡргаш а ца оѡуш.

— Охѡ, и ду хаза! Дезачунна мала ца дѡллина иза кху чу?

— Малар-м дѡйнахѡ а, буса а дѡллина молуш ца хуѡлѡий. Массо стаг денна балхахѡ ву, ткѡа хѡо, маларна тѡахѡа а ваѡлла, ши куѡг дѡгош лѡла. Ас хѡайна доѡхкѡича, кхѡини нѡхѡ ца хѡташ, мала-х долдуѡий хѡо!

Амма, Генарсолта вохо а, цунна нѡхѡ хѡтѡйта а хала дара.

— Дѡялахѡа, Алпату, йѡтахѡа и забарш, — «кхѡ-кхѡ-кхѡ», — велавѡлира иза. — Вайшиннан забарш ца свѡачу кху Хѡамидна а моѡттур ду ахѡ дуѡйцург бакѡ ду. Кху чохѡ мала мѡгаш дацахѡ хѡа-ха ву иза а эцна тхѡйша цѡа гѡур. Хѡада, валол, Хѡамид, хѡо сол жѡма а ву, схѡадал цуѡнгара цхѡа шиша.

Бокѡал долчух ца кхѡташ, царшиммо лѡлочух цѡцваѡллачу Хѡамидан эсала, сѡйна ши бѡаѡрг цкѡа Генарсолте, тѡаккха Алпа-туга хѡѡжун кхерстара.

— Ахѡ сан дуѡхѡа иза хѡеадахѡ, со-м цкѡа а цунах кѡурд би-на вац хѡуна, — эѡира цо, хѡала а гѡоттуш.

— Иза тѡахѡа дуѡйцур ду вайша. Цкѡа шиша схѡадал ахѡ, — бохуш, Хѡамид Алпату йѡлчухѡа дѡѡѡттура Генарсолтас.

Ден «доттагѡчун» кѡанта бохучуѡна дуѡхѡало яр гѡиллакхѡхѡ а ца хѡтта, цо лѡлорѡг шѡна мел повкѡа делахѡ а, буѡфѡтѡиѡана тѡе-вахара Хѡамид.

— Генарсолта, цкѡа хѡалха мах схѡалол, — мохѡ туѡйхѡира Ал-патус, шишанан кѡамкѡарг буйна а кѡѡѡллина.

Генарсолта шѡи кѡиснаш кѡго хѡѡтѡтира. Эххар а кѡиталан чуха-ларчу кѡиснара цхѡа тун кѡхѡташ схѡа а даѡхѡна, уѡш кѡегѡйна ваѡлча мохѡ бѡлира цуѡнан:

— Попас шѡи нанна дешначу кѡѡрѡанѡра дисна ахѡа-м цѡахѡ! Шиша схѡаданѡта ахѡ, Алпату, ахѡа ас сарахѡ дѡѡлур ду хѡуна.

— Иштта ловзош дац пачхьалкхан рицкъа, — шиша дехьна «закъ» аьлла, шен метте длахоттийра вукхо.

Шиша карара даларна кхеравеллачу Генарсолттин ши бляьрг, схьабала санина, къаьрзира, цергех теза хи доладелира. Ша хьтна лечура каде хьала а иккхина, вахана, хаьн тле ши куьг а диллина, глоасти тле а кхевдина, длахьоттира иза.

— Дуй хьуна, хlara Хьамид хийра стаг хиллехь а, кхуина хьалха со юьхьаьржа хлотто йолтура-кх хьо? Дуй хьуна, тховса-тахна вай лийринг хир дац, *пасмотрум!*

Ткъа Хьамид, ша хлуи дан деза ца хууш, воьхна лаьттара. Цуьнан къона клайн горга юьхь циллелла йогура, ши бляьрг, цаьршинна дуьхьал ца хьажалуш, аглор хьийзара.

— Лол цунна Хьамид оцу шишанна йоглу шай-кай, — Генарсолтас Алпатуна тле а вирзинна пелг ластийра. — Амма со — Ширда-Хьаьжини клант Генарсолта вац-кх хьуна, ас хьуна и марах ца даккхяхь. *Пасмотрум!*

Мах белла а «ден доттагичун клантах» длакьасттал бларзвеллачу Хьамида киснара даьккхина пхи сом глоасти тле тесира. Алпатус оцу тлера юха делла кегийра ахча, куьг хьаькхна схьа а нэцна, шен кисна а тесна, шиший, ши стакий нэцна охьахира Генарсолта. Кхи хан юкьа ца юлуйтуш киснара схьадаьккхинчу доккхачу уьрсан, хьаналло таржбина дечган мукь бетташ, шишанан бертигера сургуч охьа а йожийна, стаканаш чу къаьркьа дотта вуйлира иза. Цхьа стака а дуьзна, иза вукхуина тле шиша хьош воллуш, Хьамида стаки тле куьг диллира.

— Ма дотталахь, ас мер дац!

— Полас шен наниа дешначу къорланора мер ду цхьа стака-м! Дуй хьуна, Глойсуркъин клантера довла тамехь дешнаш дац суна хезарш, — бохуш, цо длаайарна а кхоьруш, меллаша Хьамидан куьг длатовтттура Генарсолтас. — Тахана вайша цхьаьнакхетарна, вайшиннен бизза дай дагалоцуш, цхьацца стака мер вайша. Длаайа куьг!

— Дуьне доьхча мер дац! Сан генна ваха деза. Я кхузахь лен йиш йолуш а ца ла. Бехк ма билла, Генарсолта, со араволу, ахь хьайн глуллакх дер.

Генарсолта вуха виетхила кхнале цуьнан а, Алпатун а Юдика а йина, сикха аравелира Хьамид. Иза дара Генарсолтина луург а. Хинна дерриге а шиша, накьост воцуш, цуьнан долахь дисира. Цул совнаха, кисанахь ши сом алесам ахча а дара. Жимачу стегаи букь иларал ара матиллинехь, цунах дисна йоьхьан пастарший, бепиггий хьалха а оьзна, Алпатус довдеш лаьтташихь, цхьа тладам буха ца буьтуш, шишанчуьра къаьркьа а мелла, Алпатуна кхин цкъа «*Пасматрум!*» — аьлла, пелг а ластийна, аравелира иза.

Бляьргийн нур длаэца санина, къегинна тлехьоьжура малх. Ураме араваьлла Генарсолта, саца а сецна, ойла ян хлоьттира: «Мича гло со?» — хьоттура цо шеге. Хlara веача воккхаве а, я воккхавийча, я

кхуьнан хабаре ладегIа хан йолуш а стаг вацара юьртахь. ЦIа гач-ча, цIахь дан хIума а дацара. Зуда тохара колхозан балха яханера, ткъа цIахь йолчу къеначу нанас хIара гучуваьлча цкъа барт беташ, юха йовлхуш, даьлла самукъа а дойур дара. Генарсолтас сацам бира Яьсси йистерчу цхьана юьртахь вежа шен доттагI ЧIаьнкаш волчу ваха. Цигахь бежаш бара Генарсолтини стунцахой а. «НевцагIа вахар а, доттагIа волчу сакъера вахар а — шиь са хир ю суна», — ойла йира цо.

Цул совнаха, сийсара дуьйна ЧIаьнкаш волчу ца вахча ца во-луш хьал а хIовттинера цунна тIе.

Сацам хилла белира. Эвла йистехула чекхболучу жагIанан нов-кха ваялла, машина хаа дагахь охьаволавелира иза.

ХIор минотехе дегI тIеттIа дазлуш, дIатосу ког раз кхийсалуш, бIаьргашна дуьхьал нисъелла хIума кхолха юьйлуш, ураман некъ пурх хедош воьдура иза. Хьалха иза хьалавогIуш урам баьсса хил-лехь, хIинца цунна дуьхьал детталора школера цIа оьху бераш. Га тоссий тIе а бовлий, маьхьарий детташ, буьйлура уьш. Ткъа царна юккьерчу цхьана аьрхачо Генарсолтеха раз болар дира. Шайн на-къосто хIоттийнчу кепаш самукъадаьллачу бераша диттинчу маь-хьарийн, шакарийн, церан дуткъа-зевне беларийн аз, гена ваялча а декара Генарсолтин лерехь. Генарсолтина тIе чепан кIур тухуш сих-сиха юххехула тIехлелхара кхаш тIера ялтий, докъаррий цIа уьйзу машинаш. Цхьана урамехула схьаваьлла вогIу юьртара хьер-ваьлла Къуддус, Генарсолтех бIаьрг кхетча шен ишарш, къежар а дитна, цхьа вон цуьнга а хьаьжна, сихха вуха а вирзинна, кхечу урамехула дIа а хьаьвзинна, чехкачу боларехь къайлавелира.

Вежиа воцчу хенахь, Генарсолтех кал-кескаш ян саина дера чухьовлхуш хуьлу юьртара жIаьлеш, тахана йоккхачу гIовгIанца ураме а лелхий, амма развуйлуш вогIу Генарсолта гича тап олий дIатуьйра. Генарсолта мел гина жIаьла цIоганах чкъург а йой, мотт а боккхий, багах шеташ а оьхуш, гIаддоьдий доьлуш, иза гучура валлалц кхунна тIаьхьа а хьовжуш соура.

Урамехь адамаш ца гича сагатделлачу Генарсолтас иллни клеж тесира:

Ва вайна слира дав-дав-дав,
Кхаьрзана кхо котам дав-дав-дан.
Кхоь бен гала йоцуш дав-дав-дав..
Кхойкху хезехь стаг воцуш дав-дав-дав..

— Хьаь даь ма детIа хьо клентан! — олуш саина хийтира Ге-нарсолтина, шена гена доцуш. ДIахьажавеллачу Генарсолтина ги-ра шайн кетIахь, лохачу гIанта тIе а хIьна, дукха хенахь дуьйна цамгаро лаьцна волу воккхастаг МаIазн.

— Хьо стенах воьлу, МаIазн? — саца а сесца цунна тIевирзира Генарсолта.

— Хьох воьлу-кх! Хьан дена, Ширда-Хьажинна ган везара хьо тахана. ХIун дийр дара-те цо шен кIант иштта лелий хIьча?

— Делхъа хаац суна-м, Маџази. Хъо кестта иза волчу гџур волуш ву, суначул хъалха хъуна гур ву иза, ахъ алахъа цуынга: хъан кџант, Генарсолта, дуьненахъ иштта лелаш вара, алий. Цул сов, десткъа шарахъ дуьненчохъ ваьхча, керт юьззана долчу даьхнийх, атталла цхъа котам а йоьхкина, цхъа бџе грамм къаьркъа а ца молуш, та-хана шен даьлла самукъа а ца долуш, веллачу хъох чџогџа къахеташ, хъуна воьлхуш лелаш вара хъан кџант а, алалахъ цуынга.

Боккхачу стагана гена ваьлча юха а шен илли дџадоџиџира Генарсолтас:

Тџемала делира дав-дав-дав.
Литтина кџайн къаьркъа дав-дав-дав.
Кад ботта елира дав-дав-дав
Коча цхъа жеро дав-дав-дав...

Боккхачу новкъа ваьлча, уггар хъалха тџенисьелла автомашина а сацийна, цу тџехнира Генарсолта. Дехна, доьхна дегџ прахъ а ца латтаделла, кузова чохъ луьллучу автопокрышкина тџе охъахнира иза. Машина тохаелча, покрывкас кхиссалаш чухула го туйсура. Цуьнца цхъаьна хџаваз ирхъоьхуш, цкъа хъалха, тџаккха тџехъа хехкалуш некъ бан дийзира цуьнан. Амма мерзачу ойланаша и цатамаш а бицбора. Цо ойла йора, ша дџакхаьчча, Чџаьнкаша шена хотто долчу шуьнан а, бен болчу синкъераман а. Иза хџинце дуьйна кечдан гџертара цигахъ дийца доккха хабар. Амма кхъоьлннчу коьрто дика болх ца бора, дог керчара, машина керчаш йоьдуш хеталора. Машинан йисте тџе а тевжина, летто гџоьртина иза, дехъа со-не юьхъаркхийтира.

Дукха хан ялале, кузован аннашна гар иккхина яьллачу херал-лехула охъа диларийн дари доладелира.

II

Малх делкъал тџаьхьенга тевжина хенахъ, Чџаьнкџаш вежачу юьртана гена доццуш, Яьсси йистте, шофера охъавоссиџира Генарсолта. Сурт џаламат чџамза дара цуьнан: луьйранна цо оццул лерана щетка хъокхуш цџанйина сийначу габардинан кителлий, хечий къарзьеллера...

Раз кхисалуш Яьссин тогџи чу а воьссина, тџулгашна тџе бергал воьжна, чу муцџар йилллина, џаббалц хи а мелла, юьстах ваьлла бай тџе малхе дџахаьрцира иза.

Генарсолта самавелира малх чубуззучу хенахъ. Маларан кеп дуккха а лахъеллера, амма дегџ, йиттича санна, лозура, корта хыйзара, якъаеллачу бага, озорах туй ца долуш, лџах лаьцнера.

Яьсси тџе а вахана, кхин цкъа џаббалц хи а мелла, коьртаца цхъаьна юьхъ-куьг диллина, шен бедаршна тџера диларш дџа яьхна, тогџи чуьра хъала а ваьлла, юьртехъа волавелира иза.

Некъана цхъана агџорчу кхаш тџера хыйкына хъаьжкџаш чурзеш бџаьрго ма лоццу дџа гуш адам дара. Вукху агџор, маьлха-

хлуш хьокхуш тлаьхний-хьалхий шиъ комбайн делара. Шен ондийчу куййгашца руль лаьцна, хьалхара комбайн ялош вогуь зьорталчу деглана стаг, бляьрг ма кхийтти вевзира Генарсолтина. Муха на вевзар вара, цкъа-делахь, беран хенахь Генарсолта оцу юьрта шен ненахой болчу веъча данма а цуьнца цхьаьна ловзуш лелла хилча, ткъа хлишца иза республикехь а гларавалла механизатор хилча. Амма дукха хенахь дуьйна цаьршинна юккъера гергарло хаьддера, вовшашна тлехьаьчча тле-каре хилар бен, кхин хума доцуш. Бакъ-ду, Генарсолта данма а къехкара Хьумидаца минотана а цхьаьна-кхетарх. Цунна ца дезаделира хьалхара комбайн некъа йистте кхаьчча сацар а, цу тлера охьавоьссина Хьумид шег а хьежа хлоттар а. Генарсолта шен ма хуьллу дегI нийса латто глерташ, глехьачул вела къежна, тлевахара.

— Асалам Галайкум, болх беркате хуьлда хьан, Хьумид!

— Ва Галайкум салам, дала лардойла вай, дегI могаш а долуш. кьинхьемах хаьдда дуьсчух. Хьо марша вогийла, Генарсолта, — шен силамша дуьзначу доккхачу куййгаца Генарсолтин куьг лецира Хьумида. — Ой, хьо хорша сьна-м вац, куййгаш ма дегош ду хьан?

— Хаац хлуи ду, шеллуш ву со, — хебира Генарсолта.

Вовшашка хьал-де а хоьттуш, длаволавелира и шиъ. Гена йоц-цуш шерачу майданахь хьаьтт гора. Ши бутт хьалха Генарсолта кхузаших тлехволуш цигахь тоьхна атталгIа цхьа хьокха а бацара. ткъа хлишца майданахь тхевна тлехула мохо ловзош байракх а йо-луш, плакаташа кьарздина кIайн, жима цIа гора. Буьртиган ял-таша юьзна яра сха тховкIелo. Дехачу, даккхийчу доьрчашна чу хьаьжкIаш юккуш, маьлхаклуш цIандеш бара белхалой. Майдана юккъехь лаьттачу блогIамах йоллучу репродукторехула хезара эшарш.

Хьаьтта кхаччале, новкъахь саца а сецна, Генарсолтин пхьаре лецира Хьумида.

— Генарсолта, сан жимма кхузахь виса деза, — элира цо. — Амма вайша ваьшша волччуьра, хьовца жимма къамел дан лаьа суна.

— Хьо хлуи дийча воллу-м хаара суна, — цуьнан къамел юкъах-даьккхира Генарсолтас, — малар дита, болх бе, хьайн доьзалан до-ла а де, ала воллу-кх хьо. Со кхета.

Хьумидан къамел я забарехь даьккхица, я шога дош аьлла ха-до дагахь цуьнга дIахьаьжна Генарсолта цуьнан оьглазечу хьажаро кIадвира.

— Дуьненахь веа хIор стаг, азаллехь синош кхуллуш, дала шена билгалбинчу новкъа дIавоьду, цигахь шена къастийначу риц-кьина ваха а веа, — элира Генарсолтас, берриг бехк далла тле харцо ойла хилла. — Хьан рицкъа балхаца ду, ткъа сан рицкъа...

— ...Къолашца ду, — тле туьйхира Хьумида.

— Хьумид, ас къаьркъа а молу, наггахь кехатех а ловзу, амма къола дина меттиг хьуна хааелла моьттуш вац со.

— Ой, болх беш хьо ца хилча, къаьркъа мала а, кехатех ловзо а, даа а ахча мичара долу хьуна, хлай? Могаш а волуш, болх ца беш лела стаг массо а ма ву къу. Айхъа къа а хьегна доккхуш цхъа грамм рицкъа дац хъан, дуй? Ахь хьун йоу? Наха къахьегна гулдигарг дууш ву хьо. Къу бен кхин цле яц хъан? Оцу йортахь гена гьур вац хьо, амма гена хьур ву. Хьо тайла нах гена бохуш закон ду хьинца, амма и шун юртахой хьо юртах ца воккхуш хьун деш га хааш-кх.

— Ма дийцахъа, Хьумид, хъайна ца хуург! Со болх бан ца лууш лела моьтту хьуна. Шозза-кхузза балха тасавелира со, цигара а мукъаваьккхи. Хьинца цхъаннанхъа а куьйгаллин балха ца оьцу.

— Ворх! класс чекхъаьккхина волу со куьйга болх бан хьуттур ву хьуна! — куьг ластийра Генарсолтас.

— Ца хьоттахь къорланар ву хьаллакхир. Хьо хьаллакхиларх-м лерган дувхьиг ца ухьура ас, хъан доьзалх къахета-кх. Зуда а, диг бер а ду хъан. Шу пхий а кхаба гьерташ, якъа а елла лела хъан зуда. Ткъа хьо бераш кхабаран, уьш кхетош-кхноран бала боцуш ваьлла лела. Цкъа докко вер ву хьо, амма тлаьхъа ма хуьййла иза.

Тлаьхъара и дешнаш а аьлла, хъаьтта вахара Хьумид. Иза шех длакъастарх воккхавеш, юрта волавелира Генарсолта.

...Ирсен яра Генарсолтин бераллин хан. Къахьегна тьерачу, хъаналчу доьзало, цхъаь бен вац бохуш, хьоме хеташ, кхнийра иза. Массо а хенахь шен нийсаршлахь тьеюьйхнина дика, цлена бедар йолуш, кечвелла къестара иза. Хьетте а ворх! класс халла чекхъаьккхира цо. Кхин дла а дешийта дагахь лобрийн техникуме хъажийра иза дас-нанас. Цигахь экзамен дла а ца ялаелла, цла веана иза, болх ца беш сникъерамашкахула ваьлла лела волавелира. Юьхъанца, буййса аттачу ялалц цла ца воьгуш, цхъа хан йихъира цо, тлаккха вание а цла ца воьгуш буййсанаи а юьйлура, къеначу дас-нанас аьлларг тергал ца дан а вуьйлира. Мосуьйттазза а чохь дладиллинчуьра, дахана агло ца хууш, ахча а дайра.

Иштта длаоьхура дешош. Нагахь, юьхъанца цхъана-шина шарахь Генарсолтас техникуме деша вахар хьехош хиллехь, тлаьхъа и хьехор а дисира. Цкъа, вахана агло а ца хууш, ши-кхо де а даьккхина цла веанчу цунна тлехь, цуьнан безчу механ цлена костюм, хромовой эткаш а, пхъаьрсах сахьт а дацара. Церан меттана тьеюьйхнина тиша, бамбин тужарка а, коьртахь лаба кагъелла кепка а, когахь гатанан туфлеш а яра цуьнан. Бедарийх хьун хилла хъан, аьлла дас динчу хаттарна, дула юьртарчу шен доттагичо хьошалгla поьдуш тьеюьйхнина йихъна, аьлла, жоп делира цо. Иштта бохуш цхъа бутт а бахара. Амма, кестта дена хинра, Генарсолтас шен бедарш кехатех а левзина дйалхийтар. Тлаккха гучуделира Генарсолтас буййсанаи тлаьхъалц мичахь йохуш хилла а, чуьра дов ахча мича оьхуш хилла а.

Оцу новкъа шена а ца хууш велира Генарсолта. Цунна бехке-

ниг Генарсолта ша хилла ца Іеш, ткъа цуьнан лулахочун Дениеллин ца чохь кехатех ловзуш хуьлу тоба а яра. Синкьерамера вогуш цхьана буса церан чу нисвелла иза цул тлаьхьа цига леста велира. Цхьа хан йиьхьира цо кехатех ловзучарна тлехлоьттина, цаьрга хьожуш буййсана ш йойуш. Иза хьожура «банке» диллина цхьа бог ахча кахьоккхий хьой цхаммо гойла кел талош. Цаьрга хьожуш кхин са а ца тохаделла, цхьана буса шена кехат тасийтинчу цо, ши туьма дладаккхийтира. Духалург а доккхуш, левзира. Ша а доккхура, шегара а доккхуьйтура. Цера ахча лечкьо а вуьйлира, бедарш юкъяьхча а бал ца тайра, тлаккха кегийрчу кьолаш-ка велира...

Иза шенна тле верзарга догдохуш, зуда ялийра Генарсолтина. Амма Іеминарг ца дуьтура. Кегийра кьолаш бахьана долуш лаьцна лагерахь ши шо хан яьккхира. Иза лаьцна дукха хан а ялале велира цуьнан кьена да. Цигара ца вирзича а шен хьалхалерчу новкъа велира иза.

Малар меллачул тлаьхьа, хинца санна, ваставелча, кху тлаьхьарчу шарахь шен деглан ницкъ нэшар хаалора цунна. Кху шара, буййсанна охьавижча наб ца кхеташ, цхьа вон гленаш гуш, ша аьлларг, шег дийцинарг а сиха дицлуш бала хьожура цо. Цунна уггар новкъа дерг — шен дего девлла куьйгаш а, садолуш пехаша ден хьаз-хьиз а дара.

«Ванах келдвиса воллу техьа со? — хаьттира цо шашега. — Цомгаш хила, я сел хьалхе дег! заьлан дола ас сайна бина ницкъ а ма бац. Хор денна болх беш лела сан хенарнаш, масала: Хьумид мога ш, таза, сол кьона хета, — ткъа со...»

Тлаьхь-тлаьхьа хала хилла доглура Генарсолтин дахар. Цхьа хан яра цуьнан, кьолаш дарца, йохк-нэцар делорца кера хлума йогуш, сакьоьруш. Амма кху тлаьхьарчу шерашкахь адамийн ойланаш хийцаелира. Массо а ярташкахь халкъан дружинникаш баьржинера, нара куьг меттахьхьадан а ца вуьтура.

Мосуьйттаза а юьрташ юкъярчу гуламехь а, накъосталлин суьдехь а дийцаре диллинера кхуьнан глулакх. Кхин и некъ длакхьаран глулакх кхераме дара. Амма дерригенал а халаниг цлахь зудчуьнца царвалар дара. Цуьнан зуда, хьанал кьинхьегамхо Килсани, тар ца лора Генарсолтас лелочу глулакхашца. Шен майрачо юкь-юкъя кьолаш дой хаьара цунна. Оцу тлехула сих-сиха дов долура цаьршинан. Цкъацкъа ойла хуьлура Килсани, шен майрачо кьола ма диннехь иза Іедале длавала. Амма керчара и ойла. «Мел мухха велахь а сан берийн да ву хлара, кьола динна бохуш суьдехь кхайкхор нэхь ду тхуна. Кхетар вац те хлара» — олий, и ойла а йой, барт а беттий, ншттаниг цуьнга кхин ца дело тле а лоцуьйтий, дуьтура цо иза. Лачкьийна хлума шен керта ца дайитар — и дара Килсани ницкъ кхочург, амма майра нахала ваккха, Іедале длавала ницкъ ца кхочура.

Цхьа бутт хьалха, ша волчу сакьера веана длавоьдучу Чабика-

ше, буса тилла эвла йистехула лела шинар дигийтинера Генарсолтас. Долчу дена, цхьаныхахула-м, шен шинар Генарсолтас дигийтар хьинера. Цхьа кIира а дара Генарсолта шинарни мах дIа а луш, и гIуллах машарца дIадерзо гIерта. Амма шинарни да, Муса, карзахваьллера.

— Генарсолта, ахь сан лачкыйнар-м шинар бен дац, со-м и дош хеташ ца лелий, — элира Мусас, селхана буса и волчу а веьна. — Ас-м сайга дехча — дехча бах ас, — шинарний, бахаммий хьовха, сан са а лур а дара хьаналчу стагана. Хьо стаг вац, адаман тIехь доккха дерт ду хьо. «Дахка бац кьу, иза кьайлабоккху Iуьрг ду кьу», — бохуш, кIца ду вайн нехан. Гучуваьл-ваьллачо хьо витахь, ахь дукха зен дийр ду. Ахь шинар схьаделча а, ца делча а бен доцуш, ас Iедале дIалур ву хьо.

XIетахь дуьйна синтем байна хыйзара Генарсолта. Амма, цунах ша кIелхьаравериг хиларх догдуьллуш вацара. Мусас хIуьу дийцахь а, шинарни ши мах белча, ша кIелхьара валнийтарга догдохура цо. Ткьа хIинца ЧIаьнкаш волчу вар а, хIумма а синкьераман дуьхьа а дацара. Мел лаххара а, цуьнгара пхийтта туьма ахча даккха дагахь воьгура иза.

III

МаьркIажехь, Iаржлучу хенахь шен стунцхойн юьрта вуьйлира Генарсолта. Гоме урамаш серладаьхна догура электрически чиркхаш. ДегI хIинца а хаза меттаданза волчу Генарсолтина новкьа яра и серю. Массо арIор а цо гIиллакх лело дезаш, цунна бехке бара оцу юьртара нах: цкьа-делахь — ненахой, шолгIа-делахь — стунцхой. Цундела, дуьхьалвоьгуш стаг гича, шен ма-хуьллу, дегI нийса лело гIерташ, воьдура иза.

Генарсолта дукха гена валалс, иза воьдучу урамах кхеташ болчу цхьана урамехула схьагучувелира цуьнчух тера раз болар а деш, илIин кIеж а етташ воьгу, тIаьрзеш еха, цхьа жима стаг. Жимма герга гIоьртича мохо Генарсолтин лерах туьйхира: «рап-пIара-ра, раппIара», бохуш, жимачу стага бен мукьам.

«Цхьаь велахь, ЗIамадди ма ву иза!» — хазахийтира Генарсолтина.

— ЗIамадди! — мохь туьйхира цо.

Жима стаг, саца а сецна, цкьа-шозза дIаса а техкина, схьахьаь-жира.

— ВаппIаров! Генарсолта, хьо вац хIара? Гор кIеза я!

— Ву Попас шен нанна дешначу кьорIанора! Асс... Ассалам Iалайкум!

— Валалайкум салам!

Шина стага вовшийн маракъевлира.

— Дуй хьуна, ЗIамадди, хьо ма садайча аранккхина? Сан доттагI ЧIаьнкаш ма вац хьоьца, цIахула мукьана а вуй иза?

— Цяхь-м баърччехь хилча а вацара иза. Цхьа кIира а ду иза, зовка-бухIа санна, чувовлла Iен. Со бах ахь? Со, нштта, цхьа пIелг хиллал ненах йоI къаьстина меттиг ловхуш лела-кха.

Мохь тоьхнна хабар а дуьйцуш, вовшашна тIе а тийжаш, забарш еш वोьдур а шиь. Уггар хьалха ЗIамаддина хаа лууш дерг, Генарсолтехь кехатех ловза шай-кай ю-яц хаар дара.

— Ахча бах ахь? ДIавалахьа, ЗIамадди, хIинца а вай девзина дац-кх хьуна! Вайгахь ахча доцуш меттиг цкъа а хилла а яц, я хир а яц, нехан божалахь шинарш мел ду. Соьца кехатех ловза хьайна лу.у нах балабе ахь, ас цаьрга хи да ца бахийтахь со Ширда-Хьа-жин кIант Генарсолта вац хьуна!

— Мохь ма хьекха, — Генарсолтина човже муьшка йира ЗIамаддис. — Цхьанна хазахь, нахала вер ву вайша.

— Далахьеха дацара иза!

— ХIа-хIа, хезча мегар дац, — болар а лагIинна, меллаша къа-мел долиьра ЗIамаддис. — Нагахь цхьанна кехатех ловзуш меттиг хаало-кх — хьаьмц ала кхнале юьртсовете дIахоуьйтур ду. Ткъа цара, пхьарсех цIен бехчалгаш йихнина лела цхьа кегийрнаш тIаь-хьабоху. Цара «glar gl» аьлла логан пIикIидг схьалаьцна тхан. Хьа-стаха цхьана буса ЧIаьнкашеран чохь тIуз узуш доккуш цхьаммо царех цхьа-шиь тхуна тIе а хьажийна... Тхо массо «банкехь» долчу ахчанна юьйлина, шовкъ еана доккуш «ланцI» аьлла nel а йилли-на, тхуна тIехIовтти-кх хьуна и ши пелхьо. Юккъера ахча а, кеха-таш а дIадаха ца кхиййна тхо ма-дарра гучудевли хьуна. «ТIуз тухуш ду шу?» — ховтту цхьаммо, ткъа важа, шен керара папка схьа а йиллина, акт хIотто кечвелн. Оцу минотехь лулара цхьа-ши стаг схьа а кхайкхина, акт хIоттийна, ЧIаьнкаше а цхьана, цаьрга тIе куйгаш а тIадайттина дIабаха. Цара лелийнарг хьесап а на оьцуш, сирла сахиллалц тхешан тIуз а тоьхна, дIасадахан тхо. ХIинца дIадаханчу кIирандийнахь, царех цхьана пелхьоно со вол-чу а веана повестка кхийдайо соьга. — «ХIара хIун ю? — ховтту ас. «Тховса клубехь хуьлуш накъосталлни суд ю, цига ван веза хьо», боху кхо.

ЦIехьана шен хабар хадош саца а ссцна, акъваьлла ладуй-гIира ЗIамаддис. Дехьа юккъера схьа пондарца ловкху хелхаран йиш чехка яьккхина етта вота, детта тIараш хезара.

— Ловзар-м дац кхузахь — хаьттира Генарсолтас.

— Ловзар-м дац, амма вайшинна сакъера меттиг-м бу. Клубера хеза и гIовгIа. Праздникана концерт хIотто кечлуш бу кегирхой цигахь. Ирс ша тIе ца хьавзича пайда бац, Генарсолта. Некъ тай-на хьуна!

— ТIаккха, хIун хилира шун гIуллакхаш?

— ХIаь, дуьйцуш воллурий со-м, ша виссинчуьра дIадолийра ЗIамаддис, — делхьа, хIун ду техьа кхар лелориг аьлла, сайн мо-къалла, хьавзий вола-те со, аьлла вахан со. ДIакхьачча со, чов тIан-къаьлла оьзна адам ду. Сцени тIехь баьццара бархат тIе а тесна кеч-

ийнчу ехачу стоъла гонах пхи стаг, йиъ зудий ю. Юккье хигна Иий-риг мила яра а ца хотту ахь-м! Тхан девешин йол — Амминат! За-ла чохь хьалхарчу моглара хевшина леш хлара сан накьостий бу. Хьалаглайттинчу Аммината, суд дла а йиллина, тхуна хлоттийна акт дладобшу. Оцу тлехь дерг тешаша члагидо. Хлун дан воллу хьо, Генарсолта, дла ледан доллин хьуна тхо. Моьттур дара хьуна уьш, къаьсттина и Амминат, шаьш дуьнентле бевлчхана суьдаш еш лел-ла! Уггар суна хлума эр дац моьт-моьттучара хьала а глуеттуш, болх беш ца хилча шу стенах деха, дуучул, тлехучул совнаха, кехатех ловзо а, малар мила а ахча мичара долу шуна, бохуш барт хобтту-кх. Жуккарш а тхо хили, кху аглор мел яйнарг, мел лачкьий-нарг тхан коча тетти. Кху юьртара а, кху махкара а длабахий *вы-салке* бахийта уьш, боху. Эххара сацам хили кхеран, тхешан вон некъ дла а тесна, юькарчу балхахь дакъа а лоцуш, дикачу аглор гайта хан а душ, цкъачуина кхин талзар ца деш тхо дита. Ишттачу хьолехь ду-кх тхо, Генарсолта. Ларлуш хила веза хинца. Хлестахь дуьйна чубра араволуш вац Члаьнкаш. Ткъа, хьан глудлакхаш му-ха ду?

— Хийцаделла дац. Тхо долчохь а бевлла и ахь буьйцу пелхьо-наш. И кхузахь шуьга хлоттийнчух глан деш тлаьхьабевллачу цара вита а ца витина, алана хе ваханера со. Сайн ю аьлла лачкьийна цхьа машини йол йобхкинера ас, иза гучу а яьлла, цхьа клара хьалха цигара а мукъаваьккхина.

— Мукъаваьккхина а дика витина хьо-м цара.

Генарсолтас доккха садаьккхира.

— Уьш сиха бац, Зламадди. *Матрал* хлеттахьехь прокуроре дла-елла. Хинций-хинций хьошалгла кхойкху бохуш леш ву со.

— Хлаъ, хало ду вайн дахар. Хьалха-м цхьана милиции участ-кови инспекторх ларвелчхана волура. Иза а билгал вара шен фор-мица. Ткъа Хинца бохий ахь, массо а ву инспектор. Схьакхечи вайша.

Луьйш-олуш vorly хлара шиъ, муха кхочу а ца хууш, электриче-ски лампанаша къагнийначу клубан иеларе кхечира. Хьалха вьоду Зламадди, иел йиллина чохьаваьлча, цигахь хлөьттина лаьттачу, пхьаьрсах пихкина цлечу кладийи аса йолуш волчу жимачу стага сацийра.

— Накьости, аш тхуна бехк а ма билла, кху чохь исбаьхьал-лин кхоллараллин дакъалацархой бу репетици еш. Цаьрца дакъа-лоцуш воцург чу ца вуьту.

Амма Зламадди вухавала дагахь вацара.

— Тхо хьаьвсича царна блаьрг хиларна-м ца кхоьру хьо? Схьа-вола хьо, Генарсолта, — жима стаг тергал а ца веш, шен Генар-солта а иэцна чувахара Зламадди.

Глантийн хьалхарчу могларе охьаххира и шиъ. Клубе вахана масех шо хан яьлла волу Генарсолта цевьялла хьовжура цлечу бархатан кирхьанах ухкуш кечийнчу сценига. Чухула дласа блаьрг

туьйхира цо. Портреташий, плакаташий, лозунгаший кърэдннера клубан залан деха пенаш. Цуьнан тидам шена тѣбахийтира хаза кечийнчу стендо. «ДоттагIалла» колхозан юртабахам хьалхеле-лорхой», — аьлла, варкъаца хи а хьокхуш, даккхийрачу элпашца яздинчу йозанан лаххакъ долчу сурташка хьокъжура иза. Царна коьрттехь, юккъе лоцуш тоьхна, кхечарех къаьсттина доккха сурт девзира цуина. Иза Хьумид вара. Цуина юххера безамехь жима зуда — Амнат. Биснари ца бевзира цуина.

Хоро иллен олуш а, пондарш, эшарш локхуш а башха самукъа ца долуш, вовшашка къамелаш деш хьийжира и шиь. Жимма хан яьл-лачул тIаьхьа хелхарш долиьра. Байн ког шаршош, хелхаран бола-рехь цхьацца йолу кирхьанна тIехьара гучубуьйлучу мехкарша сие-нина го бихьира. Массарна тIеюьйхнна цхьатерра шипонан кIайн полшанаши¹, коьрта техкина, лаьтта хIуьттущ еха, стигла басахь сийна шипонаш, букъ буьззина охьахецна месаш. ГIодан юкъ кьевллина диккинчу дашо варкъ диллинчу доьхкаршина а, некха тIерачу чаьрпазашна а тIехь уьш меттах моццаза хьов бес-бесара серлонаш ловзура.

Мехкарий гучубевлча дог ирахIоьттира шинна доттагIачун. Хьал-ха йогIучу, юткъа гIодаюкъ, горга кIайн юьхь, Iаьржа цкъоцкъа-маш долчу хазчу йола дог ийисаре лецира Генарсолтин. Клуб екош мохь тоха ойла хилла, цкъа бага гIаттийра цо, юха а, ша нехан юьртахь хьошалгIахь хилар дага а деьна, сацавелира иза.

— Попас шен наина дешначу кьорIанор, ЗIамадди, ялсамани ма ю хIара шун юрт! Патарна нэтIа зезагаш санна, хIара хаза мехкарий, гIургIезийн санна, церан хаза болар, кечбалар. ХIайма-шалла бIаьрг ма хуьлда шун хазчу догIмашна! Церан когарчу туф-лешка хьажакъа цкъа, ЗIамадди, кIелдIахула хецца цингаш лелар дара-кх царна!

Юьхьанца меллаша дийца волавелла Генарсолта, тIаьхь-тIаь-хьа чхьагвуьйлур. Иза тоьира ЗIамадди меттахъхьава. Цуьнан бехна ши бIаьрг, хьоза дитначу гIиргIанан санна, горгбелла кер-чара, муцIар, шайтIано тIара тоьхча санна, раз яхьелира.

— Хьохьойт, даьдиса, Зарани, хьан элдар дегIан! Сатта хьо, яла хьо! — мохь белира цуьнан. Циггахь тIевеанчу кегийчех цхьаммо сацийра иза. Амма иза шена юххера дIа ма веллинехь, ЗIамадди юха а гIовгIа ян велира.

— Борша бан а бац кху чуьра кегийрхой! ЧIерIардигаш сан-на, болу хIара мехкарий шаьш хелха а буьйлуйтуш Iайца! Хьала тIе а девлла, хIара клуб, тIерал а гат хIунда ца йо аш царна, хIа?

— ХIай накъост, хIай, и хьайн муцIар сацаехьа, — тIевеанчу Жунида човхийра ЗIамадди. — Оцу хьокъа волчу хьешан юьхьана витина хьо кху чу, амма и гIовгIа ийир йолуш велахь, сикха арава-ла веза хьо.

¹ Пошла — мехкарийн къоман костюм (меттигерчу диалектехь).

— Со хлунда воу ара? Кху чохь шуна хьалха мотт кхаба со нускал-м дац?

— И хаац тхуна, амма и маьттаза гловгла ахь яхь, хьо кху чуьра ара-м вер ву.

Зламадди карзахвелира. Генарсолтас вухайизошшехь, ша хигна лачуьра хьала а иккхина, жимачу стагана тлевегавелира иза.

— Шун дена хила бархI са болу нелалт, и хлун кьамел ю аш суна тIе а хлуьттуш йийриг? Хьан дедех, Глопаркьех, йисна хетий хIара пачхьалкхан клуб! Соьга аравала аьлла вуха суна тIехлоьттинчу стеган йоьхьаш ас, асанаш санна, тедда охьадохкур ду шун. ДIа гена яла суна, марцар!

— Оьглаз ма гIол хьо, Зламадди, хьайг бакьдерг аьлча. Ахь лелориг оьзда доцу гIуллакх ду. Мехкариша хьалха иштта хенавелла хила ца везий стаг-м. ХIара мехкарий, хьоьга и маьттаза хабарш дийийта ца баькхина, ткьа оьзда шайн сакьера, юртахойн самукьадаккха гулбелла. Хьо мелла ву, хаза меллаша цIа а гIой садаIа, — бохуш, меллаша неларехь дIанийзавора цара Зламадди.

— Сох куьйгаш ма итта бохий шуьга! Со стаг ца хилла а, оьзда ца хилла а меттиг мичхьа гина шуна? Хьан элира со стаг вац? — тохавелла, шена гонахара нах дIаса а теттина, катохна киснара цхьа уьрсан мIаьчиг яьккхина, ши ког дIаса а тесна, дIахлоьттира иза. — Схьавала ша майра верг!

Цо тIехьа тесна пхьарс а хьовзийна, цхьаммо буйнара урс меллаша охьадождайттира. Кхечо важа пхьарс дIалесица. Оьглазванчу Зламаддин юьхь Iаржьелира, багах чопаш туьйсур. Куьйгаш мукьадаха гIерташ, массарна а денний-панийн кхайкхош, мохь хьоькхуш веттавелира иза, амма уьш чIогIа дIалаьцина дара. Царах дог а диллина мийраш лесто вольлачу цо, цхьаь-шинь лезийра. Собар кхачийначу кегийрхоша, иза меллаша теттина, неларах араваьккхира.

И хьовр-зловр хиллачу хенахь ша хлун дер ца хууш, цкьа вулий Зламадди сацо гIерташ, тIаккха кегийрхошка дехарш деш хьийзира Генарсолта. Цкьа ойла хилира цуьнан, кегийрхойх, уггар чуьраваьлла хьийзачу цхьана-шинна буй тоха, амма цуьнан тIаьхье ирча хиларна а кхеравелла, сецира иза.

Сихха араваьллачу Генарсолтина шен наькост гулбеллачу нахана юккьехь карийра. Юханехьа чу а гIерташ мохь хьоькхура цо.

— Вало, вало, дIавоьду вайша, — юьстах озийра Генарсолтас иза.

— Собардехьа цкьа, Генарсолта... — когаш а гIертош, церга оьхьна циниг сапна, вухагIертара Зламадди. — Кхарех цхьа-шинь венза со хьоьца дIа ца vorly! Ас... ас...

— Зламадди! Зламадди! Соьга ладогIал, — цхьана куьйга цуьнан бага дIа а кьуйлуш, вукху куьйга хьалха дIанийзавора иза Генарсолтас. — Итахьа и тIорзанаш. Цаьрга терра леза лиьнехь.

вайша уыш вовшехъетташ отур ма яра. Кхин федале ца долуш дладоуэрзийла хлара, цига далахъ ду хъаштдоуург. Валол хьо...

— Хлан-хла. Хлара дуьне цкъарш аьлла кхаашхъа датларх воглург вац со уыш цу чохъ а битина!

Багахъ хлузу дийцахъ а, Генарсолтас федал хъахийча вовелла Зламадди, ша тгаьхъара тле а тоьттуьйтуш, хъалха длаволавелира.

— Битахъа уыш. Ма дагауьйхи хъуна и клуб. Хелхавала а, вистхила а йиш ца хилча вайша хлун до цу чохъ? Цул, жерой охъахевшина меттиг а лехна, цига глор вайша. Амма цига вахале жимма къамкъарг тладо хлума хила еза вайшинина.

Оцу йоккхачу юьртана шозза го тесначул тлаьхъа синкьерам карийра. Синкьерам чохъ болчу ценна цхъа ах километр герга кхаьчча, хезира гуттар коча, багахъ тлаьхъара а ялош, кехатпондарца локкху мехкарийн эшарш. Хезара эшарша дог прахлоттийнчу чуьрчу наха юкба-юкба: «Хъахъойт, гор вай клентий я!, озабе ахъ, Пайза!» — олий туху мохъ а. Шаьшшиъ уча кхаьчча, Генарсолтина хипра и мохъ беттарг Чаьнкаш вуйла.

— Ассалам лалайкум, буьйса дика хуьлда шун! Хъаша ву шуна соьца, — масех дош кхуссуш, москал санна, вуса а велла, неларх чохъавелира Зламадди.

Чохъ хевшина лен нахий, мехкарий хъала а глевттина, хъеше маршалла хьоттуш, тлаккха охъаховший, длахиллий, схъахиллий бохуш кегарий хилла масех минут хан елира. Эххар а массо длатарвелира. Хъаша ву аьлла, Генарсолта, баьрчче а ваьккхина, чохъ долчу деаннах цхъана гланта, Чаьнкашна юххе охъаханйра.

Цигаьркаш уьйзуш хлоттийнчу клуьран дохк лакхадаьлча, мехкаршка хъаьжира Генарсолта. Маьнги йисттехула хевшина лачу мехкарийх кхоъ жеро йолчух тера хийтира цунна, блаьрг ма кхийтити. Тледоьттинчу басарша а хуьл а ца динера церан яххъаш аьхна хершнаш. Леррина хьийзийнчу клужалшлара делаькежаш, божаршна юккье ткъесах кхерстара «догдаха» лемана блаьргаш. Дуьххе хитна лен ши йол нахе хъажа нэхъ хеташ, шипонийн тлемаш юьхъа дуьхъал оьзна, лавтта блаьра а йоглаелла лара. Царна тлехъа, маьнги тлехъ хевшина йийначохъ дла а хаьрцина, набарш а кхетта луьллур жима ши бер. Оцу лала-гложу юккъехъ, цхъана сона хлоттийнчу тумбочки юххе а тарьелла, учебника тлера упражненеш тетрада тле схъаязьян глерташ йоллураттех шо хенара йол. Чуьрчу адамаша ечу гловгано хлума дан а ца йитина, шен глирс портфела чу а тесна, цаьрга ладуглуш тапъаьлла длатийра нза.

— Лакхал, Пайза, чехко хелхаран йиш, цхъа бал боккхур вай, — элира Зламаддис.

Юха шега ца олуьйтуш, пондар схъа а эцна, йиш лекхира Пайзас. Мехкаршна тлехъа хитна лачу зудчо вотанан метта кора тлера схъаэцна чамда туьйхира. Пружинно кхоьссича санна, цлехъана юкбаиккхинчу Зламаддис, и шен еха тлаьрзеш а лестош, хелхаран

бухъ буыггира. Чохъ гловгланаш евлча кхераделла самадаылла жимах долу бер члогла делха хлоъттира. Хелха ца волуш цхьа а ца висира. Хелхавелира ЧIаынкаш а, Генарсолта а. Ткъа, Генарсолта юкьаваылча, цуьнан сий деш, массо а пра хлнттира. Пхи минот ялале чохъ ченан дохк хлоъттира.

Бал чекхбаылча, дукха хан юкьа ца юлуыйтуш, юртахошашайн хьешана, Генарсолтина, жеро елира. Цул тIавьха йоккху хан мехкаршка дог дохуш, юкь-юкьа хелхаран бал а бохкхуш яккха езара. Цундела, божарий, шаш тIехевшина хIуманаш а такхийна, бахана мехкаршна мера клел охьахевшира.

— Шу ма дика дисна оцу клубехъ концерт кегъечу мехкаршна юкьа ца кхеташ, — хайттира Генарсолтас шен жерочуьнга.

— Божаршна юкьа а кхетта буса клубехъ хелхадуыйлуш ца леллал овздангалла ю моьтту суна тхайгахъ, — муцIар саттийра вуkho.

— Клубе лелачу кегийрхошкарый, мехкаршкарый овзда доцу хIума даылла, уьш гиллакхах боьхна меттиг-м ца хаеллера хьуна, Жовзан, — хайттира цхаммо тIехьара сьа.

ЦIахьавсинчу царна гира неларехъ хлоъттина лаятта Жуннд. Клубера цIа vorly иза, цигашхула тIехволуш чохъ хелхарш деш а хезна, чувенера.

— Хьанна хаьа н. ХIор буса хан яллац цхьаьна хуьлу шу. Кхин дIа дийца оьшуш а дац иза-м.

— Цига богIучу мехкаршна цкъа а тхоьгахьара гиллакхе доцург а ца хезна, я хезар а дац. Я нахе а дуыйцуьтур дац, — ЗIамаддига хьаьжнра Жуннд. — Клубе богIурш хаза цIенчу чохъ хелха буыйлу, эшарш локху, кино хьовсу, хаза овзда шайн самукьа а доккхий цIа боьрзу. Царех ца дешачу шаш лелочуьнга хьовсийша. Хелхадовлу бохуш аш кху чу хIоттийна къахъ, клур цIенкъа кхийсина цигаьрканийн юьхыгаш, тийсина туйнаш, кху чубра бурко!

Чохъ хевшина Iен нах, цхьа-шгъ воцург, массо а цIахъ зударий а, доьзалш а болуш, ханна Жунндан баккхий бара. Царна ца дезаделтира Жуннда дуыйцург.

— Жима къонах, ахъ хьехар дала кху чохъ Iовдалш бац, — элнра, оцу сарахъ дуыйна Жуннде безам боцчу ЗIамаддис, са а ца тохаделла. — ХIара тайпа синкьерам вайн дайшкахъ дуыйна сьа хуьлуш бу, хир а бу. Тхо а дитий, хьайн клубе гIохьа, тхуна юкьехъ агитаци а ца лелош.

— Синкьераман а хуьлу шен лар, — къар ца лора Жуннд, — шена езачу йоIаца цхьанхьа чохъ охьа а хIгьна, вовшаника даггара, безамца, овзда къамел дина цкъа-шозза бал а баьккхнна дIавахар а цхьа хIума ду. Аш «догдоху» бохуш оцу мехкаршка юьйцу хабарш, нэхьана нэхъ ду! Хьовсийша цкъа, шаш кху чу хIоттийначу хьоле? Сахиллалц кху чохъ Iен а дохку шу? Кху чохъ Iийнарг помгаш хир ву! Сарралц болх бина цIа веана хIусамда, шен чу а веана,

садала йиш а йоцуш, шуьга арадовла ала гIнллакхе а ца хеташ, лу-
лахошкахь хигъна Ia. ХIусамнана шуна тIехIоьттина лаьтта, бераш,
наб яйна, хевшина Ia. Цул совнаха, хIусамнанас кхана де дайа де-
за аш бехийна чохь цIангъян гIерташ. Шайга цхьа бехк баьккхича вор-
хIий ден коча боьлху хIорш! Вайн дайша-м, хьаха, оьзда синкьерам
ма лелийна. Мехкарий бага а хнийсош малар а ца мийлина, зу-
даршна юккъехь Iеттош а ца хилла. Синкьерамехь а, ловзаргахь а
шайн меттиг Iалашъин а, зударийн сий лардан а хууш хиллачу
вайн дайшна гена ду шу!

Жунида дечу кьамело чохь болчарлахь гIовгIа яьккхира. ГIул-
лакх гена дала доллий хигъна Жунид, церан Iодика а йинна, араве-
лира.

ОьгIазвахаза Жунид а вацара Цуинна новкъя деанера Жовзана
шайн коллективехь дакъялоцуш болчу мехкаришна Iоттар яр, доцург
царна тIехь кхоллар. Цхьа Жовзан хилла ца Iара иштта дог вониг.
«Бехк боцчу мехкаришна хIума ала гIертийца! Ша оьзда хилча-м,
шозза зудчунна тIе маре а яхана, шиъ доьзал бохор а бацара цо.
Шаьш оьзда хилча-м догдоху бохуш шайга н маьттаза хабарш
юьйцуьйтур яцара цу чохь болчу мехкаришна, я шаьш нах хилча оцу
божарша а юьйцур яцара. ЦIахь зударий доьзалш болу нах бус-
буса синкьерамашкахула лела. Уьш тIехьнийзош вуьш а лела. ТIак-
кха, марзлой, зудчунна, берашна тIе зуда ялайо, бухара доьзал
буху. Ца ялийча а хаза ма дац иза. ХIун безам хир бу зудчун ишт-
та лелачу шен майрачуьнга? Иза-х тешам бацар ду!» — ойла йора
цо цIа вахана ша охьавижча а.

* * *

Ткъя, синкьераман гIуллакх дIадоьдуш дара. Буьйса юкъял
тIехъяьллера. Шен болх битина, маьнги тIе а яьлла, мехкаришна тIе-
хьа дижица Iуьллучу шен жимчу вешиний, йишиний юххе охьахигъ-
начу вукху йоIа леррана тергалдора баккхийчара лелориг. Цуинна
шера хезара «догдоху» бохуш божарший, мехкариший шабарца ден
кьамелаш, гора, цара вовшашка ен там боцу ишарш а.

IV

ШолгIачу дийнахь, малх чубуза гергабахханчу хенахь, самаве-
лира Генарсолта. ЧIогIа хар-хир а деш, мерах шок етташ, бетак
оьхчу туйнаша гIайби тIе татол а хIоттийна наб еш Iуьллора
ЧIаьнкаш. Ша вижица Iеччуьра цо дIакхийсиничу шеташа кьарзий-
нера цIенкъя. Кертахь кхин дистхуьлуш а, меттахьхьовш а хезаш
адам доцуш тийна дара.

Ха а хаьрцина, юха а наб кхетийта гIоьртира Генарсолта. Ам-
ма наб ца кхетара. Цкъя-делахь, сийсара меллачу маларо корта

лазабора, шолгла-делахь, Чанкаша мерх еггачу шакаро новкъярло йора. Собар а кхачийна, Чанкаше кхайкхир Генарсолта. Лерана ден хархир а, цуина тлаьхъара мераца яло шок а, йиш хьовзочу кхаьчначу хенахь цлехъана хада а еш хьаланккхир иза.

— Ма вон ваьккхи-кх ахьа со сама, — тлера юргла дла а тосуш, метта охьа а хигъна, ши ихъарс дласа а тесна йоккха бага а глаттош, дегл озийра цо. — Хаза глан гуш волтура со. Пайза боху н моша керадеанера суна!

— Иза-м цахиндерг дара хьуна. Корта долуш эккхаш лавтта сан, н длатебан хлума яц?

— Хилла метиг а бац. Сийсара дуьйна хьогга хатта меттиг ца болуш лара со, хьо лавцна бохуш ма хезнера суна?

— Хьуна мичара хезна иза?

— Хьастаха, кхуза тезета веьнера шун эвлара ихьа воккхастаг. Иза длавовдуш тлаьхьадевллачухула хьо хаьттира ас. «Генарсолте, дер, кху некъехь чувовллина милицехь кхо буййса ма пэккхийти», — элира цо. «Цуина хлун хиллера ткъа?» — хаьтти ас. — «Пасмотрум хиллера-кх!» аьлла, вела а велла, длавахара иза шен говрахь. Длаван а лууш, хилларг цахаарна ван а ца хлуттуш, сагатлуш хан текхир ас.

— Субхьоналлах! Кхуза а кхаьчнера н хабар?

— Хлун дара иза дан мукъа?

— Дага ца доглу хьуна, хьо тхан цига веьча вайша мелла тлур-тлаз а ваьлла, цхьана жерочун цла а вахана, ваьшинина пондар лакха бохуш иза хийзийна? Цо пондар лакха дуьхьало йица, ас элира-кх цуьнга: «Кхана сарахь *пасмотрум!*» Цу шолгачу буса — ас тоьхна буййса хуьлу-кх иза, — цльаммо чу а воьлла, лаххьийна тлеюху бедарш а, нисбелла пондар а баьхьира цуьнан. И жеро ма-сех бле туьманан межа бедар йолуш яра. Хлуманаш лечкхийнарг мила хир вара те аьлла дла ойла ян боьлча, кху жерочунна дага ма доглу хьалхарчу буса ас аьлларг. Оцу минотана цара милице дла хаам ма бо: «Дер, Генарсолта ма хиллера хьалхарчу буса ша кхана сарахь хоуйтур ду хьуна, бохуш Рукъетана кхерамаш туьйсуш, иза бен кхин уьш яхьа стаг ма вац», — олий. Суна хазза хилларг хаале, схьавсанчу участкан инспектора милице дла а вигна, таЙийна чувовллира-кх.

— Яхьа мукъе а яхьхьерий ахь?

— Тлаккха, глудлакх дукха гена далале бехкенниг кара а вина, со араваьккхир-кх.

— Делавозалтор, хьан мотт бежа а ма бу. Цкъам цо хлаьлаквийр вара хьо. Хлумма ца ден дерг, тера леларг, нехан метта набахте глон верг ву-кх хьо. Кхин дла ван а вац.

Генарсолтас дегабаам бира.

— Попас шен нанна дешначу кьорланор соьга ца далу дерг дна а, далур долуш а клант кху лавттан букъа тлехь ма вац, амма сан хлума данма декъаза хуьлу-кх.

— Хьо-м хьо верг бен хир вацара, мел веттаваларх. Амма, хьо чуволлар хезчахъана вайшиннан шинар гучудаълла моъттуш, буса чомахъ наб-м ас а ца йина. Хинца хахъаълла сапарглат дели сан.

— Цунна-м парглатвала оьшуш дац. Шинар-м хъаха даълла шен цлоганца гуча. Тахана-кхана новкъа вала хъайн шара-бара а кечъай те хьо.

Чаьнкаш, вела а къежаш, Генарсолте хьоьжура.

— Вела х'унда воьлу хьо?

— Дер воьлу ахь дуьйцучух. Ахь эвла йисттера схъа а лаьцна, суна тлаьхъа шинар х'оттийна. Бехке мила ву цунна? Ахь витинехъ, со-м сайн новккъа ца веана хир вара!

Генарсолта оьглазваха вуьйлира. Иза оьглазвахаран билгало яра, муцлар г'ехьчул яхъеш, мекхан ши мерцхалг меран чохчамах хъалатохар.

— Хабар ларлуш дийцал ахь, Чаьнкаш. Малех доьхка а тесна, шинар д'анйзош санна вац хьо. Шинарин дена д'адала ткъе итт туьма ахча деза вайшинна. Мицчара даккхий а пхийтта туьма ахча схъало ахь тахана. Со цунна схъа а веана, тховса д'аваха везаш а ву. Кхийтин хьо?

— Кхетийла а яц. Ахь соьга делларг нхи туьма ду, ткъа ас хьоьга дала дезар — пхийтта туьма ду. Моъттур дац и со ахча зорба тухуш ву! Мацах кху юьртахъ вегахъ хилла Чуьлг, Т'ант'алаш бохуш, хъекъална аьрто ши ваца. Денна шайн жа дажо воьдуш хилла и шиъ. Цкъа, цхъаца дийнахъ, кху эвларчу стагана дагадсана, оцу шина ювдалан жа юкъара уьстаг' лачкъо. Иза шайн жа юкъа воьллий хнъча, вукху шиммо хъовззийна схъа а лаьцна д'авихкина. Х'окхунна х'ун талзар де техъа, бохуш, кхийсинчул тлаьхъа кху шинан барт хилла иза вен. Кхеравелла къу. «Ванах, цхъанне х'умма а ца хууш кху шина ювдало кхузахъ вен там бара со. Х'уьу динна а х'ара шиъ теа а вина кху шинга суо юьрта вигийта веза ас, цигахъ наха клелхъарвоккхур ву со», — ойла йинчу х'окхо, — «Иштта къу лаьцна-м вуьйш ца хуьлий, ткъа, юьрта а вуьгий, нах а гулбой, цаьрга х'ун дан деза а хоттий, цара де бохху талзар дой», аьлла, «Х'ун де вайша, Т'ант'алаш?» — хаьттина Чуьлга. «Хъайна юьг'учу аг'онах ахь хъайна луьург де, ас сайна юьг'ург-м юьйрю», — аьлла, къуьнан цхъана аг'ох г'аж оьзна боху, Т'ант'алаш. Цунний дайна, хъайн г'айг'ла ахь айхъа бе, со-м и пхи туьма хьоьга д'аделчхъана волу.

Чаьнкишан забаршка ладег'ла дог ца дог'ура Генарсолтин. Чаьнкаш, х'уьу дан а нъхь доцуш, боьха стаг вара. Амма Генарсолта а вацара х'илланах хаьлда. Цунна шера хаьара Чаьнкаш да волуш кепек ахча доцийла а, цуьнга иза дала стаг воцийла а.

— Со-м цунна а дуьхьал вац. Кху дела сохъта пхи туьма охъадилла суна, сан д'аваха деза.

— Ахча-м хир дацара хъуна, Генарсолта. Хьо реза велахъ, ахь со санна, цхъа шинарин ц'оьллак тлаьхъа а х'оттийна, ас тховса

длахажор ву-кх хьо. Иза а дийр ду хьан дуьхьа. Нагахь цунна реза вацахь, кхин хьуна дан шапалат а дац-кх сан.

Генарсолтас ойла пира. Чаьнкаш, цо Iамош кхигьна велахь а, хилланий, ямартлоний шен хьехархочул тIехваьллера.

— Шинарех ткъе итт туьма метта хIуттур дац суна. Айхьа гIуллакх дахь, етт, я говр йигийта.

— Етт хир, говр хир, я эмкал хир хаац. Караеьнарг хир ю-кхI

— Амма, ахь со дукъа ваккха везар хьалххе дIахоуьйту ас хьовга.

Малх чубуззучу хенахь вижжина Iуьллучуьра хьала а гIаьттина, ши доттагI, дехьа чу а ваьлла, шавьшиннан юьхь-куьг а диллина, юучун гIайгIа бан хIоьтттира. Амма юучун гIуллакх ледара дара. Ши бер долу шен зуда Чаьнкаша йитина дIаяхийтина шо кхоч-чуш доллур, ткъа Чаьнкашан да-нана оцу шина бераца цхаьйна дехьа юккIехь дехаш дара. Нагахь воедний да-нана долчохь я тIекхаьч-кхаьччохь юуш ваьлла ледара Чаьнкаш.

Ши-кхо де хьалха напас деана ши бениг карийра цаьршинна буфета чохь дакIаделла Iуьллуш, амма мел лехарх цуьнца кхал-ла хIума яцара. Ара а ваьлла, сикха чувеана Чаьнкаш, баьрчехь лаьттачу гали чуьра ши-кхо буйн хьаьжкIаш кисна а йоьхкина, Генарсолте: — «Юучун гIайгIа-м вайша бийр бу хьуна?» — аьл-ла, сикха юха а аравелира. Чаьнкаша хIун леладо хьажа дагахь цуина тIаьххье уча ваьллачу Генарсолтина гира, иза кетIара дуьйна схьа лаьтта хьаьжкIийн буьртагаш туьйсуш воьгуш. Буьр-тигийн моьла шайн божалин неларе а бигна, нел дIайиллина, яр-жош цу чу а хьаьжкIаш тесира цо.

II гIуллакх дина ваьлча, Чаьнкаш, Генарсолта а нэцна, чу-вахна, нел йиллина а йитина, кетIа бIаьрг бетташ охьахнира. Ду-кха хан ялале кех чохьа гIезийн моьла болабелира. Чаьнкаша тийссина хьаьжкIийн буьртигаш а лехьош, божалехьа дIаьоблху-ра уьш. Чаьнкаша делочух ца кхеташ хIетталц цецваьлла Iийна Генарсолта, цуьнга дIа а хьаьжна, веладелира.

Ерриге нсс гIаз божалан неларх чохьаьаьлча, байн ког буьл-луш вахана, Чаьнкаш, шена тIаьхьа нел тIе а чIоглуш, божалин чувелира. Оцу минотехь цу чуьра схьа гIезийн маьхьарий девлн-ра. Еллаеллачу неларехула маьхьарца араьккхира бархI гIаз. Уг-гар йоккханиг, нссалганиг а карахь аравелира Чаьнкаш.

— KletIa а хIоттий, стаг воьгу тергалвел, Генарсолта, ас кхуьнан са нэькхийта. Оцу дехьа басарчу нехан ю хIара. Хьалха со араваьллачу хенахь шайн керта хьийзаш гуш вара Межди. Дика хьажалахь, схьаван а нэь дац цуина, — пхьаьрса кIел гIаз а йоьллина, вукху куьйга цуьнан кIамкIарг а лаьцна чувахара Чаьнкаш.

Чаьнкаш чувахана пхи минот а ялале, ураман некъо гола туххучухула схьа, Генарсолтина ткъех метр генахь гучувелира цхьа воккха стаг. Иза вара Чаьнкашна ца веза хьаша — Межди.

Глезаш суьйранна ца ялон а дезаш, делахь а, уьш шаьш ца йог'ур яц те бохуш, царна т'лаьхваваха мало еш, кертахь цхьацца г'уллакхаш деш, цаьрга б'лаьрг бетташ йийначу цунна Ч'аьнкаш-г'еран керта шен исс г'лаз йьодуш гинера. Юха, кех араевлча уьш барх' бен ца гича, хиллачух кхетта Межди, урс хьакхале т'лекхна с'ихвелла хьалаг'ертара.

Воккхачу стагах б'лаьрг ма кхитти хьаьдда чувеанчу Генарсол-тас Ч'аьнкаш с'ихвира:

— Воккха стаг вогуш ву, д'лалачк'ае чехка!

Амма Ч'аьнкаш, аьртачу уьрсаца г'лезан к'ямк'яьрг ца хада-луш, цуьнга мохь хьовкхуйтуш воллура.

— Да велла дисарг, пра урс ца карин-кх. Хьовгахь дац?

— Дехьа чохь, киталан киснахь-м ду. Урс лобхучохь вац вай-ша, иза керта кхачна. Йотте к'ямк'яьрг а хадаьй д'лалачк'ае!

Горга юьхьнг йолу столовини урс к'ямк'яьргах Интарх г'уллакх ца хуьлура.

Херх санна аьрта иза хьаькхна, к'ямк'яьрган чк'ьор а хадийна, цийн хьадийтира Ч'аьнкаша.

— Ва Ч'аьнкаш! — хезира арава с'хьа.

Ч'аьнкаш, г'лезан корта хьовзийна цуьнан шен т'лема к'ел а боьллина, чухула д'ласахьаьжира. Т'аккха мотт-г'лайбех йьоттинчу терхи т'ле а вахана, гоь с'хьа а яржийна, урс тесна цуьнан лоччар а ят'ийна, та'ийна г'лаз цу чу а йьоллина, юханехьа д'ла а хьар-чийна, иза шен метте д'айиллира цо. Генарсолта юкк'ьерчу неларе-хула меллаша дехьа ца чу велира.

— Ва Ч'аьнкаш! — хезира юха а.

— Ва-вай!

— Чохь вуй хьо?

— Ву те.

Межди, ван а веана, Ч'аьнкашна т'ех'ьоттира.

— Ах сахьт хан яьлла хир яц сан исс г'лаз хьан керта еана. Юха арайолуш барх' бен яцара уьш. И иссалг'аниг хьовха ца яьллачух тера ма хетаделла суна.

Ч'аьнкаш вусавелира.

— Хьо-х, ламаз-марха долуш, наха лоруш стаг ву, ва Межди, хьайна хааделла кхин х'ума а доцуш, соьга нштаниг ала а делин хьовга?! — жоп делира Ч'аьнкаша, бехк-гуьнахь доцу мас-малик а хилла.

Междина бакк'ала а, к'юлана т'ехь лаьцнарг ша волуш сан-на, нэхь хийтира. К'айн маж яьлла, ц'ен бос богу цуьнан юьхь кхин т'ле а цийлира.

— Делахьа, Ч'аьнкаш, со-м и г'лаз боккха болх хеташ ма ца веара. Иза-м х'умма а дацара. Новк'аьдерг лулахо ямарт хил-лар ду.

— Ахь дуьйцург-м хьераваьллачо а дуьйцур дац. Суна б'лаьрга а ца яйна хьан г'лезаш...

Чаынкаш и дуыйцуш воллуш, терхи тѣра гоь ша йолччохъ мет-
тахъхайра, тлаккха тохаелла, важа йолу мотт-глайба а иэцна
яржиша охъасара. Урс тесна гоьнна даьккханчу лугъгехула гучу-
делира цѣша дуьзна гѣзан лаг.

— Къакъ! — мохъ хъаькхира цо, шуьйра бага а глаттийна.

Межди а, Чаынкаш а повшашка хъаьжира.

— Хъажал, Чаынкаш, сан гѣзан лаг ду хъуна иза! — элира
ша бакъ хилар гучудаьлча хазахеттачу Междис.

— Мичхъа ду и хъан гѣзан лаг, саьрмакан лаг ду-кх! Саьрма-
кан лаг гѣзан логах ца къастадала хьо ши блаьрг баьлла-м вац!

Цѣцваьлла Межди, тѣ а вахана, леррина гѣзе хъаьжира.
Гийла Междега а хъаьжиа, «къакъ», аьлла, юха а мохъ хъаькхи-
ра гѣзо.

— Ой, делан возлор и лаг а, и екар а сан гѣзан-м ма ду,
Чаынкаш, хьо иэхъ дайна стаг а ма ву. Хьо-х, наьрт санна, онда
жима стаг ву, иэхъ дац хлума лачкъайо бохург? Оццул хьо ма-
цалла бларзвеллнийла хигънехъ со воглур ма варий хъуна хлара
йохуш, — бохуш, барт а бетташ, гоьнна юкъара шен глаз схъа-
ьяьккхира Междис.

Амма Чаынкаш чуьра аранккхинера. Межди дѣвахча Генар-
солта волчу чувсара иза.

— Дѣайнхьин цо иза? — хаьттира Генарсолтас.

— Докъан пхьор дойла цунах! — Чаынкаша, киснара схъа-
даьккхинна урс кхъессина соне дахийтира: — И давелла дисарг ду
дерригенна а бехкеннг. Оццул хъекхарх хаза кхоччуш цуьнан къам-
къарг хадийна ца хилла-кх цо. Хла, воло, Зѣмадди волчу гѣо вай-
ша. Цигахъ цхъа таро ер вай юучунна.

Араваьлла ши доттагI, цкъа а хлума ца хилча санна, шек а
воцуш, урамехъ дуьхьалкхеттачуьнга салам-калам а кхуссуш,
Зѣмадди волчу ваха дѣволавелира...

V

Стигала екхна елахъ а, беттаса тѣаьхъа кхеташ хиларна, лаьр-
жа яра буйса. Адам дѣжаза, юрт сема яра. Амма юрт дѣтере
хъежа хан яцара доттагийнн. Цаьршинна хиницалц шайна балха
тѣхъ зеделла аттанг — иза, пехан божалшина чу а ца гѣрташ,
суьйранна эвла йисттера, тѣаьхъадисина шиннар лавина дѣдигар
дара.

Буса ижонна араевлачу берзалоша санна, сема ладоьлуш
юьртана го тесира клѣнташа. Зѣмаддиглаьргахъ кхерзина котам
а юш меллачу къаьркъано йолчуьна тѣ а ларжийнера буйса.
Хъалхъа жимма а буьрса кол гича, цунах бежана тарлой дог
тохалора. Гуттар члорла хазахийтира, генна лаьтта ши глаларт
шайш герга гѣьртича дѣдоладелча. Хлара шиь герга мел гѣьрти
гена долура ши глаларт. Мел тѣаьхъандарх шайшшиннан глудлакх

ца хилча, Чаынкаша, генахула га тесна хьалха а ваьлла, некъ лецира. Шинарш дацахь а, билггал уьш говраш хир ю моттадели-ра цаьршинна.

Эххар а аьтто белира и шаьшшинна хьалхара уьду ши гIаларт цхьана токхама кIел хьовзо. Юххе тIевахча цаьршинна гира вовшашна це етташ, шингаш кхуьйсусш, хIовттина лаьтта ши вир. Цара шайга хьегийтинчу кIина оьглазваханчу Чаынкаша тIе а вахана, букъан бохалла лом тоьхна, цхьанга «хьуь» нэккхийтира, вукхунна тоха аьтто ца баьлча, тIаьхьашха тIекхьессира.

Генарсолта дог доьхна вара гIуллакх иштта дерзарх, ткъа Чаынкаш воккхавера ша бехказа а волуш и чекхдаларх.

— ХIинца хIун до вайша? — хаьттира Генарсолтас.

— ХIун до? ЦIа а вахана охьавуьжу-кх.

— Попас шен нанна дешначу кьорIанора ца вуьжу, суна я пхийтта туьма ца душ я цхьа бежана тIаьхьа а хIоттийна со ду-кхьа ца воккхуш-м!

— Доцчуна дан хIума дац, Генарсолта. «Йоцу хеча ворхIан-га а ца яккхаелла».

Шина доттагIучи, цхьацца-шинша олуш гена долуш лаьтта дов кьастийра юьрта вуллучохь, некъа йисттехь нох дохуш Iуьллучу бежано. Царшинна дов, цкъа а хила а ца хилча санна, цIехьана хедира, вовшашна а ца гуш, яхьаш екхасира.

— Же, ма Iелахь, Чаынкаш, — эьккхийтира Генарсолтас. Кис-нара буткъа, цхьа-ши метр муш схьа а баьккхина, цхьа куьг хьалха дIа а кхондийна: «Мимша, мимша», бохуш шинаршина тIе-волавелира Чаынкаш. Йоккхачу стага бен, кхечо хьестаза а, куьг тохаза а долу шинар, мухха а, оцу хан йоцчу хенахь араваьллачу шина стеган лелар деза а ца делла, хьала гIаьттина дIадоладе-лира. Амма, цIокъалом санна, кхосавелла тIекхеттачу Чаынка-ша, катохна ворта а лаьцна, нуьнан кегийчу маIийх муш хьарчий-ра. ТIевсанчу Генарсолтас, базарахь санна, цкъа хьалха букъа тIехула, юха чу-кIел куьг хьаькхира.

— Кхаарг ду хIара, — элира цо. — Дерсттина, боккха шин а болуш. ХIара соьга схьа а лой, хьо хьалха дIаволало. Хьайна дуй-хьал стаг инслахь, суна хозуьйтуш шок локхур ахь.

Чаынкашера муш шен кера а лаьцна, иза дIа а волавалийттина, кхаарг човхош дIаозийра Генарсолтас, амма важа вирал башха тIаьхьа ца доглуш духа гIертара.

— Хьо ца хилча хIара дагIац, пухаверза, — мохь туьйхира Генарсолтас.

Чаынкаша юьхь а лаьцна, Генарсолтас тIаьхьара а доьллуш, сик-сика соцуш ла а дуглуш, юьртана гена велира и шиь. Буй-са юккъе яхана хан яра иза. ТIера ялташ хьаькхина, чудерзийна мукъавелла аренаш гIура кIел охуш лелачу тракторийх а, хехой хила мегачу меттагийх а кьехкаш, даккхийчу некъашна юьстах тIелаш, вовшашка шабаршца кьамелаш деш воьдура и шиь. Юьр-

тана пхи-ялх километр гена ваьлча и кхерамен меттигаш тIаь-
хьайнсира. Хинца царна хьалха йоду аренаш ялташ чудерзо до-
доза яра. Оцу хан йоцчу хенахь, цигахь стаг хир ву бохург аьтте-
хьа а дацара. ХьаьжкIийн аренаш тIаьхьа а юьтуш, лекхачу пеп-
нийн хьуьна юьккъехула охьа цхьана Iинчу воьссича гуттар а май-
ра ваьлла и шиь, ийза а ца луш, чIоггIа кьамел дан вуьйIира.
Шина arlor tieьржинчу хьуьно дIахьулдинчу Iаьржачу Iин чохь
Iаламат Iаьржа яра. Амма шина доттагIчунна оцу махка тIехь ца
евзаш цхьа а kIag-бог а, кол а яцара. Ларлуш ког буьллуш, гIаш-
лойн некъа чу а воьссила, тIулгашна юьккъехула бердах схьакхий-
салучу шийлачу шовданина тIе а вахана, кхаарг бIаьллингIах дIа
а тесна, хи а мелла, садала охьахира и шиь.

Схьаьяхна цигаьркаш бага а йоьхкина сирнакаш летош вол-
лучу цу шинна тIе дIанехьарчу басара схьа серло кьегира. Буса
машенан чиркхийн серлонга инсIелла пхьагал саниа, воьхна и
шиь, цкъа меттах а ца ховш сацавелира, тIаккха сиха меттавеа-
на, цхьацца arlor дIасаведира.

— Генарсолта! ЧIаьнкаш! Тхуна шуьша вевза, шуьшиннан
кьайлавала гIертар эрна ду! — мохь хезира хьуьна юьккъера
схьа.

Хьумидан мохь бевзина, Генарсолта сецира. KIелхьараваларх
дог дилла ца луш дIахьаьдда воьдучу ЧIаьнкашна хьуьн чу вул-
луш когашна kIел сийна цIе латош, юьхьа тIе лавттан дарц ту-
хуш топ елира. Кхеравелла ЧIаьнкаш вуханехьа кхоссавелла ар-
кьаьлкийтира.

— Во, даь ма даьтIа хьан, ЧIаьнкаш! — элира цераи юьртар-
чу Адама, — жаргIа саниа, дIакхетта Iуьллучу ЧIаьнкашна тIе
карахьтело китайски фонарь а лоцуш. — Ахь хIун дIададо буьй-
саниа юьккъехь, эхка саниа, кху хьаиннашкахула кхерстаи?

ЧIаьнкаш меллаша хьалагIаьттира.

— Вайн пайхамарор, шуна моттахь а, хIара аш ийIриг за-
бар-м яц шуна, — элира цо шена тIера латташ охьа а дегош. —
ЦIехьхана когаш kIел топ тоха, хьо хьераваьлла-м вац?

— Ой, ас хIун дийр дара, хьо измалк ваьлча. Ахь лелориг лаа
дац кху Iаьржачу Iинахь. Валол хьайн наькост волчу.

Топнан тата а, адамийн гIовгIа а хезча, тоьпаш керахь кхин
кхоь тIевеара царна.

— Аш хIун дIададо хIара тоьпаш а керах, — хьаьттира Генар-
солтае Хьумиде.

— Акха хьакхарчаша буса хьаьжкIаш йойу тхан. Хехой цаьр-
ца ларабац. ХIор буса, rogIехь, уьш дIакъехко dogIу тхо. Кху
Iинца дIа, хьаьжкIаш мел ю наькостий бу тховца. Ткъа ашшиммо
хIун дIададо?

— Со кхана Iуьйранина цIахь хила везаш цIа ваха повкъа ваьл-
лера. Ткъа. ЧIаьнкаш, со повкъа а воккхуш, жимма регIахула во-
лало ша аьлла тIаьхьахIоьттира.

«Делахъа, ма хъекъал долуш ши стаг вара-кх шуьша, нах лов-дал белъбара!» — элира Хьумида ша-шега. Басахъ, хьуьна юк-къехъ ша тебна Iаш цуина хааделтира и шиъ шовданиа дехъо. Блаьллингaн дечга юххехъ, жимма соцуигIа хуьлуш. Шен гIуллакх долчуха, хъала а гIаьттина, блаьллинг йолчухъа дIавахара иза. Хьумид оцу агIор дIаволавелча шиina доттагIчун дегIе шело хъаь-дира. «Велла валийла тхойша, церан маьхъарий ма девлла сиха вахана цхьаммо кхаарг дIа ца хецна. ТIаккха, тхаьшшинна хIум-ма а ца хуучуха схъа тIе ворIур вара», — бохуш, ойланаш йора гучуваьллачу шинма.

— Ва Адам! схъадуьйлал цкъа. — Хьумидан мохъ хезира кхаарг долчуьра схъа.

«ХIа, хIинца-м гучувелира тхойша», — даг чу иккхира ЧIаьн-кашна. Шайш хъала а гIевттина дIадуьйладелча муьшка а йина Генарсолта тIаьхъа сацийра ЧIаьнкаша.

— Кхин гена далале вада вайша?

— Хьо хьер-м ца ваьлла! Ведда мича ваха волту хьо? — жоп делира вукхо. — КIелхъаравала шиъ бен некъ бац вайшинна: я хIорш Iехор, я нахала ца доккхуш дитийтар.

— Кху балхе хьовсийша цкъа!

— ОхI, вайн делор ду, йоккхачу стеган, Банатин кхаарг!

— ХIара кхуза кхачарх-м цецволнийла дац! — элира Хьуми-да. — Генарсолта, хIара нэхъ ган ши блаьрг хуьлчул уьш боцуш хила велара со.

Вехха вухагIиртира ши доттагI, бехках кIелхъаравала дагахъ, оцу кхааргах шайна хIума ца хаьа бохуш. Накъосташа хаза-неха саина лем оьцуш, къарбира уьш.

— ХIокхарех, хи мала яьхкина хьакхарчий а таръелла, цхъа-на мIаьргона топ тухура ас, — элира Адама. — Амма хIокхарел зуламе хьакхарчий кху регIаца-м яц. Башхо — хIорш шиina кога тIехъ хилар ю.

КIелхъаравала кхин некъ ца бисча, Хьумид а иэцна юьстахве-лира Генарсолта.

— Хьумид, мухха делахъ а, хIара гIалат даьлла тхойшингара. Наха стаг вийна мостагI а вуьтуш хуьлу, шиннар-м хIун яра. Оцу хъайн накъосташка вист а хилий, къайла хьохъа хIара. Ахъ аьл-ларг цара дийриг хиларх теша со.

— Ас аьлларг цара дан там бу, амма ас ала а аьлла-м дийр дац. Нэхъ дац ашшинмо лелийнарг? Селхана ду ас хьоега дукха лерина къамел дича. ХIетахъ ас хьоо кIу ву аьлча, суна оьгIаз-вахара хьо. Шайш и кхаарг лоцучу хенахъ и долчу ден, шайш дIатосучу коган ойла йирний аш? Кхузткъа шарал тIех хан йолчу, шел сов кхин стаг воцчу йоккхачу стеган ду иза. Оццул хала кхи-нийна, цунах йоккхаси лелачу цуьнан и муха лацаделира шуьшин-га? Адамийн гIиллакх, оьздангалла-м яцара шуьца, кIинхетамах су хилах безарий.

— Делакхъа, Хьумид, тхойшнина иза йоккхачу стеган дуйла а ма ца хира...

— Хьенна а хуьлийла иза! Шашшинан доций-х хаарий шушнина.

Юххе а гюьртина, цхъа пхъарс белша тлехула а тосуш, Хьумид марахъевлара Генарсолтас.

— Хилларг хилла даьлла, Хьумид. Кхин иштаниг дер дац. ХIара дIадихадехъа.

Хьумида шех хьерча Генарсолта меллаша дIатеттира.

— ХIан-хIа, тхан декхар — шуна Iедалехъ догIу тIазар дайтар ду.

— Вайша берахъ дуййна цхъаьна ловзущ кхиьна, ши доттагI хилар диделла хуьна?

— Ас иза дидинна меттиг цкъа а ца хилла. Хуьна а, хьан довзалла а даггара дика болх хила лууш, сайн доцчу хьекъалца хуьна хьехар дала дукха гIиртира со. Амма хъайга аьлларг ахь цкъа а тергал ца дира. ДоттагIчуи декхар ас хуьна дIаделла. Ткъа хIинца, Iедална а, юкъяраллинна а хьалха сан декхар — ахь тховса леллийнарг дIаханйтар а, хьо жюьне озавайтар а ду.

Хьумид а, Генарсолта а вист а ца хуьлуш, цхъана ханна дIатийра. Дехъа хIиттана лавтачу вукхарна юккъехъ а дов хезара.

— Ма дийцийша хъаштоцург, хIара гирзаш даьлла шинарни цIока бахъана долуш тхойша хIаллакван дохку-кх шу. Цхъа юьртахой дац вай?

— Кхаарг-м хъаха ду дукха цIена. Гирзаш даьлла хIума хьой, хьан накъосттий ю-кх. Хьо тайпа стаг юьртана а, махкана а айп ду!

— Шуна хIун пайда бу, Iедале тхойшнина хан тохийтарх?

— Пайда-м боккха бу! Шу юкъяра дIадевлча цIенна догIа тоха а, буса тIаьхьадисинчу бежанна сагатда а, юкъярчу бахамна хехой а ца оьшу. Пайда бац и? Шу жуккарш, шу мукадехкий, шу-м адамашна юккъехъ сов адамаш дай!

Хьумид шен сацамна тIера муха вохалур ву ца хууш, таро йоьхна лавтара Генарсолта. Оьглазалло кхехкадора цуьнан дог, амма дан хIума дацара.

— Хьумид, аш тхойша Iедале дIа а велла, суна хан тоьхча цIахъ дубсучу сан деа беран, йоккхачу стеган а ойла йой ахь?

— Церан ойла ас ен дукха хан ю. Хъайи берийн дахар дохийна, довзалан ирс дайина лелаш ву хьо. ХIиницалц схъа ахь церан бина аьтто бац. Хъанала къа а хьоьгуш, церан дола даран меттана, царех векхаш лела хьо. Довзална айхъа цкъа а ца гатдина са, тахана мичара делин хуьна? Наха а, Iедало а царна нъша хIума дубтур дац. Мелхо а, хуьна генахъ хилча оьзда кхуьур бу уьш.

— Дика ду, хIета. Хъайи хирг де. Со-м хьалха а веана ши шо хан а яьккхина, хIиница а ван мега. Амма, хIара тховсалера буййса ас ишц-м ийир яц хуьна со дела эхарта ваххалц. *Пасмотрум!* Хьо

ишта ледара стаг хир ву ца моьттинера суна. Кхузахь аш со се-
цорг хир ван?

— Хиун до ахь?

— Ца вьдуч-кх.

— Хьо санна хилча со-м, буйса лаьржа йоллуш, нахана сайн
юьхь ца гойтуш, миллици а вахана, сайна тлехула догла а тохий-
тина охьахуур вара.

— Хьо-м «кьонаха» вай.

— Длагло хьо, хьайна луьучу. Тхуна карон воцчу, кху нэхьах,
юкьараллин талзарх ваьлла ваха меттиг яц хьан. Ца вахча а,
ца вахча а, кхана миллицехь хила веза-кх хьо.

Чаьнкашан а, я вукху нехан а йодика а ца еш волавелла
Генарсолта хьуьна юккьехь кьайлавелира.

«Беран хенахь вовшийн везаш цхьаьна хьалакхитнера вайша,
Генарсолта, — бохуш ойла йора Хьумида цунна тлаьхьа а хьовь-
жуш, — амма вайшиннан дахаран некъаш кьаьстира. Со а, нах
а дукха гиртира хьо писван, амма ахь тхоьга ла ца дуьйгира.
Сайн декхар хьуна а дладелла ас, хинца юкьараллина а лур ду».

Хьумид тлевьча цуьнан накьостий бист ца хуьлуш лара. Схьа-
хетарехь, уш а бара Хьумида ечу ойлаво лавца.

— Хан, же, ма лел, накьостий, хьалагловттал. Сатосуш лаьт-
та. Чаьнкаш, ахь хьайн кхаарган юьхь лаца. Эвла юккьехула,
юьртасоветехула хьовзийна дигна Банатин божала хлоттор ду
вай иза.

Дог ца доглуш хьалаглаьттинчу Чаьнкаша, кхаарг, дикхинчуь-
ра схьа а даьстина, длаозийра. Хьалха кьушка нйзадайтина иза.
чеха ца дойтуш, уьдуш тлаьхьадоладелира.

Дукха хан ялале лаьржачу йинах глар-тата дайра. Амма и тий-
налла еха ца лаьттира. Сахила герга дахна малхбале серлаьльча,
Галам самаделира.

Адам а, олхазарш а, самукьадолуш, даккхийдеш кечлора ха-
за, декхна, токхонах дуьзна доглучу гуьйренан керлачу прсечу
денна.

1967 шо

ЖУККАРАН МУКИАРЛО

Мацах цкъа цхьана хан-замалахь адамаш гулделла хилла боху
шайна деланаш биькьа. Адамаш, шайн кьинхьегамций, гилла-
кхашций, корматаллаший масех тобане диькьалуш хиларна,
хлор тобанина цхьацца дела кьасто везаш хилла, масала, ялташле-
лорхошна, таллархошна, пхьерашна, совдегаршна, кьушна, п. дl. кх
Хлор тобанина цхьацца дела длавала боьлча цхьа дела нэшна. Тлак-
кха ойла йнна боху наха, ванах, цхьа дела муьлхачу шина тобанина
мегар вара техьа, аьлла. Мел дласа хьийзадарх цхьаьнатоха а,

цхъа дела мегар волуш а ши тоба ца карош, уш хьоржуш Ien xlorш, къуйн а, йохкнэцарлелорхойн а тобання тлэкхъчча.

— Ванах, xlorш хьалхе дага ца боглуш ойланаш йнна, вай а ма хилла даккхий Iовдалш! — маьхьарий девли бохура баккхийчу нехан. — Хлокхарна тоьур ву-кх цхъа дела. Хлокхеран къинихьегам э корматалла а, гиллакхаш а цхъаь ду, хлокхеран дола-ламаз а цхъаь хир ду, xlorш вовшахкьесто ца оьшу.

Оцу дийнахь дуьйна цхъа дела ву боху къуйн а, йохкнэцарлелорхойн а.

Тхан оцу снийлахьчу дала кхуллуш дуьйна а йохк-нэцарлелоран гIуллакхана кхоьल्लीна со. Суо ненан кийрахь воллуш бархI бутт кхъччахьана дуьйна схъа хилларг дерриге а, тахана хилча санна, шера дагадогIу суна.

Иза дара цхъана буйсанина хан яьллачу хенахь, со ненан кийрахь воллу исс бутт кхочучу деношкахь. Тхан дай, наний, чиркх дIа а байнна, ховха набарш еш кIедачу меттахь дижана Iуьллура. Хезара арахь диттийн гаьннаш сетташ, коран ангалиш дегош, шок етташ, цхъа xIума хъаьдда лелаш. Тхан цIа а къагош, арахь цхъа серло елира, тIаккха, цкъацкъа, тхан ненан чуьйраш къекъарх тара, амма цхъа чIогIа тата хезара, корах xIумнаш етта йолийра. XIун дара а хаац, цхъа чIогIа сагатделира сан арахь хуьлуш долчуьнга хъажа. Со сайн куьйгашций, когаший сайн ницкъ ма кхоччу чIогIа болх бан волавелира. Со дIатеван гIерташ шоззакхузза ха хаьрцира нанас, амма ас иза наб кхета ца юьтура, муьлххачу агIор хъаьвзича а. Охъа а хинра иза, гIаьттина, тийна узарш а деш, чухула масех го а тесира. Со-м къар ма ца ло хIокхо xIуьу дича а.

ГIаддайнчу нанас тIе а яхана меттахъхъавира чIогIа хар-хир деш вижина Iуьллу сан къона да.

— Муса... — кхайкхира цуьнга миска нана.

Амма важа вист ца хуьлура. Эххар а ши бIаьрг а биллина багахь цхъа гIам-гIим дира цо.

— ХъалагIаттахъа...

Сан къона дада, кхин жоп ца луш, ха а хаьрцина, ненехъа а вирзина, ша де хар-хир дитина, цуьнан метта мерчухула цхъа хазчу мукъамехь шок етташ юа а набьин вуьйлира. XIетта исс бутт кхочуш жима со хиллехь а со дика кхийтира: да и бовха мотт а, мерза наб а йитина хъалагIатта дегаза хиларх. ТIаккха дукхах дерг цунна оьгIазвахана со хьалхачул а хьераваьлла тохавелира.

— ХъалагIаттахъа, хIай стаг хIай! — елха балда а озийна цIевзинчу нанас шен ницкъ маббу меттахъхъавира иза.

— Ой, ахь xIун до, зуда? — схъавирзира да.

— Со хьийзайо... Волохъа, АсвадагIаьрга а гIой, Хадиже Къарнибат а ялош гуттар чехка схъайола алахъа...

— Айхъа дуьйцуьрг xIун ду хаьний хъуна, хаа мукъане а? Оцу арахь тIедетта догIа, къекъа стигла ца хеза хъуна. Кху цIемзачу

буса нах меттахъхьебар-м гиллакхехъ а ма дац. Са хиллалц собардехъа, — юха а пенехъа ха а хаърцина длавирзинчу дадас хъалха шен юкъахйиссанчуъра дайойлийра мерах шок. «Сол дукха йийзи-кх цунна наб. Кхин цунна хъашт дацахъ-м со дуьнена вала а ма ца оьшу», — аьлла дегабаам бинчу сан ойла хилира дла а тийна ладда йен. Амма дегабаамал оьглазло алсамъяьллачу ас нана меттахъхайра.

Ша вѣжа ца вуьйтийла хѣна дада дегаза хъала а гѣьттина, оцу цѣмзацу буйсанна а, собардоцчу сан нанна а, гиллакх ца хучу суна а барт бетташ ара а ваьлла вахара.

Дукха хан ялале нѣарх чохъаелира ши зуда. Цаьршиннах цхьаннан, тхайн лулахочун Хадижин зевне, эсала аз-м суна дукха хенахъ дуьйна девзара, ткъа цуьнан накъостан башха аз хезча цуьнга хъажа сагатделлачу ас нана сѣхйира. Нисса ах сахът далале Къарибатан кера нисвелира со. Ас сѣхха бѣаьргаш биллира. Уггар хъалха суна дуьненахъ гина хлума — иза елакъежначу Къарибатан багара арагъьртина еха, можа ши цѣрг а, хъаьвзина чѣнган буь-хах кхетта боллу бѣха мара а, сутара ши бѣаьрг а бара. Бакъдерг хлунда ца олу вай, кѣлтий, иза гича забарена а доцуш кхеравелира со. Ванах, дерриге адамаш а н санна ирча, чаьмза ду те, аьлла дагадеана, дуьнентѣ валарх а дохковаьллачу ас цогла хъаькхна, лаьттахъ луьллу йовзан тас «зѣамм» аьлла, декийра.

Со дуйнаца чѣгидан ваьхъар вара, цѣгахъ ас хъаькхначу маьхъаро ма йиллира суна хъалха ирсен нѣ, аьлла. Шозлагла мохъ хъакха кхнале Хадижас керанѣнна со, тѣаьхъа чубаьхканчу зударша кер-кера оьцуш чухула хъовзийна вигна нанна улло охъавиллира. Амма нана соьгахъа сѣха а ца хъожура, цо со тергал а ца вора. Ванах, цхъаммо а кхин терго а ца еш, каранѣначо а сѣхха кхечунна кера а кхуйсуш, массара а дѣлесна лаьттар ву те со, аьлла дагадеана, юха а цогла а хъаькхна лад санна вулавелира. Ткъа хлѣнна суна чуьра гловгла хъалхачул алсам йолура. Аркъал луьллучу на-нас сан муцларин луьрг, кхин ваьшта ца йовдий хѣначул тѣаьхъа, меллаша соьгахъа сѣха а йирзинна, со шена тѣе а озийна цхъана кѣ-дачу хлуманан юьхѣг, гѣьттина лаьттачу сан бага йовллира.

Хѣтахъ сайна моттаделларг дагадеъча хлѣнца а вѣла дог доглу сан.

Иза сайн са а дукъдина, вѣйна со шена новкъара ваккха гѣрта моьттуш кхеравеллачу ас сайн доьлаш ваьшта тѣлийча, сан бага цхъа мерза, дѣглана там беш йовха тлуно яьржира.

Дуьненчу ваьллачу оцу дуьхъарлерчу буса хѣира суна сайна оьшург айса мохъ хъаькхча сѣххирг хилар. Юьхъанца маьвелча хъокхура ас мохъ, амма йоглучу хѣнаца сан хъашташ алсамдуьйлу-ра, цаьрга терра алсамдуьйлура сан цогла хъекхар а. Къинна ма лорийла сан иза, цѣъацкъа сайна оьшуш хлумма ца хилча а, сагатдой а хъокхура ас мохъ. Тѣаккха, хлун да воллу хъо, сан дассий, ма-массий цхъаммо цхъаь, вукхо кхин бага луттуш, царна тѣе хи мало

глерташ, цкѣ агана вуьллуш, юха чуѣра схѣавоккхий керахь дла-
сахъийзош, вилла а, ваккха а меттинг боцуш лелавора со. Шуна ма-
гарра, сан да со дуьненчу волучу буса суна ма моьттура вон стаг а
ца хиллера. Иштта дладелира суна уггар хала хилла ши шо. Цхѣа
гьуллакх мосазза хуьлу бага экъангъа яла поллалц мохь хьекха а
ма дац атта. Мотт хуучу ваьлча-м, гуттар ца хуьлчу даьлчий бен,
воьлхуш сайна ницкъ а ца бора ас. Со дукха везачу дас-нанас сан
багах дош ма деллинехъ суна луьург «хьаьмн» ала кхиале схѣахи-
ллитора. Амма сан лаарш цара цхѣацца бахъанашца кхочуш ца дн-
ча ас хьаькхначу маьхаро чуѣра массо пхьегъа а, коран ангалиш
а, «заррехъ» декадора.

Хаза дара н дуьххьарлера ворхъ шо. Уьш дагадаьхкича,
цергийх хн тосу сан. Къахьегъа а, хлумманан а ойла ян а
ца оьшура. Амма борхъалгъачу шарахь буххенца хийцаделира сан
дахар. Оцу шарахь дуьххьара кьинхьегаман дахар доло дийзира
сан. Хьо виэла а ма виэла, иза-м, сан цле Пюкказ хилар санна, бакъ
ду хьуна! Ца висинера дера со-м байлахъ. Сан-м дукха кьона да-
нана а дер дара. Да колхозан председателан болх беш вара. Тхан
ненан а, колхозан бухгалтеран зудчун а болх цхѣаь бара: вовшашка
хьошалгъа а оьхуш, нахана тлаьхашха а луьйш денош дойура. Наг-
гахь цаьршинна юххе ховша богъура юьртаден а, школан директо-
ран а зударий. Тхешан цлахь хиъна лашшехъ суна хаьара юьртахь
муьлхачу доьзалехъ дов даьлла, кестта маре мила гьур ю, жеро
мила ер ю, массо зудчун а, майрчун а амалш а, тайп-тайпан-
чу кладнийн цѣраш, мехаш, юьртарчу хьаькамнийн долахь дол-
чу узучу хьелаша мел шура ло а, котамаша мел хьоаш до а,
н. дѣ. кх. а.

Дерриге а дладоладелира царна сох йилманча хила лаарна тле-
ра. Сан дахарехъ борхъазлагъа тлееанчу гуьйрсан хьалхарчу цхѣа-
на хазчу дийнахъ вигъа а вигна школе длавелира цара со. Самукъа-
не-м дер дара школахъ. Юьртара сан нийсарой, сол даккхий, дерри-
ге бераш. Тайн-тайпана ловзарш. Дешар ца хилча массо хлума су-
на ма тов дара. Мацвелча яар бен кхин къахьегъа ца леманчу ас ма-
ло йора дешар ламон. Книга-м ешча а тарлор метта аркъал ваьл-
ла, ткѣа йоза яздар а, арифметика а яра гуттар а суна ницкъ би-
нарг. Амма тлаьххьара а кьонахалла йоьхна со клелвиса воьлчачу
хенахъ суна гьовина еара сан нана. Тхуна цлахь бан белла берриге
белхаш цо бора суна. Ас хлор денна пхеаннаш дохура. Классехъ а,
школахъ а дика дешархо ву бохуш бисанчарна а масална а валош
цле яхара сан. Керла шо долалуш цкѣа совгъат а делира суна.

Иштта дладахара цхѣа-ши шо. Суна хьалхара задачаш ян ма-
мина кьордийнера а хаац, я иштта кхнийча сох малонча а хилла
шайн кочахъ висарна кхерабеллера а хаац, амма цхѣана буьйсанна
вижина гьуьллуш суна хезира дас-нанас шаьшшиннаан хиллачу кхе-
ташонехъ бина сацам. Боцца бийцича иза кху кхаа декъе боьр-
зура:

1. Ас айса сайн ницкѣаций, хъекѣалций урокаш ца кечѣяхъ суна бепиггий, шийла хий бен кхин кхача ца бала.

2. Ас пхий мосазза доккху — цхѣаца сом, днѣ мосазза доккху — кхоккха эппаза суна схѣадала. Ас кхоѣ мосазза доккху шишша эппаза соьгара дѣадаккха.

3. Дешийтар бен соьга кхин цхѣана а гѣуллакхах куьг ца тохийта.

И сацам соьга схѣакхайкхнйра шолгачу гѣуйранна. Оцу тѣхъ дѣадоладелира сан махлело Іамар. Эппазнашка болчу безамо урокаш дика Іамайойтура соьга. Ткѣа, арифметика бохий ахъ? И кнйгаш айса яьхча санна-м дер хаѣара! Дадегара юкѣерчу хѣсапехъ ас кхо сом ца доккхуш де дукха ца доьдура. Дешарна тѣхъ шишша доккхуш а дер ца вуьсура. Амма, иштта де нисделча, дневник цѣлахъ йисна олий, ас хѣхархочуьнга дѣа ца лора. Расчет кнйранан тѣаьххѣарчу дийнахъ йора оха. Хѣетахъ кхолладелира тхан доьзала юккѣе «хѣан», «тхан» боху дешнаш. Сан сайн бахам кхоллабелира. Шкафан цхѣа гѣутахъ а, цуьнан догѣа а сан дола даьллера. Цу чохъ яра сан касса а, дерриге а сан долалла а. Ит тѣума ахча а цкѣа а ца хедара цу чуьра. Цул сов, накѣосташка духалург сом-ком а лора ас, духадерзочу хенахъ гѣхѣчул тѣе кепекаш а тоьхна дерзориг. Берашкара ловзо хѣуманаш цхѣаьнгара йорахъ оьцуш, кхечунна жимма еза юхкуш бечу мехо а лора суна тоьал пайда.

Иштта дѣаоьхура шераш. Шуна хууш ма ду, воккха мел хуьлу стеган хѣашташ алсамдуьйлий. Ялхалгачу класе ваьлча доккха хилла божа дара со. Дадас лучу эппазнийх суна тоам ца хуьлу дукха хан яра. Цундела ас цхѣана буса цуьнга дѣаханйтира пхи шо хѣалха тхойшинна юккѣехъ хиллачу бартана со реза ца хилар а, соьгахѣара и барт боьхна хилар а.

— Бакъ боху ахъ, кѣант, — хазахийтира даднна, — хѣинца йнта еза вай и берийн амалш. Деша ахъ, хьоьгахѣа ду хѣуна иза. «Дешар — серло, ца дешар — бода». Ма нийса кнца а ду, хѣай!

Со цецвелира.

— Ас-м, вайн хѣалхалера барт ширбелла, кхин мах хѣоттош барт бан беза вай, бохий хьоьга, — да кхето хѣоттира со.

Хѣинца цецваьлларг да вара.

— Ахъ-м со вуьшта а вота тухучу воккхуш лаьтта. Делахѣа йина ас хьо бахѣанехъ дукха харж. Тоьар дац иза?

Оьгѣаьханчу суна можа блогор хѣаьвзира. Цкѣа ойла хилира сан велха а воьлхуш цунна барт бетта, хѣунда аьлча, сан кнйра цхѣаьний хѣаьвзанера оьгѣазло а, дегабаам а.

— Делахъ хѣета, ас доьшийла лаац-кх шуна? Со сов ваьлла шуна. Кхеташи ву со. Амма ас дешар дѣатесча сан бехк ма бойла аш! — чуьра араиккхинна со, лула юьрта, сайн ненайиша йолчу вахара.

Берашца цхѣаьна хѣаннашкахула, бердашца, Яьсси-хѣа кхерсташ даьккхира ас цхѣа-ши де. Хѣуманна а са ца гатлора сан. Суна хаѣара да-нана сайна чѣогѣа сагатдеш хир дуйла а, со цѣа ца воьгий-

собранехъ цхьаъ тхан дена критика ян вулу-кх — тхан нах луййш, массо а буйнаш а дой чухкийсалора иштачунна. Доцца аьлча оцу кхаа шарахъ колхоз тхан тайпанан керахъ яра. Нах-м хьаха ца ла-ра тийна! Шайн юкъярчу тлоьрмагах дехкий леттийла хьйначу цара хьала орца элира. Гуллакх талла веанарг, цхьа делан кьинхетам хилла дадин доттаглийх нисвелира. Хийла уьстагIа биънера цара, хийла «столичный» дассийнера цара тхан хIусамехь. Суна хетарехъ, цара, тхан цIенкьн тIехъ мийлина къяьркаш шарахъ хьер хиййззол хир дара. Хьо стенах цецвуйлу? ВаллахI, ва биллахI, нагахъ санна хьо хьераваьлла вацахъ хуна хаа-м ма деза тхан напас царна хьалха хIитто шуи тхан доьзалан кьинхьегамах вовшахтоьхна доцийла. Берстинарг хоржий баа уьстагIа буьйра, ткъа дохнан ловро цкъа а оцу агIор ца хилла цхьа лаьржа ун тIе а яз деш акт хIоттадора, госстрахо ахча токхура, колхозхойн уьстагI оьшура, ткъа тхан ден хьешашна даа жижиг хуьлура. Ахча мичара долура Бохуш хобтту ахъ? Иза-м уггар аттаниг ма дара! Цхьа ткьех тонна ялта приходе а ца далаш дитчахана довха лаьтташ ахча даа иза? Я боккхо иттех етт а боьхкина церан меттана ферми чу цхьа гирзаш даьлла шиннарш лаьхкича?

ХIан-хIа, хьо кхета гена ву! Уьш дийца воьлча айса лелийнарг со дийцаза вуьсу. Доцца аьлча тхан да балхах мукъаваьккхир тIе хIума а йожош. Арз талла шозлагIа ванитанарг дадин доттагIа а воцуш кхин вара, иза ца иэцавелира. Мзуш болу етт лекъна бисанчу доьзалах тарбелира тхан доьзал. Оцу тIаьххьарчу шинна шарахъ пенашца дуьмийн тIассаш, шишша метр деха йоьхьаш кхаьзна, хад-даза даьттанах, мазах юьзна бидон лаьттина ялтадукург ах шо дала кхнале яьлла топ санна дастаделира. ХIетталц цуина гонах хьийзинчу цигигийн а, жуккарийн а доь дайра. БIаьстена юьххьехъ деана ши чIегIардинг, ангалиш доьхначу корехула чу а оьхуш, бен а бина шаьшшинне паргIат даха хинра цига.

Оцу шарахъ галбелира сан ког. Тхан да балхара дIаваккхаро мел сайн дахар дохийнехъ а, цхьана агIор, и хьукма динчу далла хастам беш ийра со тIаьххьалц. ХIинца тхан кертахъ маьждига чохъ санна тийна, паргIат дара. Ца хезара вовшахдеттачу стаканийн зов а, бекичийн белар а. Даьлахкаш яжа буьйсанна, керта, хьалха санна, жIаьлеш а ца хьийзара. Тхан да балхара дIаваккхинчул тIаьхьа хедира тхоьга оьхучу хьешийн могIа. ХIетталц да-нима со хьистинчу, гуттар шаьш комаьрша бевлча сан кера сом-ком луш хиллачу ден доттагIашна хIинца урамехъ тIекхачча со повза а ца вевзара. Сецира суна тIеборгIу пайда а тIеборгIуш пайда ца хилча, суна стенна оьшура, дика деша гIерташ чуьраваьлла къя-хьега, Бохура Iовдалчу ас сайга. Тиэкхаш, кхааннашца ворхI класс чекх а яьккхина, циггахъ бертиг йиьхкина, сацйира ас сайн дешар. Амма, шуна ма моттийла, сан болх ца беш Iен ойла хилла, сан да-харехъ цхьа а тайпа Iалашо яцара. Ма яра мовтту аш! Сайн ворхI шо кхаьччахана ахчанца гуллакх лелийначу сан са, дог-ойла цун-

на тлехъ лавтара. Охх!ай, ма хьоггура мовтту аш со, юртан туь-
канарчу йохкархочух!

Ас сатийсанарг кхочушхилира. Хьаькамашца хилла гергарло
хИница а ширдалазчу дадас со йохкархочун ученик вахийтира. Ам-
ма и хигъча суна еана моха йоглур яцар-кха къуьрдигна а. Сайн да-
харехъ глехъвачул зеделларш долчу суна ламор дара Лабазас? Тле-
хула тле йитъ класс бен чекхъяьккхина а воцчу. Цунна хьалха-х со
профессор вара. Суна иштта мовттура хIетахъ. Амма делан къай-
ленаш дукха хиллера. Дукха хиллера уьш Лабазин а.

Нагахъ санна мацах цкъа шаьш къушний, йохка-нэцарлелор-
хошний деланаш боькъучу хенахъ шайна дагаанехъ цара шайн де-
лан цле Лабаза тиллина хир яра билггал. Оццул блаьрг сирлачу,
сема, мекарчу суна а йийзира цо делочунна дерригенна а тлаьхъа-
кхина дуккха а хан. Тлаккха бохий ахъ, со хIумма а цец а ца ве-
лир-кх Лабазин бахам тхан дас хIоттийнчул боккха хиларх. Суб-
хьоналлахI, ма хаьар-кх цунна нэцархой тило! Шена дагахъ лара
хуур долу ахча а счета тлехъ лорура цо, къаьсттана, счетаца дечу
хьесапах кхетар воцу стаг я зуда туькана еача. «ЧIарх-чIирх-
чIарх», — олий счетан тлуьскаш дIаса а тухий, соьман эхах сом
дора цо. Терза узущ ша тледуьллу товар, меллаша ца дуьллуш, ге-
нара кхуссий, тухий бошхена дохуьitura, тлаккха и шен метта нис-
дала кхнале, тIера схьа а оьний, товар нэцархочуьнга дIалора. Иза
дерриге а цхьана секундехъ, нэцархо дош ала-м хьовха, бага гIат-
то а кхнале чекхдолура.

Наха дика дIаоьцучу товарана тIе мах язбийр бацара цо хIуьа
хилча а. Иза сов мах а боккхуш снхха дIадуьккура цо. Цхьана юьр-
тахъ бина а, кхиьна а болчу пахана нэхъ хетара цуьнга цо саний-
на кхоь я пхиь кепек схьаеа. Лабазас-м хьаха масийтта кепек а
ма сацайора. Дийнахъ туькана ши бIе стаг веача, цаьргара юькьер-
чу хьесапехъ цхьацца шай сацийча Лабазийна туьма дуьсура.
Маса де доглора и, пайда деа-пхеа туьманс болуш!

Амма далалора-кх цунна малар молу нах туькана баьккича.
Юьхьанца, цхьа жимма коьрте даллалц, цара доьхху малар, хила
ма деззара дуттуш, царна дIалора цо. Тлаккха дуьйна дIа дуттург
хи тухуш, я дорахниг хуьлура. Ишттачу меттигна хьалххе кечдой
гIопасти бухахъ дIадуьллий хуьлура масех шиша. Шишанаш шай-
на тIерачу этикеткашца цхьаьна безчу механ къаьркъанан, чагIа-
ран хуьлура, амма Лабазас царна чу дораха къаьркхий, чагIарний
дуттий кечдора. Ткъа уьш бехха тIуртIуьз бевлча цо царна туху хь-
окха ма кхетийла сан да виийчу мостагIчунна! Цхьа мерза вела а
кънэжаш цаьргара сов мах боккхура цо.

Лабазин кисана шай-кай ца тосуш ца юьсура колхоз а. ХIара-м,
бакьдерг аьлча, колхозан куьйгалхойн бертахъ а хуьлура. Колхо-
зан бухгалтер, банкехъ йолчу райпон счета тIе цхьа-ши бIе туьма а
доккхий, складан заведующийн цIарах райпора доверенность дохуьш
воглора. И доверенность дохуьш туькана веанчу заведующис Лаба-

зина шен мотт багахь сацориг цхьа-ши туьма а дуьтий, дисинарг дӀахьора. И кӀайла муха долура боху ахь? Цул атта хӀума-м дан а ма да! Фактура тӀе хьостамаш, муш, и. дӀ. кхин бахамехь дукха оьшу хӀуманаш а язйора, цкӀачуина уьш тӀе язйора шайна тешаме волччу бригадирана, ткӀа цхьа бутт баьлча акт хӀоттадора и хӀуманаш колхозан хьашташна яйана олӀий.

КӀаьсттана дика, амма кӀезиг хуьлуш долу товар гергарчу нахе кӀайлаш сов мехох дохкийтар-м массарна а хууш дерг ма ду. Ша лацале хьалхха, даьттанца са яккха вуьйлира Лабаза. Оцу тӀе-хула елира цуьнан хьарамло гуча а. Колхозникаша пачхьалкхан мехох пачхьалкхана даьтта духкура туькана. Ахчий бен доьхканчунна кера луш хӀумма а ма яцара. ТкӀа Лабазас, ша цунах делла ахча тӀе а дуьллуш, даьтта шена са а йоккхуш кхечухьа араьх дӀа-духкура. Лабазин таьжгаша дойура наха пачхьалкхана ден гӀул-лакх а, юкӀахдуьтура оцу юьртахула йолу пачхьалкхан даьтта нӀа-царан план кхочушъяр а.

Цхьана дийнахь гуттар Лабазин дог-ойла тоеллачу хенахь хьаьтира ас:

— Ванах, Лабаза, оцул тӀех кьола хӀунда до ахь нахана? — аьлла.

— ХӀун до ахь соьга дийцийтина? Хена йохалла хьуна хьайна а хуур ма ду иза. Ахча хаза хӀума ю. ТӀокказ, мел хили а сзаш. Хьайна Чхьочча вовзахьара и хаттар дийр дацара ахь соьга, — ши пӀелг вовшахьхьакхийра цо. — Кхийтин хьо?

— Кхийти, — корта тӀаййра ас, суо оцу минотехь кхетачух, амма и дерриге а суна хаьа-м дукха хан яра.

Ас сатуьйсура Лабаза туьканара велла, я лаьцна дӀа а ваьлла, со цуьнан метта вуьсу волчу дийне. Амма цунна вала дага а ца догӀура. Аттала цомгаш а хуьлурий ткӀа, йоккха топ хилла нӀа-кхарг! Денна тӀе мохь юьллуш горгьелла гай, шалха чӀенг, меттах мосазза хьов егало ерстана беснеш. Далла духахьара а ма хозийла иза, Лабаза мосазза гин суна дагадогӀура сайна цкӀа «Крокодила» тӀехь гинчу юстийначу хьакхин сурт. КӀаьсттана муцлар яра цуьнан хьакхичух тера, данма тӀеда. Суо башха делаца йолчу юкӀаметтигана дика вацахь а, деле дехарш дан вуьйлира со. Лабазина бохам боьхуш, амма цкӀа-шозза дехар динчул тӀаьхьа иза а витира ас са ца гатдеш. Гуш воцчу деле дехарш дечул, гуш долчу Ӏедале дӀаханитар тоьлаш дара. ТӀехула тӀе дела цкӀа а гӀаддайначуьнгаьха а ма ца хуьлу. Айса ала-м ца вахьара со, бакӀдерг аьлча, цкӀа-делахь, гӀиллакхехь дацара, шолгӀа-делахь, и ас динийла хӀиьча цуьнан наха чомахь со балхахь вуьтур вацара. Амма Ӏедало и гӀуллакх соьга ца долуйтуш хаза дӀадерзийра. ГӀалара веанчу цхьана ревизоро ша ма-варра гучуваьккхира Лабаза. Цо динчу кьолийн юьхьиг даьттапна чохь карийра. Оцу тӀера дӀабаста болийна уьйриг, Лабазина масех шо хан а тухуш, цо гулбина хьарам бахам пачхьалкхана буха а берзош бастабелира.

Тлаккха бохий ахь, глудлакхан мукъ сан кара бирзира. Туьканан догланаш сайн кара кхаьчначу буса наб ца кхийтира суна. Хлан-хла, хазахетар тлехдаларна а дацара иза. Сан наб яйьшнарк кхин дара. Суна хьалха ши некъ хлуьттара. Царех ихьана, берриге бохург санна йохкархой боьлхучу, хьаналчу некъа длавахча хлуманах ца кхоьруш майрра болх бан таро яра сан. Ткъа, Лабаза ванчу некъа вахча мича вуьдура хууш ма ду.

Хлетяхъ со зуда ялоза клантстаг ма варийца. Сникъераме, ловзарга воьдуш, суьйбранна хи йисте волуш тлехъ цлена, безчу механ бедарш, киснахъ ахча а дезара. Малар бохучу хлуманца а тлехъачул эвхъаза вара со хлетяхъ. Суна лаьара хлетяхъ со тлехъийзаш хилла Лида сайн ценошка ялайойла, оцу ценош чохъ хлумма а Лабазничул овьуш чу юьллург ца хуьлийла. Даьдисарг ял, гисъелла йой яра иза! Цуьнгара куц доккхур долуш йой яцара Нохчий-чохъ. Ткъа, цо ден хелхар хьайна гисехьарал. Тхайн юьртахъ цхьаьннан ловзар хуьлу де гергакхочучу хенахъ банке дла а ца луш туьканахъ ахча лалийтора ас. Царна юкъара дакх-даккхийра ахчанаш къаста а дой, цхьа эзар туьма кисана а дуьллий ловзарга воьдура со. Хелхаран го изьцна йоглу Лида сайна хьаллахула тлехъйолуш «дапп» — олий цуьнан когашна клел тухура ас, цхьа-ши бле туьма.

Гор дуьне ял, ма ловдала хан яра-кха иза! Айса лелориг нахана тамаша хета моьттара суна. Цкъа ловзаргахъ Супьяна сайга и пачхьалкхан ахча ловзарна юкъа ма кхийса, цкъа иза марох дер ду хьуна аьлча, цо сайга вониг боху моьттуш, баттара ваьлла цунна тлелгиртира со.

Лабазас сайна ламийнчу Инлманах цхьа хьаьрк а дицдалаза волу со сайн бертаза цунах бисинчу некъа велира. Суна дика хьаьра оцу некъа вахана Лабаза а, тхайн да а мичхьа кхаьчна. Шайш дуьненахъ яккха йисинчу ерриге а ханна нахана хьалха сийдоцчу ваьллера и шигъ. Юьхьанца ас чларго йира, кхин болчу йохкархоша санна, хьанал болх бан. Амма дуккха а дезаро карахъ долчух а ваьккхира. Бакъдерг аьлча нахана къола дан суна хала дара. Лабазин замалахъ йохкархочун балха тлехъ тергам латтош кхо-винь стаг юккъехъ волуш цхьа лавочин комисси бен ца хиллехъ, суна уьш шортта нисбелира. Ас юьйцург-м, хлара, партийни-пачхьалкхан контролана глоьналлина ярташкахъ вовшахтоьхна группаш яй. Цхьаь хилла Иийча а ма дара дика. Пхи юрт юкъайоглуцу тхан колхозехъ юкъара цхьаь, хлор юьртахъ цхьаьца, тлаккха бригадашкахула цхьаьца. Маса хуьлу уьш? Доцца аьлча, пачхьалкхана а, юкъараллина а цхьа сом зен дахъ иза къайладада ков ца дитниера-кха.

Цхьангара сов мах баккха воьлча кхоьруш клажин пха «даркх-дарккхехъ» бетталуш хуьлура сан. «Хлара вуй те оцу группийн член?» — дагаоьккхура цхьаь туькана веача. Сан докъазалла, и туька сан кара кхаьчча, мала санна чларгиделира-кх закон. Амма со

ца вуьйхира цуьрриг а. Галваьлла, ца вевзана царех цхьанна керла вахархьама ас партийно-пачхьалкхан контролана глоьнна тхайн колхозехула йолчу массо группийн членийн спискаш хиттийра. Тлаккха цхьана дийнахь аранкхиччу ас царех сайна ца вензарг, ца гинарг юьхьа дуьхьал ган а гуш, церап х'ораннан сурт сайн дагчу дийийра. Амма ас лелочух дарба ца хилира. Хьуна гина, ца гина хаац суна пакхармозаша инэккха чуьра жуккар ара тосуш? Гинехь, дера, хьуна со туьканара аратосуш а ма гина! Цхьа шо хьовизале керла ахча ши бле туьма сайна пайденна хьовзийра ас, пачхьалкхана зен а доцуш. И ахча озийна нехан кисанара даькхиро ас, уьш хьобжуш а лаьтташ. Муха хета хьуна иза? Х'ай? Сийдоцуш хета? Хьуна хьайна луьург а хеташ, суна делара шортта ахча!

Х'ан-х'а, туьканара д'аваккхаро а ца сацийра со. Бакъду, мел дукха район не'аре х'иттарх кхечухьа туькана-м ца вахийти-ра со. Мокхаз-т'улг саина, ч'ог'ла стаг ву и район керла председа-тель. Цуьнга кхоана ахча кховдо мила вахьара! Амма, дала кьайле ц'ан яриг, цул хьалхе хилла председатель Чхьочча, иштта-чу г'уллакхана дуьхьало йийр йолуш вацара. Балха вахийтахьара со, бохуш цуьнга дукха дийца а ца оьшура. Хьайна оьшучух лаьц-на масех дош а аьлла, цуьнан куьйге хьаьжчхьана волура хьо. Ц'анта аркьал а теьжина, цо, хьобга а хьобжуш, стоьла т'ле бех-кинчу п'елгаша гойтура хьуна, ах цуинна мел ахча дала д'ета: цхьаь биллахь — бле туьма, шиь биллахь — ши бле туьма, и. д'л. кх. Амма цкьа а цхьа п'елг ш'а ца буьллур, ши п'елг наг-гахь бен ца буьллур. Цуинна цкьа д'ало ши-кхо бле туьма-м, хьа-ха, суна дош а ма ца хетара. Доллучул а цо тхан са кхачориг — иза ша туькана веача, и оха складера товар схьазича, ахча т'аьхьа лур ду шуна, олий, шена хазьелла механа еча х'лума д'а а оьций д'аьхьар дара. Ахча схьалорий бохуш хойтту ахь? Ахча-м мичара лора цо, йоккха топ хилла нэккхаро! И тайпа х'лума ш'ега хьахий-нарг кхин т'ле а шена ахча луччу воккхура цо. Мел суна дуьне гатдинехь а дика-м дай х'лара т'едал! Суьдо цуинна итт шо хан кхай-кхийнчу дийнахь дог т'ебира сан цунах. Цуинна т'ера цхьа кад мала воьлла со, иза иттех кед а даьлла, вадийна милице вигначохь ас Чхьоччица буьйса текхира.

Дуьйцуш воллурый со-м, туьканара д'аваккхарх юьхьа ц'а ви-сира со. Амма хьуна ма моьттийла со тхошан юьртар. Генарсол-та саина, кехатийх ловзуш, малар муьйлуш, кь'олаш деш ваьлла-лела волавелира, я Заккамани саина де-ненан ялийн т'ле х'иьна се-цира. Х'ан-х'а, иштта сонта а вацара хьан хьаша Т'оккзэ! Со сов-дегаралла дело вуьйлира. Со ца к'очуш шахьар ца йисира вайн махкахь. Сан карахула чекхдевллачу бухаройн холхазийн, кузийн, зударийн бедарийн хьесап дин а вер вацара. Атта-м хьаха даца-ра. Керахь уьш ц'а дан мила ваьхьара! Тхайн юьртарчу, гонхарчу ярташкарчу, сайн юьххера гергара а боцуш, амма тешаме болчу

нехан цларах почте посылкаш йохкура ас, ткъа суо ши куыг а да-
стадой тлаьххье цла воргура. Тлаккха цхьацца аглер дласадоллой
асий, Лидассий шавш йол-йолчохь, шинь-кхоь мах тле а боккхуш,
длаюхкура. Баллах тухуш куыг а дацара, амма ахта бохин хьх,
хьашт мадду хуьлур. Цул сов, колхозехь болх бечарна лун лат-
та а лора суна, сайн долахь дика цленош, бахам а бара.

Доцца аьлча сан глутлакх тоделира. Нах реза бацара ас делочунна,
амма цхьаммо а ледале дла ца олура. Лаца цлога дацара.
Цхьанне а ца лабара со ледале дла а велла шен цле яккхитта.
Вовшашлахь-м дер дуьйцура: «Тлокказ иштта ву, вуьшта ву», —
бохуш. Ткъа юьртарчу ледало а, хьо иштта ма лела алар бен, кхин
башха жопе ца озавора со. Юьрта, сан лулахо хилла ца лаш,
тхан тайпанах стаг ма вара ткъа. Амма иза гена вала воьлча цуьн-
га ала хлума а дара сан кийчча лавтташ. Цуьнан да а, ден вежир-
ний а бара, бехказлонна, наггахь бен колхозан балха а ца боьт-
хуш, юьстах етташ лелаш. Цундела иза даима ийзалора нахе за-
конехь дерг длаала. Цул сов, со лациитича цунна шена а нэхь ма
дара иза.

Суна хетарехь, глутлакх дан а дацара нехан ас делочунна
юкьаглерта. Нахана хлун хуьлу ас совдесгаралла делорах? Из-м
мах-м дера боккху ас, амма ша реза воьчо соьгара товар ца иьц-
чхана дла ца долура иза ткъа? Хлан-хла, хинца цхьадолу ала-
маш цхьа башха хилла длахиттина. Шайн доьчу глутлакхашна
юкъа дукха глерта уьш. Массийттамо юьртасовете мотт бира сан
хьокхехь. Суна тлехь накъосталлин суд хлоттийра. Ас дош делира,
сайн некъ дла а тесна, колхозехь хьанал болх бан. Бакъду, и
айса делла дош кхочуш-м ца дира. Лида колхозехь болх бан йола-
елира. Со а, моттарглина, тхашна тлехьарчу колхозан складана
хехо вахара.

Хаза-м хлара а дай. Дла ког тоьхначуьра хи а оьккхуьитур до-
луш, къона, онда стаг, хехо! Ткъа, цул хьалха туьканахь! Из-м
дукха цецвала хлума а дац-кхи, ярташкарчу туьканашкахула хьо
волавелла чеххавьлча йохкархо пхийтта зуда а карор яц хьуна.
Вайн, лаьжнаш санна цлен беснаш долуш, тлехула бугланийн вор-
да хьийзаялла вортанаш йолуш, боьрша нах бу массанхьа а. Рай-
похь тхан собрани хуьлуш, цига йохкархой гуьлбелча, моьттур да-
ра-кх хьуна уьш районехь хаьржина бустийна нах бу.

Суна дика болх хила луучу нахи динна хьехар а, накъосталлин
судехь сайга даьхна бехкаш а ас лергах а ца хьаькхира. «Сера-
гах ца бина хлоз хьокханах балур бан», — олуш ма ду вайн. Суна
жимачохь дуьйна сайна лемминарг дезара. Цхьана ханна айса
лагидина сайн махлелор ас юха а дладолнийра Дладолнийра, амма
долоза висн велира, шен дела кхолламца. Шн бутт хьалха Бакух
вахана, цигара дла Бухарех а, тлаккха Москвахула хьаьвзина цла
пеана со ОБХС-и белхахочо цла ма кхеччи длаlesiра. Ас цигара
схьаехкина посылкаш ерриге а милиции кераяхара. Ялх куз, дейт-

та холхаз, ялх пухан бой, кхин кега-мерса хлумнаш а, лаххара а кхо бле туьманна товар дара сан царна чохь.

Уьш дlаьхна ийна белира. Селхана, суьдехь ши шо хан туьй-хи суна. Ас шинна-кхаа шарахь хьегна кьа а дай.

Опланаша наб кхета ца вуьту со тховса. Со дохковуьйлу. Хьа-рам некъ бан волавелла стаг гена ца воьду. Мацца а йолий а марах йолу ямартло, кьола, харцо. Суна хетарехь, цкьа а дуьнен-чу ваьлла а хир вац адам lехо ницкь болуш стаг. Кху чохь буьй-санаш яьхна вахана Лабаза, Чхьочча. Царна тlаьххье дlавоьду со а. Тхо дукха сутара хили, тхан гай-тlингарш юзац мел яарх.

Сайн дахарехь ас бинчу некъе юханехьа блaьрг тоьхча хlинца го дуккха а айса дийлийтана гlалаташ. Берриге бехк а сан де-ненан бу. Со хlунда кхнийра цара бера хенахь цьхана а гlулла-кках кугь ца тухуьйтуш. Атталла бежана дlалалла а, эса цlа-дало а ца вохуьйтуш. Суна льгначунний, езачунний еш дуьхьало яцара. Ас динарг дерриге а мегаш дара тхан кертахь. Соьца цьхана классехь доьшуш хилла сан нийсарой цьхаберш технику-маш чекх а яьхна юьртбахаман говзанчаш, лoьраш, хьехархой бу, цьхаберш институташ чекхийошуш бу. Церан таронаш ю шайна а, махкана а пайда луш кьахьега. Ткьа, со? Ас ворхl класс бен ца яьккхина, санаш йохуш кьайлах йохка-эцарш лелор бен кхин гов-залла яц сан. Хlетахь суна мoьттурса сайна дерриге хаьа, кхин сай-на хlумма а ца oьшу. Со-х сайн нийсаройл цуьрриг а хьекьална аьрта вацара цкьа а. Суна кьинхьегам ца безар сан бехк бацара. Дас-нанас со хlоттийнчу некъа схьавеана со. Хlунда марзвира ца-ра со ахча а луш деша? Хlунда дора цара суна луург мел иза гома хиларх? Хlунда ца байтора цара соьга болх?

Хlаь, суна луург цара ца дича, со воьлхура, тlечехара, ас мохь хьокхура, со мацалле вужура. Со школехь харцахьа лелара. Сайх баьлла бехк а ас накьосташна, хьехархошна тlетоттура, хlунда аьлча, суна хаьара сайгахьа гlо даккха кийчча lаш цlахь нана юйла. Хьехархоша бен балхамаш, иштта кхнийча со галвериг хи-лар мел дукха дийцарх цаьрга ла ца дуьйгlира сан дас-на-нас.

Дас-нанас-со-бакьвора данма а.

Хlинца мукъана а кхеттий те сан нана? Бераи хенахь дадица цьхаьна иштта экама ца lамийнехьара, цара дукха ца ловзий-нихьара, вочух кьахкош, диканиг марздеш со кхнийнехьара! Хlе-тахь цара со велха витанехьара сан нана селхана йoьлхур яцара, ткьа дада нехан блaьра хьажарх уьдур вацара.

Хlан-хlа, цара хlетахь а витира со харцхьа лела хецна, воккха хилча а ца йора суна хьарамниг гулдан повкьарло. Цара со бераи хенахь ахчане ца марзвинехьара, школа дlатаса а витина туьккана ца вахийтанехьара. Царна дика ма хаьара туькканахь ас нах ти-лабой. Хlунда ца сацийра цара со? Царна дика ма хаьара, ас ши-кхо мах сов а боккхуш, йохка-эцар лелайой. Хlунда ца сацийра

цара со? Ткъа, айса бен некъ цлахъ сан сайн наха къобалбеш хилча наха лун хъехар ас а тле ца лецира.

Гиллакх диканиг дика ду, амма цхъаболчу сан юъртахоша совца лелийнарг-м ду вон. Хиница хаъа суна, шена хъалха хинито-чу нийсачу, хъаналчу, овъдачу некъа а хлоъттина, дерриге адамаш-ца хъалха длаваха ца луу муълхха а стаг, юкъараллина зуламе стаг хилар а, иза хъалххе лораваккхар юкъараллина дика хилла ца лаш, оцу стагана шена а дика хилар а.

Цхъа буййса длаели. Дуккха а хъекъал дели суна еккъачу оцу цхъана буййсано. Шеко яц йисина ворхI бIе ткъей бархI буййса яйккхина а ваьлла, со цIа вирзича, ас кхин цкъа а кьинош лето-ринг ца хиларан. Ткъа, оцу шина шарахъ-м ас сайна цхъа-шиъ гов-зала а Iамор у.

Сан дена со кхетош-кхио ца хиънехъ а, суна-м хуур ду хъуна сайн кIант кхио!

АНОНИМКА

ГIаш я, говрахъ, дийнахъ шовзткъа километр некъ бар суна халахета моьтту суна? Миччара! Со-м тхешан районехъ а цIе ях-хан спортсмен ма ву. Еза хиларх хIума хъала а ойу, массарел а тIех гена а, локхалла а оьккху, маса вадарна хъалха а волу. Со хIумма а цец ца вуьйлу альпинисташ лаьмнийн лекхачу баххъаш-на тIе хъалабийларх а. Тамаша бу, ткъа, декъачу тIулгашна, я ше-рачу шашна тIехула паргIат лома хъалавалар? Говлелел богIучу хотталхула, тоьхна хан тIекхачале, гIаш, ткъа километр райцент-ре а, буййсанна юханехъа цIа ткъа километр а некъ кIирнах кхуз-за-доязза бан хьовсал уьш?

ТIаккха хуур дара царна хъуьнаре, амма гIара ца бовлуш спортсменаш мичахъ бу!

Некъ бар суна дош ца хета. Со кхоьруг а, суна новкъа дерг а, де дехачу хенахъ кхузза а кхойкхуш, балхана юкъара а вохуш райцентре со дIакхайкхар ду. Ткъа цигахъ, цхъан школехъ (хIини-ца дагадае суна шуйга со школан директор хилар хайта) болх ле-дара хIунда бу, бохуш барт бетта. Амма и дерриге а дицдо ци-гара цIа вирзича цIерачу хIусамнанас сан хийзоро. Iуьйранна со цIера аравала кечлуш цо совга схъакховдайо шера иту а тоьхна цIена хеча а, цIена пальто а, крем хъаькхна къагийна хъаргIанан басахъ лепа Iаьржа итткаш а. Амма, буййсанна цIа кхаьчча, со ма гоила-кх со везачунна.

Довхккарелц лахе ерриге а хаттI

Со неIарехула чохъываьлча хазахетий, довха дешнаш олуш суна гонах хъаьвза иза. Со, дог детталуш, велакъежаш хьовжу

цуынга. Суна хаъа и йовха миноташ дукха яхлур йоцийла. Циг-
гахъ хуьлу ас ладоьгглург: сан хазчу, безамехъчу юьхъа дуьхъал
хъежа кlorдийча хlусамненан хъажар деглаца охъакхерста. Тlак-
кха цlеххъана шина а куьйга шен корта а лоций буфет лаьттахчу
агlor дlахъоду иза. Къинхетамза схъайоьллу цо цуьнан неларш,
керахъ къега доккха, аьрта урс. И сурт гича цхъа хъал цахуучунна
моттадала там бу хlусамнана суна урс литта йоллу. Хlан-хlа, сан
хlусамнана lаламат дика стаг ю. Шен суна а, хоттана а оьглазъя-
хар сан пальтонна а, нэткашна а тlехъ доькху цо. Миска сан паль-
то яl, цунна тlехъ оцу уьрсо хlотториг! Амма шуна ма моттийла
хlусамнанас со кхоаво. Чlорlа барт бетта цо суна, амма хlor ша-
рахъ цуынга ладегла lеманчу ас, вола а воьлла, цо дуьйцург тер-
гал а ца до.

Делахъ а цкъацкъа цунах къахета суна. Буьйсанна тlера бокх-
боккха хатт охъа а божабой якъаяла хъалауллу цо сан пальто.
lуьйранна хъалххе юха а дlаболало цунна тlехъ бен болх. Хlинца
уьрсаца хийцало цуьнан куьйгаш. Цкъа, шина а куьйга хъакхайо,
юха тlе mлараш хьокху, тlаккха тlе куьг детташ неларан сонехъ че-
нан клур хlоттабо. Ша н деш лаьтташехъ хаддаза беш леткъамаш
а хуьлу. Юьхъанца цо балхам бора: «пальтонна тlехъекхна mлараш
лозу шен», бохуш. Тlаккха цхъа шо далийти, пlелгаш энаша дlа-
лаьцна шен, бохуш. Ткъа кху тlаьхъарчу шарахъ цо дуьйцург ду
гуттар а доьхнарг: наналелг... лелачуьра сецна шен боху!

Къа ца хоьтийла дуй цунах?

Ишттачийх роlера цхъа lуьйре а текхна, школе веанчу ас, до-
гла а даьккхина сайн кабинетан нел схъайнлlира. Чуьра схъа
юьхъах кхийтира шелонан тулgle. Кабинета чохъ, хъеха чохъ санна,
шийла ю. Сонехъ лаьттачу сейфа тlехъ, гlорийна садукъделча сан-
на, къора ека репродуктор. Стоьла тlехъ даьржина лаьтта, хъалха
цlеххъана районе ваха а дезна, дlалиста ца кхиъна даьржина дис-
на цхъа мор кехаташ. Тlера пальто дlа а яьккхина, болх бан
охъахуу со. Данма санна, сийсара а ас сайн дагахъ план хlоттийна
тахана айса бен болчу белхан:

1) сайн ший а «зам» тlе а кхайкхина цаьрга школехъ долу
хъал дийцийтар;

2) кхачамбацарш дlадахаран план хlоттор;

3) и план дахарехъ кхочушъяр.

Со охъахиъна а валале чухъожу техничка Азман. Сан lуьйре
дика а йой цо хотту:

— Асхъаб Дурдаевич, тахана цле латайой хъуна?

Сой, Азманий дика ши «экономист» ду. Билггал со цлахъ вуьсу
ца вуьсу ца хиъча сан кабинета чохъ цле ца латайо охашиммо.
Стенна оьшу эрна дечиг даго?

— Чlорlа оьшу, Азман, — боху ас, — Логе кхаччалц болх
lаьйна сан!

Це а латийна арайолу Азман. Цен меттанаш а ловзош декъачу дечигах леттачу цларо ловкху сан жима эчиган пеш. Цуьнан эшаро а, чухула кхерстинчу йовхоно а болх бан тойо сан дог-ойла.

Дукха хан ялале тлаьхий хьалхий неларх чохьыволу сан ши «зам». Маршалла-доьналла хьаттинчул тлаьхьа дешаран белхан хьолах лаьнна дуьйцу дешаран декъехула волчу замо Фронте керла вайитанчу командуьчис санна, лерина цуьнга ла а доьгуш, юкъ-юкъа хеттарш а деш, сайна хьалха луьллучу кехата тлехь билгалонаш йо ас. Тлаьхьара а хотту ас:

— Сан урокаш ца яйти ахь цхьангге а?

— Ас хьаьнга йойтур яра уьш? — хаттарна дуьхьал хаттар до замо.

— Цхьана хьехархочунна тледуьллур дара-кх.

— Ирс ду-кх хьобгахь, и алан бен ца хаьа-кх хьуна. Хьо-м цлера вьлчяхьана волура, кху цлахь вььсчу ас хьобгург ма хьобгийла сан мостатло а. Хьан урокаш-м хьехочохь а дацара, хьехархойн шайн урокаш яхьа меттиг боцуш гатлой хьийза со-м. Денна бохург санна семинарашка, совещанешка цхьацца-шишша хьехархо длакхойкху. Оццул дукха цигахь царна хлун дуьйцу а ца хаьа суна, — тлаккха жимма лай тлетуху: — Берийх кьахета-кх.

— Массо-х ца вьугий цига. Цлера вьлчачуьнан метта кхечуьнга хьехийта деза.

— Муха хьобхуьйту? Цлехьана схьа хаам бо тахана хлуньех динна сахьт далале хьенех, минех хлуньех динчохь хуьлийла, олий. Мовьтур ду-кх хьуна, уьш дехьа чу а хевшина лаш бу, кхузахь церан метта хьеха баха кечбелла лаш кхин а хьехархой бу. Биолог цлера вьлча цуьнан метта математик вохуьйту, я вьышта... Цхьаь чу ца вайитича хьехархо вац шайн, бохуш бераш чу глерта, ткъа, чувахийттиарг, хан яьлчхьана тоуьйтуш, цу чу а хонй ла.

Ас кехата тлехь билгало йо: «Районан куьйгалхошка дехарийца кехат яздан деза, хьехархой длакхайкхар шайн ма хуьллу клезнг хилийтахьара аш», аьлла.

Parl шолгичу замана тле кхочу. Цо дуьйцу хинна март бутт а чехкболуш лаьтта, школана ремонт ош оьшу болу глирс а, ягориг а кечьеш, школа дешаран керлачу шарна кечьян йоло еза хан ю, ледара лан хан яц хлара, и. дl. кхин а.

Хлара ца ловзо-м хала дацара!

— Накъост Мурадов, — боху ас, вуса а велла, — хьо школан бахаман зав ву. Хьайн декхар хинна а ца хаьа хьуна? Ахь соьга дуьйцуьрш дерриге а хьан декхарш ду, ахь кхочушдан дезаш. Я хьо вижна а Инллош и хлумнаш ас тлехьехьа еза хьуна? Со машина ю-м ца мовьтту шуна, шу массо а кхочушван? Лакхарчу организацешкара вайна оьшург а йоккхуш, школа дешаран керлачу шарна кечьян глайгла бе. Точка.

— Ас-м, хазахета а дийр дара и глуклах...

— Такка?

— Даваханчоь цхаммо а со тергал ца во. Шайна со мила ву а ца хаь, директор вайта олу.

Шолга зам бакълоьра. Цуьнга бакка бехк бацара сан. Ас юха а кехата тлехь билгало йо: «Районерчу куйгалхошка дехарица кехат яздан деза, со бахаман глуклахшна тлаьхваьлла лелча школехь дешаран балхана новкъарло хуьлу (циггахь ас, оила а йой, тлаьхъара пхи дош дла а доийй юха яздо), сан заседанишка нэхарна новкъарло хуьлу, со веача шаьш ден долу глуклах хлара сан зам веача чекхдаккхяхъара аш, аьлла».

Замаш арабовлу. Ас сайн болх длаболабо. Со воккхаве тахана сайн урокаш ца хиларх. Ас киснара схайоккху стомма блокнот. И сайна блокнот ас баттахь кхоь оьцу, уьш ерриге а, мужалтийн аглонаш а цхаьна, язйой чекх а йоху. Цунна а, сайна хьалха гуьллучу кехатана а тлехь айса йинчу заметкашка а хьожуш план хлоттайо ас. Районерчу куйгалхошка айса дехарийн кехаташ яздале, ара хлаваэхь жимма сайн дегл меттадало дагахь неларехъа длаволало со. Амма корах араьжавеллачу суна школан кертахь синтарш дуглуш бохку борхалгалачу классан дешархой го. Со соцу. Кьола деш лаьцна стаг муха хуьлу оцу кьоланна тлехь ша схьалаьцначу стагах уьдуш? Цхьанхъара суо цла веача оцу берийх иштта уьду со а. Хлуьнда боху ахь? Со семинарешкахула, совешанешкахула, бахаман глуклахшна тлаьхъа райоьнехула, глалахула вьлла лелачу хенахь клельоьсу ас царна хьеха еза сан урокаш. Оцу айса ца хьехначу урокашна ас бутт чекх мосазза болу, ведомоста тле хаза куйг а яздой, алапа оьцу. Ас ши кьола до: пачхьалкхан ахча а, берийн хаарш а лечкъадо ас. Амма суна дала гечдийр ду, иза сан бехкенна ца хиларна.

Со гучу ма веллинехь бераша соьга хеттарш дийр ма ду. Асхьаб Дурдаевич, хьо стенга ваханера, кхана урокаш хир юй вайн, тхуна-м ахь тхайна хьехнарг а дицделла, бохуш. Цхьа сахьт а царна гучу ца волуш йоккху хан бергийла хета суна.

Чухула дласа а лелаш ас оила йо, лакхарчу куйгалхошка, цетран хьаькамаллийн мерзах а ца хьакхалуш, кледа-мерза, гиллакхехь кехат муха яздийр дара те, бохуш. Такка охьа а хоний со яздан волало: «Хьоме накъост зав. райОНО Тимирсултанов! Шуна ма моьттийла шул хьекъале а хилла со шайна хьеха глерта. Ас ламийн лакхарчу глергана тле а хьоттийна дехарица хьала мохь бетта хьобга. Хьехархой дешаран занятех юкьах а бохуш, методически совешанешка а, семинарешка а райоьне длакхайкхаро бехк боцчу берашна зулам до. Дика хир дацара те и семинареш дешаран шарахь кхузза хуьллучу каникулашкахь йича? Я цул хьалха, я тлаьхъа, ца йича шаьш ца лелахь, кхин деш хлумма а доцуш райОНО-хь хевшинна тен инспекторш школашка а оьхуйтуш мет-

тигашкахъ яйтича? Т!аьхъара а дерг дахарца дика з!е йолуш а хир дара...»

Айса яздиниарг дукха шога а хетта, кехат пэт!ййра ас. Кхин со яздан волавалале не! ца тухуш чохъавелира тхан луларчу школан директор Хъаьдизов Бирг. Данима цуьнан елаелла, екхаелла самукъане хуьлу юьхъ тахана кхоьлина, оьг!азе гора. Шега хайттинчу маршаллина дуьхьал цхъа бур-бур а дина, бен доцуш соьга куьг а кховдийна, диванна т!е охъа а хиъна, доккха са даьккхир цо.

— Хьо лаа лелий, Бирг? — хайттира цунах цецваьллачу ас.

— Лаа-м ма лелара со, — суна г!ийла жоп а делла, т!аккха ц!ехъана хаттар дира цо соьга: — Кху вайн балхана реза вуй хьо?

— Минча балхана? — ца кхийтира со.

— Вайн директорийн балхана?

— Х!унда вац! Реза ца хилча бийр барий ас. Цхъа а ма вац директоран балхахъ со нуьцкъах латтош. Мелхо а, со д!аваккхарна кхоьруш хъаьдда лелаш ма ву со-м.

— Сийсара вижна Iуьллуш ойла йора ас. Байначу баттахъ дейтта дийнахъ школахъ хилла со, дейтта дийнахъ хозяйственно-финансови г!уллакхашна а, семинаршкахула а, заседанешкахула а районехула, г!алахула ваьлла лелла. Ц!ахъ висинчу хенахъ юьртасовето а, колхозо а д!асакхийлар-м хъеха а ца до ас. Иза муха хета хъуна?

— Дика хета-кх. Иза а ма бу болх. Беттан алапа а ло хъуна, цунна т!е командировочии а ду. Кхин а деза хъуна?

Бирга, хъаьрса хъач Iаьвшича санна, юьхъ ч!ачкъийра:

— Хъайна лучу ахчанан бен кхин х!уманна а бала буй хъуна?

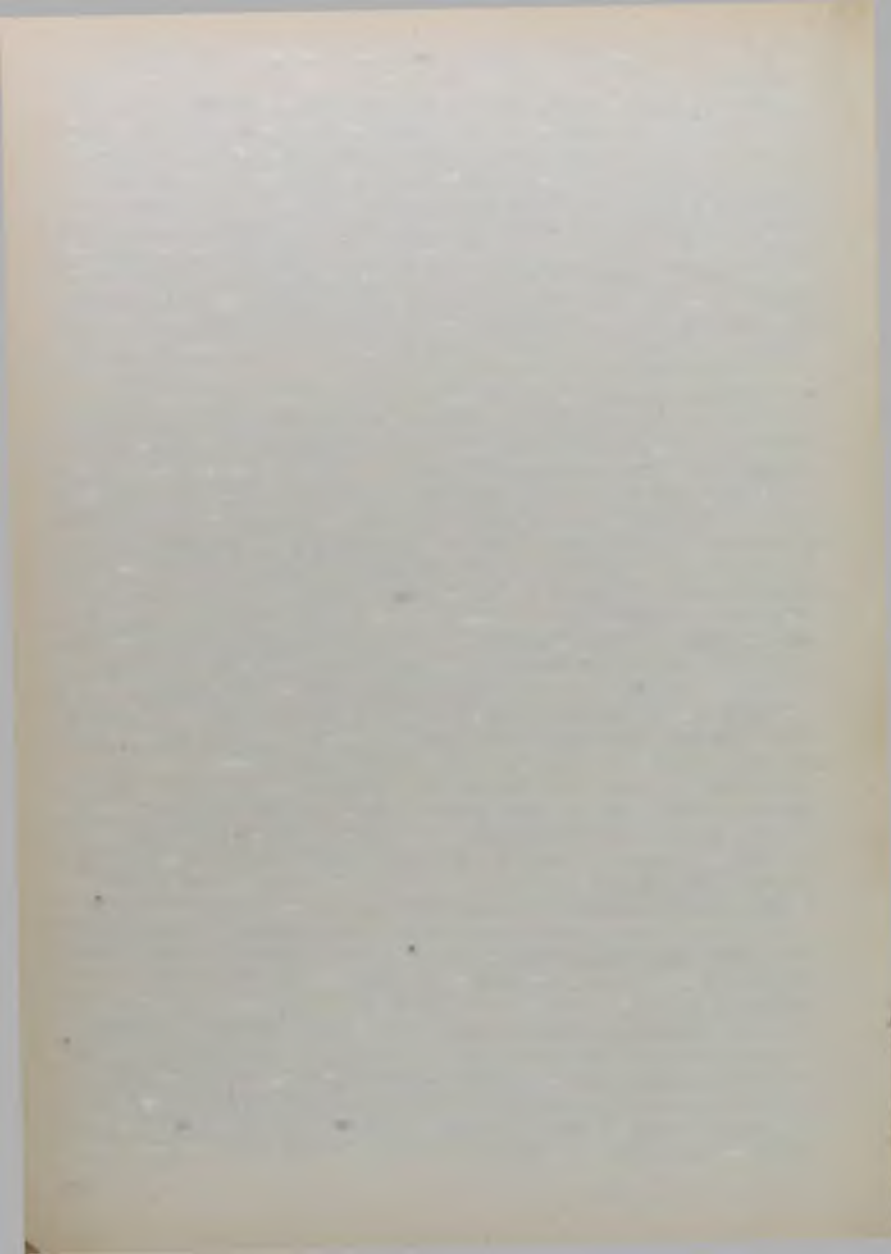
— Т!аккха ткъа? Суна хетарехъ цхъа а стаг вац ваха ца лу-уш, ткъа дахар дика д!ах!отто — шортта ахча деза.

— Ваьшна лучу ахчанна дуьхьал пачхьалкханна пайда бала ца беза вай? Хьо-м, ахча а оьцуш, ваьлалела веза, аьлла х!оттийна ваций школа т!е. Ас дог тешна дуй буур бара-кх, кху хъайн шко-лерчу берша муха доьшу а, хъехархоша болх муха бо а хъуна ца хаьа аьлла.

Ас дегабаам бира.

— Цкъа-делахъ, сан замо х!инцца соьга дийчина школахъ долу хъал, шолг!а-делахъ, четверть чекх мосазза йолу хъехархойн отчеташка а хьожу со, кхозлаг!а-делахъ, со леллачухула лелаш массо директор а ву.

— Ас дуьйцуьрш-м вай дерриге а ду. Хъажал хьо, школан директор ву со. Бериша вон дешча а, хъехархоша вон хъехча а, бахаман г!уллакхах а ас жоп дала деза. Вуьтий со болх бан? Ца вуьту! Д!акхойкху, схъакхойкху! Массанхъа дуьйцург а цхъаь ду — болх дика бан беза. Цигахъ шайш т!едиллинарг д!адола а кхнале вуха а д!акхойкху...

лакхоссаделира, коьрта тIехь бисна иттех чо, зуьн кIохцалш санна, ирахиттира, хьаьжа тIе хьацаран буьртигаш хIиттира.

— Хьо кхера ма лохьа, Асхьаб. Суна дика яздан хуур дац, ахь яздинчунна тIера юха схьа а яздина дIатосур ду ас иза.

Цо аьллачу дешнаша со жимма меттавалнира.

— Ас... иза ас яздинийла хаахь?

— Ма кхералахь, хуур дац хьуна. Вайшнинан лар ца юьтуш, ас кхача деззачу дIакхачор ду хьуна иза, — Бирга вела а велла, соьга бIаьрг тIаьнира. — Тхан эвлахь цхьа жима стаг ву, ша писатель ву бохуш, кьоламаш хьоькхуш, эрна кехаташ дойуш. Шен коран бIаьрг боьллий, цхьана куьйга кьолам, вукха куьйга корта а лоций, стоьла уллохь хIьна Iаш го иза суьйранна. Пекьарна, хIу-ма язъян ца хаьа хаац, я малонча ву а хаац, ва дела аьлла гIар-волуш вац иза. Ахь жимма дика яздахь, ас юха а яздина, тховса кqран бIаьргехула цуьнан стоьла тIе цунна хьалха тосур дара иза. ТIаккха цо цхьана кIирнах ла а доьгIна, волуш да ца хаавелча, шен цIарах цхьана редакци дохьуьйтур ду иза.

Ас ойла йира:

«Яздиннарг тхойша вуй а ца хууш дисча-м дика гIуллакх хир ма дара кхунах, — бохура ас сайга. — Тхьогарчу хьолан ойла а йина, цхьа кьинхетам берг гIаьттича, тхан школийн болх а толур бара, хьсхархойн урокаш а юьсур яцара, ас районе бен некь а нисса ах мукьана а бацлур бара, ткьа уггар коьртаниг — сан хIусамненан пIелгаш а, энаш дIадевлла, со директор вахале санна кIайн, кIеда дIахIуьттур дара. Пайда-м хьаха дуккха а ма бу».

ТIаккха суна даг чу тесира, хIинца сох, сан лаамах дозуш ду-кх ярташкахь бехачу директорийн тайпа а, церан хIусамнаной а паргIатбахаран гIуллакх, аьлла. Циггахь даг чу йоьссинчу патриотически ойлано хьуьнар делла со, хIара кехат яздан вуьйлира.

Лакхахь дийцинарг дIа а яздина, кхуьнан тIаьхье муха ерзор яра те бохуш, со корта охкуш Iаш, хьераьлча санна, цIехьхьана телефон йийкира. Трубка схьа а эцна лере лещира ас.

— Алло! Асхьаб Дурдаевич, хьо вуй иза? — хезара девза аз.

— Со вара хIара-м, накьост Тимирсултанов.

— ХIара, Асхьаб Дурдаевич, кхана Iуьйранна итт сахьт долуш массо директор гIалахь хьсхархойн говзалла лакхайоккхучу институтехь хила веза. Итт дийнахь семинар хир ю шун цигахь. Шайна лахарчу Хьадизовга а ханйта. Цигара шаьш цIа дирзничу... шол-гIачу дийнахь райОНО-н советан заседани дахка а ма дицло. Иодика хуьлда хьан!

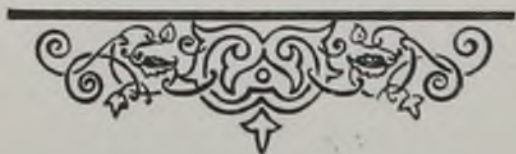
— Цо хIун бохура? — хаьттира Бирга. Бирган хаттарна жоп а ца луш, сайн кехатан тIаьхье ерзо хIоьттира со. Телефоне беана

кхаъ шена хезча, кхин а карзахваьлла, Бирг луьйчуьра ца сацар-
на кхоьруш, ца ханийтира ас. Цундела тхаьшшиннен кехатан тлаь-
хье ерзо а ца гIуртуш, райОНО-н заведующис бинна хаам тIе а
язбина, кехат сацийтира ас.

Ткъа, Бирга, шена лаахь хIара оцу жимачу стеган корах чу-
кхуссур, шена лаахь дIакхуссур.

И сан гIуллакх дац.

СТИХАШ

ОКТАБРЬ

Халкъан цій мийлила
Хьоладайн Іедал,
Буьрсачу ницкъаца
Аьтта дїадоккхуш.
Іазапехь латтийна
Россира къаьмнаш
Болатан буржалнїх
Даьхна ахь маьрша.

Ахь яржий лаьмнашка
Парглато, нийсо,
Паччахьо латтийна
Харцо дїайоккхуш.
Ахь кхоьлли тхан къаьмнех
Барт болу доьзал,
Ленинан Іилманца
Нийса некъ боккхуш.

Ахь делла халкъана
Халкъан бакъ Іедал,
Дуьненна нийса некъ
Гайтина седа!
Хьан малхо тхо дохдо,
Хьоьсту тхан дегнаш,
Ламанца толаман
Хьан байракх лепа.

Лепа хьан цлен байракх
Дашо нур санна,
Массеран бїаьрг-хьежар

Шена тlехъ сецош,
Лепа хъан маршонан,
Нийсонан байракх,
Паргlато мел езарг
Шена тlе нйзош.

Дуьненчохъ бакъ лардеш
Машарца искъ беш,
Парти ю хъан турпал —
Тхан сийлахъ баьчча,
Дог тешна хьалхахъа
Йовду н майра
Барт болу шен доьзал
Тlома клел лаьцна.

1958 шо.

СИЙ ХУЪЛДА ПАРТИН

Халкъ лоллехъ латтийна
Паччахъан зама,
Хьо гинчо дагаловцу,
Ирча гlан санна.
Берашна хьо юьйцуш
Къеначу дайша,
Туьйранан саьрмаках
Тарло хьо тахна.

Йогучу лаппагlийн
Неларш тlехъ соьцуш,
Дерзанчу баккъашца
Шайн доьзалш ларбеш,
Воьжна бах цу хенахъ
Хийла клант леташ,
Маьршачу, сирлачу
Денойх а хьоьгуш.

Дlаяхна и зама.
Гур яц и вайна.
Бохийна Компарти
Бlешерийн бода.
Маршонан, машаран
Советийн байракх,
Дог хьоьстуш Кавказан
Лаьмнашкахъ техка.

Ца дека боданехъ
Болатап буржалш,
Герз марахъ буьйсанна
Бийшина Іахкац.
Яккхийчу тоьпаша
Ярташ тІехъ дур дац
Мерза наб дІакъехкош
Нах хъала лелхац.

Маьрша ду со вина
Ісбаьхъа лаьмнаш,
Дац хІума дуьненахъ
Тхан ирсан меха:
Боккхачу даймехкан
Барт болчу къаьминийн,
Вошаллин доьзалехъ
Тахна тхо деха.

Дуьненан халкъашна
ПаргІато локхуш,
Вайн махкахъ гулдина
Хъаналниг лардеш,
Іэгначу турпалхойн
Сий хуьлда даим,
Сий хуьлда вайн тхьамдин
Хьомечу партин!

1960 шо

ВИНЧУ ЛОМАХЪ

Хъаннаш юккъехъ ирзош охуш,
Текхош дечган шога нох, —
Буьйса дийнах къаста ца луш,
Кхузахъ сан дай баьхна бах.

Хьокху тахна лома, ара,
Дагалоьцу яхна хан.
Дайша хьегна Іазап, бала
Хета хІинца ирча гІан.

Сийна бошмаш, керла бахам
Вайн ареннийн доза дац,
Керла, ирсе, маьрша дахар, —
Вайн лаьмнашкахъ бода бац.

Хазац тахна гийла иллеш,
Кънза бала балхабеш,
Дека зевне керла иллеш,
Сийлахь парти хестаеш.

Винчу лома хьожу тахна,
Доккхадеш дог деттало.
Лаьмнийн баххаш серладаьхна,
Парти маьлхан злаьнарш го.

Цара дохдо адмийн дегнаш,
Гойту сирла, нийса некъ.
Къаьмнийн барт бо, машар безарш
Данма тле ийзабо.

Иштта ду со винчу ломахъ:
Машар, Беркат, Парглато,
Ала лаьа тахна доггахъ:
Парти, хьуна баркалла.

1959 шо

САН ДАЙМОХК

Клайн кортош мархийх чекхдаьхна,
Баьццарчу вертанах хьерчаш,
Дог хьобстуш, деглана аьхна
Зоьртала тхан лаьмнаш лаьтта,
Маьршачу нохчочун латта.

Илынчан лампанийн серло
Седарчийх шайна чохь къегош,
Лаьмнашца члуг етташ бертахъ,
Чехка хиш Терка чу дега.
Каспи чохь Волгих длакхета.

Аьрцнашца аз шалха дохуш
Іаламан эшаршца къуьйсус,
Хьомениг шена тле йоьхуш
Безаман йовхонца ека,
Къоначу жалуйнан шедаг.

Сан лаьттан пхенашкахъ довха
Іаьржачу дешин ций кхехка,
Аренаш блаьрго ма лоцу,

Ялтийн хлорд тулгешца ловзуш,
Эшарийн мукъамца техка.

Маършачу нохочун берийн
Белшаш тле клайн кхокхий хийша,
Стигланца ирс лардеш церан
Замано майралла зийна
Болатан лечарчий хийза.

Ирсечу кханенга кхойкхуш
Заводийн гудокаш ека.
Коммуне боьду некъ гойтуш
Серло луш партии нур лепа —
Дуьненна серло лун седа.

1967 шо.

ВИНА МОХК

Бераллехъ со хьоьха
Къаьстничу хснахъ,
Суо жима бер долуш
Ас ма битарра,
Карий хьо ас дагахъ
Латтийнчу суртахъ,
Сих-сиха гленаха
Суна ма гарра.

Ахъ со тленийцра
Нанас бер санна,
Хъаьстира хийла са
Тийсинарг хъайга.
Хъан лаьмнаш, аренаш,
Баьццара хъаннаш,
Ас дагчохъ ларйира
Массанхъа сайца.

Ткъа хиница ца лебаш
Хьоьга мел хежарх,
Гу лакха вуьйлуш ас
Хьоьга блаьрг бетта.
Сийначу духарца
Кхелина лалам
Шен клант — со тлензца
Кечделла моьтту.

Ладоьгу шовданах
Тулгаш тле тенаш,
Бошмашкахь, хьаннашкахь,
Олхазарш декаш.
Хьобжу со диттийн глаш
Шур-шур деш лестах,
Зезагаш бацалахь
Эсала техкаш.

Моттало уьш сайца
Къамеле девлла,
Нанас шен бер санна
Цара со хьобсту.
Гуьйранна глаьттина
Со араваьлча,
Даймехкан лаамо
Маршалла хьотту.

Беза хьо Нана-мохк —
Дай баьхна латта.
Хьобца ду сан нрс а,
Ас мел ен ойла.
Хьан дуьхьа къахьега,
Южал тленэца,
Ца луун долу клант
Дена ма войла!

1959 шо

ЯЬССИН ТОГІЕХЬ

Паччахьан кьизалла
Гинчара дуьйцу
Хьалхоша Россера
Ахархой Іехош,
Ламанан къаьмнашлахь
Питанаш туьйсус,
Кху Яьссин тогІнца
Довха цІий Іенор.

Іехошший, ницкъ бешший
Хердина халкъаш,
Дехара сатуьйсус
Маьршачу дийне,

Амма гуш дацара
Сирла де хьалха,
Іазапехь хеназа
Кхелхира хийла.

... Хинца яц и зама,
Гур яц и цкъа а.
Къаьмнашлахь цхьабарт бу,
Бохалур боцуш.
Ткъа, Росси, тхо дезаш
Клиййна нана,
Даггара еза хьо,
Тхан ирс ду хьовца.

Мацах цкъа буьрса тіом
Кхихкинчу тогӀехь,
Нур санна Ильичан
Ламнанаш йогу.
Оьрсий а, гуьржий а,
Аварцаш, ногӀий
Вежарий тхо долчу
ХьошалгӀа богӀу.

Де-дийне мел дели
Хазло тхан лаьмнаш,
ХӀавазхь маьрша цӀен
Байракхаш лепа.
Хезаш ду массанхьа
Самукъне аьзнаш,
Иллеш а Компарти
Хестаеш дека.

Къоналла ирсе ю,
Къеналла сийлахь,
Сирлачу кханенга
Даккхийдеш хьуйсу,
БӀаьсте ю дегнаш чохь,
Хир а ю данм,
Халкъана ирс делла
Компарти яха!

ХЪАЛХАРА МАЙ

Тийна техка сийна хъаннаш,
Мохо хъовстуш леста глаш,
Дека иллеш, берийн азнаш
Ирсе дахар хестадеши.

Кхочушхилла, ширчу хенахь,
Адам шега хъегнариг,
Шуййра гулчаш туйсуш гена,
Коммунизме доьлху вай.

Денна деба халкъан бахам,
Сирла кхане вайна го.
Маьрша мохк бу, маьрша дахар,
Партис машар кхайкхабо.

Дерриг лалам майн кху денна
Зезагаша кхелнна,
Дека иллеш, берийн азнаш
Ирсе дахар хестадеши.

1958 шо

КЪОНАЧИЙН ИЛЛИ

Хьолахойн члагло
Херцаеш данм,
Ека вайн болатан жлов,
Космосехь майра
Кхерста вайн байракх
Деттарах мостарло довш.

Колхозан арахь,
Ахархойн буйнахь
Лепа вайн болатан марс.
Кхуллучохь дахар
Иэшонза цкъа а
Иисна яц аре, я арц.

Хьомечу махкахь
Къаьмнаш ду бертахь,
Церан барт бохо ницкъ бац.
Бахам вайн долахь
Къинхьегам сийлахь,
Стага стаг вацор вайн дац.

Замано зийна,
Халкъаца ийна
Вайн тхьамда Компарти ю.
Лаятта тӀехь машар —
Халкъашна Маршо —
Коммунизм Ӏалашо ю.

Машарен новкъа,
Дуьненчохь нийсо
ХӀотторе вай кхочур ду.
Ленинан байракх,
Ойур вай лаккха,
Халкъийн ирс вай кхуллур ду.

Сирла некъ гойтуш,
Толаме кхойкху
Ленинан байракхо вай.
Машарен, маьрша
Вошаллийн куьйгаш
Дуьнене кхийдадо вай!

1965 шо.

НЕНАН МОТТ

Со вина Кавказан ломахь,
Къоьжачу бахъашна юккъехь.
Аьрзонийн баннашна лулахь,
Нанас со кхийна берахь.

Цигахь со набарна товжош,
Цо олу аганан илли,
Декара, дог хьоьстуш, довха,
Сан нохчийн маттара илли.

Сарахь цо туьйранаш дуьйцуш,
Со цунах хьерчара кхоьруш,
Я халкъан илли цо олуш,
ДӀатуьйра набаро хьоьстуш.

Шайш хьегна баланаш балхош,
Вайн халкъан турпалхой хестош,
Дайн-дайша даьхна и иллеш,
Декара дог Ӏийжош, доруш.

Цу иллийн дешнашца гора
Даймехкан исбаьхъа сурташ,
Маршоне, даймахке безам,
Вайн дайша кыйсамехъ гайтар

Ненан мотт, хуна тге тийжаш.
Хьюца шен баланаш балхош,
Хьюца шайн дог-ойла гиттош,
Ловш Ийна уш и буърса денош.

Хьюца ду суна мел дезнарг,
Вина мохк, нанас сан хьестар.
Хьюца ду сан велар, велхар,
Дахаре сан болу безам.

Бешерийн дохаллехъ тейош
Гелонгахъ баллийнчу хуна,
Компартис парглато елла,
Ирсан нел йиллина хуна.

Бекалахъ, ненан мотт, тахна,
Хуайн халкъан маърша мохк хестош
Хью хьюстуш кхиочу нанна —
Росина кхайкхабеш хастам.

Бекалахъ, ненан мотт, тахна,
Дуьнене машаре кхойкхуш,
Лавтта тлехъ Кыйнхьегам, Нийсо,
Вошалла, Ирс, Машар кхайкхош.

1956 шо.

НОХЧОЧУН НЕНЕ

Де дехехъ ирзеш тлехъ
Арта цел етташ,
Буйсанна аганан
Шога глаж лавцна,
Декъаза шен дакъа
Мукъамца леткъош,
Вайн наной эзарнаш
Шерашкахъ баьцна.

Ца гора лам кхолуш
Кечделла лалам,

И хьобстуш тлехьобжу
Дашо малх сирла.
Дуьненан марзонах
Уьш баьхна бода
Лаьмнашца кхерстара
Лаьржа ун хилла.

Майрачун лай хилла
Цийнан дукъ уьйзуш,
Хийла йол хеназа
Кхалхийна зама,
Йохаеш Октябро
Ирс делла хьуна
Майра длайолало,
Нохчочун нана.

Хьо яц ткъа, махкана
Къонахий белларг,
Техкийнарг вайн халкъан
Турпалхойн ага?
Ма кхера! И нэхье
Бух бахкабелла,
Гадатах йисна юьхк
Йохас, ата!

Илманан неI хьуна
Пиллина лавтта,
Цу хазнийн жовхларшца
Хьайн хьекъал кхала.
Ирсечу кху дийнахь
ДегI мадду гIаттий,
Хьайн хьуьнар гайтахьа
Нохчочун нана!

1960 шо.

ДІАДАХА АТОМНИ ГЕРЗАШ

Хьовсийша Іаламе хазчу!
Вайн кхиъна Іаланащ ярташ,
Заводаш, фабрикаш, школаш.
Вайх бахам, мехкан таронаш.

Заз санна, кхуъу вайн бераш,
Самукъане, ирсе ду дахар.
Массаьрца бертахъ вай деха,
Дуьнене кхийдабо машар.

Агрессорш кечлуш бу тІамна,
Кхерамаш туьйсущ бу вайна,
Эзарнаш шерашкахъ адамо
Кхоьллинарг дагадан, дохо.

Герта уьш юха а белхо
Берашна эзарнаш наной,
Іазапна дуьнен тІе баржо
ЗабІапхой, бобераш, жерой.

Шун куьйга кечїина цара
Адамашна Іожалла, бала,
Шун бераш хьийзор ду кхана
Кхечарна даржадан тало.

Машарен аз айдеш майрра
Повттийша, дуьненан халкъаш!
Совцабе агрессорш хьалххе,
Тхуна тІом ца оьшу цхьацце.

ІАЬРБИЙН ХАЛКЪАШКА

Агрессор — сутара саьрмак,
Текха шун маьршачу махка,
ТІом бахьаш, ун дахьаш Іаьржа,
Шуьгара маршо дІаяккха.

Юзна яц хьолахойн гiera,
Шу дацош мийлинчу цлийха,
Юха а хлотто и гiera
Шун махкахь оалла нэхье.

Бакъ хир дац царна гун генаш,
Серлоно нэшор бу бода,
Хедаш оаллийн зенаш,
Халкъаша до мехкийн дола.

Айъа аш маршонан байракх!
Дай хила шайн мехкан рицкыйн!
Цхьаьнакхета кыйсамехь майра,
Шайн кара берзабе ницкъаш!

Го тхуна шун къонахалла,
Аш латто турпала кыйсам,
Дерриг а дуьненан халкъаш
Шуьца ду, тоьлар ю нийсо.

23 июль 1958 шо.

▲ФРИКЕ

Африка, адамийн
Бераллин хенахь,
Дуьнено Илманан
Ницкъ нэцна хазна!
Римлянша Карфаген
Йохийчахъана,
Йисний-те кызалла
Ахь ца ловш, ганза?

Дуй техъа Iаьмиркан
Шина а декъехь,
Хъан берийн даьлахкаша
Къарздаза латта?
Уьш дацор, уьш дохкар
Бер къастош ненах

Куьйгаца дIаязлац,
Дийцалац матте...

Товар ду ахь лайна
Бешерийн бала,
Иэхьечу олалийн
Буржалаш текхор.
Маршонан кыйсамехь
Майрра дош ала,
Цхьаьнакхетний нэцийша
Йовсарийх биэкхам.

ГIатта хьо, Африка,
Кыйсамна гIатта,
Бацнийна кIадбелла
Iаьржа букь нисбеш.
Шайн хьацар, довха цIий
Хуьйдина латта,
Мукъадаккха нэхьечу
Колонизизмах.

1961 ию.

АЛЕКСАНДР КАЗБЕГИ

Къонахий кхиъна кху
Кавказехь хийла,
Халкъана тешаме,
Дог майра, оьзда.
Ишттачех хьо цхьаъ ву, —
Хета хьо сийлахь,
Казбегн, хьан цIе ю
Сан дахарх йоьзна.

Хьо винчу лаьмнашкахь
Дуьнен тIе валар,
Дозалла хеташ со
Вокхавеш лела,
Дацахь а тхо гуьржий,
Хьо тхайн ву ала,
Тхайн халкъан кIант санна,
Тхуна хьо хета.

Хъан дийцарш Важнах,
 Элисох лаьцна,
 Дехар ду вайн халкъийн
 Гергарло чIагIдеш.
 Цу халчу шерашкахь
 Шега дог лезна,
 Хьо дагахь латтош ву
 Сан халкъо сий деш.

ХIинца яц вайн лаьмнийн
 Къаьмнашлахь харцо,
 Пухийна цIий мийлла
 Хьолахойн тоба.
 Ца олу хьо оьрси,
 Со гуьржи, похчо,
 Барт бу тхан Компарти
 Кхоьल्लीна чIогIа.

Ирсе ду, машаре,
 Тхан маьрша дахар,
 Лар а яц хиллачу
 Зуламийн хIинца,
 Буьрса тIом кхижкнчу
 Нохчочун махкахь,
 Заздоккхуш гIаланахь,
 Бахамаш кхиьна.

1962 шо.

ГУЬЙРЕ

дац
 Аьхкено кхелдIа дийташ,
 Сийначу дьогь хьо езари
 Мох хьон де-те, хьомени тташ,
 «лаьнна а

19

ДогIанна я.
 Кхоьлинчу ст.
 Дерзанчу дитташ
 Сиигаттам тийсарца ека.

ПаргIулеш, вовшашка кхойкхуш,
 Генарчу къилбехьа йьолху.

Юкъ-юкъа лайн чимаш кхуьйсус,
Гавазь шийла дерз доьлху.

Амма яц кхераме шело —
Юьртахой самукъне хьийза:
Амбараш рицкъанийх юьзна,
Хусмашкахь даим ю блясте.

1958 шо.

ЕЗАЧУ ИОГЕ

Хьох дуьххьар бляьрг кхетча,
Иист хуьлу хезча,
Хьан озе ладоьглуш,
Хьийжира хьовга.
Гьяржачу, эсалчу
Бляьргаша хазчу,
Дагчу цле йиллира,
Хьаьжча хьо соьга.

Безаман цу цларо
Ботту сан кийра,
Наб яйна глуетту со
Хан йоцчу хенахь,
Амма ца хлутту со
Дагара дийца.
Кхоьру ахь со кьиза
Таттарна гена.

Сих-сиу сийлахь,
Хьо и, хьан цле ю
Вс дахарх йовзна. ахь
у й,
хьо винчу льямнашкахь,
Дуьнен тле валар,
Дозалла хеташ сара
Вокхавеш лелойний

Хьан деган кьайленаш,
Ойланаш еша-м.
Ца хаьа хьан хазчу
Бляьргаш чу хьежарх.

Бун техъа хъан дагчохъ
Кхечуынга безам?
Юй-те хъо хъинцалца
Къастоза везар?

1958 шо.

АС ХІУН ДЕ-ТЕ!

Дагахъ цѣнчу доттагъаллин
Безам хъоыга хиллера,
Хийла, хийла хъан ураме
Хъо гархъама ихнера.

Амма хъинца цуынца цхъаына
Гъуытту башха кхин безам,
Даго боху массо ханна
Кхечу агъор шена еза.

Сан бехк бац и, со ца кхета —
Ямарт хилла суна дог,
Хъо йицъинна, хъай сан седа,
Баккхалац-кха соыга ког.

Дагахъ мадду дъадийщича
Доттагъалла духур ду,
Ткъа ца дуыйцуш гадда йиыча
Безамо со вожор ву.

Дарба хир дац цу цамгарна
Хъоыга цѣнна дийцар бен,
Кийра богу хъо езарна,
Ас хъун де-те, хъомениг?

1950 шо.

ХЪОЫГА

Нисса шо кхаыччера
Суна хъо еза,
Хъоы болу безам ас

Сайн дагчохь кѳуыйлу.
Яйнера мерза наб,
Байнера синтем,
Дог дара диллина
Безамо їуыйшуш.

Хийлазза воглура
Хьо їолчу аглор,
Сайн дагца члагло їой
Ценна дїадийца.
Хийлазза вирзира
Ца дуыйцуш хьобга,
Қхоьрура хиларна
Хиллариг хїинца.

Амма иницкѳ бацара
Қхин дїа садетта,
Бовхачу безамо
Боттура кийра.
Дийцира сайн иницкѳал
Безам а тоьлла
Қхоьррушехь хетарна
Хьан дагна хийра.

Ахь лехахь куц хаза,
Дац иза соьца,
Яц соьца куралла,
Қочалла яьсса.
Ткѳа сан дог кѳайлехь ду
И хьуна довзац,
Амма хьо тешалахь:
Дац иза даьсса.

Массаьрца хьанал ву,
Шалха мотт боцуш,
Дог ду сан тешаме
Харцо ца езаш.
Члагло ю ас їинна
Їохалур їоцуш,
Дуьненчохь хан яккха
Халкъана вецаш.

И ойла кхочушъеш
Къахъега деза,
Ирс кара ца доглу
Дла ка ма туьххи,
Дуккха а ирхонаш
Яха сан деза,
Амма со сокур вац,
Кладваларх воьхна.

Цундела хиндолчу
Дахаран новкъахъ,
Везара дог эца
Тешаме накъост.
Совца ирс, ткъа нислахъ
Халонаш екъа,
Хилахъа доттагла
Цкъа а ца къаста.

Даггарчу безаман
Хлу дийнчу арахъ,
Лен доцчу зезагийн
Хазалла нэшац.
Сох тешна дахаран
Новкъа хьо ялахъ
Хьо дохко ер яцарх
Хилахъа тешаш.

Кхетац хьо, кхетац хьо
Сан дагахъ долчух,
Я тешац даггара
Дуьйцучух хъайга.
Ницкъ хилча, дависарг,
Кийра длабелла,
Хьо езаш догу дог
Хьоьга длагайта!

1950 шо

ИРЗЕХЪ

Сингаттам сов баьлча
Сатеда воглуш,

Бераллин мерза мур
Ас бихьна, ирзо,
Тахна а кхечи со
Хьовга блаьрг тоха,
Хьовца сайн дог Iexo
Ойла ян ирсан.

Амма дог Iexалац
Хиниццалца санна,
Ду иза езачо
Иийсарс лавцна.
Генара сан безам!
Массо а ханна,
Хьовца ю сан ойла
Пиллина сецна.

Кху ирзехь кхора тIехь
Кьоркхокха бека,
Дитташ а вовшашна
ТIетийжаш техка,
Шовда ду тIулгашца
Зурманах декаш,
Ткьа, сан дог, хьо гаре
Сатуьйсун кхехка.

Ойла хьо лелачу
Урамехь кхерста,
Ахь денна болх бечу
Хьаьттаь и соьцу,
Хьайн хазчу куьйгашца
Каде кьахьовгуш
Хьо сайна хиъна Iаш
Гуш санна хета.

1950 шо

ЯЗДЕЛАХЬ

Хьо йовлуш, малх санна,
Кьегана яйча,
Воккхавеш воьрзура

Генарчу глаа,
Ткѣ тахна хѣн бѣаьргаш
Кхоьднна дайча,
Гѣаьгѣане ойланаш
Хѣнѣза сан коьрте.

Хѣоьгара сингаттам
Сайна тѣенѣца,
Кѣнѣчча ву гѣоьнна со
Нѣшначоь хѣуна.
Данм хѣо прѣ долуш
Данм хѣо йѣлуш,
Самукѣне хуьлийла
Лаьар-кѣа суна.

Кѣоначу хѣан дагна
Хѣун цатам хѣлла, —
Дѣнѣцахѣа, сан безам,
Ма тѣхѣа, тѣйна,
Гѣелѣелла хѣо хѣлча
Хуьлий со-м гѣнѣла
Хѣан дог ду данма
Сайчух дѣанѣна.

Хѣо йѣлчоь дог дуьтуш
Дѣавѣоьду гѣнна,
Дѣавѣоьду юха а
Хѣоьга сатѣйса.
Кѣхате ладоьгѣуш
Лардѣнѣр ду дѣнош,
Хѣаьгара хѣал дуьнѣуш
Язѣлахаь сѣхѣа...

1959 шо.

Суна-м хѣо езара
(Хѣнѣнца а еза),

Амма хъан сагатдси
Кхин лелар вац.
И безам хьоь болу,
И бовха безам
Валлалца сайн дагах
Къасталур бац.

Ахь сайга аларна:
«Хуур ду хиндерг»..
Лун дела данма
Елалой дош,
Кхоьррушехь кху дийнах
Сайн дагахь мел дерг
Дийцира,
Яэдира,
Iexалуш дог.

Кхета со: ма дарра
Ала ца хIуттуш,
Сан дагна там лобхуш
Хиллера хьо,
Хъайн дагахь цаI долуш,
Совга кхин дуьйцуш,
Ахьа хъайн бертаза
Iехийна со.

Хьо езаш кийрара
Дог догу аьлча,
ХIунда ца къахкийра
Човхавеш ахь?
Сан деган къайленаш
Хьо ешна яьлча,
Сел кьнза дIа хIунда
Тетти со ахь?

...Уьш карладуьйлуш сан
Кийра иIе кхерста,
Делахь а хьоьца хьагI
Йолуш вац со.
Лууш ву хъайн дагна
Везачух кхетта,
Со хьоьгуш
Ирс долуш,
Ехалда хьо...

ЮХА А ХЬОЪГА

Хьо гаре сатуьйсус —
Гарна а кхоьруш,
Суьйранна шун куьпахь
Лелаш со тийна,
Урамехь хьо гича
Эсала йовлуш,
Юха а безамо
Багпйра кийра.

Шо хьалха хьохь кьаьсташ
Хилла чов дагна,
Хьан хазчу кьамело
Кларгеш дйайлли
Хлуммаъ дац... хин шена
Чим цунах даьгна,
Амма хьо, хьомениг,
Ма хийцасла?

Хьан бляьргаш хиллехь а
Цу дийнахь доьлуш.
Ца гора царна чохь
Хилла цле хьалха,
Урамца уьш дласа
Кхерстара кхоьруш,
Тарлора мархийх чекх
Хьовжучу маллах.

Бляьстенан кху хазчу
Ирсечу дийнахь.
Хлунда гац суна хьо
Нийсаройн могларехь,
Кьона ницкъ, догу дог
Ма хьалхе тийна,
Талхий-те сан зезаг
Индагъе доьгйна?

ГЕНАРЧУ ЙОІЕ

Тийна лавтта сийна хьаннаш,
Мохо хьовстуш леста глаш.
— Гел ма лохьа, — бохуш санна,
Бай тлехь техка зезагаш.

Хьалха санна чехка Яссен
Буьрса бердийх деттало.
Амма суна-м ахь дог лаьцна,
Суьйре тийна хетало.

Яц хьо соьца, юххехь декаш
Хьоме хьан аз хезаш дац.
Лаьржа блаьргаш, малхах лепа
Югу беснеш суна гац.

Гена некъ бу, — яц хьо генахь,
Хьо данм сан дагчохь ю.
Кхоллам беллахь вайша бертахь
Ирсе цхьаьна дехар ду.

Суьйранна цкъа хьайн сагатлахь,
Галаме ладогалахь.
Мелчу мохца беснеш хьовстург
Со хир вуйла хаалахь.

1968 шо.

ХЬАЙНА ЕЗАХЬ

Хьайн никлапа тлехьа туьйсуш,
Лаьржа блаьргаш ткъесах лепаш,
Даьсса хабарш соьга дуьйцуш.
Сан лар толлуш ма лелахьа.

Наггахь даккхий синош дохуш,
Клайчу куьйгин пелгаш сеттош,
Хьайта ядий йола бохуш,
Тхан хин коьрте ма хиттахьа.

Сан ден баърчче дехарийца
Къоъжа нах ма хийшитахъа,
Сан инсаршка кхаънаш кхийдош,
Бизам нэца ма глертахъа.

Хъайна лаахъ соьца ваха
Латта эрна ма хъешалахъ,
Хийций болар, тийна дахар,
Къонахашлахъ хьуо гайталахъ.

Дайша хъехна оьзда гиллакх
Данм хъайца ахъ ларделахъ.
Соьга кхийдо безам, тешам
Вайн халкъаца бекъий лаалахъ.

Суьйранна малх чу буззале
Вола тлаккха тхан хин коьрте,
Ала соьга: «Йола, Зулай», —
Малх теш лавцна гIур ду вайша.

1966 шо

БЕХК МА БИЛЛА

Кхета, кхета дуьххьал сайга
Ахъ цааларх
Кхета,
Хетте еза, дерригенал
Дагна хьоме
Хета.

Хьан аз хезаш санна хета,
Сибат дуьхьал
ХIуьтту.
Дийца бохуш сан бертаза
Даго хьалха
Тоьтту.

Хьовга безам сайх длакъасто,
Маршавала
Гертa.
Амма, амма сан лаамца
Дог ца доглу
Берта.

Стиглахь сирла седа санна,
Догу лаържа
Блаъргаш
Дайча доьлуш, тохалой дог
Дуьхьал гюьрту
Царна.

Елаелла соьга хьаьжча
Царо морцу
Кийра.
Юха, юха хьо ган лууш
Къайлах лоху
Тийна.

Ахь дlалаьчна ерриг ойла,
Синтем байна
Хьийза.
Хьайга езаш ас дийцарна,
Суна бехк ма
Билла.

1961 шо.

БЕЗАМАН ИИШ

Хьо езаш хьайга дийцарна,
Бехк хlунда буьллу ахь суна,
Сан хьомениг,
Ю-те хьо безам бовзанча,
Я цуьнан къахьо ювшанза?

Блаьстенан хьаннаш сенъелча,
Заз доккхуш бошмаш тоелча,

Гиний хуна
Шен дашо злаьнарш яржийна,
Малх хьабжча дуьне къагийча?

Олхазарш декаш хьаннашкахь,
Шовданаш уьдуш аьринашкахь,
Гиний, хуна,
Зезагаш техкаш бацалахь,
Маршалла хьоттуш цу малхе?

И дерриг Iалам доккхадеш,
Цу малхе хьобжуш декъалбеш,
Сан хьомениг,
Хьо гучцохь хьобца ца хилча,
Хетало дуьне кхьольина.

Хьо суна генахь хиларах,
Наггахь бен вовшийн ца гарах,
Сан хьомениг,
Ас мел ен ойла хьобца ю,
Сан даг чохь данм хьо цаI ю.

Блаьргаша данм хьо лобху,
Кийрарчу даго хьо йобху,
Сан хьомениг,
ЙогIур ю але, дош лобха,
И дош лой соьга йолахьа.

Iаьржа блаьргаш, и ши седа
Суна-м цкъа а биц ца ло,
Маржа! Цара цле тесна,
Алу хилла догу дог.

1960 шо.

И ХЬАН БЛАЬРГАШ

Iаьржа блаьргаш, и ши седа
Суна-м цкъа а биц ца ло,
Маржа яI уьш! Цар цле тесса
Алу хилла догу дог.

Хъан аз хезаш прсе хета
Ладегарах кјордадац.
Ойла данм хьох дја хьерчаш
Ведда вала меттиг бац.

Амма жоп дац сан безамна,
Мерза дуйцуш іехаво,
Хъайга кхийдо бовха безам
Реза йоцуш чехабо.

Кіеззиг веза мукъа ала,
Ала, дог ма дилла хъайх.
Хаац хъуна соьгара бала?
Езачу суна хіун де вай?

1965 шо.

ХІАЙ БУЬІСА

Хіай буьйса, гуьйренан,
Хіай іаьржа буьйса
Тховса-м хьо яхъелла,
Бешерал суна.
Дохначу сан дагца
Ахь хіунда къуьйсу,
Гіайгіано и лавциий
Хаац-те хъуна?

Езачун ойла еш
Іуьллуш со хийла,
Ас хьобга дийцира
Стенга сатуьйсу.
Хіунда ца кхета хьо
Хилча со гіййла,
Ас йинчу ойланийн
Теш хилла буьйса?

Набаро датийна
Адам діатийча,
Екхначу стигларчу

Седано хьовжуш
Езачун сурт ду и
Бохуш со Инна,
Диделла-те хьуна,
Хай лаьржа буйса?

Ас цунах таринчо,
Езачо дагна,
Боху шех догдилла —
Шега ма дийца.
Боху ша лакхахь ю
И седа санна,
Хай буйса, сан дагах
Кхетий хьо хинца?

Цу стиглахь нур дашон
И седа санна,
Сан дагах хьомениг
Чогла данийна,
И цунах длакъасто —
Везийта цунна.
Ницкъ бац сан! Цундела...

Чекхъяла, чекхъяла,
Хай лаьржа буйса,
Тховса-м хьо яхъелла
Бешарал суна.
Дохначу сан дагца
Ахь хунда кьуйсу,
Езар, ган сатуьйсий
Хаац-те хьуна?

1958 шо.

ОЙЛА

Лавтта со кху бешахь
Ойла еш тийна.
Вайшиннан кьоналла
Ма генахь го.
Дохна дог цхьа хьере

Деттало кийрахъ,
Льоху цо къоналла,
Пьоху цуо хьо.

Барзделла хыйза и
И хьобга кхойкху.
Суний бен ца хезаш
Це йоху хьан.
Вайга ладьгначу
Дитташа хьотту:
—Кхин цкъа а гур йоцуш
Яхний и хан?

Даяхна. И члагдеш
Теш хлуьтту массо.
И боху тийначу
Кху буйсано.
И боху кхьланчу
Вай бьаргаша а.
Гайгано аьхначу
Яхьаша вайн...

Хетте а хьо ца гуш
Минот а зама
Яхло-кха бешарал,
Со кьанво цуо.
Хьо хьаьжча дяболу
Дагтера бала.
Хьо гуччохь хета-кха
Ирс долуш суо.

1967 шо.

* * *

Стиглахь лаьржа мархаш хыйза,
Яьссин тогӀе тегӀа дохк.
Малх а лечкъи. Хьаннаш тийна.
Дуьне деса хетало.

Дохна хъан дог хууш Іалам
Қхоъли кхобуш цуънан чІир.
Хьо гІелъялар цуынга лалац,
Хьоъца делха дуьйли и.

Хьоме доттагІ! Кху дуьненахь,
Вайша къасто ницкъ хир бац.
Қхолламо со кхиссарх гена,
Сан дог хьоъха къабстар дац...

август, 1967 ш.

ВОКХАЧУ СТЕГАН ИЛЛИ

Сан коьрта тІехь мацах хилла
Іаьржа чІагарш хІинца яц.
Наггахь дисна човш къежелла —
Царех хьоьгуш меттиг бац.

Хено яьхна: юьхь а хевна,
Қогаш лаьтто ийзабо.
Амма дог сан, гаур яІ и,
Жимчохь санна деттало.

Цуьнца бертахь сирла біаьрса
Аьрха хьоьжу дуьнене.
Қынихьегам тІехь къоначаьрца
Қъуьйсу цара йохьаллехь.

Амма и шиъ хІунда гІерта
Шайгахь доьчу гІуллакхе?
Новкъахь цхьа йоІ дуьхьал кхетахь,
ТІаьхьа доьду со вуьтий...

Маржа яІ хьо, сирла біаьрса,
Хан ца хууш догу дог!

Ма лехийша, лаьржа бляьргаш,
Цо шу чехош ла ца ло.

Аш ма леха, аш ма кыйса
Гена яхна кьона хан.
Цул ша дерзий вай нийсаран
Сира корта хьаста вай...

1962 шо.

БЕРАЛЛА

Опланца со цхьалха
Висинчу хенахь,
Бералла дагаловчу,
Вацахь а кьена.
Ойланца волий дла
Вовду со гена,
Нийсаршца бералла
Техкиачу хене.

Гуш саниа хетало
Ламанан даккьаш,
Чехка хиш, беркатен
Аренаш, хьаннаш,
Вина, юрт, Яьсен-хин
Берда тлехь лаккхяхь,
Ца йицло дагна и
Минот а ханна.

Дагаоху бералла
Самукъане, прсе
Юьртарчу школера
Чекхдовлу денош,
Лаккхара йилманаш
Іамо сатийсар,
Къестадар дахарехь
Дан лийна некъаш.

Моттало и дерриг
Селхана хилла,

Амма хан цул тлаьхьа
Дуккха а яьлла.
Сан деглан ницкъ пэшна.
Корта къекбелла,
Беран бос байна юьхь
Хебаршка ихна.

Сатийсинера ас
Бераллехь дуйна
Даяздан сайн халкъан
Турпала денош,

Халонаш, бешерийн
Дахаллехь лайна,
Паччахьан лоллица
Латтийна кыйсам.

Лаьар-кх сайн оьмар
Жимма яхлойла,
Хьомечу халкъана,
Махкана ваца,
Цаьршиннан ирс кхуллуш
Доггах къахьега,
Тлаьхьара цийн тладам
Царна дладойла.

1967 шо

ДОТТАГІЧУЬНГА

Мамакаев Іаврбин безамна

ДоттагІа! Іожалло
Къастий хьо тхьохьа.
Чов хилла дог Іийжа.
Блаьргаш сан доьлху.
Сайн дагах кадетташ.
Кхойкху со хьоьга,
Хезаш аз ца долуш,
Кийрахь со воьлху.

Да-нана делла со
Буо хилла висча,
Атта сатуьйхира,
Къонахчо санна.
Ткъа, тахна, доттагла,
Хъоьха со хаьдча,
Дог доьлху, дог Иийжа
Массо а, ханна.

Къахьделла суна сайн
Дас доьгйна ценош,
Ас шегга хилла са
Тийсина юрт а,
Хъежалац цаьрга со
Блаьрхиш ца йенош,
Дог доьлхуш, дог Иийжаш
Хъоьжу хъан суьрте.

— Сикха цла воьлур ву, —
Доьзале аьлла,
Генарчу кху юьрта
Совца хьо воьлуш,
Ма дагахь дацара,
Пхи-ялх де даьлча,
Кхин ца ган вай вовше
Къаьстар ду бохург.

Хлуи де ас? Ницкъ бац-кха
Южалца кыйбса,
Хийла цо биэза нах
Вовшеха баьхна.
Воьрзур ву массо а
Цу лахьтин кийра,
Хлораннен дахарна
Доза ду тоьхна.

Даймехкан латта ахь
Эрна ца хьешна,
Иллешца бекар бу
Цуьнга хъан безам,

Лен доцу чурт ду и
Хъайна ахь доьгІна,
Хъан халкъо хъо дагахь
Латтор ву везаш.

28 август, 1958 и

* * *

Сан бехк бу —
Ахь мерза дийцинчух тешначу
Хъан хаза бІаьргаша Іехийнчу,
Хъан межа дуьне дац моьттинчу
Сан бехк бу —
Хиллера со бІаьрзе.

Сан бехк бу —
ДоттагІа санна хъо лийринчу,
Маликах таринна ларийнчу,
Хъох тешна, хъуна дог диллинчу
Сан бехк бу —
Хиллера со бІаьрзе.

Сан бехк бу —
Ма ярра ца евзаш, езначу
Хъан дуьхъа эрна некъ идийнчу,
Ахь Іехош буьйсанаши яйинчу,
Сан бехк бу —
Хиллера со бІаьрзе...

1965 шо.

ХЪОМЕЧУЪНГА

Дагара дийцина ваьлла
Ас безам гайтича хъуна.

Ахь халла: «хьовсур ду» — аьлла
Делла дош кӀезга ду суна.

Кхета со, хьомениг, кхета,
Хьо тешац дуьйцуцух хьайга,
Хьан дагна со хийра хета
ЦӀеххьана довзарна вайна.

Ахь санна безам ас ловхуш
Хан йовду вай цхьаьна доцуш.
Вайшиннен дегнаша ловхург,
Цхьа некъ бу дуьйцййла поцуш!

Гинехь а дуьххьара вайна
Тешалахь, хьомениг, соьха,
Безамца кхийдо куьг хьайга
ДӀалаций хӀоттахьа соьца.

Езарна дуьйцу ас хьовга,
Лаарна ирс долуш ваха.
Алахьа и цхьа дош соьга,
Вехьа со ирс долчу нахах.

1957 шо.

* * *

Ирс яӀ хьан, хьомениг,
Сагатлац хьан,
Со санна безамо
Хьийзаяц хьо,

Со ца гуш дӀаяьлча
Цхьа жимма хан,
Дицдо ахь хьайн дош а,
Вицво ахь со.

Сахыйза, сагатло,
Синтем а бац.
Хьоггарчу кехате
Ладоглу ас.

Сатийсарх, ладегларх
И доглуш дац.
Хлун ду-те хьайн дагчохь
Лечкьориг ахь?

1957 шю.

Дийцира хьовца сайн
Ирс хила лиъна,
Яздира везарга
Догдохуш хьуна.
Ницкъ кхачац ца еза
Езийта хиънарг,
Езарна бехк хлунда
Буьллу ахь суна?

Генарчу кху юьртахь
Хьовга сатуьйсуш,
Хан токхуш вай со-ма
Пийсарехь санна,
Хьо йицъян глертарах
Безамца къуьйсуш,
Йицъян ницкъ ца кхочу
Цхьана а ханна.

Буьйсанна тевжича
Набаро Iexхолц,
Хьан сибат лаьтта сан
Блаьргашна хьалха,

Седанах лепа и
Шеха со хьегош,
Со-м хуьлу сатуьйсущ,
Оплаеш ихьалха...

1958 шо.

ЧУЛАЦАМ

Повесташи, дийцарш	5
Ненан дог	7
Кехат	78
Цхъана г'а'ллатан мах	101
Жерочун дийцар	131
К'ант веллачу дийнахъ	155
Тхан эвдохъ	175
«Дика» ных	244
Эмгөр	259
Старга	265
Закхаманин г'ан	273
Йовхна мовлад	289
Генарсолгнн «хьуьнарш»	294
Жуккаран мук'арло	320
Аноничка	333
Стихаш	
Октябрь	343
Спй хуьлда партин	344
Винчу ломахъ	345
Сан даймохъ	346
Вина Мохк	347
Яьссин тог'ехъ	348
Хьалхара Май	350
Къоначнинн н'лан	350
Ненан мотт	351

Нолчочун нене	352
Дладаха атомни герзаш	353
Гаурбини халкыашка	354
Африке	355
Александр Казбегн	356
Гуйре	357
Езачу йоје	357
Ас хлун де-те?	358
Хьогга	359
Ирзехь	360
Язделахь	361
«Суна-м хьо езара»	362
Юха а хьогга	363
Генарчу йоје	364
Хьайна езахь	365
Бехк ма билла	366
Безаман шиш	367
И хьан бйаьргаш	368
Хйай буйса	368
Ойла	370
Стиглахь гаьржа мархаш хьийза	371
Воккхастеган илли	372
Бералла	373
Доттагичуьнга	375
Сам бехк бу	377
Хьомечуьнга	378
Ирс я! хьан, хьомениг	379
Дийцира хьогца сайн	380

АБУЗАР АБДУЛХАКИМОВИЧ АЙДАМИРОВ

СЕРДЦЕ МАТЕРИ

Повести, рассказы, стихи

(на чеченском языке)

Редактор Х. Б. Саракаев

Худ. редактор А. П. Поздняков

Техн. редактор Р. С. Мьяльсагова

Корректоры: М. С. Цинцаева, А. А. Висентаева.

Сдано в набор 15.08 1985 г. Подписано к печати 2.12 1985 г.

Формат 60x84 1/16. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная

Печать высокая. Усл. печ. л. 22,32. Усл. кр.-отт. 22,67. Уч.-изд. л. 24,58.

Тираж 5000. Заказ № 8800. Цена 1 р. 70 к.

Чечено-Ингушское книжное издательство по делам издательства, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Чечено-Ингушской АССР, 361903, Грозный, пр. Ленина, 9.

Типография имени И. Н. Заболотного Управления по делам издательства, полиграфии и книжной торговли Совета Министров ЧИАССР, 364021, Грозный, ул. Интернациональная.

Мах 1 сом 70 кеп.

ПОВЕСТИ, РАССКАЗЫ, СТИХИ
(на чеченском языке)